НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

В. Ф. СОЛДАТЕНКО

УКРАЇНА 1917-1920 РОКІВ: ПОДІЄВІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ КОНТЕКСТИ

Монографія

Київ
2025

УДК: 323+316.45]:355.01(477)
С 60

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 6 від 10 жовтня 2024 р.)

Рецензенти

Литвин В. М., академік НАН України, доктор історичних наук, професор

Шульга М. О., член-кореспондент НАН України, доктор соціологіних наук, професор

Яремчук В. Д., доктор політичних наук, доцент

Солдатенко В. Ф.

С 60 Україна 1917-1920 років: подієві та історіографічні контексти : монографія. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025. 576 с.

ISBN: 978-617-14-0366-6

У пропонованій книзі зроблено спробу зосередити увагу на найбільш важливих, складних, суперечливих моментах досвіду революційних років (1917–1920) в Україні. Навколо них уже більше століття не затихають дискусії, які не завжди завершуються розумінням справжніх смислів того, що відбувалося, усвідомленням сутності того, що сталося, безперечним наближенням до істини. Тому обрані для відтворення, тлумачення та оцінок історичні аспекти і сюжети досліджуються у тісному взаємозв'язку з розвитком історіографічних тенденцій, наукових напрацювань різних часів.

Для всіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

УДК: 323+316.45]:355.01(477)

ISBN: 978-617-14-0366-6
DOI: 10.53317/978-617-14-0366-6

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025
© Солдатенко В.Ф., 2025

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

Valerii Soldatenko

UKRAINE 1917-1920: EVENTUAL AND HISTORIOGRAPHIC CONTEXT

Monograph

Kyiv
2025

UDC: 323+316.45]:355.01(477)
S 60

Recommended for publication by the Academic Council of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies, NAS of Ukraine (protocol 6, October, 10, 2024)

Reviewers:

Lytvyn V. M., Academician of the NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor

Shulha M. O., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Doctor of Sociological Sciences, Professor

Yaremchuk V. D., Doctor of Political Sciences, Associate Professor

Soldatenko V. F.

S 60 **Ukraine 1917-1920: Eventual and Historiographical Contexts:** Monograph. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies, NAS of Ukraine. 2025. 576 p.

ISBN: 978-617-14-0366-6

The proposed book attempts to focus attention on the most important, complex, and controversial moments of the experience of the revolutionary years (1917–1920) in Ukraine. For more than a century, discussions have not subsided around them, which do not always end with an understanding of the true meanings of what happened, an awareness of the essence of what happened, an indisputable approximation to the truth. Therefore, the historical aspects and plots selected for reproduction, interpretation, and evaluation are studied in close connection with the development of historiographical trends and scientific developments of different times.

For everyone who is interested in national history.

UDC: 323+316.45]:355.01(477)

ISBN: 978-617-14-0366-6
DOI: 10.53317/978-617-14-0366-6

© Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, 2025
© Soldatenko V. F., 2025

Зміст

Вступ 6
1. Історіографічний арсенал: традиції та новітні тенденції..... 13
2. Революція чи революції в Україні? 36
3. Український чинник у Російській революції 43
4. До дискусії про концепцію Великої Російської революції.. 64
5. Українські проєкти трансформації Російської централізованої держави 83
6. Початок Громадянської війни 114
7. Брестський «глухий кут» 149
8. Про хаос та етнос: Донецький синдром 168
9. Австро-німецька окупація (звертаючись до наративів минулого) 189
10. Гетьманське «інтермецо»: диригенти і виконавці..... 207
11. Українська «Вандея»..... 236
12. Створення КП(б)У: «ліві» й праві..... 261
13. Друга Українська революція: причини та організатори 277
14. «Друга УСРР»: механізми відтворення..... 301
15. Ідеал соборництва й політичні рішення 327
16. Втрачений шанс досягнення мирної угоди 359
17. Отаманщина та її гримаси 395
18. Народження націонал-комунізму..... 432
19. Про повстанство та махновщину 450
20. Варшавський договір: пролог до нової війни 477
21. Останній рік революційних і воєнних битв 501
На додаток до висновків 515

Вступ

Пройшло вже понад сто років від часу великого потрясіння людства. Тоді, за живими враженнями від подій, американський журналіст Джон Рід, перебуваючи в революційній Росії, написав книгу з яскравою назвою – «Десять днів, які потрясли світ». Те, що трапилося 1917 року на одній шостій частині планети, справді стало прологом змін геополітичного масштабу.

Дні згодом перетворилися на місяці. Місяці – на роки та десятиліття…

Україна, що входила на момент революційного вибуху до складу Росії, повною мірою пережила всі метаморфози зламу вікових засад, що почалися, і пошуку нових шляхів животворчої діяльності.

Не дивно, що через століття громадська думка знову звернулася до осмислення витоків історичних, без перебільшення – епохальних звершень, воістину тектонічних суспільних зрушень.

2017 рік указами президентів Росії та України було оголошено Роком революцій – відповідно – Великої Російської та Української національно-демократичної.

Згідно з новітніми історіографічними тенденціями, Російська революція органічно включає і події Громадянської війни. А в ці роки ще зародився об'єднавчий рух радянських республік, що завершився створенням у 1922 році Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Тому підбиття підсумків столітнього вивчення пам'ятних подій логічно пролонговано і під сторічним знаком усе ж осягається й нині [Сорокин, 2017, 1095 с.; Петров, 2017a, Т. 1. 743 с., Т. 2. 591 с.; Петров, 2017b, 808 с.; *100 лет Российской революции…*, 2017, 216 с.; Петров, 2018c, 520 с.; Абросимова, 2020, 656 с.; Сорокин, 2020-2021, Т. 1. 847 с., Т. 2. 878 с., Т. 3. 826 с.].

В Україні датою закінчення революційної епохи більшість істориків вважає 1921 рік. Відповідно позначено і хронологічні рамки відділу історії Української революції Інституту історії України Національної академії наук України – 1917-1921 рр. У цих часових параметрах переважно ведуться дослідження, здійснюються

масові наукові акції [*Нариси історії Української революції…*, 2011-2012, Кн. 1. 390 с., Кн. 2. 464 с.; *Українська нація у боротьбі*…, 2017, 402 с.].

Як бачимо, початкова грань загальна, одна. А завершальні відрізняються ненабагато. Це дозволяє подивитися на зазначену проблему практично в однаковому хронологічному вимірі та з урахуванням провідних паралельних досліджень як у Росії, так і в Україні.

Потреба реалізації такого завдання дедалі актуалізується. Не лише фахівці, а й ширші суспільні кола добре знають, що останніми роками поле історії перетворилося на один із епіцентрів ідеологічних арен. А одним із найбільш привабливих і, відповідно, широко експлуатованих об'єктів є революційний період – 1917-1920 років. Саме там намагаються знайти коріння багатьох сучасних ускладнень, протиріч, напруженості, що розвинулися у сучасних російсько-українських відносинах до неймовірно серйозних, катастрофічних меж.

Здавалося б, те, що, згідно з логікою здорового глузду, природних потреб, здатне сприяти взаєморозумінню, взаємоповазі, прокладати надійні шляхи до зближення, чомусь трансформується у приводи для розбратів, нездорової конкуренції, образливих сварок, протистояння.

Відштовхуючись від конфліктів на Сході України та навколо Криму (тимчасових окупацій), а ще більше – від широкомасштабної війни, розпочатої Російською Федерацією проти України в лютому 2022 року, історію в модному дискурсі оголошують однією з важливих складових цієї гібридної війни. А професійні майстри історичного цеху докладають чималих зусиль для того, щоб довести, наскільки відмінні, протилежні, несумісні дві східнослов'янські нації, їхні життєві місії, цивілізаційна хода, прагнення, цілі.

Як наслідок, з'являються, обґрунтовуються розбіжності за задумами та реалізованою сутністю, змістом концепцій. Погляди на одні й ті самі процеси і явища різняться, іноді до полярних значень. Так, концепція Великої Російської революції виключає позитивне значення національних революцій, насамперед – Української.

Прихильники ж останньої, ніби у відповідь, прагнуть довести, що між Російською революцією, особливо після Жовтня 1917 року, і суспільними процесами в Україні не було нічого спільного, їхні вектори були розбіжними та дедалі антагоністичними. Зокрема, в Україні ситуація була настільки самодостатньою та відмінною, що тут немає підстав говорити про Громадянську війну – хай, мовляв, про це говорять та пишуть російські історики [Солдатенко, 2018b, с. 5-13].

Треба сказати, що і перша, і друга концепції не мають абсолютного домінування в науковому середовищі. Констатуючи наявність раціонального зерна, історики відзначають в обох підходах недостатню міру переконливості, аргументованості, аж до абсолютного заперечення, починаючи від висхідних систем координат до підсумкових висновків та узагальнень [Солдатенко, 2019a, с. 285-302; Гринев, 2021b, с. 13-25; Измозик и Рудник, 2021, с. 184-190]. Основні лінії розмежування позицій фахівців стосуються об'єднання в деяку неперервність, цілісність Лютневої та Жовтневої революцій – як взаємопов'язаних, певною мірою навіть органічних етапів безперервного процесу та кваліфікацій «жовтневого рівня» повноцінним початком соціалістичних перетворень, якісно нової епохи.

Долучившись до дискусій, що спалахнули, автор запропонованої праці вдався до специфічного ракурсу розгляду проблеми. У спеціально присвяченій розбору суперечностей монографії [Солдатенко, 2018b, 670 с.] відзначається, що у концепції Великої Російської революції «вловлюються» відгомони імперськості, а то й повернення до її традицій. Прориваються почуття жалю, прикрості з приводу руйнування колись міцної, централізованої держави, міститься осуд призвідників таких деструктивних, руйнівних, сепаратистських дій. Водночас у новітніх трактуваннях концепції Української національно-демократичної революції вбачаються рецидиви хуторянства, які свого часу гостро критикувалися В. Винниченком, але, судячи з усього, не зжиті остаточно й досі [Солдатенко, 2018b, с. 13]. Крім того, в останньому феномені позначився і нахил до не цілком обґрунтованого і навіть дещо спотвореного розуміння сутності націоцентричного принципу

дослідження, який набув досить значного поширення в новітніх публікаціях.

Уже зазначене детермінує пошуки конструктивніших теоретико-методологічних способів вивчення непростого досвіду 1917-1920 років, так би мовити, на макрорівні.

Певної реакції і, у необхідних випадках виправданої, доказової наукової корекції вимагають і ті точки зору, що отримали «права громадянства» з цілої низки важливих явищ і процесів на конкретному, частково і персоніфікованому рівнях.

Тобто, тенденції новітнього етапу історіографічного освоєння складних, суперечливих, багатоаспектних сторінок минулого не тільки «не знімають» у ряді випадків важливих, гострих проблем, «не закривають» «білих плям», а часом навіть загострюють сприйняття окремих публікацій, викликають потребу реакції на них, актуалізують нові, додаткові звернення як до відтворення на належному документально-фактологічному рівні цілого ланцюжка ситуацій, процесів, так і їхньої відповідальної, всебічної, виваженої оцінки.

Таким чином, ідеться про зумовлену обставинами, що склалася, реальною історіографічною ситуацією спробу піднятися в дослідженні історичного досвіду 1917-1920 років в Україні на новий рівень.

При цьому висловлені критичні міркування зовсім не означають, що потрібно апріорі заперечувати позитивні зрушення в науковому осягненні революційної епохи. Вони безперечні і, безумовно, мають творчо використовуватися під час синтезування раціональних знань у контексті зазначеної проблеми. Так само видається не тільки виправданим, а й необхідним ще раз уважно поставитися до діалектичного співвіднесення традицій історіографічних напрацювань попередніх періодів з інноваційними підходами та досягненнями останнього часу.

Приступаючи до реалізації сформульованих задумів, варто усвідомлювати, що запропонованим виданням не можуть бути досягнуті абсолютно оптимальні результати, як кажуть, розставлені остаточні точки над «і». Можна припустити і більше – публікація

лише додасть приводів для активізації дискусії, формування критичних міркувань та пропозицій. За великим рахунком, це цілком природно, повною мірою відповідає традиціям наукового пошуку та може сприяти прогресу у спільному, колективному освоєнні найважливішого та найцікавішого історичного об'єкта. У свою чергу, таке поступальне наближення до істини може бути надійною основою для виявлення об'єктивних уроків з минулого, отримання додаткових аргументів для більш переконливого обґрунтування перспективи та боротьби за її реалізацію.

Варто також оговорити і ту особливість цього видання, що в ньому не передбачається систематичне та повномасштабне відтворення розвитку революційних процесів в Україні в означених часових рамках, досягнення вичерпних відповідей на всі цікаві та гострі питання. Планується привернути увагу насамперед до тих аспектів, з приводу яких існують серйозні розбіжності, стикаються контроверсійні підходи, судження, гіпотези, тлумачення та оцінки, що відрізняються.

Важливо врахувати і ту обставину, що, не ставлячи перед собою мету, властиву для звичних монографічних видань – реконструкцію цілісної картини минулого, послідовну розповідь про всі значущі події періоду, книга складається з окремо виконаних, завершених сюжетів, коли волею-неволею для повноти і переконливості кожної історичної сторінки іноді доводиться вдаватися до дуже незначного, однак композиційно необхідного повторного звернення до згадуваних історіографічних джерел, деяких фактів. Однак це спрощує для читачів користування виданням, орієнтуючи вибіркову увагу до проблем, на яких фокусується інтерес. Тобто, кожен структурний елемент – це самостійне обґрунтування винесеного в заголовок аспекту історичного досвіду, який звичайно не виключає як загальної дослідницької логіки, так і певної хронологічної послідовності відтворення (реконструкції), висвітлення подій, їх оцінок.

Обмірковуючи формат проєкту, розглядався і варіант «питань і відповідей», що нерідко практикується в книгах, які стосуються актуальних аспектів досвіду, з котрих є найбільше контроверсійних суджень, точаться найгостріші дискусії. Проте обраний

історіографічний зріз міркувань, доказів, що використовуються, безумовно, передбачає вихід за межі однозначно жорстких, спрощених оцінок і висновків.

Супутні в текстах посилання на авторські праці (їх кількість часом є значною) передбачають можливість додаткового, поглибленого ознайомлення зацікавлених читачів з історіографічними поглядами, позиціями, тенденціями. З більш ніж 900 публікацій не менше 80% присвячені дослідженню історії 1917-1920 років. Переважна кількість містять практично обов'язковий історіографічний компонент. При цьому зроблено спробу у всіх можливих випадках навести повну бібліографічну атрибутику використовуваних джерел, що особливо важливо в умовах комп'ютеризації допоміжних наукових процесів, що розширюються. Винятки стосуються лише тих небагатьох видань, у яких не позначено ті чи інші дані або не знайшлося можливості візуального уточнення вихідної інформації.

Усвідомлюючи неминучість присутності суб'єктивних елементів, «украплень», умовно кажучи, авторського бачення порушуваних питань, хочеться все ж таки запевнити читачів у щирому прагненні дистанціюватися від кон'юнктурних ідейно-політичних нашарувань, максимально уникати як глорифікації та переоцінки, так і спеціально спрямованої критики наявного досвіду у його уособленій формі.

Здається, свою роль тут може відіграти більш ніж півстолітня практика участі у науково-дослідній роботі, основою якої незмінно було вивчення історії революційної епохи в Україні [Солдатенко, 2021е, 520 с.].

Не зайвими видаються в цьому контексті і лапідарні, мемуарні, по суті справи, сюжети, детерміновані бажанням розкрити додаткову інформацію щодо сутності деяких проблем, знань про процес їх розуміння, так би мовити, «зсередини» і навіть певної поінформованості в тому, що залишалося «за кадром», але мало своє, часом дуже важливе значення. Іноді це «проливає світло» і на процес «рафінування» історіографічних позицій, переваг, ексклюзивних поглядів, тенденцій. Звичайно, подібні елементи зовсім не самоціль,

тим більше не самореклама. Тому вони присутні не у всіх структурних підрозділах монографії, з'являючись лише тоді, коли, на думку автора, у комплексі з іншими аргументами, здатні чіткіше, ясніше, переконливіше відновити сторінки минулого, що неоднозначно сприймаються.

Як видається, особливо слід обумовити ту важливу обставину, що створення повноцінних, зважених, глибоко осмислених історіографічних праць продовжується багато років. І якою б гостро детермінованою, ситуативно обґрунтованою не видавалася новітня, «остання» потреба, «підганяти» під кон'юнктуру, що швидко змінюється, оцінки, висновки та узагальнення не варто. Тут, звісно, своє значення має врахування конкретного часового зрізу підготовки дослідження, що накладає свій неминучий відбиток на зміст та характер публікації. У зв'язку з цим не варто пояснювати, що робота над рукописом монографії була завершена до передачі його на виробництво, після чого внесення навіть найнеобхідніших правок, як бажаної реакції на найновітніші видання, виявляється технічно неможливою, відкладається до наступних можливостей.

Автор заздалегідь вдячний за міркування та критичні зауваження, які з'являться у читачів та будуть повідомлені.

1. Історіографічний арсенал: традиції та новітні тенденції

Існує досить просте і, здавалося б, незаперечне правило. Історик, який бажає вивчити будь-яку проблему, приступаючи до збору фактичного, документального матеріалу, повинен знати про те, якою мірою вона досліджена попередниками. Ознайомлюючись із наявними працями, визначається, які аспекти висвітлені, які залишаються не відтвореними, що прийнятно, а що є помилковим або принаймні сумнівним, що потребує додаткової уваги, можливого коригування, а то й зовсім – перегляду. Звичайно, якісь, часом і дуже вагомі, кардинальні міркування та рішення приходять і під час збору матеріалу, у процесі аналізу логіки оприлюднених раніше оцінок та висновків. Крім іншого, такий попередньо ознайомлювальний етап допомагає, що називається, щільніше, предметніше «увійти в проблему», відчути її параметри та передбачити цінність, новизну планованої роботи.

Звичайно, інтерес до різних проблем неоднаковий. Він визначається безліччю чинників. Одними з головних, вирішальних в історичних дослідженнях є масштабність подій, що реконструюються, їх неординарність, очевидна і визнана багатьма особлива ступінь впливу на перебіг суспільних подій, внесок у цивілізаційні досягнення.

Безумовно, 1917 рік та кілька найближчих за ним років були надзвичайно крутим поворотом у житті народів на шостій частині планети. Здійснені в короткий термін відразу дві революції – Лютнева і Жовтнева, найжорстокіша і кровопролитна Громадянська війна кардинально змінили життя однієї з колись найбільших імперій, позначилися на змісті, напрямі геополітичних процесів.

На зразок Великої Французької революції, ініціатори, організатори, тріумфатори Жовтневої революції досить швидко назвали її Великою. Усі роки радянської влади вона вважалася головною, епохальною подією історії XX століття. Нерідко стверджувалося, що восени 1917 р. закінчилася передісторія людства і почалася її справжня історія.

Звісно, тут був і певний ідейно-політичний, і пропагандистський компонент. Однак це анітрохи не знижувало інтересу професійних істориків – як апологетів комунізму, так і їхніх супротивників – до того, що сталося у 1917 році. З часом не зменшувалося бажання пояснити причини, сутність, наслідки виняткових подій. Так народилася справді гігантська історична література. Найбільший її обсяг було спродуковано в СРСР. Власне початок радянської історіографії було покладено вже в перші місяці після перемоги Жовтня, в бурхливих умовах Громадянської війни.

Лідери радянської країни – В. Ленін, Л. Троцький, Й. Сталін, Л. Каменєв, Г. Зінов'єв, М. Бухарін, Х. Раковський, А. Луначарський та інші у політичних цілях незмінно зверталися до історичних сюжетів революційної доби. Їх прагнули наслідувати і діячі регіонального масштабу, українського зокрема – Є. Бош, Д. Ерде, В. Затонський, М. Скрипник, В. Бистрянський, А. Річицький, І. Кулик, В. Шахрай, О. Шумський тощо.

Величезне, виняткове, надзвичайне значення, які Комуністична партія, радянська влада надавали науковій розробці найважливіших сторінок історичного досвіду, реалізувалося у створеній уже 1920 р. Комісії з історії Жовтневої революції та РКП(б) (скорочено – Істпарт, також – Центральний Істпарт) [*Декреты Советской власти*, 1980, Т. 10, с. 200-201; Комаров, 1958, с. 164; *Бюллетень Истпарта*, 1921, с. 8]. На чолі його було поставлено талановитих учених-гуманітаріїв. У Москві Істпарт очолив тріумвірат на чолі з М. Ольмінським (голова Президії Істпарта), М. Покровський (заступник голови, керівник підкомісії з історії Жовтневої революції), В. Адоратський (секретар). До складу Істпарту входили відомі революційні діячі, творчі особистості, популярні науковці, публіцисти А. Аросєв, М. Батурін, А. Бубнов, Ф. Дзержинський, Г. Єлізарова, Ф. Кон, П. Лепешинський, М. Лядов, С. Невський, С. Піонтковський, М. Савельєв [*Идейный арсенал коммунистов*, 1979, с. 5-7; Масолов, 2010, с. 149-175].

У Харкові 1921 року було створено Всеукраїнський Істпарт. У перші роки його очолював М. Скрипник, а членами колегії були Г. Петровський, С. Косіор, М. Попов. У роботі брали участь

В. Затонський, А. Іванов, М. Майоров, В. Манілов, М. Рубач, М. Волін, Д. Фрід, В. Щербаков, О. Шліхтер, Й. Гермайзе та ін. [*Протоколи засідань Політбюро, Оргбюро і секретаріату ЦК Компартії України*. (1918-1991). ЦДАГО України. (Ф. 1. Оп. 6. Спр. 703. Арк. 38-43); Диброва, 1984, с. 13-17]

У 20-ті роки бюро Істпартів було створено у всіх національних республіках, областях, великих містах. На підприємствах, у червоноармійських частинах розгортали роботу групи сприяння Істпарту [*Известия ЦК РКП(б),* 1922, с. 33; Всероссийское совещание Истпартов, 2023, с. 320-321; Всеукраинское совещание заведующих Испартотделами, 2025, с. 206; Диброва, 1984, с. 16-18; Комаренко, 1973, 170 с.; Сарбей, 1981, с. 164-172].

Серед головних завдань Істпартів було визначено висвітлення боротьби більшовиків за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції та захист її завоювань [Основные задачи Истпарта, 1927, с. 6; О подготовке к празднованию..., 1926; Инструкция по составлению хроники…, 1928, с. 208-212; Диброва, 1984, с. 11; Якунин, 1989, с. 52-53]. Реалізація цього завдання залишалася однією з основних турбот у ході численних організаційно-політичних пошуків варіантів оптимізації діяльності всієї системи теоретичних історико-партійних науково-дослідних установ – Інституту Маркса та Енгельса, Інституту Леніна, Інституту Маркса-Енгельса-Леніна [Масолов, 2010, с. 107-579].

Найважливіша функція надавалася створеним періодичним друкованим органам. Їх було понад 30. У Москві журнал називався «Пролетарская революция». Виходив і «Бюллетень Истпарта». У Харкові – видавався журнал «Літопис революції» (спочатку російською, потім – частково українською, а з 1930 р. – українською мовою). У Ленінграді – «Красная летопись» [Ольминский, 1930, с. 154-155; Комаренко, 1970, 172 с.; Яренчина, 1982, с. 108-118.]. Вже цим підкреслювалося пріоритетне значення тематики матеріалів, що підбираються, публікуються. Відповідно, питома вага «жовтневих» матеріалів була найвищою. До ювілеїв, наприклад, першого десятиліття революції [*Летопись революции*, 1927] формувалися номери, цілком присвячені подіям у всіх регіонах

республіки. Звісно, революційній проблематиці віддавалося належне й іншими журнальними виданнями – «Историк-марксист», «Каторга и ссылка», «Летопись марксизма», «Пути революции», «Красный путь» та ін.

Час від часу в журналах друкувалися рецензії та огляди літератури, найчастіше – у розділі «Хроніка» [*Летопись революции*, 1924] з тих чи інших проблем, серед них, природно, і про вивчення досвіду революції в країні та в Україні [Карпенко, 1927; Лапина, 1928; Фрід, 1930; Гмиря та Глушаченко, 1932, с. 295]. Пізніше вони знайшли свій відбиток у бібліографічних покажчиках і спеціальних історіографічних дослідженнях [Сарана, 1957, 66 с.; Тараманов, 1968; Комаренко, 1970, с. 100-110; Шаталина, 1982, 132 с.].

Напрацювання Іспартів, їх видань намагалися оперативно та широко розповсюджувати, пропагувати. Так, наприклад, 1924 року Секретаріат ЦК КП(б)У розіслав усім губкомам партії спеціальний циркуляр з вимогою активізувати роботу з доведення до читачів матеріалів журналу «Летопись революции». У документі наголошувалося: «Особливе значення має розробка у журналі питань з історії української революції, Жовтневого перевороту в Україні, гетьманського та денікінського підпілля, з історії боротьби з партизанщиною та бандитизмом, з історії виникнення та розвитку більшовицьких організацій у різних містах України.

Вважаючи журнал “Летопись революции” надзвичайно важливим посібником із вивчення історії української революції, ЦК КП(б)У пропонує вжити найсерйозніших заходів для поширення цього журналу» [*Летопись революции,* 1924, с. 238].

У міру підготовки обласні та міські відділення Істпартів випускали тематичні збірки [1917 год в Харькове, 1927, 381 с.; *Борьба за Советы*…, 1927, 292 с; *Из истории Октябрьской революции*…, 1927, 122 с.; *Киевский «Арсенал»*…, 1928, 137 с.; *1917 год на Киевщине*, 1928, 523 с.; *Борьба за Октябрь на Артемовщине*, 1929, 391 с.], книги та статті, в основі яких лежали спогади активних учасників подій або останні становили значну питому вагу [Скрипник, 1923; Бош, 1919, 56 с.; Бош, 1925, 271 с.; Майоров, 1928, 80 с.].

Становлення радянської історичної науки було досить непростим, часом навіть небезконфліктним процесом, в який іноді переростали дискусії, що розгорталися. Особливої гостроти вони набули в Україні, де складність взаємовпливів соціальних і національних чинників революційної боротьби виявилася дуже заплутаною, а виникнення та зміцнення авангардної сили – Компартії України – вирізнялося багатьма своєрідностями та суперечливістю [Яворський, 1923, 81 с.; Рубач, 1926; Яворський, 1927; Сухино-Хоменко, 1928, *4;* Горін, 1928; Редькіна, 1928; Дискусія з приводу…, 1930; Фрід, 1930; Рубач, 1930; Манілов 1930; Матеріали та документи, 1930; Гехтман, 1931].

Професійна історіографічна кваліфікація найскладніших колізій розвитку української історичної, історико-партійної науки, які опинилися вплетеними в канву ідеологічної, політичної, внутрішньопартійної боротьби 1920-х – 1930-х років, неодноразово ставала предметом спеціальних досліджень у 1960-ті – 1980-ті [Сарбей,1973, с. 10-36; Шерман, 1964, с. 145-173; Диброва, 1984, с. 67-207; Якунин, 1985, 88 с.; Якунин, 1989, с. 52-81]. Певні моменти – визначення розстановки класово-політичних сил у регіоні в революційні роки, об'єктивна оцінка ролі національного руху, українських партій, зародження та краху націонал-комунізму, теорії двокорінності (багатокорінності) КП(б)У, окремих кампаній Громадянської війни та інші частково знайшли серйозне тлумачення, а частково були реконструйовані та інтерпретовані до певної міри упереджено, тенденційно, у канонах догматичних уявлень свого часу [Санцевич та Комаренко, 1986, 208 с.].

Долаючи штучні нашарування, що виникли як данина часу, слід наголосити на тому, що 1920-ті – початок 1930-х років у вивченні історії революції та Громадянської війни були часом закладення основ наукових досліджень, творчих пошуків, підходів до масштабних та суперечливих за природою і наслідками процесів. Поставлені в той час питання, спроби відповідей на них стали привабливими для істориків наступних поколінь, які отримали своєрідну відправну базу, від якої можна було відштовхуватися, поглиблюючи та розширюючи предмет осягнення.

Певний досвід взаємодії з Інститутом К. Маркса і Ф. Енгельса, Інститутом Леніна, Інститутом Маркса-Енгельса-Леніна, які паралельно оформлялися і функціонували, а також архівними установами історико-партійного профілю поступово привели до утворення комплексного наукового центру – Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС з його філіями – Інститутами історії партії при ЦК Компартій союзних республік [*Секретариат ЦК РСДРП(б).* (1917-1991). РГАСПИ (Ф. 17. Оп. 116. Д. 579. Л. 101)]. Їхня діяльність тривала до кінця 1991 року, до заборони КПРС та розпаду Союзу РСР.

30 липня 1931 р. ЦК ВКП(б) прийняв ухвалу про підготовку фундаментальної «Історії Громадянської війни в СРСР» (її відкривав перший том з детальним розглядом передумов та викладом подій Жовтневої революції – у підзаголовку хронологічні рамки позначені: – від початку війни (1914 р. – *В. С.*) до початку жовтня 1917 р.). З цією метою у Головполітграфвидаві була створена спеціалізована головна редакція. До роботи були залучені серйозні літературні сили. Редакційну колегію очолив найвідоміший пролетарський письменник Максим Горький (О. Пєшков). А до складу редколегії увійшли керівні діячі Комуністичної партії та збройних сил країни: К. Ворошилов, С. Кіров, А. Жданов, А. Бубнов, Я. Гамарник, Й. Сталін. Підготовлений до 20-ї річниці революції перший том у покращеному поліграфічному оформленні був перевиданий у 1957 році [*История Гражданской войны*, 1957, 351 с.].

Систематично готувалися та планово виходили збірники документів та матеріалів з історії революції й Громадянської війни. До їхньої підготовки також залучалися лідери партії, ідеологічні працівники.

Робота Істпартів, системи Інституту марксизму-ленінізму ознаменувалася випуском величезної кількості видань, що становили фундамент радянської історіографії революції та Громадянської війни.

З утворенням 1936 року Інститутів історії у складі Академії наук СРСР, республіканських академій до вивчення історії

революційного, національно-визвольного руху було підключено цілі загони вчених цих установ.

Серйозні імпульси, надані дослідникам у 1930-ті роки, набули нового дихання із завершенням Другої світової війни. У її перебігу були захищені ідеали Жовтневої революції, здобуто нову, блискучу перемогу над іноземними інтервентами, темними силами, що загрожували існуванню не тільки радянської країни, а й усього світу, всього людства. Так здійснювалася пролонгація планів розробки насамперед історії Громадянської війни. Як додатковий аргумент зі ствердження культу особи Й. Сталіна пропонувалася дедалі частіше використовувана теза: військовий геній майбутнього Генералісимуса зародився, проявився повною мірою вже в роки Громадянської війни. Тоді В. Ленін, надмірно зайнятий першорядними справами революції та державного будівництва, просто не міг надавати належної уваги становленню радянської військової науки, безпосередній участі у військових кампаніях, як Й. Сталін [*Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС*. РГАСПИ (1931-1991) (Ф. 71. Оп. 3. Д. 209. Лл. 213, 217); Масолов, 2010, с. 531-532].

У 1951 році згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 17 квітня в Інституті марксизму-ленінізму з'явився спеціальний великий підрозділ (на 50 співробітників) – сектор історії Громадянської війни [*Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС*. (1931-1991). РГАСПИ (Ф. 71. Оп. 4. Д. 75. Л. 42)]. Він покликаний був стимулювати інтенсифікацію роботи над фундаментальною працею (до війни вийшло лише два перші томи із сімнадцяти, що планувалися). Тепер проєкт вирішено було обмежити сімома томами, а далі – п'ятьма і прискорено (1951-1953 рр.) випустити накладом у 500 тис. екземплярів [*Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС*. (1931-1991). РГАСПИ (Ф. 71. Оп. 4. Д. 75. Л. 42)].

Проте реалізувати плани не вдалося. До 1953 р. не було видано жодного тому. Третій том вийшов лише у 1957 р., четвертий – 1959, а п'ятий – 1960 [Масолов, 2010, с. 530-533]. Причини затримки були різними – і брак кваліфікованих, творчих кадрів, і перестраховки, догматизм, невиправдано підвищена пильність, страх припуститися помилок у трактуваннях. Особливо гальмували роботу політичні

звинувачення, упереджена критика, яку можна було використати у політичній боротьбі. Не виключалися й репресії.

Так, улітку 1952 р. в ІМЕЛі було прорецензовано 8 збірників документів з історії Громадянської війни, випущених у світ у 1938-1943 роках за редакцією І. Мінца й співробітників його підрозділу Ю. Городецького та І. Розгона. У висновку містилися твердження про допущені помилки троцькістського характеру як «рецидив минулих помилок Мінца, які були розкриті і розкритиковані понад 20 років тому» [Масолов, 2010, с. 528]. Авторів-упорядників звинувачували в тому, що у збірниках затушовувалася зрадницька роль троцькістів у роки Громадянської війни, включалися документи, написані, підписані «троцькістами та іншими ворогами» [Масолов, 2010, с. 528-529].

Не обійшлося і без спроб ув'язки прізвищ згаданих та інших співробітників із кампанією боротьби з єврейським космополітизмом [Масолов, 2010, с. 531].

Однак після розвінчання культу особи Й. Сталіна, в умовах хрущовської «відлиги», що настала в країні, демократичних реформ, підтримки творчих поривів та звершень учених-істориків наукові дослідження входили до колії, характерної для наукових стандартів. Виявилося, що навіть у важкі роки, найменовані періодом зміцнення тоталітаризму, сформувався досить численний загін учених, здатних здійснити істотний приріст знань, поповнити вітчизняну історіографію добротними, глибокими за змістом, оригінальними за висновками та узагальненнями.

Ті, кого ще вчора критикували, які боялися подолати догматичні схеми та концепції, підняли розробку історії революційної доби на якісно новий рівень. Прикладом може бути діяльність сформованої в Академії наук СРСР проблемної Наукової ради з історії Жовтневої революції та Громадянської війни. Довгі роки (1962-1989) її очолював досвідчений учений, академік (з 1946 р.) І. Мінц. У 1989 р. його змінив талановитий історик-новатор П. Волобуєв. Рада була «прописана» в Інституті історії СРСР АН СРСР. До ради входило 120 провідних фахівців з усієї країни, які вирізнялися особливими досягненнями, помітними працями у цій

галузі науки (між собою вони називали себе «октябристами»). Систематична організація конференцій на місцях (послідовно – в союзних республіках, областях) залучала до вивчення важливих сторінок минулого нових ентузіастів, консолідувала зусилля на цьому напрямі. Свою неабияку роль відіграли і вузівські історики всієї країни.

З 1982 р. до Наукової ради від України було делеговано разом із директором Інституту історії АН УРСР академіком Ю. Кондуфором, професорами Ю. Гамрецьким, М. Раковським й автора цієї книги. Майже десятиліття спілкування з провідними фахівцями, що поглиблено вивчали проблеми революції та Громадянської війни, постійне ознайомлення з новаціями в цій сфері за допомогою численної друкованої продукції, а також участі в дискусіях, обговореннях, систематичне поповнення арсеналу знань, що накопичувалися, дозволяють відповідально говорити про колосальну роботу, проведену істориками зі всебічного вивчення, глибокого аналізу та докладного осмислення досвіду революційних років – 1917-1920.

Рада ж була справжнім флагманом і генератором науково-історичних ідей, творчою лабораторією для величезної «армії» вчених, які чесно працювали з непідробним інтересом, справжнім ентузіазмом, винахідливістю, невгасимим вогником.

Праці Ю. Полякова, Г. Севостьянова, П. Волобуєва, Л. Гапоненка, Ю. Городецького, С. Найди, Ю. Корабльова, К. Гусєва, В. Старцева, В. Данілова, П. Голуба, Л. Спіріна, Г. Герасименка, В. Полікарпова, В. Наумова, О. Волобуєва, В. Коміна, Г. Гімпельсона, Г. Трукана, Г. Іоффе, В. Булдакова, С. Ісхакова та інших стали надійними орієнтирами тим, хто прагнув осягнути сутність найскладніших суспільно-політичних колізій 1917-1920 років.

Комплексна картина подій, розвиток найскладніших процесів були багато в чому реконструйовані та отримали об'єктивну оцінку. Концентрованим відображенням діяльності Наукової ради вважаються узагальнюючі праці його керівників [Минц, 1977-1979, Т. І. 784 с.; Т. 2. 1008 с., Т. 3. 1151 с.; Минц, 1982, 576 с.; Волобуев, 1987, 312 с.].

Підсумкову картину Жовтневої революції співробітники Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС представили в завершальній книзі тритомника «Исторический опыт трех российских революций» [1987, 655 с.], трьох виданнях енциклопедії «Великая Октябрьская социалистическая революция» за редакцією керівника сектору історії Жовтневої революції і Громадянської війни П. Голуба [Голуб, 1987, 639 с.]. Двома виданнями вийшла енциклопедія «Гражданская война и иностранная военная интервенция в СССР» [Хромов, 1983, 1987, 720 с.].

Значну увагу приділяли академічним виданням хронікальних робіт, корпусів документів [*Великая Октябрьская… Хроника…*, 1957-1961; *Великая Октябрьская ... Документы и материалы*, 1957-1963; Аникеев, 1969, 487 с.; Аникеев, 1974, 559 с.].

У новітні часи, за досвідом минулих років, робилися спроби сконцентрувати випробуваний кадровий потенціал, підкріпивши його представниками нової генерації дослідників історії революцій і реформ [*Россия в XX веке*, 2002, Т. 1. 657 с.; Т. 2. 543 с.], однак, судячи з усього, ні до результативних організаційних наслідків, ні до масштабних цікавих проєктів вони не привели. Щоправда, їм на зміну прийшли локальні, але досить плідно десятиліттями функціонуючі наукові центри, такі, наприклад, як Плеханівські читання і Міжнародний колоквіум з історії Громадянської війни в Санкт-Петербурзі, Асоціація дослідників Громадянської війни в Росії (Архангельськ) тощо.

Постійна зацікавлена, підвищена увага до досвіду революції та Громадянської війни приносила свої вагомі результати.

Зусиллями істориків та архівістів було створено широку джерельну базу для досліджень, вивчення важливих, цікавих проблем. По всій країні було зібрано, систематизовано та з відповідними науковими супроводами, кваліфікованими коментарями видано сотні збірок документів та матеріалів з інформацією про події 1917-1920 років. Обов'язковими вимогами до кандидатських та докторських дисертацій було введення їх авторами у науковий обіг нових архівних матеріалів, розширення та використання кола інших джерел.

Велике значення приділялося оприлюдненню мемуарних матеріалів активних учасників революції та Громадянської війни, партійно-радянських працівників, командирів та бійців Червоної армії.

Радянські історики керувалися у дослідженнях марксистсько-ленінською методологією, намагалися принципово дотримуватися формаційного та класового підходів. На чільне місце ставилося вчення основоположників наукового комунізму про класову боротьбу, соціалістичну революцію, роль комуністичних партій у суспільному прогресі, про диктатуру пролетаріату, союз робітничого класу і селянства. На перше місце у аналізованих процесах висувалися соціальні інтереси народних мас, ідеї та практика інтернаціоналізму [*Ленин – вождь*…, 1969, 318 с.; *Октябрьская революция. Вопросы и ответы*, 1987, 480 с.; *Партия Октябрьской революции*, 1987, 240 с.].

Своєрідну роль лідерів у науково-дослідних процесах відігравали співробітники Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та його філій – Інститутів історії партії при ЦК Компартій союзних республік. Вони зазвичай опинялися на вістрі інноваційних підходів, пропонували перспективні концепції та схеми, акумулювали досягнення широкого кола істориків і в регіонах, і в масштабах усієї країни.

У літературі, присвяченій дослідженню суспільних процесів у загальноросійському масштабі, завжди знаходилося поважне, предметне місце і для сюжетів, що належать до України [Голиков, 1966, с. 441-454; Найда та Наумов, 1966, 177 с.; Наумов, 1972, 472 с.; *Историография Гражданской войны*…, 1980, Т. I. 367 с.; Т. II. 448 с.; *Историография Великой Октябрьской*…, 1981, 293 с.]. Це було цілком зрозуміло. Найбільший національний регіон усі роки – 1917-1920 – був одним з дуже важливих, часом навіть головних плацдармів боротьби. Від її результату значною мірою залежала доля народів усієї Росії.

Звісно, те, що відбувалося в Україні у вогняні роки, ставало і предметом окремого, спеціального вивчення. Його результати іноді оцінювалися в історіографічних дослідженнях [Гамрецкий, 1962;

Шерман, 1964, 339 с.; Шерман, 1967, с. 15-23; Шерман, 1973, с. 138-164; *Историография Великой Октябрьской*…, 1987, 272 с.].

Особливого значення надавалося дослідженню діяльності більшовицької партії, її місцевих організацій у роки революції та Громадянської війни, що набувало постійного відображення в історіографічній літературі [Павленко, 1968; Скрипниченко, 1970, с. 16-25; Мусієнко, 1976, 196 с.; Королев, 1979, 72 с.; *Борьба большевиков за массы*…, 1982, 144 с.].

До узагальнюючих праць, що інтегрували в себе спільні досягнення вивчення досвіду революції та Громадянської війни в регіоні, можна віднести як роботи співробітників Інституту історії партії при ЦК Компартії України [*Більшовицькі організації України*…, 1949, 228 с.; *Українська РСР в період громадянської війни*…, 1967, 1968, 1970, Т. 1. 471 с; Т. 2. 423 с.; Т. 3. 463 с.; *Великая Октябрьская… Хроника важнейших*…, 1977, 1982, Ч. 1. 712 с.; Ч. 2, 959 с.; Варгатюк та ін., 1980, 373 с.; Курас, 1987, 632 с.], так і академічних установ [*Победа Советской власти на Украине*…, 1967, 579 с.; *Боротьба за владу Рад на Україні*, 1977, 199 с.; *На захисті завоювань*..., 1982, 205 с.; *Октябрь и гражданская война*…, 1987, 255 с.; *История Украинской ССР*…, 1984, Т. 6. 655 с.], представників вузівської науки [*В борьбе за власть Советов*…, 1977, 348 с.; *В авангарді*…, 1977, 206 с.].

Безумовним загальним досягненням стало видання фундаментальних збірників документів про революцію та Громадянську війну в Україні й таких самих книг у всіх 25 областях регіону [*Великая Октябрьская*… сборник документов и материалов…, 1957, Т. 1. 1009 с.; Т. 2. 732 с.; Т. 3. 998 с.; *Борьба за власть Советов в Донбассе,* 1957, 406 с.; *Борьба трудящихся Волыни*…, 1957, 480 с.; *Октябрь в Екатеринославе*…, 1957, 378 с.; *Борьба за власть Советов на Киевщине*, 1957, 280 с.; *Гражданская война на Украине*…, 1967, Т. 1. Кн. 1. 837 с.; Кн. 2. 491 с.; Т. 2. 882 с.; Т. 3. 944 с.; *Гражданская война на Екатеринославщине*…, 1968, 355 с.; *Боротьба робітникыв і селян*…, 1957, 351 с.; *Черниговщина в годы*…, 1975, 456 с.; *Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность*…, 1990, 801 с.].

Важливим додатковим джерелом корисної інформації стали републікації мемуарів учасників подій 1917-1920 років як по Україні в цілому [*Боротьба за перемогу*…, 1957, 584 с.; *В дні Жовтня…,* 1987, 580 с.], так і в окремих місцевостях, містах [*Борці за Жовтень розповідають*…, 1957, 416 с.; *Боротьба за владу Рад на Миколаївщині*…, 1959, 186 с.; *В защиту революции*…, 1977, 262 с.]. Усі книги мають професійні супутні матеріали: вступні статті, необхідні довідки-роз'яснення.

У сотнях і тисячах видань були представлені докладні дослідження головних напрямів революційних процесів, боротьби за ліквідацію правопорядків, що віджили, і зародження нових принципів, стандартів державного будівництва, соціалістичного господарювання, подолання опору противників радянської влади, розгром іноземних військових інтервентів.

Значною була питома вага публікацій, присвячених першим крокам у вирішенні національного питання, складанню військово-політичної єдності націй і народів у боротьбі з класовими ворогами, зародженню та розвитку об'єднавчого руху радянських республік.

На процесі вивчення, конструктивного дослідження питань революційної епохи, як і інших періодів та аспектів розвитку історичної науки в цілому, звичайно, давалися взнаки негаразди та прояви негативних сторін радянського режиму – зміцнення тоталітаризму та моноідеології, відлуння та наслідки внутрішньопартійної боротьби, репресивні практики. Незважаючи на це, було зроблено дуже багато для осягнення зазначеного предмета інтересу. Радянська історіографія Жовтня та перших років радянської влади – це той пласт нагромаджених знань, обійтися без раціонального використання якого неможливо.

Звичайно, за всіх обмежень періоду ідейних протистоянь двох соціально-політичних систем історична наука в СРСР розвивалася не в абсолютній ізоляції від решти світу. Її стимулювало і реальне змагання із західною наукою [Manning, 1953, 223 p.; Adams, 1963, 440 p.; Baumgart, 1966, 462 p.; Reshetar, 1972, 363 p.; *The Ukraine. 1917-1921*..., 1977, 424 p., Boris, 1980, 488 p.; Kosik, 1981, 304 p.]. Остання хоч і називалася буржуазною, буржуазно-націоналістичною

та фальсифікаторською, також певною мірою впливала на зростання якості досліджень радянських учених, глибину та аргументованість пропонованих концепцій, схем, точок зору.

Для повноти уявлень та викристалізації всебічно обґрунтованої комплексної історичної картини слід враховувати і вищезазначені обставини. Втім, заради справедливості, треба сказати, що логічна реакція та наукова коректність не тільки не витримувалися, а й суттєво, багато в чому неприродно порушувалися. Причому, як кажуть, у масовому масштабі й упродовж досить тривалого часу [Нагорна, 1971, 251 с.; Нагорна, 1977, 48 с.].

Так, протягом більшої частини попереднього століття, вивчаючи події революційної епохи, радянські вчені здебільшого «обходилися» без звернення до публікацій класових ворогів, буржуазних націоналістів, різного роду зрадників, відступників, ренегатів, особистостей, кваліфікованих ворогами народу, репресованих і тих, кому вдалося уникнути такої долі, але таких, хто не заслуговував на довіру. Всі перелічені категорії можна, звичайно, взяти в лапки, підкресливши тим самим штучність або юридичну необґрунтованість визначень. Але в цьому випадку це не має значення. Набагато більш серйозною виявилася та обставина, що відсікалася значна частина історіографічних джерел, яка містила значний науково-пізнавальний потенціал.

Видання, які вважалися апріорі «шкідливими», надсилалися на режим спеціального зберігання в бібліотеках, а аналогічні за походженням та змістом документи потрапляли до розряду секретних архівних фондів з обмеженими можливостями доступу та використання.

Навряд чи в цьому випадку доречно намагатися визначити, якою мірою подібна практика сприяла зміцненню режиму, що існував, дозволяла відгороджуватися від можливих згубних впливів ідеологій, які вважалися ворожими, оголошувалися ненауковими. Їх носіїв зазвичай оголошували не лише учасниками історичного протистояння старого та нового світу, а й відвертими фальсифікаторами.

Достатньо обмежитися простою констатацією того, що в науковому сенсі це явно урізало можливості всебічного аналізу процесів, що вивчалися.

За прикладами, як-то кажуть, далеко ходити не доводиться. Усі, хто вивчав історію революційних подій в Україні, знали (або принаймні чули) про тритомник одного з лідерів Української революції, першопрохідника національного державного будівництва, глибокого мислителя та надзвичайно талановитого письменника В. Винниченка. Мова про «Відродження нації» [Винниченко, 1920. Ч. І. 348 с.; Ч. ІІ. 328 с.; Ч. ІІІ. 535 с.], що з'явилася «за гарячими слідами» загалом і не завершених ще тоді подій – навесні 1920 року. Однак автор був офіційно оголошений «ворогом народу» [Солдатенко, 2020b, с. 5], а доступ до його книги мало дуже обмежене коло фахівців. Утім, одна з разючих своєрідностей праці В. Винниченка полягає у його яскраво вираженій чесності, об'єктивності, самокритичності. І коли потрібно було знайти додаткові, «вбивчі» аргументи для викриття політики, дій національного табору, без особливої соромливості використовували «разючі» цитати з твору першого глави національного уряду України в 1917-1918 роках та голови Директорії Української Народної Республіки (очільника держави). Правда, при цьому уникали посилань на сторінки твору, що пояснити важко, та й не так уже й важливо.

Загалом же, неприйняття творчості В. Винниченка було настільки категоричним, що єдине цілісне відтворення одного з його яскравих, цікавих сюжетів було вміщене у збірку з характерною назвою «Революція на Україні: За мемуарами білих» [Винниченко, 1930, с. 277-358]. Напевно, це єдиний випадок зарахування українського політика та художника, рішучого супротивника білогвардійської ідеології відродження єдиної та неподільної Росії до розряду її прихильників. Утім, його було повторено і в репринтному відтворенні видання в 1990 р.

Проте в умовах, що змінилися (пізній етап горбачовської перебудови – кінець 1980-х рр.), було здійснено репринтне перевидання тритомника «Відродження нації» (той же 1990 рік) і донині жодна дисертація, монографія, присвячені Українській революції, не можуть вважатися повноцінними без використання найважливішого історіографічного джерела. Не дивно, що пізніше з'явилося і

зібране в однотомник комплексне видання [Винниченко, 2008, 800 с.].

Повною мірою подібні зауваження та міркування можна віднести до републікацій історичних праць М. Грушевського, Д. Дорошенка, П. Христюка, І. Мазепи, М. Шаповала, М. Лозинського та інших.

Не менш вражаючі приклади ставлення до особистостей також з ярликами «ворогів народу», але вже з іншого табору – більшовицького, радянського.

Одним із найяскравіших політиків тут був Г. Пятаков – полум'яний революціонер, радикал, максималіст, ключова постать у створенні Комуністичної партії (більшовиків) України, її перший секретар Центрального Комітету. Його таврували як «лівого комуніста», фракціонера-троцькіста і навіть іноземного шпигуна [Солдатенко, 2017a, 423 с.]. Доходило до курйозів. Коли видавалися збірники документів про боротьбу за владу Рад, за відродження та зміцнення Української Соціалістичної Радянської Республіки, ім'я голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України у підписах опускалося. Його було не прийнято називати навіть у, здавалося б, обов'язкових випадках – в енциклопедичних виданнях. Перелічувалися «менш злісні» вороги сталінського режиму, а розстріляний у 1937 році у сфабрикованій справі про так званий паралельний троцькістський центр Г. Пятаков не згадувався.

Щоправда, головний архітектор і творець КП(б)У постійно піддавався розгромній критиці як «лівий комуніст» і лідер «лівих» у Компартії України, по суті, поставав як авантюрист та антиленінець [Шиловцев, 1972, 218 с.; Шиловцев, 1988, с. 139-168]. Це, зокрема, суттєво заважало об'єктивному відображенню ролі Г. Пятакова, більшовиків, Всеукраїнського Центрального військово-революційного комітету в організації селянської повстанської боротьби проти окупаційно-гетьманського режиму у 1918 році [Солдатенко, 2003b, с. 93-97]. Давалося взнаки це і на виключенні з комплексного аналізу позиції глави революційного уряду в організації дій з відродження Української Соціалістичної Радянської Республіки, хоча значний пласт документів, що стосувалися

непростої ситуації, свого часу був опублікований журналом «Літопис революції» [Рубач, 1924, с. 151-165].

У 1930 р. було започатковано випуск статей та промов іншого видного політичного діяча, який відіграв одну з ключових ролей у розвитку соціалістичної революції в Україні, у перемозі радянської влади в регіоні – М. Скрипника. Видання (у кожний із п'яти випусків планувалося включити два томи) було перервано у 1933 році. А книги, що вийшли до цього моменту, серед них перший том, який мав назву «Пролетарська революція на Україні» [Приложение, 2018с, с. 421-454], були на десятиліття вилучені з бібліотек. Навіть в Інституті історії партії при ЦК Компартії України (а М. Скрипник, нагадаємо, стояв біля його витоків, був першим керівником Українського Істпарту) збереглася (з труднощами зібрана) тільки його фотокопія.

Подібне ставлення спостерігалося і щодо таких осіб, як В. Антонов-Овсієнко, його ретельно документованого чотиритомника «Записки про громадянську війну» [Антонов-Овсеенко,1924-1933, Т. 1. 300 с.; Т. 2. 297 с.; Т. 3. 350 с.; Т. 4. 343 с.]. Виявилося це і щодо публікацій Ю. Коцюбинського, В. Примакова, Х. Раковського, А. Бубнова, С. Косіора, В. Шахрая, Г. Лапчинського, О. Шумського, А. Річицького та ін.

Ідейно-політичні зрушення, що почалися в другій половині 80-х років минулого століття, багато в чому змінювали ситуацію, обіцяючи серйозні якісні зміни на історіографічному «фронті». Однак реалізувати можливості повною мірою не вдалося. Благодатний процес був серйозно загальмований, а потім практично повністю припинений з розвалом Союзу РСР, дискримінаційними, заборонними акціями проти КПРС і Компартії України. Щоправда, на той час частково вдалося підбити певні підсумки історіографічного освоєння проблем революційної епохи в Україні [Варгатюк та ін., 1986, 625 с.; Солдатенко та Лихолат, 1987, с. 94-110; *Историография Великой Октябрьской*…, 1987, 272 с.], а зроблені узагальнення, здається, не втратили свого значення і для нинішнього етапу розвитку вітчизняних історичних досліджень.

Вищезазначені загальні спостереження та міркування із залученням мінімуму прикладів дозволяють підкреслити два важливі висновки.

По-перше, за радянських часів було закладено основи, традиції історіографічного освоєння досвіду революційної епохи. Ігнорування здійснених напрацювань, безумовно, апріорі збіднює палітру фарб для відтворення наймасштабнішої та найрозмаїтішої картини подій 1917-1920 років.

По-друге, така картина буде тим більш вражаючою і наближатися до відображення історичних реалій, чим повніше, комплексніше в сучасних дослідженнях буде використано (природно – творчо, критично) весь наявний арсенал публікацій з найцікавішої та найскладнішої проблеми.

***

На зламі 80-х – 90-х років XX століття у країні загалом, у її складовій частині – Української РСР відбувалися вельми сутнісні, великомасштабні зміни. Тенденції послаблення, старіння режиму, ерозії влади, наростання протиріч між національними республіками і центром, посилення впливу антирадянської ідеології, здача другою світовою наддержавою позицій на міжнародній арені свідчили про поглиблення кризи політичної системи в Радянському Союзі.

Серед важливих і доленосних виявилися трансформації у гуманітарній сфері, зокрема, не в останню чергу, в історичній науці. Під виглядом демократизації і гласності почався рух у бік ідейно-політичних схем, що ще зовсім недавно публічно критикувалися, а також авторів, які втілювали їх. У пресі, на телевізійних екранах і на радіо замигали прізвища М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, М. Шаповала, С. Петлюри, І. Мазепи, В. Липинського, М. Міхновського, П. Христюка, П. Скоропадського, Є. Петрушевича, інших діячів Української Народної Республіки та гетьманської Української Держави. Одна за одною почали з'являтися републікації їх творів, спочатку не дуже великих, а потім і більш солідних, ґрунтовних.

Перелічених особистостей, багатьох їхніх прихильників підкреслено називали справжніми демократами, здебільшого соціалістами, справжніми патріотами. Українська Народна Республіка, як справді національне утворення, протиставлялася Українській

Радянській Соціалістичній Республіці, яка називається сурогатною. Ще її називали квазідержавою, яка мала, по суті, колоніальний статус у радянській імперії тощо.

Ця тенденція ще більше посилилася після проголошення 24 серпня 1991 р. Акта незалежності України та заборони Комуністичної партії України. Більшість українських істориків робила досить просто, не надто вигадливо та винахідливо: програш Радянським Союзом «холодної війни» означав для них зміну орієнтації на вчорашніх ідеологічних противників, тобто здійснювався поворот на 180°.

Так, досить швидко «виринула» і почала набирати «права громадянства» концепція Української національно-демократичної революції 1917-1921 років. Її заперечення та критика в радянській історіографії були змінені на заперечення концепції Жовтневої революції та встановлення радянської влади [Верстюк, 2017a; Верстюк, 2017b].

Перші роки незалежності України ознаменувалися справжнім бумом докторських та кандидатських дисертацій із проблематики Української революції. Їх захищали сотні. Але здебільшого вивчалися не так першоджерела, праці активних учасників, лідерів Української революції, її перших об'єктивних істориків, як публікації західних учених та їхніх українських діаспорних колег пізнього періоду ідейно-політичної боротьби двох соціальних систем. Як правило, в них у жертву приносилися фактична достовірність, точність передачі змісту документів, їх адекватна, об'єктивна оцінка та тлумачення.

Однак у міру прозріння тих, хто поспішав видати запозичені схеми та позиції за свої власні та винайдені новітні наукові досягнення, почало прояснятися щось, мабуть, не цілком бажане та прийнятне. Виявлялося, що лідери провідних політичних партій, коаліційних національно-державних інституцій – Центральної Рада та Директорії – здебільшого соціалісти і не завжди такі вже непримиренні вороги радянської влади. З'явилися непередбачені метаморфози: тільки-но піднесених на почесний п'єдестал кумирів – М. Грушевського, В. Винниченка, М. Шаповала, П. Христюка,

І. Мазепу все більше почали критикувати. Їх навіть звинувачували в тому, що вони бездарно проґавили сприятливий шанс, подарований історією, не змогли створити національну державність. У них, мовляв, не вистачило політичного здорового глузду, щоб прислухатися до самостійницьких гасел М. Міхновського. Це вони безвідповідальними, злочинними діями ліквідували справді національну державність П. Скоропадського.

Виникли чималі сум'яття та плутанина. М. Грушевського вшановували як першого Президента України, хоча такої державної посади до 1991 року не існувало. П. Скоропадського іменували справжнім українським патріотом усупереч його власним спростуванням подібних тверджень. Гетьманський режим почали називати консервативною революцією, вочевидь, зовсім не задумуючися над внутрішньою суперечливістю, кричущим алогізмом словосполучення навіть у лінгвістичному відношенні, не кажучи вже про його соціально-політичну сутність.

Акт соборності 22 січня 1919 року був кваліфікований як апогей національного єднання, тоді як насправді, поряд із безсумнівними позитивами, він призвів до досить серйозних випробувань і бід усю націю, поставивши її на межу нищівної військової поразки та розчленування. Не менш необачними виявилися на перевірку скороспілі хвалебні оцінки Варшавського договору С. Петлюри з Ю. Пілсудським, які обернулися серйозними втратами для українства.

Усе це стало результатом дещо поспішних рішень, пов'язаних із необґрунтованою трансформацією методологічних засад дослідження революційної епохи, у напрямі націоцентризму.

Очевидно, тут спочатку було допущено загальну серйозну стратегічну помилку. Те, що Українська революція була історичною реалією, майже ні в кого з українських істориків не викликало сумніву. Але цьому феномену необґрунтовано почали надавати самодостатнього значення, прагнули підмінити ним сутність та зміст усіх процесів, що відбувалися в Україні у переломну епоху. Замість того, щоб долучити, додати до досліджуваних раніше процесів і національну своєрідність, що виходила за межі колишніх уявлень, факти, оцінки та міркування, що правомірно комплексно

іменувалися Українською революцією, останньою стали заміщати, замінювати все розмаїття суспільних змін, що відбувалися в регіоні. Це спричинило протиставлення Жовтневої та Української революцій, оголошення їх антиподами, антагоністами. З'явилися спроби, як то кажуть, за географічною ознакою «розрізати», «відрубати» – відокремити революційну ходу власне в російських (руських) губерніях від українського регіону.

Висуваючи на перший план національні інтереси та завдання, передусім створення української державності, по суті знімалися з розгляду соціальні аспекти боротьби, які нібито не мали для українців вагомого значення.

Зазначені тенденції почали серйозно заважати об'єктивному, реалістичному відтворенню картини розвитку подій у регіоні.

Практичної зневаги і забуття зазнавали накопичені раніше відомості, знання, здебільшого достовірні, аргументовані про спрямованість, динаміку, результати революційного творення.

Наочною демонстрацією тенденції, що все більше проявлялася, може бути монографія В. Капелюшного [Капелюшний, 2003, 608 с.] і захищена на її основі докторська дисертація. Автор провів велику, скрупульозну, важливу роботу зі збирання та аналізу історіографічних джерел про Українську революцію, боротьбу за національну державність. Він включив до бібліографічного списку 1611 публікацій [Капелюшний, 2003, с. 507-605], багато в чому проігнорувавши як видання радянського часу, так і те, що, на його думку, виходило за межі власне обраного предмета дослідження. Як видається, більш виправданим, виваженим виявився підхід співробітників Національної бібліотеки імені В. Вернадського, які раніше розв'язували близьку за задумом інформаційну проблему [*Українська революція і державність*, 2001, 816 с.].

Взаємозв'язок, що втрачався, реальна взаємозалежність загальноросійських тенденцій з їхніми національними своєрідностями прояву явно йшли не на користь науковому осягненню і якомога адекватнішій реконструкції подій у регіоні, сутнісному розумінню трактування самої Української революції, як якогось самостійного, самодостатнього феномену.

Разом з іншими факторами вищезазначене послужило важливими спонукальними мотивами для залучення автора цієї роботи до вивчення історії Української революції.

Відправними пунктами в обраній системі координат стало наукове узагальнення концепції Української революції у працях найвидатніших її лідерів, ініціаторів, ідеологів, організаторів суспільного руху та перших неперевершених істориків. Тільки глибоке проникнення в «творчу лабораторію» неповторних особистостей могло бути найважливішою й найціннішою основою розуміння та оцінки того, що передбачали, чого прагнули і чого досягли керівники масштабного національно-демократичного проєкту. І лише предметне співвідношення зі здобутими знаннями могло бути надійним орієнтиром у визначенні значущості, цінності перших кроків вітчизняних істориків в історіографічному освоєнні досвіду 1917-1920 років у новітній час.

Комплексний задум реалізувався у двотомнику «Українська революція: Концепція та історіографія» [Солдатенко, 1997, 1999. Кн. 1. 416 с.; Кн. 2. 508 с.]. До них був долучений і, по суті, перший історичний нарис [Солдатенко, 1999а, 976 с], важливою відмінністю якого стала не заміна однієї (соціальної) концепції на іншу (національну), а їх логічне поєднання.

При цьому важливу підготовчу роль відіграло керівництво автором розробкою наукової комплексної проблеми «Генеалогія української ідеї». Вона кілька років здійснювалася в Інституті національних відносин та політології Національної академії наук України та увінчалася серією колективних видань [*Українська ідея. Перші речники*, 1994, 180 с.; *Українська ідея. Постаті...*, 1994, 256 с.; *Українська ідея. Історичний нарис*, 1995, 132 с.; *Українська ідея та її творці*, 1999, 228 с.].

Надалі проблематика революційної епохи з незмінною історіографічною складовою стала пріоритетною у діяльності автора запропонованої праці [Солдатенко, 2008-2010, Т. І. 560 с., Т. ІІ. 411 с.; Т. ІІІ. 453 с.; Т. ІV. 442 с.; Солдатенко, 2011а, 568 с.; Солдатенко, 2012а, 272 с.; Солдатенко, 2012b, 672 с].

Поряд із публікаціями узагальнюючого характеру, що конкретизують їхнє місце у статейному форматі та виступах на

наукових конференціях різного рівня, незмінна увага надавалася деталізації окремих аспектів та персоніфікації реконструкції історичного досвіду [Солдатенко, 2002a, 352 с.; Солдатенко, 2004e, 331 с.; Солдатенко, 2005a, 324 с.; Солдатенко, 2005d, 349 с.; Солдатенко, 2007a, 621 с.; Солдатенко, 2011e, 511 с.; Солдатенко, 2017a, 423 с.; Солдатенко, 2018c, 455 с.; Солдатенко, 2020b, 791 с.]. У сумі це дозволяло здійснювати історичний аналіз на мега-, макрорівні та паралельно – мікрорівні.

У лапідарному визначенні можна говорити, що одним із відмінних підходів автора до проблеми, що вивчається, є синтез історіографічних досягнень різних часів – від радянських традицій до новітніх тенденцій і новомодних наукових течій [Солдатенко, 2024, 216 с.]. У цьому вбачається запорука комплексності, незангажованості, некон'юнктурності досліджень, що здійснюються.

Видається раціональним не презентувати окремі та сукупні результати зазначеної позиції в цьому структурно-сюжетному розділі, а під час подальшого безпосереднього звернення до конкретних питань застосовувати та розвивати методологічні та методичні прийоми на практиці.

2. Революція чи революції в Україні?

У міру затвердження у науковому обігу концепції Української революції дедалі частіше почали з'являтися публікації з використанням словосполучень «епоха (доба) Української революції», «українські визвольні змагання», «національно-визвольні змагання в Україні» [Млиновецький, 1994, 571 с.; Верига, 1998, Т. І. 524 с.; Т. ІІ. 504 с.; Кондратюк та Буравченкова, 1998, 280 с.; Капелюшний, 2003, 608 с.]. Тут легко вловлюється не так схильність до словотворчості чи спроба знаходити синоніми відомим визначенням. У цьому випадку йде очевидний, цілеспрямований пошук таких термінологічних сентенцій, які сприяли б обов'язковому виділенню подій в Україні в особливий феномен, що виокремлює їх із загальноросійських процесів, а реальні своєрідності довести у сприйнятті й тлумаченнях до рівня самодостатніх, які були сутністю і єдиним (всепоглинаючим) вектором суспільних проявів, рухів. При цьому питання про внутрішньонаціональні суперечності старанно замовчуються. Формується умоглядна ретроспективна картинка органічної національної єдності, спільності настроїв, сподівань, прагнень.

Свідоме уникнення розуміння реального різноманіття життя, вибіркове обмеження кута зору («зашореність»), під якими пропонується розглядати найскладніші за сутністю, змістом, наслідками проблеми з різноспрямованими внутрішніми орієнтаціями, не можуть бути продуктивним науковим шляхом наближення до історичної істини. Звичайно, це не заперечує можливості та навіть доцільності застосування згаданих позначень для їх цільового використання у суворих параметрах логічного тлумачення конкретних об'єктів інтересу.

Беручи участь у «розшифровці», наповненні реальним смислом та змістом терміна «Українська революція», а потім і відповідної теоретичної концепції, автор цього дослідження звернувся насамперед до документів революційної доби – програм українських політичних партій, резолюцій їхніх форумів, стратегічних та тактичних гасел, матеріалів тодішніх державних утворень, їх

інститутів, аналізу протікання суспільних процесів, інтерпретацій відповідних сторінок минулого в публікаціях активних учасників подій та найбільш авторитетних їхніх істориків. У результаті вимальовувався домінантний вектор своєрідного революційного поступу: «З перших днів після повалення самодержавства в документах українських політичних партій та організацій, в усних і друкованих виступах українських політичних діячів зазвучало нечуване до того словосполучення – Українська революція. І вживалося воно не заради "красного слівця". Йшлося про цілком певне поняття: бачення в суспільних процесах, що розгорталися в Україні, такого якісного змісту, масштабності та глибини, які відрізняли їх (ці процеси) від загальноросійського поступу, наголошували в меті руху два начала: поряд і в переплетенні з соціально-визвольним – національно-демократичного.

Можна сказати й ширше: це поняття стало і висхідним моментом, і стрижнем ідеології (концепції) діяльності, і змістом перетворень, і метою руху української нації (принаймні чималої її частини) на означеному історичному етапі» [Солдатенко, 1999а, с. 6].

У лапідарному, енциклопедичному визначенні сказане знайшло таке втілення: «**УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ** – термін, що вживається для позначення суспільно-політичних процесів, що мали місце в Україні в період 1917-20. *Породжена Лютневою революцією 1917 в Росії*, стала органіч[ною] складовою розпочатої нею демократизації життя, водночас виявила тенденції, які об'єктивно виокремили події в регіоні в самост. напрям б-би, надаючи їм специф. характеру, притаманного нац-дем. визв. революції.

У. р. характеризується кількома якісними етапами, зміст яких визначався обставинами і завданнями тогочас. періоду, політ-прав. моделями державності, з допомогою яких реалізовувалися потреби сусп. розвитку: доба *Української Центральної Ради* (берез. 1917 – кін. квітня 1918), доба *Гетьманської держави* 1918 (кін. квітня – грудень 1918), доба *Директорії УНР* (груд. 1918 – лист. 1920). У. р. не досягла своєї мети, але була кроком у напрямі формування суверенної укр. державності» [Солдатенко, 2004а, с. 197]. У більш розширеному та детальному тлумаченні сутність історично

обумовленого, важливого історичного явища та процесу його розуміння була запропонована і у спеціальних журнальних публікаціях, доповідях на наукових конференціях, закладалась у контекст згаданих монографічних видань [Солдатенко, 1995, с. 256-262; Солдатенко, 1997b, с. 20-29; Солдатенко, 1999e, *1*, 68-84*; 2*, 27-47; Солдатенко, 1999b, *39*; Солдатенко, 2004d, с. 237-305; Солдатенко, 2009c, с. 34-46].

Незмінний акцент при цьому робився на тому, що, по суті, в концепції Української революції, реальному досвіді останньої національний фактор тісно поєднувався, взаємопов'язувався, «взаємодіяв» із соціальним. Зневага ж до цього найважливішого, основоположного аспекту національно-демократичного руху була однією з головних причин його невдач і поразок.

Видається дуже важливим звернути увагу на зміцнення важливої наукової тенденції в осягненні проблеми, її наукового тлумачення, що виявляється в процесі міждисциплінарних досліджень. Достатньо конструктивні та плідні відносини у автора склалися, зокрема, з ученими-правознавцями, насамперед співробітниками Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України та Інституту законодавства Верховної Ради України. Так сталося, що їх довголітні очільники – академіки НАН України Ю. Шемшученко та О. Копиленко виявляють постійний науковий інтерес до періоду 1917-1920 рр., опублікували чимало праць, присвячених революційним подіям, систематично беруть участь у профільних конференціях, обговореннях та дискусіях [Шемшученко, 1997; 560 с.; Шемшученко, 2012, с. 54-58; Копиленко, 1991, 184 с.; Копиленко О. та Копиленко М., 1997a, 208 с.; КопиленкоО. та Копиленко М., 1997b, с. 61-71; Копиленко, 2012, с. 59-73.]. Залучені до вивчення досвіду становлення української державності аналізованого періоду і багато співробітників обох колективів – О. Мироненко, І. Усенко, В. Чехович, В. Горбатенко, Л. Іванова [Мироненко, 1995, 327 с.; Мироненко та ін., 1997, 288 с.; Усенко, 1998, с. 352-371; Іванова, 2011, 223 с.; *Еволюційні й революційні процеси*…, 2017, 422 с.]. Про принципове зближення, досягнення тотожності поглядів свідчать не тільки висловлювані

публічно взаємні позитивні оцінки історіографічних напрацювань, а й той факт, що під час підготовки шеститомної академічної «Юридичної енциклопедії» статті, присвячені Українській революції, низці її лідерів, активних учасників, були довірені В. Солдатенку.

Хоча час від часу з'являються матеріали авторів, які оскаржують і правомірність самого терміна «Українська революція», і доцільність його застосування до кваліфікації подій в Україні (принаймні їхньої специфічної частини чи революційно-трансформаційного потоку), ґрунтовної аргументації вони, здається, не містять [Булдаков, 1999а, с. 104-107; Михайлов, 2010, с. 1-11; Величенко, 2006, с. 189-209; Булдаков, 2017, Т. 2, с. 253-264]. А домінуючими мотивами здебільшого є складності непростої ув'язки суперечливих явищ і подій з існуючими, звичними або облюбованими новітніми стереотипами і схемами.

Багато сучасних авторів, як в Україні, так і за її межами, підтримують підходи до розгляду подій в Україні в 1917-1920 рр. саме під кутом зору концепції Української революції [*Українська революція ідержавність*…, 2001, 808 с.; Бевз, 2012, с. 108-149]. Відділ історії Української революції 1917-1921 р. Інституту історії України НАН України видав понад півтора десятки випусків наукової збірки «Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.».

Важливо відзначити зміцнення конструктивної наукової тенденції на міждисциплінарному рівні [*Еволюційні й революційні процеси*…, 2017, 422 с.].

Уже позначені вище контури досить складного, неодноплановго і мультиаспектного явища явно не включають усієї різноманітності життя в бурхливу, суперечливу, неоднозначну епоху. Це підтверджується навіть найкоротшим перерахуванням векторів суспільних процесів 1917-1920 років.

Так, безперечним каталізатором Української революції стала Лютнева буржуазно-демократична революція. Аналіз стану, потенцій національно-визвольного руху не дає підстав для висновків, що без лютневого вибуху можна було сподіватися на сплеск масштабної української боротьби 1917 р. і навіть у кілька

найближчих років. Це усвідомлювали лідери Української революції [Грушевський, 1919, с. 675-679; Винниченко, 1920. Ч. I, с. 31-41; Винниченко, 1980, с. 249-259; Дорошенко, 1932, с. 4-40; Солдатенко, 1999а, с. 96-106]. У парадигмі процесів демократизації всіх сфер життя Росії, що почалися, вони і виробляли стратегію свого руху до національної мети, припускаючи реалізувати її у взаємодії з Російською революцією, роблячи свій внесок у її розвиток, тобто безпосередньо беручи участь у ній.

Таким чином, Лютнева та Українська революції здійснювалися не лише на «паралельних курсах», а й у досить тісному, органічному переплетенні та взаємодії.

Звичайно, виникали суперечності, досить серйозні зіткнення думок, непрості сварки і навіть чвари, але, за великим рахунком, на траєкторію руху, що принципово збігається, це вирішального впливу не мало.

У надрах тієї ж загальноросійської ходи визрівали причини і потенціал наступного тектонічного зсуву. І громадяни України не були осторонь політичної армії, що набирала сили, – соціалістичної революції. Це і випереджаюче вдвічі загальноросійські показники зростання більшовицьких рядів, і порівняно інтенсивніша динаміка більшовизації Рад, Військово-революційних комітетів на фронті, у прифронтовій зоні.

Жовтнева революція знаменувала кардинальний злам сформованих до того засад життя у Росії. Одним із найрадикальніших кроків стало прийняття вже на сьомий день радянської влади «Декларації прав народів Росії». Центральна Рада за п'ять днів оприлюднила свій Третій Універсал. Скориставшися законним правом на самовизначення, вона проголосила створення Української Народної Республіки у складі федеративної Росії. Чи це не перетин революцій – тепер уже соціалістичної та національно-демократичної?!

Причому сили соціалістичної революції неухильно посилювалися, здійснюючи тріумфальну ходу радянської влади у регіоні. Це призвело до найгострішого конфлікту, що переріс у кровопролитну військову фазу. Звісно, на боці соціалістичного табору

виявився Раднарком РСФРР, визначивши результат збройних боїв за владу. Таким чином, ідеться знову про дві революції.

Після австро-німецької окупації України провісниками нового конфлікту революцій стали посланці того ж таки соціалістичного табору, розпалюючи полум'я селянської повстанської війни проти окупантів та гетьманщини. І в 1919, і в 1920 роках жителі України, опинившись у вирі Громадянської війни та іноземної інтервенції, боролися за перемогу двох революцій – Жовтневої соціалістичної та Української національної.

Але ще раніше – восени 1918 року – крутий поворот у долю народу України внесли ще дві революції – листопадові, паралельно в Німеччині та Австро-Угорщині. Безславна евакуація (втеча) з території України зарубіжних грабіжників прирекли крах гетьманського режиму, можливість повернення Української революції на рейки демократичної перспективи, власне – в революційне русло. Блискавичний розпад Австро-Угорщини відкрив шлях до революційних процесів у Західному регіоні України, створення Західно-Української Народної Республіки, прагнення її населення об'єднатися з основним етнічним загалом українства. Спробу досягнення національної єдності було втілено в Акті злуки (соборності) України, затвердженому Трудовим Конгресом України 23 січня 1919 року.

Не можна скидати з рахунків і надихаючого прикладу революції в Угорщині, яка спалахнула навесні 1919 року, на близьких кордонах з Україною.

Таким чином, у той самий час, на одній і тій самій території розвивалися процеси, що становили зміст відразу п'яти-шести революцій. У чомусь і на якийсь час вектори їхнього здійснення зближалися, збігалися, переплітalися, взаємодоповнювалися. В інших випадках суперечності доходили до антагоністичних, кризових, збройних зіткнень та повномасштабних воєн.

Але, як би там не було, повна (неусічена) реконструкція подій зобов'язує зважати на те, що в Україні в 1917-1920 роках відбувалося відразу кілька революцій. Так, загалом, і «вирватися» з цієї об'єктивної ситуації дослідникам не дано. Про це свідчать і всі

випущені книги з історії Української революції, включаючи академічні [*Нариси історії Української революції*…, 2011-2012. Кн. 1-2; Турченко, 1994, с. 6-167].

Тим дивовижнішою є та незрозуміла наполегливість, коли укладачі навчальних програм усіх рівнів (від шкільних до вузівських) підручників та посібників не припиняють наполягати на тому, що 1917-1920 роки в Україні – це епоха однієї – Української революції або ж періоду національно-визвольної боротьби [Верстюк, 1997, 334 с.]. Навряд чи з такою логікою можна погодитись.

3. Український чинник у Російській революції

2017 рік указами президентів Російської Федерації та України було оголошено роком революцій – відповідно – Російської та Української.

Однак вододіл у розумінні розбіжності корінних, доленосних подій 100-річної давності пролягав зовсім не за територіальною, географічною ознакою.

У ювілейному, 2017 році було оприлюднено концепцію Великої Російської революції. У концентрованому вираженні вона була представлена в підсумкових, узагальнюючих працях Інституту російської історії Російської академії наук [*Российская революция 1917 года*…, 2017, Т. 1. 743 с.; Т. 2. 591 с.], фундаментальній енциклопедії [Сорокин, 2017, 1095 с.], презентувалася і роз'яснювалася в публікаціях директора Інституту російської історії РАН Ю. Петрова [Петров, 2017d, с. 5-17, Петров, 2017e, с. 3-16], на низці міжнародних конференцій [*Революция 1917 года и ее место*…, 2017; *Великая Российская революция, 1917: сто лет*…, 2017, 808 с.; *100 лет Российской революции*…, 2017, 137 с.].

Сутність основних ідей нової концепції можна узагальнено звести до кількох стрижневих, основних позицій.

- Велика Російська революція у великомасштабному історичному, епохальному вимірі стала реальною відповіддю на виклики життя. На початку XX століття прогрес Росії залежав від повнокровної модернізації всіх сфер діяльності народу на одній шостій частині планети. Головне в розумінні, осягненні смислів, глибинної сутності того, що сталося, слід шукати не в відмінностях, протиставленні орієнтацій, векторів процесів, що проявилися, а в тому, що в сукупності вони дали блискучий підсумковий ефект. Благодатні перетворення на величезному просторі колишньої імперії дозволили раціонально, максимально консолідувати потенціал, ресурси всіх націй та народів та у найкоротші терміни перетворити країну на наддержаву, спрямувати її на вирішення завдань колосальної історичної ваги.

У цьому полягає логіка об'єднання у деяку перманентну сутнісну цілість подій Лютневої, Жовтневої революцій та Громадянської війни як етапів послідовного процесу. У логіці цієї концепції деякі історики вважають за можливе хронологічно починати відтворення картини революції з 1914 року, початку Першої світової війни, яка занурила Росію у вир непереборної кризи. Є прихильники і ширшого часового діапазону. Вони пропонують починати розгляд історії Великої Російської революції з 1902 року – селянських хвилювань і повстань на Півдні Росії – і пролонгувати до 1937-1938 років – Великого терору, який безроздільно закріпив тоталітарний режим у СРСР.

У дискусіях найбільші незгоди виявилися з приводу органічного поєднання в однолінійній схемі Лютневої та Жовтневої революцій – принципово несумісних феноменів-антиподів. Щоправда, є й ті, хто вважає, що соціалістичної революції в Росії взагалі не було. Існувало лише продовження, поглиблення перетворень буржуазно-демократичного змісту.

Взагалі сплеск суджень досить широкий, аж до категоричного несприйняття запропонованого концепту [Гринев, 2021a, с. 13-25; Измозик та Рудник, 2021, с. 184-190; Гринев, 2021b, с. 98-102].

Мабуть, дещо вибивається із загального контексту, точніше – відрізняється певною своєрідністю, напрямом участі у дискусії позиція автора цього видання. В оперативно випущеній у 2018 році видавництвом РОССПЭН монографії «В горниле революций и войн: Украина в 1917-1920 гг.: Историко-историографические эссе» та дискусійній статті [Солдатенко, 2018b, 672 с.; Солдатенко, 2021, с. 90-98] на чільне місце поставлено з'ясування питання про взаємини між Українською та Великою Російською революціями.

Заперечення прихильниками останньої реальності Української національно-демократичної революції (як і взагалі національних революцій) є неправомірним, неаргументованим. Об'єктивних фактів спростувати неможливо. Тому суперечка переноситься в площину з'ясування шкоди, яку завдавали «деструктивні», «руйнівні» «сепаратистські» стосовно генерального вектора Російської революції процеси у національних регіонах. Критичні стріли

концентруються насамперед на Українській революції. Власне її факт не просто ставиться під сумнів. Він заперечується, а події називаються «українським синдромом» [Булдаков, 2017, с. 253-254]. У спеціальному структурному сюжеті (його автор – В. Булдаков) комплексна оцінка того, що відбувалося в Україні 1917 року, зводиться до наступного.

Дещо спрощено визначаючи причини активізації національно-визвольного чинника, пов'язуючи їх з вузькопрагматичними інтересами окремих верств населення, дослідник стверджує: «По суті, український "революційний націоналізм" виявився відтворенням ситуації часів Богдана Хмельницького: витоки конфлікту таїлися в прагненні етноеліти, що формувалася, набути більшої самостійності, використовуючи у т. ч. і зовнішню кон'юнктуру; низи прагнули знищити перешкоди для вільного господарювання насамперед в особі іноетнічних елементів; розгул етнофобських пристрастей виявився пов'язаним із діями озброєних маргіналів. Уже один лише той факт, що український рух у 1917 р. найбільш активно проявив себе саме в армії, причому його опорними символами стали імена колишніх гетьманів, вказує на безперечну схожість "української революції" з подіями середини XVII ст.» [Булдаков, 2017, с. 254].

При цьому В. Булдаков явно прагне применшити як дійсний розмах українського руху, ступінь організованості його керівних сил, важливість, серйозність сформованих цілей, висунутих як вимоги Тимчасовому уряду: «Ситуація почала загострюватися зовсім не з утворенням Української Центральної ради, складеної за звичним для того часу "революційно-соборним" принципом (входили культурно-просвітницькі, самоуправлінські, професійно-корпоративні, національні, політичні організації), а з отриманням переваги в її керівництві українських соціал-демократів та поповненням її складу представниками селян і особливо солдатів. Центральна рада розраховувала всього лише на визнання Тимчасовим урядом права українського народу на широку національно-територіальну автономію в рамках федеративної Російської

республіки, гарантуючи при цьому дотримання прав етнічних меншин» [Булдаков, 2017, с. 254].

Водночас московський історик явно намагається «пом'якшити» ефект великодержавницького курсу Тимчасового уряду щодо справедливого прагнення українства до рівноправності: «Кілька незручних кроків центральної влади, сприйнятих у багнети в Києві, незабаром розжарили обстановку» [Булдаков, 2017, с. 255]. І далі: «Вважалося, що в 1917 р. джерелом етнічних конфліктів в Україні була великодержавна політика Тимчасового уряду. Насправді розгорнулося взаємопровокування політиків: одні підозрювалися у "колонізаторстві", інші – у сепаратизмі. В русі українських низів, утім, можна виділити три раціональні моменти: прагнення українських солдатів позбутися "російської" (в оригіналі – "русской". – В. С) армійської дисципліни в армії (що підсвідомо нагадувала їм про кріпацтво), знищити в тилу поміщицьке (польське та російське, як вважалося) землеволодіння і зробити "своїми" міста (де переважало російське та єврейське населення)» [Булдаков, 2017, с. 256].

Відштовхуючись від критичних випадів у бік радянської історіографії, що ототожнювали лідерів українських соціалістичних партій (українські соціал-демократи, есери, соціалісти-федералісти та ін.), які організували Центральну Раду, з «буржуазними націоналістами», В. Булдаков суть процесів, що наповнили Україну в 1917 р., передає у двох абзацах, які доцільно відтворити цілком: «"Соціалістичних націоналістів" у театрі радянської історіографії тривалий час тримали на амплуа "буржуазних націоналістів", яким належало виходити на історичну сцену з дверей із написом "сепаратизм". У принципі проблема етнонаціонального лідерства за умов російської смути – питання не так історії революційної режисури, скільки предмет психопатології того часу, який висував людей дисипативного складу. Дуже не схожі між собою випускник духовної семінарії журналіст С. В. Петлюра і колись цілком російський і навіть скандальний письменник і драматург К. К. Винниченко (треба – В. К. – *В. С.*), безумовно, підходять під цей типаж. З Тимчасовим урядом людям такого складу домовитися до взаємного задоволення було складно. Ці два провідні соціал-демократи не випадково

виявили згодом і взаємну непоступливість. Утім, щось подібне можна сказати і про інших революційних лідерів, причому зовсім не обов'язково українських чи національних. Під час революції "заносить" і цілком розважливих людей. Так чи інакше, долі народів виявилися пов'язані з особами, які не відрізняються психічною врівноваженістю. Понад те, ці особистості – навіть попри власне бажання – багатократно посилювали імпульси деструктивності, які виходили від мас.

Проте саме "українізація" армії, на яку Тимчасовий уряд змушений був погодитись, відіграла величезну роль у радикалізації українського руху» [Булдаков, 2017, с. 256].

Навівши низку фактів з історії українізації армії, які, на думку автора, відігравали лише «деструктивну роль» [Булдаков, 2017, с. 261], аналіз того, що відбувалося в Україні 1917 р., власне, і завершується.

Відповідно до здійсненої реконструкції українського досвіду зроблено і лапідарний висновок у «Післямові» до фундаментальної праці. Ю. Петров пов'язав «різку активізацію» «національних та конфесійних рухів» з розширенням «програмних вимог національних еліт, які почали активно виступати за політичну самостійність околиць. Значною мірою тон у національно-сепаратистському русі задавала Українська Центральна рада. Власне, революція 1917 р. стала могутнім чинником розпаду єдиної Російської держави» [Россия в 1917 году…, 2017, с. 256].

Ось, власне, і все, про що йдеться стосовно розвитку революційного процесу у найбільшому національному регіоні тогочасної Росії.

Справа, звичайно, зовсім не в кількості сторінок, відведених виявленню природи об'єкта, що вивчається, поясненню його сутності, оцінок динаміки і результатів процесу, а у викристалізуваній фабулі викладеного. Вона ж, утім, невигадлива: серйозних причин для національної революції в Україні не було. Керівники українства – переважно психічно неврівноважені люди, які стимулювали деструктивні пориви мас, сприяли розвалу країни, тому загальна оцінка скоєного на цьому напрямі може бути лише негативною.

Трапляються і вельми солідні видання, автори яких взагалі обходять національний фактор у подіях, що відбувалися в революційний рік [Волков, 2018, 425 с.].

Звичайно ж, мова не взагалі про суть концепції Великої Російської революції у всіх її параметрах і деталях, а про похідну від неї позицію щодо наукової інтерпретації подій в Україні в 1917-1920 рр.

У такій позиції відчуваються відгомони імперськості, проглядає жаль з приводу замахів на централізовану державність, її «священну єдність». Однак набагато серйозніше те, що в цьому випадку спостерігається очевидний відхід від науковості, ігнорування об'єктивних фактів. Здійснюється і зворотний рух від, здавалося б, досягнутих зрушень у тлумаченні подій революційної доби у російських виданнях, публікаціях російських учених [Шубин, 2013, 320 с.; Шубин, 2014, 452 с.; Шубин, 2017, 448 с.; Костриков С. та Кострикова Е., 2017, 224 с.; *От Великого Октября*…, 2017, 495 с.; *Революция 1917 года глазами*..., 2017, 351 с.; Гефтер, 2017, 224 с.; Идзинский, 2017, 180 с.; Рубан и Савинская, 2014, с. 7-50; Сорокин, 2015, с. 143-155; Шубин, 2015, с. 260-328].

У зв'язку з цим хотілося б згадати про певний, досить тривалий період (напевно, близько 4-5 років) налагодження контактів російських та українських учених-істориків, спрямованих на осягнення історії України в новітній час.

Після розвалу Союзу РСР у Москві в рамках авторитетних наукових установ поступово, до початку двохтисячних років оформилося чотири центри (групи), які під природним ракурсом власних дослідницьких інтересів мали вивчати різні суспільні процеси в Україні. В Російській академії наук було створено три підрозділи: в Інституті загальної історії українознавчий колектив очолив доктор історичних наук О. Шубін, в Інституті слов'янознавства – доктор історичних наук – О. Борисьонок, в Інституті Європи – кандидат історичних наук В. Мироненко. У Московському державному університеті ім. М. В. Ломоносова відповідний напрям очолив доктор історичних наук, професор М. Дмитрієв. У

різних комбінаціях згадані вчені, окрім україністики, вивчали також білорусистику та полоністику. Університетські викладачі, отримавши спеціальний предметний дослідницький грант, виступили ініціаторами періодичних зустрічей представників усіх чотирьох колективів із активним залученням на них українських істориків. Будучи учасником, напевно, всіх таких зборів наприкінці 1990-х – початку двохтисячних років (конференцій, колоквіумів, засідань, круглих столів, презентацій тощо – я жодного разу не відмовився від запрошень), готовий засвідчити: найретельнішими, детально обговорюваними аспектами стали аналіз, оцінка досвіду українського національно-визвольного руху та Української революції. Власне, саме на цих об'єктах найбільш гостро і масштабно «схрещувалися списи».

Сам термін «Українська революція», його тлумачення спочатку сприймалися московськими колегами, як то кажуть, «у багнети». Про це здебільшого навіть слухати не хотіли, намагалися іронізувати. Але поступово «крига скресала» і сприйняття феноменів змінювалося. Результатом зрушень стали публікації російських учених, як згаданих вище, так і багатьох інших (звичайно, змінили свої погляди не всі – частина послідовно, твердо відстоювала колишні позиції). Можливо, найбільш показовим моментом конструктивних наукових спілкувань стало те, що в МДУ був підготовлений та почав читатися спеціальний курс про історію революційного руху в Україні перших десятиліть XX століття, в основу якого, як офіційно повідомлялося у запрошеннях, адресованих не лише студентам, а й всім, хто цікавиться, були покладені результати згаданих вище досить плідних дискусій, обговорень. На жаль, згодом багатообіцяючі імпульси та цікаві інтелектуальні починання дещо згасли, що пішло явно не на користь розвитку історіографій обох країн.

І якщо у взаємозіставленнях абстрактних схем, теоретичних концепцій, природно, допускаються розмисли, розбіжності, суперечності, то звернення до реальних фактів може все розставити «на свої місця». Сумарно, узагальнено може йтися про <u>український чинник у Російській революції</u> (тут і далі підкреслено мною – *В. С.*).

У 1923 році на XII з'їзді РКП(б) Й. Сталін звернувся до прояснення питання про роль подій у національних регіонах у розвитку загальноросійських революційних процесів. На думку доповідача, вимальовувалася така картина: «Не забудьте, товариші, що якщо ми з розгорнутими прапорами йшли проти Керенського і звалили тимчасовий уряд, то, між іншим, тому, що там, за спиною, ми мали довіру тих пригноблених народів, які чекали від російських пролетарів звільнення…

Не забудьте, що якби ми в тилу у Колчака, Денікіна, Врангеля та Юденича не мали так званих "інородців", не мали раніше пригнічених народів, які підривали тил цих генералів своїм мовчазним співчуттям російським пролетаріям – товариші, це особливий фактор у нашому розвитку, мовчазне співчуття, його ніхто не бачить і не чує, але воно вирішує все, якби не це співчуття, ми б не скинули жодного з цих генералів» [*Двенадцатый съезд РКП(б)*…, 1923, с. 444-445].

Навряд чи варто сприймати думку Й. Сталіна за безумовну істину. Але поставлене ним питання може стати важливим висхідним поштовхом для роздумів у зазначеному ключі. Погоджуючись з думкою Генерального секретаря ЦК РКП(б) і наркома у справах національностей РСФРР про те, що від позиції мешканців національних регіонів держави (а це 57% населення країни) залежало справді дуже багато (може бути і не все – як стверджував доповідач), не можна вважати поведінку «інородців» мовчазною згодою з тим, що здійснював російський пролетаріат, очікуванням на те, що принесено їм буде «ззовні».

У цьому сенсі якраз дуже показовим є український чинник, а саме – вплив на загальноросійські процеси українського соціуму.

Як відомо, блискавичний успіх Лютневої революції було зумовлено переходом на бік пітерських страйкарів та демонстрантів солдатів Петроградського гарнізону. А першими це зробили воїни навчальної команди Волинського полку. Фотооб'єктив зафіксував назавжди, як солдати виходять на вулицю під величезним червоним транспарантом із лаконічним написом: «Волинці». А за ними пішли інші полки.

Уже 12 березня жителі Петрограда були здивовані незвичайним видовищем – на Невський проспект вийшло кількадесят тисяч військовослужбовців-українців під жовто-блакитними прапорами.

Коли після довгих безрезультатних переговорів з Тимчасовим урядом Центральна Рада декларувала 10 червня 1917 р. Першим Універсалом волю народу про введення явочним порядком обмеженої національно-територіальної автономії і створила орган виконавчої влади – Генеральний секретаріат, а внаслідок вибухоподібної українізації «затріщав» фронт, третина (!) міністрів петроградського уряду (М. Терещенко, Н. Некрасов, І. Церетелі та О. Керенський) кинулися до Києва на переговори. Сам собою випадок явно непересічний у світовій практиці. Але набагато важливіше, що праве крило російського політикуму миттєво скористалося «українською кризою» як зручним приводом зміни урядового курсу. Здійснений кадетами поворот не лише не врятував ситуації, а й кинув країну в безвихідь, виходу з якої так і не знайшлося.

Відносини Центральної Ради і Тимчасового уряду призвели до того, що лідери Української революції, засуджуючи Жовтневе збройне повстання, не визнаючи радянської влади, у вирішальні дні кінця жовтня 1917 р. відмовилися допомогти в порятунку збанкрутілому режиму. Щоправда, своїм Третім Універсалом і наступними кроками Центральна Рада намагалася організувати на нерадянській основі коаліцію національно-державних утворень у всеросійському масштабі. Однак проєкт, що видавався перспективним, «прогорів». А криза з РНК, що виникла у взаєминах, призвела до сумних наслідків.

Встигнувши проголосити незалежність Української Народної Республіки, Центральна Рада змогла розколоти мирну конференцію у Бресті. А підписані нею сепаратні угоди (сумнозвісний «хлібний мир») додали лідерам Радянської Росії, які прагнули зберегти базу світової соціалістичної революції, безліч складних проблем.

Як інакше можна оцінити укладення 3 листопада 1918 року союзу між П. Скоропадським і П. Красновим та гетьманську грамоту від 14 листопада, що проголосила мету відродження єдиної та неподільної Росії, в якій Україна була б не лише ініціатором, а й ядром майбутньої Російської держави на нерадянській основі, як не

прагненням певних впливових українських кіл найрішучішим чином вплинути на розвиток загальноросійських процесів?!

Хоча махновщину не можна відносити до українських рухів у контексті досягнення цілей Української революції, але всі її учасники були громадянами України, і при цьому здебільшого були етнічними українцями. Відомо, яку роль відіграли рейди Революційно-повстанської армії Н. Махна по тилах Добровольчої армії у зриві найнебезпечнішої за роки Громадянської війни спроби задушити соціалістичну революцію.

Набагато менше йдеться про радянський партизанський рух на Донеччині, Катеринославщині та Херсонщині, за кількістю учасників цілком порівняльний з махновщиною і який завдав паралельно з нею не меншої шкоди денікінцям. І це також були місцеві жителі, позицію та дії яких також цілком правомірно вважати складовою українського чинника.

Можна знайти багато інших конкретних прикладів на підтвердження висновку про те, що Україна, українці практично на всіх етапах революційних років (1917-1920 роки) мали серйозний, не завжди однаковий, але завжди суттєвий вплив на ситуацію, перебіг подій у Росії загалом.

У цьому сенсі цілком логічним, виправданим і доцільним видається і сам термін «український фактор» та дослідження його реального значення в історії 1917-1920 років, розгляд саме під таким кутом розвитку найскладніших процесів загальноросійського та українського суспільних рухів.

Очевидно, певного пояснення потребує позиція автора цієї публікації, що і надалі, за можливості, бере участь у сучасному історіографічному процесі, природно, переважно щодо проблем зазначеного періоду. Звичайно, як і будь-якому науковцю, йому притаманне прагнення відстоювати об’єктивність досліджень. Але така вже природа наукового прогресу, коли без вибору надійної системи координат, ефективного методологічного та методичного інструментарію, максимально можливого виявлення та збору емпіричного матеріалу, неангажованого його аналізу та об’єктивної критичної оцінки, принципової відмови від кон’юнктурних переваг

здійснювати поступальні кроки в осягненні об'єкта, що цікавить, неможливо.

Професійна доля склалася так, що 20 з невеликим років були віддані вивченню найважливіших сторінок вітчизняної історії за домінуючого значення соціального фактору і вже понад 35 років в умовах практично поголовного схиляння перед націоцентричними концепціями.

У житті багатьох колег-істориків це спричинило практично механічну заміну вчорашніх переваг на нові, минулих плюсів на сьогоднішні мінуси і навпаки. Звідси переписування, переінакшування, перелицьовування історії. Однак те, що трапилося в житті давно і недавно, виливалося в єдиний, «ексклюзивний», незмінний варіант, що відбувся, який і треба реконструювати. Тому видається більш правильним, раціональним, творчо використовуючи накопичені раніше знання, зберегти їхній позитивний потенціал і «відсіювати» не все разом, а лише те, що не витримало випробувань часу. Отриманий базовий, відправний компонент необхідно доповнити підходами, що здійснюються подібними способами щодо новообраних концептуальних тенденцій. Тобто, перспективним і актуальним є не зміна орієнтирів на прямо протилежні, а скоріше синтез їх селективно отриманих конструктивних доданків.

Звісно, це теж суб'єктивна, зумовлена багатьма, зокрема – індивідуальними, чинниками модель відтворення образу минулого. Вона видається кращою, ніж інші варіанти. Прихильники останніх далеко не завжди погоджуються з авторськими позиціями В. Солдатенка. Йому дорікають у тому, що автор знаходиться не в мейнстримі сучасної історичної науки, намагається плисти проти течії [Кульчицький, 2015, с. 78-79], виявляється або в меншості, або взагалі на самоті, не поділяючи деяких сучасних домінуючих тенденцій [Верстюк, 2017а, с. 20]. Невдоволення проявляється і з приводу того, що В. Солдатенко дозволяє собі критикувати колег із професійного цеху і навіть членів авторських колективів праць, до яких сам входить [*Історія України*, 2002, 472 с.; *Політична історія України XX століття*…, 2003, 488 с.; *Україна: політична історія*, 2007, 1028 с.; *Нариси історії Української революції*, 2011, Кн. 1. 390 с.].

Справді, протягом професійної кар'єри автору цих рядків доводилося неодноразово брати участь у дискусіях, допускати критичні висловлювання щодо позицій своїх колег, відстоювати, часом непросто, власну точку зору. Не скажу, що це сприяє душевному комфорту, а іноді взагалі веде до виникнення напруги, ускладнень у відносинах. Траплялося, що при цьому іноді допускалися публічні незгоди з підходом до серйозних проблем співавторів з узагальнюючих, академічних праць. У відповідь чулися закиди, що В. Солдатенко часто є не просто членом досить авторитетних авторських колективів, а й редколегій відповідальних видань [Кульчицький, 2015, с. 78].

Формально це справді так. Однак у сучасній практиці дуже рідкісними є спільні, перехресні обговорення рукописів усіма, хто до них причетний, а при рекомендаціях до друку не завжди здійснюється суворе рецензування. Більше проявляється у чомусь природна, але часом навряд чи виправдана довіра до ідейно-теоретичного рівня співробітників структурних підрозділів інститутів, які є базовими, «опорними» у підготовці проєктів. Але це не гарантує від «технологічного суб'єктивізму» у підсумкових варіантах колективних праць.

Що залишається робити, якщо погляди не збігаються, а зберігається бажання доводити авторську правоту? Напевно, чесно і принципово слідувати класичному зразку Аристотеля: «Платон мені друг, але істина дорожча».

По-перше, та чи інша незгода публічно, чесно, принципово і коректно виявляється у тих випадках, коли структурні підрозділи колективних праць мають свою авторську адресу. При цьому нести відповідальність за позиції, оцінки, висновки, які не поділяються, лише на основі формальної належності до збірної групи-команди, видається не лише невиправданим, а й у багатьох випадках науково та морально неприпустимим.

По-друге, автору цих есе неодноразово доводилося опинятися в позиції, коли просто не залишається іншого способу для захисту власної точки зору.

Так, дирекцією Інституту історії України НАН України В. Солдатенко був запрошений до складу авторського колективу

двотомного видання «Нарис історії Української революції», що готувалося, а також уведений до членів редакційної колегії фундаментальної праці. Мені було запропоновано написати розділ «Україна в контексті світових тенденцій зламу століть» (у співавторстві з професором В. Головченком – 3 друковані аркуші), та розділ «Історіографія Української національно-демократичної революції» (5 друкованих аркушів).

Обидва розділи були своєчасно виконані, рукописи передано до відділу історії Української революції 1917-1921 рр. Однак, не повідомивши автора, другий розділ без жодних пояснень був вилучений, про що йому стало відомо вже після появи книги. Пояснення керівництва відділу мене не задовольнило: мовляв, авторами було перевищено заплановані обсяги (мій матеріал виявився також перевищеним – на 0,5 друкованого аркуша). При цьому чомусь лише до першої книги було включено додаток «Вибрана бібліографія» [*Нариси історії Української революії*, 2011, Кн. 1, с. 372-387]. Було посилання і на відсутність необхідного фінансування та ін. Звичайно, замінити історіографічний огляд з відповідними оцінками, спостереженнями, міркуваннями безпристрасним списком використаних джерел менш клопітно, та й безпечніше.

Однак, знаючи про наукову позицію В. Солдатенка, відображену в десятках публікацій та численних спеціальних історіографічних працях, чесніше було його або зовсім не запрошувати, або після ознайомлення з матеріалом з усією принциповістю заявити про розбіжність концептуальних підходів, віддати перевагу іншому автору.

Примітна в цьому випадку рефлексія на непросту ситуацію доктора історичних наук, професора, колишнього голови Державного комітету архівів України, одного з найглибших знавців революційної епохи, який у 2007-2010 рр. керував відділом історії Української революції 1917-1921 рр. Інституту історії НАН України Р. Пирога. У нещодавно оприлюднених мемуарах він зазначив, що на початок 2000-х років концепція історії Української революції стала домінуючою у новітній вітчизняній історіографії. І

продовжив: «Хоч окремі історики погоджувалися не з усіма положеннями згаданої концепції. Найбільш послідовним адептом окремого ретроспективного бачення Української революції виступає В. Ф. Солдатенко – відомий радянський та український історик, член-кореспондент НАНУ. Випускник Київського університету, талановитий учень І. Ф. Кураса, у 1981 році у 35-річному віці став доктором наук, що на той час було абсолютною рідкістю для вчених-гуманітаріїв. Завідував кафедрою у ВПШ та відділом в Інституті історії партії при ЦК Компартії України. Належав до кола провідних дослідників історії більшовицьких організацій України та партійної преси. У роки незалежності виступив проти тотального заперечення напрацювань радянської історіографії, зокрема революційної доби в Україні.

Основний недолік згаданої вище концепції В. Ф. Солдатенко вбачає у гіперболізації національної складової на шкоду соціальній, верхню межу Української революції – 1921 вважає необґрунтовано пролонгованою, стверджуючи, що революція в Україні повністю вичерпала свій потенціал наприкінці 1920 р., а то й раніше. Не відмовився від терміна "громадянська війна в Україні". Виступає проти виведення КП(б)У за межі революційного процесу, ігнорування феномену національного комунізму тощо.

В. Ф. Солдатенко послідовно відстоює ці позиції у десятках авторських монографій та сотнях статей і, безперечно, має на це право. Однак суттєві відмінності його бачення революційної епохи так і не викликали рефлексій у відповідь з боку "панівної" концепції Української революції 1917-1921 років, не вилилися в предметну дискусію і продовжують паралельне існування у вітчизняній історичній літературі, створюючи предмет дослідження для майбутніх історіографів» [Пиріг, 2021, с. 366-367].

Погоджуючися загалом з лейтмотивом вищенаведеної витримки, варто сказати, що автор відмінних поглядів не раз закликав до відкритої публічної дискусії, проте здебільшого натрапляв на стіну мовчання, хоча час від часу в публікаціях з'являються висловлювання незгоди з його позицією. Однак далі за це не йдеться. Останній подібний випадок стався навесні 1923 р., коли

редколегії «Українського історичного журналу», до якої автор цих рядків входив увпродовж 1988 р. – початку 2023 р., було запропоновано як дискусійний матеріал про події в Україні кінця 1918 р. – початку 1919 р. Він не був винесений на обговорення редколегії, а «зарецензований» на підготовчому етапі. Автор одержав поштою без будь якого висновку і, навіть супровідного листа, чотири анонімні рецензії. Їхній зміст (підозріло дуже схожих, практично однакових у виразах і оцінках) жодним чином не торкався наукових аспектів рукопису статті. Весь пафос зводився до того, що публікація видається недоцільною, оскільки розходиться з відомими позиціями науковців Інституту історії України.

Навряд чи означене – це продуктивний, та й просто науковий, демократичний спосіб поступального розвитку історіографії.

***

Входячи у 80-ті роки XX століття до союзної академічної Наукової ради з історії Жовтневої революції та Громадянської війни, довелося познайомитися і періодично спілкуватися з найвідомішими вченими, які зробили найбільш вагомий внесок у вивчення досвіду революційної епохи. Звичайно, це були, перш за все, авторитетні, маститі дослідники І. Мінц, П. Волобуєв, Ю. Поляков, В. Данілов, А. Сахаров, Ю. Корабльов та багато інших. Велике задоволення, а головне – безсумнівну користь, що розширювала межі і глибину пізнання предмета, приносили контакти з дуже цікавими колегами, що буквально «дихали» творчим пошуком, на кшталт ленінградського історика В. Старцева, московських істориків В. Журавльова, А. Чорнобаєва, В. Булдакова.

Сталося так, що зі згаданим останнім ученим встановилися не тільки добрі фахові та особисті стосунки, а й чималі розбіжності у поглядах на ті самі аспекти вивчення досвіду, викликаючи взаємні незгоди та перманентні інтелектуальні суперечки.

Одне з досить гострих зіткнень думок відбулося понад 30 років тому під час участі у дискусії, організованій редколегією журналу «Вопросы истории КПСС» щодо проблеми створення політичної армії соціалістичної революції [Булдаков, 1989, с. 44-57; Солдатенко,

1989, с. 50-63]. Публікації, що містяться в них, відмінності підходів та оцінок привернули увагу багатьох науковців, що переконливо засвідчили неодноразові звернення до них під час наукових конференцій 1990-1991 років.

Хоча у дев'яності – на початку двохтисячних років через відомі обставини особисті контакти дещо скоротилися, творчість московського та київського істориків постійно взаємно перебувала у полі зору, нові праці викликали предметну реакцію. В. Солдатенко відгукувався на монографію В. Булдакова «Красная смута» та об'ємну книгу «Хаос і етнос», що набула великого резонансу [Булдаков, 1997, 376 с.; Булдаков, 2010, 1096 с.]. В. Булдаков використовував у дослідженнях напрацювання щодо українського національно-визвольного руху, Української революції, природно, з чимось не погоджуючись і багато чого заперечуючи. Саме на ґрунті відмінностей у трактуваннях останнього об'єкта знову спостерігається істотна розбіжність думок. З цього приводу можна було б навести чимало прикладів чи присвятити дуже великі сюжети. Залишаючи їх для спеціальної, окремої праці, видається у цьому випадку доцільним зупинитися лише на одному аспекті, що виявився під час роботи XI Міжнародного колоквіуму «Громадянська війна в Росії. життя в епоху соціальних експериментів та військових випробувань» у Санкт-Петербурзі у червні 2019 року [*Гражданская война в России*, 2020, 654 с.].

В. Булдаков звернувся до дуже цікавої, мало висвітленої теми «Емоційні наративи Громадянської війни (провінційна газетна поезія, 1918-1920)» [Булдаков, 2020, с. 321-336].

Його змістовна доповідь стала приводом для рефлексій В. Солдатенка, зміст яких відтворюється нижче та трансформується у виявлення додаткових аргументів на користь об'єктивної природи Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. [Солдатенко, 2020с, с. 365-369].

Питання, порушені у доповіді В. Булдакова, становлять безумовний інтерес, додають нові, свіжі фарби в палітру історії Громадянської війни, викликають бажання висловити власні міркування.

Периферійна преса, а до неї належать і видання, що виходили в Україні, дозволяють подивитися через запропоновану автором поетичну призму на події в регіоні щодо зовсім не другорядних, а базових аспектів революційних процесів. Слід зазначити, що у новітніх працях, що обґрунтовують концепцію Великої Російської революції, або заперечується, або ставиться під сумнів факт національних революцій, насамперед Української.

З цього приводу треба сказати і врахувати таке.

По-перше, сама наявність досить великої кількості періодичних видань українською мовою практично всіх національних політичних партій (українських соціал-демократів, есерів, соціалістів-федералістів, незалежників-соціалістів, націонал-комуністів та ін.), як розгалуженої, масової трибуни національно-демократичної революції, що виходила у своїй програмі, сутності, наслідках за межі змісту загальноросійських процесів, уже чималий аргумент на користь того, що Українська революція – не пуста вигадка вчених-істориків, а життєва реалія.

По-друге, ще більше переконує в цьому, окрім великої кількості документальних матеріалів доби, поетична складова українських газет.

Так, за творчою спадщиною класика української літератури, поета-модерніста, згодом академіка П. Тичини, яку донесли до нас сторінки газет 1917-1920 рр., дуже наочно простежуються етапи боротьби за відродження нації, створення та захисту національної державності – важливих складових Української революції. Коли 7(20) листопада 1917 р. Третім Універсалом Центральної Ради була проголошена Українська Народна Республіка, і українським політикумом, а також досить широкими верствами населення, які брали участь у національно-визвольному русі або співчували йому, природно, патріотично налаштованою інтелігенцією це було сприйнято як досягнення однієї з цілей національно-демократичної революції, її апогей, П. Тичина миттєво відгукнувся на доленосну подію великим віршем «Ой що в Софійському заграли дзвони, затремтіли». Твір буквально через три дні, 10 листопада, був надрукований у дуже популярній, великотиражній газеті «Нова Рада». Ось початок твору:

«Ой що у Софійському заграли дзвони, затремтіли.
Не білі голуби – янголи у небі полетіли.
Ой там збіралися під прапорі, під соняшні, ще й сині. – Віднині
Не буде більше пана у вільній Україні»

Сталося так, що соціальна та національна революції нерідко розводили народ України не лише на протилежні позиції, а й групували десятки та сотні тисяч людей з різних боків фронтів Громадянської війни. Після бою 16(29) січня 1918 р. біля невеликої залізничної станції Крути на Чернігівщині, де молоді захисники української влади, Української революції зазнали поразки, творча еліта переживала трагічну подію болісно, тяжко. У пресі з'явилися статті М. Грушевського, С. Єфремова, А. Ніковського, Л. Старицької-Черняхівської та інших лідерів національної революції.

П. Тичина присвятив юним патріотам вірш–реквієм «Пам'яті тридцяти», опублікований тією самою «Новою Радою». Не зупиняючись на фактах гіперболізації того, що трапилося, слід констатувати очевидне: молодий автор абсолютно безперечно був на боці захисників Української революції:

«На Аскольдовій могилі
Поховали їх
Тридцять мучнів українців
Славних молодих…
На Аскольдовій могилі
Український цвіт! –
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ».

Здається, слід звернути увагу на таку деталь. Відповідаючи на поставлене собі питання, хто наважився підняти руку на захисників улюбленого краю, поет веде мову про абстрактну «руку зрадника», а не про «російських агресорів», як про те заявляли на той час усі українські газети. Можна припустити, що автор мав на увазі тенденцію розшарування в національно-демократичному таборі, що призвела до катастрофи, що спричинила внутрішню, тобто Громадянську війну.

Ці ж мотиви звучать і в інших творах тієї пори – «Зразу за селом», поемі «Скорботна мати».

Взагалі у поезії П. Тичини можна знайти синхронні рефлексії на всі головні події та етапи Громадянської війни, її непрості процеси та прояви. Так, добре відомий такий іманентний Українській революції феномен, як отаманщина, натхненником, творцем якого був Головний отаман військ Української Народної Республіки С. Петлюра. Український літератор образно втілив «механізм» формування неоднозначного масового явища у поетичних рядках (вірш «На майдані» 1918 р.):

«На майдані коло церкви
революція іде.
–Хай чабан! – усі гукнули, –
За отамана буде!
Прощавайте, ждіте волі, –
гей на коні, всі у путь!
Закипіло, зашуміло –
Тільки прапори цвітуть...».

На сторінках тогочасних видань відбувалося становлення ще одного майбутнього класика української літератури В. Сосюри. Доля кидала його у різні політичні табори. Перш ніж прийти до червоних, він встиг понад рік прослужити у петлюрівських гайдамаках. У газетах «Український козак», «Селянська громада» було опубліковано за підписом «Козак 3-го Гайдамацького полку В. Сосюра» цілий цикл віршів, серед яких чітко ангажовані в ідеологічні канони Української революції твори «Останній бій», «То не вітер віє…», «Я знаю – буде година».

Досить широкої популярності набув свого часу вірш «Гайдамака»:

Бій одлунав, і червоні знамена
Затріпотіли на станції знов.
І до юрби полонених
Сам комісар підійшов...
– Є гайдамаки між вами, я знаю.
Кожного кулі чекає печать.
Стиснуто губи в останнім відчаї.
Всі полонені мовчать.
…Вийшов один і сказав комісару
«Я гайдамака, стріляй!»

Пізніше, за радянських часів автор кон'юнктурно «підкоригував» текст, замінивши лише кілька слів, що кардинально змінили картину: прапори були вже жовто-блакитними, комісар перетворився на отамана, а гайдамака – на комсомольця. Останній рядок звучав інакше: «Я комсомолець, стріляй!». Але це буде згодом. А поки що В. Сосюра мучився у сумнівах – бійцем за яку ідею, за яку революцію він є? Він болісно міркує з того, що у нього борються два початки – «два Володьки», як і назвав вірш того бурхливого, суперечливого часу:

«Довго, довго я був із собою в бою
Обсипалось і знову зеленіло в гаю
Пролітали хвилини як роки.
Рвали душу мою
два Володьки в бою,
і обидва, як я, карооκі,
і в обох ще незнаний, невидимий хист, –
рвали душу мою
комунар
і націоналіст...»

Треба сказати: принаймні щиро, чесно…

І якщо намагатися «слухати революцію» в окраїнній газетній поезії, то, очевидно, не можна не визнати, що тоді звучали не окремі голоси, а величезний хор (може й не злагоджений – але це інша розмова), що яскраво, переконливо відобразив вектор суспільного життя, цілком правомірно названий Українською революцією.

І ще про одну важливу обставину.

Найскладніші зрушення, що наповнювали життя українських партій, еволюцію їх найбільш енергійних, ділових, прогресивних елементів до комуністичних платформ, трансформацію національно-демократичної революції в національно-соціалістичну, відобразили публікації у місцевих газетах поетичних творів літераторів-націонал-комуністів – В. Еллана-Блакитного, В. Чумака, М. Бажана та ін.

Окремі сюжети, скоріше скупі бібліографічні відомості, присвячені відображенню ідеалів та подій Української національно-

демократичної революції у газетній поезії (у тому числі й національно-комуністичної течії) містяться в монографії Ю. Телячого [Телячий, 2014, 600 с.].

Набагато ширше охопив поетичну політичну творчість у періодиці Києва 1917-1918 рр. С. Машкевич [Машкевич, 2019, 461 с.]. У його книзі представлені віршовані досліди практично всіх партій, що діяли і суперничали між собою, в тому числі українських, що боролися за втілення в життя ідеалів національно-демократичної революції.

Звісно, вище наведено лише окремі, поодинокі приклади. Однак безсумнівно: для загальної історіографії вже згадане, а ще більше – невивчене, те, що має стати предметом професійного аналізу, може стати певним стимулом для додаткових роздумів, рішень та теоретичних узагальнень.

4. До дискусії про концепцію Великої Російської революції

Останніми роками гучного звучання і значного поширення набула концепція Великої Російської революції 1917-1922 рр. Водночас стався доволі оперативний критичний відгук в історіографії, який породив досить гостру дискусію. Її зміст та напрями певною мірою відображають публікації в санкт-петербурзькому журналі «Кліо». В цікавих, ґрунтовних рефлексіях уже висловлені резонні міркування щодо самого поняття, наповнення його ідейно-теоретичним змістом, фактологічним та документальним матеріалом, у доцільності та прагматичній перспективності історіографічного освоєння одного з найважливіших переломних історичних моментів [Гринев, 2021a; Измозик и Рудник, 2021; Гринев, 2021b]. Як завжди, у подібній ситуації знаходяться вагомі аргументи «pro» і «contra», заявляють про себе прихильники різних, у тому числі протилежних точок зору.

Видається логічним привернути увагу наукового співтовариства до важливого аспекту, якого поки що практично не торкнулися в полемічних виступах авторитетні історики. Мова про національний чинник у революційних процесах поліетнічної країни, якою була Росія.

Одне з ключових історичних досягнень убачається в тому, що, давши загалом ефективні відповіді на виклики часу, Велика Російська революція відкрила можливості для повноцінної модернізації життя величезної держави, яка майже зберегла себе в колишніх межах централізованої імперії. Раціонально використавши наявний природний потенціал та спільні зусилля націй і народів, удалося досягти воістину вражаючих, грандіозних змін на шостій частині планети.

У такому ракурсі все, що могло становити загрози, перешкоди інтенсивного висхідного поступу, будь-яке відхилення від генеральної революційної траєкторії суспільного розвитку, сприймається і тлумачиться як негативні, шкідливі фактори. У їхній розряд зараховуються і національні нашарування, тобто своєрідність

розвитку подій у національних регіонах, що виливалися у національно-визвольні проєкти та рухи, навіть у національні революції. Усе це кваліфікується як політична деструкція, руйнівний сепаратизм, дії, що вибивалися з «революційного русла».

Саме такої позиції дотримуються автори згаданих вище найґрунтовніших, фундаментальних, узагальнюючих праць, приурочених до 100-річного ювілею революції. У площині сьогоднішньої інтерпретації категорично виключаються для 1917-1920 рр. можливість та реальна об'єктивність національних революцій, насамперед – Української революції. Остання, як уже зазначалося, дещо зневажливо називається «українським синдромом», доказу чого підпорядкований відповідний сюжет [*Российская революция 1917 года*…, 2017, Т. 2, с. 253-254].

Оприлюднена і розтиражована думка стала спонукальним мотивом для оперативного створення спеціальної монографії, метою якої стала реконструкція революційних подій в Україні в 1917-1920 рр., у тому числі обґрунтування національно-демократичної революції в регіоні – як історичної реалії [Солдатенко, 2018b, 670 с.]. В акумульованому, лапідарному варіанті основні ідеї книги були викладені у трьох журнальних статтях, що вийшли у Києві, Санкт-Петербурзі та Москві [Солдатенко, 2019c, с. 78-89; Солдатенко, 2019a, с. 285-303; Soldatenko, 2021g, p. 1-26], а також у предметному дискусійному матеріалі [Солдатенко, 2021a, с. 90-98].

Українська національно-демократична революція зовсім не абстрактний термін, пуста наукова вигадка. Незвичне словосполучення-термін з'явилося відразу після повалення самодержавства у документах політичних партій та організацій, в усних та друкованих виступах українських політичних діячів, на багатолюдних громадських акціях. Ішлося про цілком осмислений феномен: бачення у суспільних процесах, що вибухоподібно розгорталися в Україні, такого якісного змісту, масштабності та глибини, що відрізняли їх (ці процеси) від загальноросійського поступу, підкреслювали в меті руху поряд із соціально-визвольним началом наявність яскраво вираженого національно-демократичного компонента.

Це цілком обґрунтоване уявлення, супутні йому висновки стали і вихідними моментами, і стрижневою основою платформи (концепції), і перспективним змістом необхідних, невідкладних перетворень, і стратегічною метою руху української нації (принаймні значної її частини). Терміном «Українська революція» обґрунтовано позначаються процеси, що наповнювали суспільне життя досить широкого, переважно політично активного сегмента української нації у період 1917-1920 рр. Будучи породженням загальноросійських революційних перетворень, демократизації всіх сторін життя, започаткованих у лютому 1917 р., Українська революція стала їхньою органічною складовою, одночасно виявляючи тенденції, які об'єктивно виділили події в регіоні у специфічний, оригінальний, частково – самостійний напрям боротьби, надаючи їм специфічного характеру. властивого національно-визвольним, національно-демократичним революціям.

Справедливо вважати, що пролонгування Української революції значною мірою детермінувалося небажанням правлячих державних структур розв'язувати назрілі проблеми відповідно до уявлень та вимог української політичної еліти на користь корінної нації. Тимчасовий уряд чинив опір найменшим зрушенням у вирішенні українського питання. Серйозні розбіжності, що трансформувалися у фази найжорстокішої Громадянської війни, виникали у відносинах і з «червоними», і з «білими».

До основних відмітних («родових») ознак Української революції є підстави віднести такі чинники:

- прагнення української еліти, підтримане значною частиною етносу, його політично активними елементами до вирішення національного питання, забезпечення умов для відродження нації, її розвитку у всіх сферах буття;

- наявність значної кількості українських політичних партій з масовим членством (у Наддніпрянській Україні протягом 1917-1920 рр. їх було 33 і в Західній Україні ще 9), зі своїми програмами, стрижнем яких було вирішення українського питання. Особливим впливом серед них користувалися українські соціал-демократи, українські есери, українські соціалісти-федералісти [Солдатенко, 2017b, 748 с.];

- створення політично-координаційних коаліційних революційних центрів дії – Української Центральної Ради та Директорії;

- створення теоретично обґрунтованих концепцій Української революції (наріжним каменем стратегії Центральної Ради було досягнення української державності на основі народоправства, впровадження широкої національно-територіальної автономії в децентралізованій федеративній демократичній республіці Росія; у розрахунках Директорії – незалежна, самостійна Українська Народна Республіка на основі трудових Рад та у революційному союзі з Радянською Росією); щоправда, остання платформа не тільки не була реалізована, а й зазнала значних трансформацій, що змінили її первісну сутність;

- оформлення національно-державних утворень зі сформованою адміністративно-управлінською структурою – УНР «двох видань» – Центральної Ради та Директорії;

- формування власних збройних сил (армія, «Вільне козацтво»), які брали участь у тривалих військових діях та утворювали повноцінні фронти поборників, захисників Української революції (петлюрівський фронт, соборний фронт);

- сумарно під прапорами та гаслами Української революції в різні моменти виявлялися дуже значні контингенти нації, задіяні у державне будівництво, суспільно-політичні перетворення та збройну боротьбу, що тривала безперервно з кінця 1917 року до кінця 1920 року.

Ствердження в сучасному науковому дискурсі концепції Української національно-демократичної революції супроводжується різницею трактувань, інтерпретацій складних, багато в чому неоднозначних процесів 1917-1920 рр. Викладену вище позицію поділяють, підтримують багато українських істориків та правознавців [*Еволюційні і революційні процеси*..., 2017, 248 с.]. Є, звісно, і ті, хто висловлює сумніви та незгоди. Це цілком вписується у контекст наукового пізнання, історіографічного освоєння складних сторінок минулого. Проте видається необхідним відмежуватися від продиктованих новітньою кон'юнктурою спроб розглядати Українську революцію як абсолютний антипод Російської революції, як

події виключно національної спрямованості та змісту, від яких нібито перейняла естафету нинішня українська державність, що створюється «за лекалами» Української Народної Республіки. На жаль, у такому, що не збігається зі справжньою історією, ключі виконуються дидактичні матеріали, розділи шкільних та вузівських підручників [Турченко, 1994, 367 с.; Кульчицький та Лебедєва, 2010, 158 с.].

Викликають подив відверто низьким професійним рівнем, теоретичною безпорадністю та й взагалі самим фактом появи і такі малозрозумілі документи, як «Методичні рекомендації Українського інституту національної пам'яті до 100-річчя Української революції 1917-1921 років» [*Українська революція, 1917-1921 рр*. (б. д.), http/www/memori gov ua/page/ukrainska revolutsia-1917-21].

Звичайно ж, недосконалості, прорахунки та недоліки в освоєнні та конкретно-історичному використанні концепції Української революції не можуть бути достатнім приводом для того, щоб вважати вивчення її безперспективним, відмовитися від подальшого дослідження.

Слід зазначити, що до поняття «Українська революція» вдавалися у термінологічному та змістовному сенсах не лише представники емігрантських кіл, а й радянські історики, політики – А. Річицький, М. Яворський, В. Затонський, М. Рубач та ін.

Природно, взаємозв'язок, «взаємини» між загальноросійськими революційними процесами, у тому числі їх регіональними проявами (а вони були також досить потужні, рельєфні, впливові), і тими, що безпосередньо належали до ідеалів, цілей та змісту національно-демократичної революції, були надзвичайно складними, перманентно мінливими, різними та нерідко несподіваними у конкретних ситуаціях.

Так, Центральна Рада витратила чимало зусиль, щоб легітимним шляхом «витребувати» у Тимчасового уряду хоча б обмежену автономію для України. Але під час піднятого більшовиками Жовтневого збройного повстання у Києві проти органів Тимчасового уряду, їхнього військового оплоту – Штабу округу – Рада демонстративно дистанціювалася від сторін, що боролися, вправно

маневруючи, накопичувала сили, дозволивши повсталим здобути перемогу. Паралельно практично миттєво вона скористалася ленінсько-сталінською «Декларацією прав народів Росії», закріпленим правом націй на рівноправність і самовизначення.

Уже на п'ятий день після появи доленосного документа Рада оприлюднила свій Універсал – спеціальний державницький акт, який проголошував створення Української Народної Республіки. На практиці це було набагато більше за те, чого лідери українства намагалися домогтися від попередньої влади, і стало справжнім апогеєм Української революції, реалізацією однієї з її стратегічних цілей [Литвин та Солдатенко, 2017, 116 с.].

Однак уважний аналіз змісту Універсалу переконує, що в ньому висловлювань, утілення турбот про загальноросійські справи, їх перспективи значно більше, ніж про власні регіональні, національні. Центральна Рада, яка ідейно і політично засудила Жовтневе збройне повстання в Петрограді, яка пообіцяла рішуче боротися зі спробами його підтримки в Україні, відмовилася визнати ленінський Раднарком, декрети радянської влади, заявила, що УНР є автономною частиною Російської Федерації – поки що не існуючої, яку, однак, передбачалося створити.

«Віднині Україна стає Українською Народною Республікою – декларувалося в Універсалі. – Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів…

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії» [*Українська Центральна Рада*…, 1996, с. 398-400].

Центральна Рада розіслала керівникам адміністративно-державних та національно-державних утворень, що виникли на руїнах колишньої імперії, запрошення оперативно надіслати своїх представників до Києва для формування нової федерації, створення, на противагу РНК, загальноросійського однорідного соціалістичного уряду [*Українська Центральна Рада*…, 1996, с. 473-475, 575]. Антирадянська спрямованість останнього була очевидною, вона,

власне, й не ховалася. Проте на заклик українських політиків позитивно відгукнувся лише Отаман Всевеликого Війська Донського генерал О. Каледін. Так керівництво Української революції «автоматично» стало союзником головного, найбільш небезпечного для більшовицького Петрограда супротивника, як і для радянських сил в Україні, які набували дедалі більшого впливу в регіоні.

Внутрішньоукраїнське політичне протистояння дуже швидко, вже на рубежі листопада – грудня 1917 р. досягло апогейних значень та призвело до перших на території Росії залпів повномасштабної Громадянської війни [Солдатенко, 2018e, с. 50-68; Солдатенко, 2018d, с. 32-42;]. Збройні битви тривали тут майже до кінця 1920 р., а фронти – денікінський, польський, врангелівський – ставали головними для радянської влади, для країни, долі Російської революції.

Можна згадати і такий показовий історичний епізод, як спроба досягнення угоди між Українською Народною Республікою та Радянською Росією на початку 1919 р. З цією метою за ініціативи голови Директорії та голови Ради Народних Міністрів В. Чеховського (обидва належали до лідируючого ядра Української соціал-демократичної робітничої партії) до Москви було спрямовано спеціальну дипломатичну місію на чолі з членом УСДРП С. Мазуренком [Симоненко та Реєнт, 1996, 85 с.].

Перспективи досягнення угоди були досить обнадійливими – в її позитивному результаті не меншою мірою була зацікавлена і РСФРР, яка потрапляла до щільного кільця фронтів. Проте позитивний фінал, що намітився, був зірваний «партією війни» – членом Директорії та Головним отаманом військ УНР С. Петлюрою, його найближчим оточенням. Вони в цей час вели безперспективні переговори в Одесі та Бірзулі з представниками Антанти про військову допомогу УНР, якій не судилося відбутися [Солдатенко, 2010b, с. 137-155].

Звичайно, впродовж Громадянської війни між прихильниками більшовицької революції та Української революції було більше конфронтації, політичного протиборства, військових битв, аніж схильності до порозуміння. Проте траплялися інші епізоди з

альтернативними можливостями. Навіть такий непримиренний ворог комуністів і радянської влади, як Головний отаман С. Петлюра, в екстремальних для себе обставинах був готовий піти на укладення угоди з Москвою. Один із трьох подібних випадків припав на осінь 1919 р. Тоді випав шанс скористатися посередницькими послугами швейцарського комуніста Ф. Платтена, який волею долі опинився у Кам'янці-Подільському – місці дислокації Директорії та уряду УНР. Будучи у відчайдушному становищі, С. Петлюра та лідер Західно-Української області УНР Є. Петрушевич попросили Ф. Платтена передати до Москви особисто В. Леніну пропозиції про укладення з РСФРР військової конвенції для спільної боротьби з А. Денікіним [*Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника*, 1978, с. 445, 504; *Центральный Комитет РСДРП(б) – РКП(б)*. (1917-1925). РГАСПИ. (Ф. 17. Оп. 3. Д. 29)]. Однак доки відбувалися поїздки, розглядалися документи, розвиток подій на театрі бойових дій переконав радянську сторону в марності для неї такого альянсу. Зрештою, спроба виявилася безрезультатною [Мазепа, 2001, с. 390-392].

Подібних та інших ситуацій, що ілюструють найскладніші взаємини між лідерами Української революції та керівниками Російської революції під час Громадянської війни, що перебували на іншій від них лінії фронту, було безліч. Вони – додаткові підтвердження об'єктивності феномену Української революції та реальності її латентного та безпосереднього впливу на розвиток загальноросійських революційних процесів.

Для розуміння сутності Української революції треба згадати і таку важливу деталь. У просторовому плані вона виходила за межі власне Російської революції. У листопаді 1918 р. у процесі розпаду Австро-Угорської монархії виникла Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР), до складу якої увійшли етнічні українські землі Східної Галичини, Закарпаття та Північної Буковини. Фактично, це був також національно-визвольний, революційний процес. Українська Національна Рада та уряд, які очолювали республіку, взяли курс на об'єднання з Наддніпрянською Україною – Українською Народною Республікою. Після проголошення Акту соборності

22 січня 1919 року ЗУНР стала офіційно Західною областю УНР. Була спроба перенести за річку Збруч і революційні перетворення. Але завдання виявилося недосяжним – за суспільно-політичною орієнтацією, соціальною природою два українські державницькі утворення виявилися несумісними (проявився так званий «політичний біметалізм»). Ситуація «держави в державі» завдала чимало клопоту, неприємностей і навіть поразок, закінчилася денонсацією об'єднавчої угоди (20 грудня 1919 р.), що не скасовує факту залучення до силового поля Української революції населення західноукраїнського регіону, яке не входило до того до державних кордонів Росії.

Принагідно слід зазначити, що на вектори Української революції впливали і такі потрясіння, як листопадова (1918 року) революція в Німеччині, крах клаптикової Дунайської імперії. У свою чергу, збройні сили Української революції (Дієва армія УНР та Українська галицька армія) були одним з факторів, що завадили планам створення ланцюга (поясу) радянських держав, що існували навесні 1919 року – Радянська Росія – Радянська Україна – Радянська Угорщина.

Окрема і не менш цікава в контексті поставленої проблеми розмова про авангардний сегмент Української революції – національні політичні партії.

Аж до осені – зими 1917 року вони розширювали ряди, посилювали свої позиції, налічуючи понад 100 тисяч членів, завойовували авторитет і вплив. Однак поступово накопичувалися і проблеми, виявлялася відмінність підходів до оцінки розвитку подій, набувався власний критичний досвід, виникали питання та сумніви. Так зароджувалися розбіжності, які набули нових імпульсів у період австро-німецької окупації та панування гетьманського антинародного режиму. Погляди багатьох партійців дедалі більше зверталися у бік лівих ідей, позицій, політики. Почали з'являтися паростки національного комунізму [Солдатенко, 2006е, 479 с.].

У травні 1918 р. стався розкол у найбільшій партії – УПСР, виділилося радикальне крило лівих українських есерів, яке за назвою свого друкованого органу газети «Боротьба» взяло назву

боротьбистів. 1919 р. на цій основі оформилася Українська комуністична партія (боротьбистів).

Паралельно організації лівих російських есерів в Україні згуртувалися в окрему цілісність і почали називатися Українською партією лівих есерів-комуністів (борьбистів). Їхнім друкованим органом була газета «Борьба».

Влітку почала формуватися фракція незалежних в УСДРП, яка завершилася у січні 1919 р. відділенням від основного масиву українських соціал-демократів («незалежних»).

Організації Бунду в Україні разом із лівими з Єврейської соціалістичної робітничої партії сформували Український комфарбанд – Комуністичний Бунд.

У 1919 році всі чотири організації (партії) завершували перехід на комуністичну платформу і на початку 1920 р. три з них (крім Української комуністичної партії – з її членами це сталося пізніше) були прийняті до Комуністичної партії (більшовиків) України, яка була органічною складовою Російської комуністичної партії (більшовиків) – авангарда Російської революції. Тобто відбулася надзвичайно важлива якісна трансформація найбільш дієздатних, по-справжньому революційно налаштованих сегментів основних партій Української революції: їхні національно-визвольні устремління переросли переважно в соціально-орієнтовані. Не залишаючи поза увагою національну складову стратегії, у програмних положеннях пріоритет вони стали віддавати соціалістичному вибору, комуністичним ідеалам. Становивши в першій половині 1920 року близько половини членського складу КП(б)У, вони дієво сприяли (у відповідальні моменти – зі зброєю в руках) перемозі радянської влади в Україні, що стало безперечним суттєвим внеском у торжество Російської революції загалом.

Принагідно слід зауважити, що у новітніх працях, присвячених вивченню Великої Російської революції, історико-партійним сюжетам приділяється дедалі менша увага. Так, наприклад, в енциклопедичних виданнях минулих років містилася досить докладна інформація про українські політичні партії, їхню ідейно-політичну еволюцію [Хромов, *Гражданская война и военная*

интервенция..., 1983, с. 609-611; Голуб, *Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия*, 1987, с. 541-542; Шелохаев, *Политические партии России*, 1996, с. 634-637]. На жаль, у згаданому виданні енциклопедії «Россия в 1917 году» тенденція, що намітилася, не була підтримана, не знайшла належного продовження, що може бути розцінено і як невиправданий відкат від початків зближення історіографічних підходів і трактувань феномену Української революції між ученими України, Росії та Білорусі [Шубин, 2013, 320 с.; Рубан и Славинская, 2014, с. 7-49; Шубин, 2015, с. 260-328; Шубин, 2017а, с. 301-317].

Хочеться думати, що переломною тенденцією, яка має знайти свій розвиток та закріплення, стала фундаментальна, тритомна енциклопедія «Россия в Гражданской войне. 1918-1922 рр.» [Сорокин, *Россия в Гражданской войне*…, 2020-2021, Т. 1. 847 с.; Т. 2. 878 с., Т. 3. 826 с.]. У виданні події в Україні, діяльність місцевих політичних сил, національної еліти, метаморфози напруженої боротьби за владу, визначення історичного вибору подано у тісній ув'язці із загальноросійськими процесами, які набули предметного (в жанрових канонах) відображення. Сумарно Україні присвячено понад 250 із загальної кількості 2900 статей.

Власне, приблизно в такому напрямі, здається, пульсує думка багатьох інших сучасних учених.

Так, у рамках реалізованого під патронажем Північно-Західного відділення Наукової Ради Російської академії наук «Історія соціальних реформ, рухів та революцій» спеціального проєкту нещодавно було здійснено контент-аналіз відповідей 25 відомих російських та зарубіжних учених-істориків на запитання: Який вплив справило «національне питання» на завершення Громадянської війни в Росії? (Звісно, його цілком можна спроєктувати і на роль національного питання у долі Великої Російської революції). 14 дослідників відповіли, що національне питання: «Дуже важливе», 7 – «Відносно неважливе», а 3 сформулювали інші, власні міркування [*Гражданская война в России: взгляд через 100 лет*…, 2018, с. 11-183, 192, 244-248].

Слід зазначити, що у трьох останніх відповідях сутнісно також підтримується, хоч і більше з наголосом на диференційований

регіональний підхід, думка про велике значення національного питання. Втім, 4 з 7, хто обрав відповідь «Відносно неважливе», зробили це з різними застереженнями, визнаючи важливість національного питання хоча б частково або в певних умовах, на певних етапах. І лише троє респондентів дали категоричну відповідь «Відносно неважливе» без пояснень.

Висновок ученого, який здійснив контент-аналіз, авторитетного фахівця з проблем революційного періоду В. Калашнікова в усіх відношеннях обґрунтований і переконливий: «Більшість авторів вважає національне питання дуже важливим чинником – одним із тих, що визначили результат громадянської війни. Всі наголосили на перевагах національної програми більшовиків порівняно з програмою білого руху. При цьому ряд авторів бачили ці переваги не тільки для досягнення військової перемоги над противником, але і для відтворення багатонаціональної федеративної держави з частин Російської імперії, що розпалася». [*Гражданская война в России: взгляд через 100 лет*…, 2018, с. 244-298].

Наведені висновки та міркування узагальнили результати серйозних досліджень, що спираються на реальну дослідницьку базу, свідчать, що революція в Росії, населеній переважно неросійськими народами та народностями, була Великою та переможною ще й тому, що в непростих, суперечливих революційних боріннях вектори більшості потоків, зрештою, зблизилися і збіглися. І сталося це визначальною мірою тому, що до єдиного знаменника зійшлися соціальні та національні інтереси та фактори, прагнення більшості жителів центру та периферії, околиць Росії.

Здається, що врахування вищевикладеної точки зору може хоча б певною мірою вплинути на «примирення» та узгодження концепцій Великої Російської та Української революцій. Історіографічний ефект видається безперечним, здатним принести користь науковому осягненню однієї з найскладніших і заплутаних проблем нашого далекого спільного минулого.

***

Дискусійні моменти в порушеному вище ракурсі не вичерпують усього різноманіття питань, які неминуче постають у

зіткненнях на історіографічній ниві. У такому контексті видається доцільним приділити певну увагу позиції відомого українського вченого, що впливає на розвиток вітчизняних історичних досліджень та публікацій, багаторічного заступника директора Інституту історії України Національної академії наук України професора С. Кульчицького.

Вирізняючись величезною працьовитістю та результативністю, він, безумовно, входить до кола найбільш плідних та цікавих авторів, які звертаються до досить широкого спектра проблем вітчизняного минулого. При цьому твори історика незмінно характеризуються пошуком нестандартних рішень, спробами зайняти оригінальну позицію. Не завжди і не в усьому погоджуючись із запропонованими рішеннями та висновками, не можна пройти повз його погляди на концепцію Великої Російської революції.

При цьому неможливо обійти мовчанням питання еволюції ідейно-теоретичних і методологічних підходів С. Кульчицького, звісно, практикованих ним не взагалі в історичних дослідженнях, а саме щодо подій 1917-1920 років. У 1998 році вчений, що пройшов своє фахове становлення за радянських часів, закликав до відходу «від радянської концепції історії і без упередженостей і емоцій розібратися в калейдоскопі революційних подій. Об'єктивність може гарантувати лише відмова від комуністичного чи антикомуністичного підходу у їх висвітленні» [Кульчицький, 1998, с. 84].

Уже за 5 років позиція автора радикалізується, «рафінується». Встигнувши на той час зазнати ґрунтовної критики «зліва», він зізнається: «Критиків не влаштовує тільки те, що я пишу інакше, ніж раніше. Справді, пишу не за канонами короткого курсу «Історії ВКП(б)», у яких вихований. У тому, що пишу, тепер немає ідеологічного чи політичного «надзавдання». Зрештою, нелегко стати антикомуністом після сорока років перебування у КПРС. Але слід з'ясувати, що трапилося з нами всіма, починаючи з 1917 року» [Кульчицкий, 2003, с. 5].

Написане власною рукою віднесення автора до розряду антикомуністів є надзвичайно важливим для розуміння сутності запропонованої ним концепції Великої Російської революції.

Звісно, інтерпретація феномену Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка домінувала за радянських часів, у певному сенсі, латентно вже передувала концепту Великої Російської революції. Тому в дослідженнях, публікаціях компонування процесу зводилося до трьох основних взаємопов'язаних, пролонгованих етапів: Лютнева буржуазно-демократична революція – Жовтнева соціалістична революція – Громадянська війна та іноземна військова інтервенція. Проте поняття «Велика Російська революція», що застосовується як синонім, протягом тривалого часу не розвинулося в самодостатню, спеціальну теоретичну концепцію.

І так сталося, що на повний голос серед перших порушив проблему обґрунтування концепції Великої Російської революції С. Кульчицький. 1997 року він опублікував у київській газеті «День» статтю «Технологія політичної кризи: революції 1917 року» [Кульчицький, 1997], що викликала дискусію. Відповідаючи опонентам, автор незабаром узагальнив роздуми в комплексній статті «Велика Російська революція» [Кульчицький, 1998, с. 84-90]. У ній обґрунтовується широка низка тез, з яких слід передати зміст тих, що безпосередньо стосуються проблеми у хронологічних рамках 1917-1920 рр. [Кульчицький, 1998, с. 84-90].

- Необхідно накреслити принципово новий, «незнайомий нам силует Великої Російської революції 1917 р. Тієї історії, яка справила на історію людства не менший, а то й більший вплив, ніж Велика Французька революція».

- Головною подією XX століття слід вважати не Жовтневу революцію, а Першу світову війну, яка викликала революції, що розвалили чотири імперії – Російську, Німецьку, Австро-Угорську та Оттоманську.

- Революції завжди слід розглядати як хірургічне втручання у соціальний організм, пов'язане з великою кров'ю. «Ці локомотиви історії мчать прямо. Вони здатні знищувати соціальні верстви та коригувати долі мільйонів людей».

- Примітною, за спостереженням історика, є важлива («цікава») деталь: В. Ленін розглядає революцію у Росії як цілісний, але

розділений на етапи процес – буржуазний і пролетарський. Насправді, доходить висновку автор, «є тільки одна революція – Російська. Лютнева і Жовтнева революції є розділеними у часі ланками єдиного революційного процесу».

- Жовтнева революція, яка принесла владу більшовикам, обернулася фактичним запереченням революційного процесу у перспективі. Будучи одночасно і більшовицькою, і народною, вона стала реальністю, оскільки РСДРП(б) в основних питаннях поточного моменту відмовилася від своєї програми та запозичувала чужі платформи та гасла. Замість заклику до перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську, стала на шлях досягнення сепаратного миру з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Вимоги націоналізації землі із перспективою колективізації селянських господарств замінила есерівською програмою поділу землі. Відстоювання ідеалу великих централізованих держав поступилося місцем проєктам федералізації багатонаціональної країни.

- Так, «після жовтневого перевороту, тобто на завершальному етапі Російської революції, здійснилося поєднання стихійного екстремізму народних мас з доктринальним екстремізмом більшовиків». Останні обманом підмінили справжнє – європейське – розуміння соціалізму власною, комуністичної платформою. Встановлена в країні диктатура стала диктатурою більшовиків.

- Після 1991 року стало можливим відокремити події в Україні революційної доби від процесів у Росії, чим і мають сповна скористатися українські вчені, сконцентрувавшися на дослідженні Української революції 1917-1918 років.

- Загальний висновок зводиться до того, що «людство завжди ставилося до революцій з острахом. Ціна соціального прогресу у разі революційного повороту подій могла бути надто високою. Саме так сталося під час Російської революції. Її всесвітньо-історичне значення полягає насамперед у тому, що вона стала попередженням для інших країн та прискорила у них формування елементів громадянського суспільства. Населенню багатонаціональної Росії, і насамперед українському народу, ця революція принесла багато страждань».

Іншими словами, Велику Російську революцію загалом, за логікою С. Кульчицького, все ж таки слід оцінювати негативно, особливо щодо наслідків для української нації.

Виявляючи турботу про просування своєї точки зору в історіографічний простір, дослідник за п'ять років випустив книгу «Російська революція 1917 року: новий погляд». Книга була розрахована і на російськомовного читача (напевно – більше – на російських колег) і надрукована двома мовами, скомпонована з окремою нумерацією сторінок способом карткового «валета» в одному томику [Кульчицкий, 2003, 81 с., 77 с.].

Автор розглядає загалом добре відомі події з лютневих днів 1917 р. до січня 1918 р. – моменту розпуску Установчих зборів. Факти багато в чому інтерпретуються суб'єктивно, хоча завжди оригінально. А головним орієнтиром, зважаючи на все, став двотомник Р. Пайпса. С. Кульчицький користувався російським перекладом видання 1994 року, написаним американським істориком – визнаним радянологом у розпал «холодної війни». Тож за деякими аспектами українському історику довелося навіть відгороджуватися від надто політизованих суджень та оцінок – «перегинів».

Джерельно-історіографічну базу становили майже виключно твори опонентів та противників більшовиків: Ф. Дана, М. Родзянка, П. Мілюкова, В. Чернова, І. Церетелі, О. Керенського, А. Денікіна та ін. З українських авторів є буквально пара посилань на В. Винниченка. Крім кількох цитат В. Леніна, міститься одиничне звернення до публікації О. Шляпникова та аналогічні апеляції до фактологічних даних лише двох радянських істориків – В. Анікєєва та В. Буднікова.

Висновки – тези розглянутої вище статті «Велика Російська революція» залишилися загалом незмінними, хіба що додалися жорсткі та уїдливі епітети. З підсумкових оцінок виділяються, мабуть, дві категоричні позиції: «Жовтневий переворот був більшовицьким у тому розумінні, що він дав політичну владу більшовикам. Однак за своєю суттю це був радянський переворот. Саме він і унеможливив розвиток Російської революції за демократичним сценарієм. Перемогли Ради, а разом із ними та на їхніх плечах до влади прийшла партія більшовиків.

Після встановлення однопартійної диктатури більшовики "приватизували" революцію: всі політичні сили та організації, які не влаштовували їх, було оголошено контрреволюційними.

…Революція повністю згасла з розгоном Установчих зборів у січні 1918 року.

…Комуністична революція в Росії, яка почалася навесні 1918 року, не мала нічого спільного з Російською революцією 1917 року. Але революція, здійснена більшовиками за два десятиліття (1918-1938), стала можливою завдяки жовтневому перевороту. Жовтневий переворот у рамках Російської революції слід вважати мутацією революційного процесу шляхом переходу від традиційного суспільства до громадянського. Ця мутація на десятки років загальмувала формування громадянського суспільства в країні, підкореній більшовиками.

Партія більшовиків ніколи не відокремлювала радянської революції від комуністичної. Точніше, вона заперечувала наявність як радянської, так і комуністичної революції. За її твердженнями, зведеними в систему в короткому курсі "Історії ВКП(б)", у Росії відбулася соціалістична революція, яка відкрила шлях соціалістичному будівництву» [Кульчицкий, 2003, с. 76-78].

С. Кульчицький ще раз перевидав згадану книгу (щоправда, у трохи розширеній версії, додавши розділ «Привид комунізму» та коротку післямову, і лише українською мовою), і надалі відстоював пропоновану позицію в багатьох інших публікаціях [Кульчицький, 2008, 79 с.], в тому числі в колективній праці «Нариси історії Української революції» [*Нариси історії Української революції*, 2012, с. 241-414]. Обраний, що визначився ще в 90-ті роки XX століття, вектор постійно тільки посилювався, точніше, посилюється. Одним із останніх підтверджень сказаного може бути стаття «Повторний більшовицький державний переворот (січень 1918)» [Кульчицький, 2021, с. 56-69]. Дрейфуючи все далі вглиб зарубіжної історіографії, український історик, окрім Р. Пайпса, залучає у якості «союзників» А. Улама, М. Маліа і доходить висновку, що розпуск Установчих зборів став другим переворотом, здійсненим більшовиками.

Намальована похмура, зі зловісними відблисками політичного криміналу картина завершується висновком-«вироком»: «Здійснені з розривом у дев'ять з половиною місяців два державні перевороти (жовтневий 1917 і січневий 1918 рр. – *В. С.*) трансформували всенародну, і в першу голову робітничо-селянську революцію в Росії в принципово іншу революцію, яка тривала з того часу протягом двох десятиліть. Її називали "пролетарською, соціалістичною", але вона була насамперед революцією більшовицькою, а точніше – революцією більшовицьких вождів. Адже більшовицька маса, як і вся країна, не знала, куди її ведуть» [Кульчицький, 2021, с. 68].

Звичайно, порівняння інтерпретацій історичних подій С. Кульчицьким у його баченні концепції Великої Російської революції кардинально відрізняється від позицій, викладених у першій частині цього структурного сюжету. Але набагато важливішим у цьому випадку є інше. Автор цього дослідження не має даних про безпосередню реакцію російських учених на згадані та інші публікації українського професора – можливо, публічно вони й не оприлюднені. Проте неважко припустити, що у підходах колег прочитується не лише очевидна незгода з працями С. Кульчицького, а й «на противагу» – несприйняття, заперечення концепції Української революції. Результат очевидний, і навряд чи можна його віднести до розряду втішних. Обидві сторони хіба що розходяться діаметрально – на полюси від істини, а наукове осягнення найважливішого об'єкта лише програє…

Утім, трапляється, що для зближення позицій істориків двох країн є спільні платформи. Слід звернути увагу, наприклад, на публікації тих авторів, які апріорі вважають революції не одним із двох природних шляхів суспільного розвитку, прогресу (інший – еволюційний, реформістський), а величезним злом, непробачним злочином перед народами. Такою, насамперед, кваліфікується Велика Російська революція, особливо її етап, який настав у жовтні 1917 року. Концентрованим виразом такого підходу є лекція академіка Ю. Пивоварова з циклу «Петроград 1917. Історичний календар», прочитана у знаменитому Фонтанному домі в Петербурзі в рік століття Російської революції [Пивоваров, 2018, с. 15-38]. Тут позиції Ю. Пивоварова і С. Кульчицького багато у

чому в смисловому відношенні перегукуються, хоча у деяких аспектах (скажімо, у питанні про періодизацію феномену) істотно різняться. Московський академік, характеризуючи суспільство, народжене в 1917 р., заявляє: «Більш антилюдського, немилосердного і згубного для власного народу соціального ладу в новій історії пригадати не можна» [Пивоваров, 2018, с. 18]. І далі: «Російська революція – це історична епоха приблизно між 1880 і 1930 роками, це період російської історії між скасуванням кріпосного права та встановленням другого кріпосного права більшовиків [-] ВКП(б)» [Пивоваров, 2018, с. 33]. Практична тотожність аргументації безсумнівно навіяна працями того ж таки Р. Пайпса, якого Ю. Пивоваров, так як і С. Кульчицький, вважає «видатним американським істориком» [Пивоваров, 2018, с. 18].

Щоправда, виникає питання: а чи про революцію взагалі в такому разі йдеться? Чи не зникає вона як об'єкт вивчення, аналізу, повчальних уроків?

Можливо, для слухачів лекції у знаменитому Фонтанному домі, Музеї Г. Ахматової, де вся атмосфера «наповнена натхненням», зачаровує очікуванням прекрасного (і не тільки для них), доречним буде звернутися до інших думок і вражень. Згадати, скажімо, рідкісну за лаконічністю та емоційною виразністю розповідь, швидше – притчу О. Купріна «Мистецтво»:

«У одного геніального скульптора запитали:

- Як узгодити мистецтво із революцією?

Він відсмикнув фіранку і сказав:

– Дивіться.

І показав на мармурову фігуру, яка представляла раба, який розриває кайдани страшним зусиллям м'язів усього тіла.

І один із тих, що дивилися, сказав:

- Як це прекрасно!

Інший сказав:

- Як це правдиво!

А третій вигукнув:

- О, тепер я розумію радість боротьби!» [Куприн, 1982, с. 91].

Здається, були і залишаються чимало тих, для кого подібний образ революції природний, зрозумілий, правдивий.

5. Українські проєкти трансформації Російської централізованої держави

Сформульована в назві цього сюжету проблема, мабуть, може бути віднесена до однієї з ключових, основоположних і одночасно найбільш складно розв'язуваних, що науково інтерпретуються в історіографічному процесі. Її розробка призвела до розведення на різні, у багатьох випадках навіть полярні, полюси українських та російських дослідників. Свою негативну роль тут відіграла заснована більше на суб'єктивному тлумаченні кон'юнктурна обставина вияву генеалогії наукових тенденцій.

Розпад СРСР призвів до кореляції, певного переакцентування у підходах до досвіду 1917-1920 рр., умовно кажучи, з Києва та Москви.

Набуття 1991 р. державної незалежності було сприйнято більшістю громадян України як найважливіше завоювання, акт історичної справедливості, що відкривали небачені раніше перспективи суспільного розвитку. Ретроспективний погляд ніби зумовлював логічний висновок-припущення – якби це трапилося раніше, прогрес нації був би набагато успішнішим, досягнення у всіх сферах життя набагато кардинальнішими. А старт саме такого вектора історичного поступу міг відбутися вже 1917 року, якби українці, їхня еліта у пошуках самовизначення обрали не обережний, з опорою на легітимність, шлях державницьких устремлінь, а модель незалежності, рішучої самостійності.

Адже такий, радикальніший варіант в умовах революції, що охопила всю Росію, був можливий і пропонувався, відстоювався М. Міхновським, далі – С. Петлюрою, але не відбувся через академічні теоретизування М. Грушевського, нестримний ідеалізм романтика В. Винниченка. Але головна перешкода для будь-якого плану українського відродження полягала у великодержавній, шовіністичній позиції керівників російської сторони, хоч би якими політичними таборами вона уособлювалася – Тимчасовим урядом чи Радою Народних Комісарів, білими чи червоними.

Оперативно почала тиражуватися спадщина М. Міхновського та С. Петлюри, їхніх прихильників. З арсеналу емігрантської літератури були залучені та перевидані книги І. Нагаєвського, Р. Млиновецького та В. Вериги [Нагаєвський, 1993, 413 с.; Млиновецький, 1994, 571 с.; Верига, 1998, Т. 1. 524 с.; Т. 2. 504 с.]. Положення, що містилися в них, були підхоплені і почали активно пропагуватися українськими публіцистами, істориками. Лейтмотив публічних виступів – критика автономістсько-федералістських теоретичних уявлень Центральної Ради, самообману частини керівництва Директорії щодо можливості вирішення українського питання на платформі мирної угоди з росіянами [Турченко, 1993, с. 97-126; Турченко та Кривоший, 1998, с. 10-17, Старух, 1998, с. 65-118].

Уже в перших публікаціях, що стосуються непростої проблеми, вивчаючи першоджерела, прагнучи об'єктивно оцінити розстановку сил, розібратися в масових уподобаннях українців щодо пропонованих політичними лідерами курсів, автор цього дослідження знайшов не лише непереконливими, а й неспроможними основні положення та висновки більшості зарубіжних авторів та тих, хто почав підтримувати їх в Україні [Солдатенко, 1997a, 416 с.; Солдатенко, 1999a, 976 с.].

Досить критичною виявилася рефлексія на книгу Ф. Турченка про М. Міхновського, що з'явилася в 2006 році [Турченко, 2006, 320 с.].

Основний висновок опублікованих докладних рецензій [Солдатенко, 2006d, с. 98-110; Солдатенко, 2006f, 29 квітня] – відсутність реалістичної оцінки прихильниками самостійницьких платформ сутності ситуації, що історично склалася, визнання об'єктивної неможливості досягнення на основі ілюзорних розрахунків утілення їх у практику. Не залишалися поза увагою й «перегини» М. Міхновського у бік відвертого націоналізму, які змушували переважну більшість лідерів української нації, інтелігенції дистанціюватися від деструктивної шовіністичної позиції.

Украй войовничі, навіть образливі висловлювання М. Міхновського щодо інших народів, націй не сприймалися й широкими

масами, які брали участь в українському русі, в суспільному житті взагалі.

Головний методологічний прорахунок новітніх апологетів самостійності полягав у «виправданні» поглядів попередників, та й своїх власних, тим, що 1991 року українці таки дійшли того, що можна і треба було зробити ще в 1917-1920 роках.

Дискусії з Ф. Турченком, В. Терещенком, Т. Осташко, Д. Яневським, М. Горєловим та іншими захисниками позицій самостійності в революційну епоху тривали в подальшому, зокрема у форматі ділового коректного обміну думками на конференціях [Солдатенко, 2008f, с. 93-103].

Російські вчені звикли за роки радянської влади до того, що в СРСР – втіленні інтернаціоналізму, національного єднання, дружби народів – як злісний антипод, фактично непримиренний, лютий ворог розглядався місцевий націоналізм. Особливо небезпечним традиційно сприймався український націоналізм. Не в останню чергу малися на увазі масштаби республіки, її економічний потенціал, кількість населення.

Взятий українськими істориками крен у бік самостійності і в ретроспективному зрізі, і в поточній політиці зустріли в Москві, інших центрах Російської Федерації «в багнети». Проте були спроби й розібратися у непростих проблемах, що вилилися під час періодичних зустрічей з українськими істориками на різних наукових форумах, запрошеннях до публікації актуальних новітніх досліджень, підготовки спільних праць. Часткову дотичність до подібної практики мав і автор цього дослідження [Солдатенко и Левченко, 2003e, с. 155-161; Солдатенко, 2006c, с. 31-49, 109-110; Солдатенко, 2008b, с. 134-159; Солдатенко, 2008c, с. 51-57; Солдатенко, 2009c, с. 36-46; Солдатенко, 2011c, с. 48-75]. Результат був певною мірою позитивним. Від категоричного неприйняття сутності (навіть терміна) Української революції та закономірності створення національної державності російські колеги, поступово, природно, і самостійно заглиблюючись у вивчення революційного досвіду, почали зі зростаючим розумінням ставитися до аргументів української сторони. Зокрема, доповіді істориків України розміщувалися у спеціальних випусках в Інтернеті, частково – і у

вітчизняних виданнях [Солдатенко, 2009a, с. 4-30; Солдатенко, 2011b, с. 483-510; Солдатенко, 2013b, с. 23-31]. Їх почали враховувати у публікаціях, присвячених Україні, у читанні курсів у гуманітарних вишах.

Автору цієї книги надавалася можливість виступати на пленарних засіданнях наймасштабніших Міжнародних конференцій, що проводилися у зв'язку з 1150-річчям Російської державності [Солдатенко, 2013c, с. 92-107; Солдатенко, 2013a, с. 256-271].

На жаль, процес зближення позицій українських та російських учених потрапив у «зону турбулентності» у зв'язку з початком масової кампанії з пропаганди створюваної концепції Великої Російської революції, важливою складовою якої стало заперечення позитивного значення національних революцій, насамперед – Української. На сьогодні будь-які порозуміння взагалі неможливі, ділові, творчі контакти і співпраця повністю припинені. Хочеться думати, що це не глухий кут, а тимчасові труднощі, що затягнулися, які в перспективі неминуче будуть подолані. Однією з важливих передумов розвитку історіографічних тенденцій у конструктивному ключі є поважне ставлення російських колег до участі в дискусії з приводу змісту концепції Великої Російської революції.

***

Добре відомо, наскільки тісно, нерозривно переплетені російська та українська історії, долі двох слов'янських, близьких народів. Не дивно тому, що в українському середовищі, у свідомості особистостей, що критично мислять, на певних етапах розвитку народжувалися міркування, вибудовувалися плани, що стосувалися перспективи державності обох суб'єктів, особливо тоді, коли через різні причини їхні взаємини уявлялися далекими від оптимальних, об'єктивно вимагали коригування, часом дуже суттєвого.

Непростий, досить суперечливий процес налагодження спільного життя після Переяславської ради 1654 р. виявив дві основні різновекторні тенденції.

Поступово відчувши вже в Речі Посполитій, а потім і все більше усвідомлюючи себе якоюсь іншою спільнотою («ми не поляки, не росіяни, не татари, не турки» і т. д., «ми інші, що

відрізняються самим єством»), після революції під керівництвом Б. Хмельницького та укладання договору з Москвою українці дістали можливість не просто зберегти свою етнічну природу, а й набули достатньо надійної перспективи, навіть гарантії для її зміцнення, розвитку, формування повноцінного національного організму. Важливо, що ця тенденція не могла не братися до уваги в майбутньому як один з вирішальних історичних аргументів.

Однак, ставши на шлях інкорпорації України (практика для того часу не те щоб виправдовувана, але в світі загальнопоширена, до певної міри навіть закономірна, і в цьому сенсі навряд чи беззастережно засуджувана), Російська імперія, точніше її правителі, перманентно прагнули звуження, а потім викорінення національного начала, самобутньої природи українців.

Звичайно, останні більше не відчували тривоги за своє фізичне виживання (як у попередній історичний період). Їх не прагнули звести на якесь другорядне становище, свідомо обмежувати зростання продуктивних сил, вводити нееквівалентний обмін, практикувати непропорційну оплату праці, іншу дискримінацію за національною ознакою тощо – поведінка, яка змістовно не підтверджується за скільки-небудь об'єктивного порівняння становища України у складі Російської імперії та взаємовідносин класичних колоній та метрополій. Не випадково до початку XX століття в економічному відношенні Україна була одним із найрозвиненіших регіонів Росії з порівняно високим рівнем життя [Солдатенко, 2006с, с. 37].

Проблеми виникали дещо в іншій сфері та оформлялися зовсім інакше.

Дуже проникливо і образно сформулював свій погляд на менталітет українців та можливі пов'язані з ним російсько-українські колізії Петро I. В одній зі своїх промов у Сенаті він сказав: «Цей малоросійський народ і вельми розумний, і вельми лукавий: він, як бджола любодільна, дає російській державі і кращий мед розумовий, і кращий віск для справи російської просвіти, але в нього є і жало. Доки росіяни будуть любити і поважати його, не посягаючи на свободу і мову, доти він буде волом

під'яремним і світоччю російського царства: але якщо зазіхнуть на його свободу і мову, то з нього виростуть драконові зуби, і російське царство залишиться не в авантажі» [Овсій, 1999, с. 138].

Однак саме за Петра І, прагнучи, очевидно, дещо приглушити самобутність українців, почали скоювати спрямовані проти них акції. Зокрема, царським указом 1720 р. в Україні було заборонено видання будь-яких книг, окрім богословських, «щоб ніякої ворожнечі та особливої говірки не було». У цьому ряду і заборона про викладання української мови в Києво-Могилянській академії (1753 р.), і заборона Синодом Російської православної церкви друкування українського букваря (1769 р.), і Валуєвський циркуляр про заборону «малоросійською» мовою книг духовного змісту, навчальних та взагалі призначених для початкового читання (1863 р.), і Емський указ (1876 р.) щодо заборони ввезення до імперії будь-яких книжок і брошур «малоросійською говіркою», заборона сценічних вистав, співів і читання цією «говіркою» [*Переяславська угода 1654 року*…, 2004, с. 19].

Надані на початку XX ст. деякі послаблення українцям у мовній сфері після потрясінь 1905-1907 років були скасовані. Так уряд П. Столипіна не пішов на реалізацію ініціативи депутатів Державної думи щодо запровадження української мови у програму початкового навчання у школах. Повсюдно закривалися «Просвіти», однією з цілей яких була популяризація рідної мови, всіляко переслідувалася національна преса [*Национальная политика*..., 1997, с. 54-55].

Перманентні зусилля, спрямовані на погіршення соціально-політичного статусу українського народу, утиск його прав, свобод (звісно ж, вони не обмежувалися лише мовною сферою, яка за всієї своєї важливості ще й найбільш наочно, переконливо прояснює картину), мали своїм прямим наслідком не згасання (на що розраховували провідники централізаторської політики), а посилення етнічної самосвідомості та зростання національної опозиційності [Сахаров, 2002, с. 32-33; Сахаров, 2004, с. 316-317, Гатагова, 2002, с. 146, 163].

Це не дозволяє солідаризуватися з поглядами тих російських дослідників, які вважають акції проти української мови лише

«ситуативними» заходами, а в деяких висловлюваннях високих урядовців, що епатують і важко пояснюються, вбачаються лише як зайві емоції [Михутина, 2003, с. 21-30; Михутина, 2006, с. 49]. Дуже суперечливим і непереконливим видається прагнення довести, ніби «жорсткого русифікаторства в Російській імперії практично не було, незважаючи на певні укази та циркуляри». «Самі простори пов'язали уніфікаторську запопадливість. До того ж головотяпство, що увійшло в традицію, помітно пом'якшувало політику такого роду. Все залежало від конкретного чиновника: один дотримується інструкції занадто завзято; інший, навпаки, дивиться на світ філософськи. У підсумку від початкових розпоряджень мало залишається» [Булдаков, 1999а, с. 104].

Очевидно, ближче до істини позиція тих істориків, які кваліфікують культурно-мовну асиміляцію в контексті заходів щодо адміністративного та правового об'єднання та зміцнення централізованої держави, «спрямованих на оновлення Росії, що включали і просування російської мови як державної та linqua franca (мови спілкування – *В. С.*)» [Каппелер, 1997, с. 138].

Понад те, наполегливо й підкреслено поіменованих «малоросами» українців цілком офіційно (у тому числі й на основі досить поширених, активно популяризованих історичних концепцій) вважали лише гілкою російського народу, а ще точніше – російської нації. Практично єдина відмінність цієї «етнографічної гілки єдиного російського племені» від цілісного, «основного» національного масиву вбачалася хіба що в повсякденному діалекті. Останній часто трактувався лише погіршеним польськими впливами та нашаруваннями російської мови.

Як намагалися переконати себе та українців (а можливо – лише останніх) ідеологи централізму, асиміляторства, великодержавництва (останнього терміна здебільшого у згаданих та інших публікаціях всіляко намагаються уникати, концентруючи увагу лише на проявах місцевого націоналізму), вкотре вдаючися до давно спростованих М. Скрипником прийомів «подвійної бухгалтерії» в національному питанні. [Скрипник, 1931, с. 12; Солдатенко, 2002а, с. 133-134]. Начебто, якби не було згаданої, загалом зовсім

несуттєвої різниці, не було б проблем українсько-російських взаємин, тим більше – протиріч. А якщо б усе ж трапилося, що останні чомусь усе ж таки виникли б, їх можна без особливих зусиль подолати – настільки сильне, глибинне, фундаментальне історичне коріння природної єдності безпосередніх спадкоємців Київської Русі. Однак при цьому відчувалася (частково інтуїтивно вгадувалася) потреба у спеціальній, невсипущій турботі про забезпечення будь-якими засобами нерозривної, єдинокровної спорідненості, вольових методах етнонаціональної інтеграції. Тому апологети великодержавництва та централізму прагнули в тісних «братських» обіймах усіляко «вичавити» будь-які натяки на відмінності українців від росіян, витруїти з них самобутній етнічний дух.

Така лінія стала справжнім утіленням процесу, названого істориком А. Сахаровим «складанням російської самодержавної націоналістичної ідеології», коли «верхи російського суспільства» звернулися до «важелів націоналізму як до панацеї проти народів країни, що піднімають голови національних рухів» [Сахаров, 1999, с. 23-24]. Причому може йтися не тільки про подібний похідний від ситуацій, що вже склалися, феномен, а й про його випереджувальну функцію, що, знову ж таки, природно для складних механізмів зародження та застосування поліетнічних ідеологічних конструкцій.

Чим далі, тим, мабуть, більше почало усвідомлюватися, що справа зовсім не в самоцінності мови як такої, коли, здавалося б, можна було виявити певну, нехай невелику прихильність до регіональної «екзотики» (її зовнішніми символами став підкреслений інтерес до народної, особливо пісенної творчості, до творів М. Гоголя і т. п.). Саме збереження власної мови як природного вододілу між близькими націями, які все ж таки не були етнічним монолітом, вважалося тією непереборною базою, яка з неминучістю продукувала б «осібність» (окремішність), відділеність багатомільйонного народу з величезною територією, надзвичайно багатими природними ресурсами, розвинутими продуктивними силами, детермінувала в ньому ту невідворотну потребу самоідентифікації і самореалізації, на яку по праву претендує і яку рано чи пізно здійснює будь-яка, тим більше – уже зріла, потенційно

схильна до самовдосконалення етнічна спільнота. Безумовно, у своєму найвищому вияві йдеться про природне право нації самій визначати свою долю, за бажання – створювати свою власну державність, вибирати вектор руху у світовому просторі з усіма ймовірними наслідками. Не варто і говорити про перспективу прямої втрати значної частини того, що беззаперечно іменувалося «споконвічно російським» (чи не в прямому «генетичному», а може краще сказати – ідейному зв'язку із запереченням такого природного права перебувають твердження про те, що і на 1917 р. у Росії до нації об'єктивно не міг «дозріти» жоден народ, крім жителів Фінляндії і частково Царства Польського?) [Булдаков, 1999b, с. 209].

Безперервні спроби, що часом посилювалися, звести на шляху природного розвитку, функціонування національного організму обмеження і перешкоди викликали цілком зрозумілу реакцію неприйняття, опору, породжували потребу пошуку зміни ситуації [Михутина, 2003, с. 31]. Не заперечуючи впливу «польської», «австрійської», «німецької» «інтриг», «галицького чинника» у розвитку національної та політичної свідомості, оформлення відповідних течій, що стимулювали загострення українського питання, не можна відносити їх до першопричинних, визначальних, штучно перебільшувати значення [Михутина, 2003, с. 7-31, 170-187, 248-249].

Прагнення знайти «золоту середину» у планах досягнення бажаних змін, коли б не було втрачено, а збережено, навіть зміцнено переваги спільного державного існування та, водночас, гарантовано умови пролонгації української, як, утім, і будь-якої іншої національної самобутності, привели до появи концепцій федералізації Росії. Держава мала стати сім'єю (союзом) рівноправних народів, без обмеження прав у будь-якій сфері суспільного життя.

Ідея слов'янської єдності, насамперед російського, українського та білоруського народів, стала зміцнюватися в головах частини учасників таємних товариств періоду декабристського руху, наприклад – «Товариства об'єднаних слов'ян» (Ю. Люблінський, брати А. та П. Борисови, І. Горбачевський, м. Новоград-Волинський, 1823 р.).

Ця ідея надихала інтелектуалів Кирило-Мефодіївського братства: Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, М. Гулака, В. Білозерського. Вона знайшла послідовних прихильників в особі М. Драгоманова, учасників «Громад», що повсюдно виникли з його ініціативи.

Коли наприкінці XIX – на початку XX століть позначилася більш радикальна тенденція – «самостійницька» («Братство тарасівців», М. Міхновський, програма Революційної української партії «Самостійна Україна»), вона недовго змогла конкурувати з більш глибоко ідейно закоріненою, по суті, вже традиційною і більш реалістичною, перспективною концепцією автономістсько-федералістського переустрою Росії. Вона знайшла своє втілення у програмах більшості (майже всіх) політичних партій українства початку XX століття (Українська соціал-демократична робітнича партія, Український соціал-демократичний союз «Спілка», Українська радикально-демократична партія, Товариство українських поступовців та ін.), конкретизувалася і пропагувалась українською політичною елітою (М. Грушевський, В. Винниченко, М. Порш, С. Єфремов, Б. Грінченко, Є. Чикаленко та ін.). Відмова від гасла «самостійної України» пояснюється відсутністю скільки-небудь широкої його підтримки, бажанням подолати настрої настороги, що породжувалися у таборі антимонархічних сил, побоюваннями їхнього поділу за національною ознакою. Потреба «широкої територіальної автономії у федеративній демократичній республіці Росія», що стала програмною, навпаки, наближалася до домінуючих закликів «Геть самодержавство!», дуже органічно доповнюючи і помножуючи його соціальний зміст національним компонентом (царизм – оплот не тільки соціального, а й національного гноблення).

Українська революція (вона стала складовою демократичних процесів, породжених Лютим 1917 р.) за короткий час знову виявила домінування в настроях та прагненнях федералістської платформи (прихильниками Української партії самостійників-соціалістів виявилася просто незрівнянна меншість). Офіційним курсом Центральної Ради практично без ідейної протидії стала

автономістсько-федералістська концепція, одностайно затверджена Українським національним конгресом 6-8 квітня 1917 р.. Навіть прихильники гасла самостійності України в особі М. Міхновського в перші місяці національно-визвольної революції вважали за необхідне дещо приглушити колишній радикалізм, чим певною мірою сприяли формуванню єдиного національного демократичного фронту.

До речі, навряд чи виправданою є позиція тих дослідників і публіцистів, які не просто висловлюють сумніви щодо кваліфікації подій в Україні як національно-демократичної революції, іронічно беруть саме поняття в лапки, а й підшукують для них якомога болісніші, зневажливо-принизливі епітети, національних лідерів вважають психічно неврівноваженими, «шахраями», а вироблені документи «сумішшю брехні та нісенітниць» тощо [Булдаков, 1997, с. 142,149; Дикий, 2007, с. 71, 73, 86, 99; Широкорад, 2007, с. 266-269, 277-279].

Звичайно, весь зміст суспільних процесів та потрясінь в Україні 1917-1920 рр. аж ніяк не вичерпувався лише боротьбою за досягнення завдань національного визволення та відродження у тій чи іншій формі української державності. Проте глибина, зміст, масштабність руху, наявність власної платформи, функціонування політичних центрів, партій, оформлення державних утворень, їх вихід на міжнародну арену, самостійна участь у коаліціях і багато іншого свідчать на користь правомірності уявлень про непростий феномен саме як про специфічне явище, яке, будучи пов'язане з іншими революційними зрушеннями, виявилося проте не «адекватним» характеристикам, що раніше вживалися для них, виходило за їхні межі. Логічно і цілком виправдано говорити про епоху революцій, однією з яких була Українська.

Головний теоретик та натхненник автономістсько-федералістського курсу Української революції М. Грушевський виходив із невідворотності торжества у Росії демократії. Тому він пропонував не відокремлюватися від Росії, навпаки – взяти максимально активну участь у її перетворенні на «народоправчу» республіку, добровільний союз (федерацію) національно-державних утворень і,

тим самим, домогтися забезпечення достатніх прав пригнобленим раніше народам відповідно до власних інтересів і цілей, налагоджувати життя через систему своїх національно-територіальних державних органів. В Україні їх уособленням мали стати Українські Установчі збори.

У найзагальніших рисах стратегію Української національно-демократичної революції та державного творення М. Грушевський дуже чітко сформулював в одній із перших статей 1917 р. – «Вільна Україна». «Домагання народоправства і суто демократичного ладу в Україні у відокремленій, "незмішаній" автономній Україні, зв'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами та областями Російської держави, – се старе наше гасло, – зазначав глава Центральної Ради. – Підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським і іншими, воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної думки, організаційної роботи, культурної і громадської праці.

…Без сумніву, воно зостанеться тою середньою політичною платформою, на котрій буде йти об'єднання людності України українців без ріжниці верств і народностей. Середньою між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домаганням повної політичної незалежності» [Грушевський, 1992b, с. 99-100].

Слід мати на увазі, що запропонований варіант досягнення нової якості українсько-російських відносин був науково обґрунтованим, серйозно прорахованим у цілій низці публіцистичних, адаптованих на пересічного читача, однак тих, хто зовсім не втрачав високого теоретичного рівня праць М. Грушевського. Серед них: «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде», «Якої ми хочемо автономії і федерації», «Центральна Рада та її універсали: перший та другий», «На порозі Нової України» та ін.

Голова Центральної Ради переконував усіх чесних людей, тих, хто був здатний логічно мислити та діяти (і українців, і росіян), у

доцільності, взаємовигідності, виграшності обстоюваного варіанта досягнення гармонійних відносин двох сусідніх народів.

Українці розраховували дістати можливість розпоряджатися своєю долею за національним інтересом. Адже набуттям нацією таких демократичних гарантій, виключенням можливості втручання в українське відродження (в його основі – здійснення «українізації України»), безперечно (принаймні – з досить високим ступенем ймовірності – прогнозовано), був розвиток такої масштабної волі та енергії, що українству стали б зовсім непотрібні штучні відмежування від чужих впливів чи конкуренцій. А належність до великої та могутньої держави дозволяла б ефективно скористатися її очевидними перевагами на міжнародній арені, особливо важливими в умовах продовження світової війни [Солдатенко, 1997а, с. 107-183; Солдатенко, 1999а, с. 156-201].

Надання автономії Україні, на думку М. Грушевського, не тільки не призвело б до ослаблення загальноросійської держави, до її розпаду, чого панічно боялася і чим усіх так грізно лякала російська політична еліта, а навпаки – посилило б потяг автономних національно-державних утворень до згуртування навколо центру, що історично склався, до усвідомленого об'єднання (а в результаті, зрозуміло, – примноження) зусиль для спільного розв'язання назрілих проблем, просування шляхом прогресу.

Іноді така стратегія оцінюється, з одного боку, як занадто обмежена, помірна, з другого – нереалістична, ілюзорна, обманна, заздалегідь приречена на нездійсненність. Однак слід підкреслити, що особливістю М. Грушевського-політика був категоричний імператив – науково доводити кожен політичний крок. В основі курсу, що пропонувався вченим, лежить глибокий, дуже предметний аналіз соціально-політичних альтернатив, уважний розгляд усіх факторів, які впливали на ситуацію, а вибір найбільш прийнятного варіанта діяльності здійснювався практично з бездоганною переконливістю.

Здається, відсутність радикалізму, елементів екстремізму, сецесіонізму в обґрунтуванні концепцій українського національного руху та федералістської трансформації Росії – аж ніяк не прояв

недостатнього рівня розвиненості національного організму та його самосвідомості на тлі більш «просунутих» етносів, як це нерідко намагаються уявити, а свідчення зовсім іншої властивості [Булдаков, 1999b, с. 209; Гатагова, 2002, с. 171-172]. Лідери Української революції виходили у своїх логічних побудовах з урахування конкретно-історичних умов розвитку своєї нації та пропонували взаємоприйнятні, вельми конструктивні та перспективні варіанти національно-державного будівництва.

***

Автономістсько-федералістський курс Центральної Ради не залишався порожньою кабінетною абстракцією, а дуже оперативно перетворився на стійкі переконання мільйонів українців та матеріалізувався у тисячах та тисячах резолюцій найрізноманітніших форумів: від загальнонаціональних та загальнопартійних до повітових та сільських, вузькокорпоративних. Відбувалося унікальне органічне єднання породження наукового інтелекту з інстинктивними прагненнями (точніше, неоформленими) волевиявленнями широкого загалу.

Принагідно слід зауважити, що спроби деяких сучасних істориків і публіцистів представити справу так, що масова підтримка ідейно-політичної платформи Української революції була лише результатом інспірування її націоналістичними лідерами [Булдаков, 1997, с. 147], перебувають у очевидній суперечності з численними документами, зібраними в об'ємних томах, що вийшли останніми роками [*Українська Центральна Рада*..., 1996, Т. 1. 590 с.; 1997, Т. 2. 424 с.; *Український національно-визвольний рух*…, 2003, 1024 с.].

Центральна Рада начебто виявляла масам їхні внутрішні пориви, настрої та ефективно перетворювала на ідейний стрижень швидко зростаючого руху. У тритомнику заступника голови Центральної Ради та голови Генерального секретаріату В. Винниченка «Відродження нації» є характерний підрозділ з іронічною назвою «І хведеративна!» [Винниченко, 1920b, Ч. І, с. 175-179]. Справжній мислитель, тонкий знавець національної душі та талановитий

художник блискуче, пронизливо-тепло відтворив процес визрівання масової політичної та національної свідомості, особливо у селянському середовищі. «…На Україні, – пише він, – усе селянство вірило Центральній Раді, бо вона була "своя", вона добре знала потреби "простих людей" і хотіла здійснити ті потреби. Ці потреби називалися "автономія України" та "федеративна Росія". У цих словах містилась і пробуджена ніжність селянства, і реабілітована простота, й повага до "простої" мови, і узаконення його відмінності від "руського", "кацапа", й ліквідація образливої вічної зневаги цього "кацапа" до "хахла", й, нарешті, в цих словах було вирішення питання війни й землі. Реалістичний, моністичний розум селянина ці дві категорії – національне й соціальне – зараз же зливав у одну, неподільну, органично пов'язану між собою цілість. Хто за землю, той і за Автономію. Хто проти Автономії, той і проти землі.

…Селян оточували зо всіх боків, засипали доказами, хитрими запитами, лайками й брехнями на адресу провідників українства, провокаційними чутками, закликали до себе, манили обіцянками, – селяни на все це тільки крутили головами й казали: "І хведеративна!"» [Винниченко, 1920, Ч. І, с. 178-179].

Без великої небезпеки помилитися можна стверджувати, що будь-яка інша ідеологічно-політична конструкція, окрім гасла «широка національно-територіальна автономія у федеративній, демократичній республіці Росія», не могла так сколихнути українські маси, об'єднати їх, спрямувати до спільної мети. І якщо правильна теза, що політика – мистецтво можливого, то варто визнати – до оптимально можливого наближався саме розроблений Центральною Радою курс.

Якщо не спрощувати і не примітизувати тогочасну ситуацію, слід цілком обґрунтовано вважати, що саме живий, зацікавлений відгук на висунуті гасла не міг не бути для керівників українського руху додатковим стимулом для примноження зусиль у реалізації обраного курсу. Значною мірою стає зрозумілою та наполегливість, з якою Центральна Рада, отримавши від народу своєрідний мандат, прагнула втілити в життя автономістсько-федералістську програму у своїх трьох перших Універсалах, принципово її відстоювала у

відносинах з Тимчасовим урядом, та пізніше – з ленінським Раднаркомом.

Звісно, тут ідеться про різні етапи революційного і державотворчого поступу, і, природно, привели вони до різних результатів.

Після певного тертя і незграбних спроб протидії неконтрольованим процесам, Тимчасовий уряд усе ж таки змушений був погодитися з введеною явочним порядком автономією України, легітимізував Центральну Раду домовленістю про її перетворення на крайовий орган (через включення до неї представників національних меншин), затвердив, з обмеженням прерогатив, Генеральний секретаріат як виконавчу крайову, тобто автономну владу, вів з Центральною Радою та Генеральним секретаріатом переговори, як із повноправними та повноважними державними інститутами, робив це, по суті, на міждержавному рівні, навіть конфліктував як із цілком реальною серйозною національно-державною силою (йдеться, зокрема, і про Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріату від 4 серпня 1917 р., і про розпорядження щодо відкриття кримінальної справи за спробу розпочати підготовку до скликання Українських Установчих зборів тощо). На жаль, знову доводиться звертати увагу на однобічність підходів до проблеми деяких істориків, схильних доводити, що «культура міжнаціональних відносин (маються на увазі, звичайно, діячі національних регіонів – *В. С.*) спускалася на племінний рівень», тоді як «великодержавна реакція» «носила млявий характер» [Булдаков, 1997, с. 154].

Таким чином, незважаючи на цілком зрозумілі прагнення багатьох тодішніх українських політиків досягти більшого (що, до речі, іманентно також ретроспективним оцінкам певної частини сучасних вітчизняних істориків), здійснювалася реальна, в основі своїй демократична трансформація українсько-російських відносин, що знімала існуючі гострі суперечності та закладала серйозну основу їх запобіганню у майбутньому.

Одночасно крок за кроком начебто «напрацьовувалася» модель функціонування поліетнічної держави в умовах торжества демократії, про прагнення чого невпинно твердили практично всі тодішні політичні сили.

***

Прихід до влади більшовиків вніс істотні корективи в цей процес. Скориставшися зникненням Тимчасового уряду – до того головного гальма процесу автономізації України, а також «Декларацією прав народів Росії», що проголосила державним принципом право націй на самовизначення, Центральна Рада 7 (20 н. ст.) листопада 1917 р. оприлюднила свій ІІІ Універсал.

Ідея федеративного переустрою Росії у документі є наскрізною, домінуючою, найрельєфнішою. Достатньо побіжного погляду на документ, щоб переконатися в цьому.

«Народе український і всі народи України! – проголошувала Центральна Рада. – Тяжка і трудна година випала на землю республіки Російської (тут і далі підкреслено мною – *В. С.*). На півночі, в столицях іде межиусобна і кривава боротьба. Центрального правительства нема, і по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власті, дужої, єдиної, народної, Україна теж може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятування всеї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народною Республікою.

Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів…

Маючи силу та власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, а і всієї Росії» [*Українська Центральна Рада*, 1996, с. 398-400].

У повній згоді з усією Росією передбачалося вирішення конкретних невідкладних завдань поточного моменту: припинення війни та досягнення миру, вирішення земельного, продовольчого

питань, упорядкування виробництва та розподілу продукції, організації праці тощо.

Закінчувався Універсал таким закликом:

«…Громадяни! Іменем Народної Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби зі всяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу і нову будуччину. Вироблення таких форм має бути переведено на Українських і Всеросійських Установчих зборах...» [*Українська Центральна Рада*, 1996, с. 401].

Напрошується цілком обґрунтований висновок: занепокоєння за долю всієї Росії, здається, більше, ніж за власну, українську.

За Універсалом були звернення, ноти до керівництва національно-територіальних та територіально-адміністративних утворень із пропозиціями надсилати своїх представників до Києва для вирішення питання про долю Росії, тобто про її федеративну перебудову. Немає підстав підозрювати лідерів Української Народної Республіки у нещирості, спробах вести якусь складну політичну гру із прихованими цілями. Українські газети, захлинаючись, патетично мовили, що подібно до того, як колись «світло християнської віри пішло по всій великій землі руській саме з Києва, так і нині порядку, порятунку народи Росії чекають з того самого золотоглавого Києва» [*Робітнича газета*, 1917, Листопад, 5, 7].

У листопаді – грудні 1917 р. Центральна Рада зробила низку кроків для налагодження контактів з національно-державними утвореннями, які виникли в основному на східних кордонах УНР: надсилалися дипломатичні делегації на Дон, Кубань, до уряду «Південно-Східного Союзу» [Матвієнко, 2002, с. 62-69, 95-97; Кудлай, 2008, с. 50-57]. Основна мета переговорів – формування федерації за принципом однорідно-соціалістичної влади. На певному етапі з подібними пропозиціями Генеральний секретаріат звернувся і до Раднаркому Радянської Росії.

Звичайно, подібний поворот подій навряд чи раніше міг бути спрогнозований. Редактор шовіністичної газети «Русская жизнь»

О. Погодін з подивом помічав: «Історія зіграла з нами дивний жарт. Україна, яка відокремлювалася від Росії (треба враховувати, що будь-які, навіть дуже обмежені вимоги українців подібними силами кваліфікувалися як сепаратизм, що ніби поклали початок відділенню України від Росії – *В. С.*), тепер виявилася покликаною розпочати нове збирання землі руської» [*Русская жизнь* (Харьков). 1917, Декабрь, 8].

Однак поведінка лідерів українського національного руху була аж ніяк не спонтанною, мала (найбільше – для самих себе) детерміновану логіку.

За українськими політичними діячами вже протягом досить тривалого часу почало закріплюватися лідерство (сучасною мовою, очевидно, – неформальне) у національно-визвольному русі, загалом у Росії. Ще до початку Першої світової війни навколо Товариства українських поступовців стала формуватися спілка автономістів-федералістів у всеросійському масштабі. Не слід скидати з рахунків і того психологічного ефекту, який справив на М. Грушевського та його колег З'їзд народів, проведений у Києві в середині вересня 1917 року. Він став яскравою демонстрацією підтримки у всеросійському масштабі автономістсько-федералістських прагнень лідерів українського руху, визнання їхньої безперечної авангардної ролі у виробленні планів демократичної перебудови багатонаціональної держави.

Очевидно, не зайвим буде згадати і про те, що логіка розрахунків Центральної Ради, хай і з серйозними застереженнями, чимало в чому збігалася з генеральним напрямом політичних пошуків шляхів створення радянської федерації. Згадаймо хоча б ленінське гасло «Нехай Росія буде союзом вільних республік», яке народилося в полеміці саме навколо питання про відносини України з іншими національно-державними утвореннями, виникнення яких вважалося не просто вірогідним, а, по суті, неминучим і бажаним [Ленін, 1967, с. 341-342]. А одне з ключових положень «Декларації прав народів Росії» (2 листопада 1917 р.) – обласна (територіальна) автономія для тих національно-адміністративних одиниць, які не захочуть довести справу до національно-державного відділення, –

чітке декларування прерогатив та принципів взаємовідносин суб'єктів майбутньої федерації.

Цікаво, що дипломати, політики західних країн в останні місяці 1917 року приходили до висновків про бажаність якоїсь федерації (або конфедерації) антирадянських урядів (в окремих випадках висловлювалася надія і на участь у передбачуваній коаліції РНК як «уряду Петрограда, Москви та околиць») для того, щоб зірвати можливість укладання радянською владою сепаратного миру з німцями і, звичайно ж, змінити курс, який почав здійснюватися більшовиками. Центральна Рада при цьому фігурувала в планах як один з неодмінних суб'єктів розвитку сценарію, що планувався [Ганелин, 1975, с. 259; Старцев, 2006, с. 73-74], задля реалізації якого робилися серйозні зусилля представників Франції та Англії в Києві [Солдатенко, 2023а, с. 470-519]. Звичайно, не вплинути, хоч би певною мірою, на позицію та поведінку лідерів УНР це не могло.

Утім, логічно допустити і те, що в апелюванні Центральної Ради до урядів країв і областей колишньої Росії про необхідність консолідації зусиль задля федеративної перебудови держави, що розпадалася, простежується не тільки впевненість у правильності обраного шляху, а й очевидний страх перед перспективою залишитися віч-на-віч з петроградським урядом В. Леніна, невіра у власні потенції, неготовність тільки самотужки розв'язувати наболілі проблеми навіть внутрішньоукраїнського розвитку.

Усе сказане, природно, з вищезазначеними застереженнями, може бути предметом для роздумів про тодішні загальні тенденції, а то й закономірності російського розвитку. Тому і з цього погляду лідери Центральної Ради шукали та знаходили шляхи вдосконалення російського багатонаціонального державного організму та визначення свого творчого місця в ньому на обумовленому об'єктивними обставинами напрямі. З можливих варіантів вони обирали принципово висхідний, перспективний шлях поступу і, хоч і не з оптимальними досягненнями, все ж таки неухильно долали морально, політично та й фізично найскладніший, найважчий початковий його відтинок.

Однак саме спроба втілення планів облаштування Росії на обраному Центральною Радою шляху не привела до ефекту, який

очікувався. Всупереч оптимістичним сподіванням, ніхто з «недержавних» раніше націй і народів не поспішав розпочати будівництво нової федерації. Найближчі сусіди, на яких розраховували як на неодмінних, зацікавлених партнерів, судячи з усього, просто не дозріли або не встигли пройти необхідного шляху, щоб бути активними суб'єктами архіскладного процесу. Свою роль, очевидно, відіграло і те, що прихильники радикальнішого вирішення питань національної державності – фіни, поляки, частково прибалтійці – не брали участь у цьому процесі з інших, відомих причин: вони в цей час форсовано домагалися незалежності.

Єдина ж позитивна реакція на ініціативи Центральної Ради головного тодішнього ворога більшовицької влади генерала О. Каледіна, який сформував найпотужнішу військову антирадянську цитадель на Дону, була рівносильна виклику «вогню на себе» як з боку місцевих рад, так і з петроградського центру, об'єктивно і автоматично поставила Центральну Раду у практично самогубне для лідерів УНР становище воюючої сторони із РНК Росії.

Один із активних учасників подій того часу, талановитий історик Д. Дорошенко змушений був чесно визнати: «Це було явно непосильне й непотрібне для України завдання. Логіка подій показала, що Україні треба було зовсім відділитися від Росії, стати самостійною й незалежною державою; вона мусіла визнати уряд Народних Комісарів, як уряд Росії, на основі обопільного визнання (більшовики самі тоді раз у раз підкреслювали, що визнають за кожною нацією право на самовизначення аж до відділення включно) і – дати всеросійським справам спокій. Україна мала перед собою такі колосальні завдання внутрішньої організації, що ганятись за створенням всеросійської федерації, наражаючи себе на ворожість вже існуючого фактично нового російського уряду – це було нездійсненне в тодішніх умовах завдання» [Дорошенко, 1932, с. 185]. Думки та плани, подібні до висловлювань Д. Дорошенка, оформилися в систему загальновизнаних підходів дещо пізніше.

А в листопаді – грудні 1917 р. унаслідок реалізації виробленого Центральною Радою курсу, замість досягнення нового, демократично-республіканського федеративного рівня відносин, вибухнув

найгостріший конфлікт із радикальним (військовим) фіналом. У поєднанні з прагненням лідерів УНР включити у дію міжнародні чинники, взяти участь у Брест-Литовській мирній конференції, неможливість зняти вороже, збройне протистояння переконали Центральну Раду у необхідності перегляду державного статусу України [Солдатенко, 2003с, с. 3-10].

Утім, проголошені 9(22) січня (насправді – 12(25) січня) 1918 року Четвертим Універсалом незалежність, повний суверенітет України зовсім не означали негайного, рішучого відмежування України, відмови від викристалізованих планів трансформації Росії в демократичну, федеративну республіку. Проте бажана федерація мала об'єднати не автономні утворення, а самостійні, суверенні, що, власне, більше відповідає загальноприйнятим уявленням про конфедеративну модель державного устрою.

Як би там не було, федеративному принципу (як способу об'єднання національно-державних, територіальних утворень в одній державі) М. Грушевський, В. Винниченко, більшість їхніх однодумців не зрадили і після емоційної реакції на нищівну поразку від радянських, у тому числі й російських, військ у січні 1918 р., знову і знову поверталися до нього на нових витках революції.

Основна причина такої послідовної, у чомусь навіть упертої поведінки полягала, очевидно, у непохитній вірі в науково обґрунтовані, незаперечні переваги федералістської моделі українсько-російських відносин, взаємодії всіх націй поліетнічної країни, безперечне їхнє торжество у ближній чи більш віддаленій перспективі.

***

На особливу розмову заслуговує досвід гетьмана П. Скоропадського взяти участь у відродженні восени 1918 р. федеративної Росії на нерадянській основі («небільшовицької Росії»).

Звичайно, не можна забувати, що ініціатива припадає на момент поразки Четверного союзу в імперіалістичній війні, а це одразу ставило під велике питання подальшу долю гетьманського режиму, що тримався здебільшого на силі німецько-австрійських багнетів.

Утім, не можна нехтувати і тим, що генерал російської армії, який давав присягу на вірність цареві, переконаний монархіст і, водночас, українець за походженням, щиро бажав би оздоровлення відносин юридично самостійної України, до керівництва якої він прийшов в екстремальних обставинах (вимушений був «терпіти владу чужинців»), з такою ж палко улюбленою ним великою Росією.

Дуже симптоматичними вбачаються роздуми П. Скоропадського, висловлені у його мемуарах. «Великороси, – писав він, – повинні зрозуміти, що старого не повернути, і що хоч би як була помилкова політика українців, Україна не загине, а знову і знову добиватиметься того, чого їй не дають…

Росія може відродитися лише на федеративних засадах, а Україна може існувати, лише як рівноправний член федеративної держави» [Скоропадський, 1995, с. 307-308].

П. Скоропадський вважав подібні зміни єдиним шляхом досягнення українсько-російського компромісу та принципово застерігав прихильників «великої Росії» від спокуси скористатися гаслом федерації з тактичною метою. Він наголошував: «Усі окраїни думають: зміцніє Великоросія і знову візьметься за старе гноблення будь-якої національності, що входить до складу Російської держави. Я бачив багато українців, які висловлювали подібні побоювання, та нема чого далеко шукати, той же Винниченко, сидячи у мене в кабінеті, говорив при мені одному українцю-федералісту, що він і сам нічого не має проти федерації, але коли тепер говорити про федерацію, то тоді росіяни (в оригіналі – “русские” – *В. С.*) нічого не дадуть згодом, тому слід стояти за “самостійність” до кінця, яка і приведе до федерації» [Скоропадський, 1995, с. 308]. Принагідно треба зазначити, що сказане дисонує з логікою міркувань тих авторів, які вважають гетьманат спробою здійснення тактичних за задумом планів «малоросійської України» [Верстюк та ін., 2004, с. 448-464].

Делікатність ситуації полягала в тому, що позбавлений підтримки австро-німецьких окупантів, не маючи надійної гарантії (німці серйозно потурбувалися про те, щоб завадити створенню українських збройних сил), гетьман не міг «стояти за

“самостійність” до кінця», змушений був пасувати перед партнерами (генерал П. Краснов, «білий рух», що народжувався і зміцнювався), ідеологічною платформою яких була концепція «єдиної та неподільної Росії». Приймаючи чужі правила гри, П. Скоропадський, мабуть, усвідомлював (хоча це і не завадило йому проголосити 14 листопада 1918 р. Грамоту про федерацію з нерадянською Росією – проте, це вже інша розмова: про тактику виживання), що реалізація домовленостей з П. Красновим не залишала місця не лише для самостійної, а й автономної, по суті – жодної України, просто ліквідувала б її суб’єктність, повертала б українсько-російські відносини до їхньої вихідної дореволюційної практики реалізації старих, здавалося б уже зжитих протиріч, і, як результат, – до іманентно-конфліктного міжнаціонального стану.

Згадуючи про пророцтва В. Винниченка, П. Скоропадський з гіркотою мав констатувати: «Щойно я оголосив федерацію з Росією, я відразу зрозумів, що Винниченко був правий. Через кілька днів після появи грамоти великоросійські кола вже ніякої України не визнавали» [Скоропадський, 1995, с. 308].

***

За певних обставин перспективними могли бути плани самого В. Винниченка, які оформилися в альтернативній площині, – розрядити напругу у відносинах відродженої під час антигетьманського повстання Української Народної Республіки та Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (кінець 1918 р. – початок 1919 р.).

Критично проаналізувавши причини поразки УНР часів Центральної Ради, передбачаючи неминуче після жорстокого гетьмансько-окупаційного терору тяжіння народу України до радянської влади (неважко було припустити, що на боці останньої тенденції, як і в грудні 1917 р. – січні 1918 р., опиниться політичний потенціал РСФРР), глава Директорії вважав єдиним способом подолання взаємної національної ворожнечі, що примножилася протягом останнього року, запобіганням наближенню війни

введення в Україні «системи радянської влади» [Винниченко, 1920d, Ч. III. с. 133-140.].

Доводи та міркування в цьому плані були одразу ж відкинуті більшістю Директорії та керівництвом основних українських політичних партій. Після цього В. Винниченко дуже оперативно запропонував «удосконалений», паліативний варіант – ідею формування в Україні Республіки Трудового Народу, політичним та державним фундаментом якої були б трудові Ради, а вінчав конструкцію політичної системи Трудовий конгрес України [Солдатенко, 1999b, с. 3-15].

Трудові Ради, сформовані не за класовим принципом – у їхніх виборах мали б право брати участь усі, хто не експлуатує чужої праці, – за розрахунком В. Винниченка, більше відповідали б соціальній структурі української нації, її селянському характеру і, одночасно, були досить близькими російським, точніше – більшовицьким Радам. Глава Директорії говорив навіть про спорідненість двох «диктатур» – диктатури пролетаріату та найбіднішого селянства в РСФРР та диктатури трудового народу в УНР [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 141].

Однак у цьому випадку, очевидно, не так важливо з'ясування ступеня тотожності або відмінності між Радами робітничих, селянських, червоноармійських депутатів та трудових Рад. Важливо зрозуміти, що таким чином голова Директорії, міркування та пропозиції якого були офіційно підтримані керівними органами українських партій та урядом, оформлені відповідними рішеннями як державний курс, прагнув довести, що реалізацією його плану суперечності між Україною та Росією знімаються, принаймні втрачають якщо не принциповий характер, то антагоністичну гостроту, що з доброї волі можна сподіватися не лише на мирну розрядку конфліктної ситуації, а й досягти укладання міждержавного союзу (федерації) реалізації спільних цілей.

Потрібно враховувати, що до такого варіанта розвитку відносин виявляло інтерес більшовицьке керівництво Радянської Росії, навколо якої в 1919 р. затягувалося кільце фронтів, і розірвати їх міцний ланцюг хоча б в одній ланці – означало полегшити

загальне становище республіки. Тому, зокрема, було приділено підкреслену увагу надзвичайній дипломатичній місії С. Мазуренка, спрямованій до Москви головою Директорії В. Винниченком та головою уряду УНР В. Чеховським [Симоненко та Реєнт, 1996, 85 с.].

Однак явний прогрес, що намітився на цьому напрямі, був блокований С. Петлюрою та його оточенням, які обрали орієнтацію на Антанту, почали активно добиватися у командування інтервентів в Одесі та Бірзулі прихильності та підтримки [Попенко, 2008, с. 86-96], саботувавши при цьому прийняті рішення про трудові Ради, ввівши явочним порядком режим, який дістав назву отаманщини. З відставкою під час вибухової урядової кризи з вищих державних постів В. Винниченка та В. Чеховського, приходом на перші ролі в УНР С. Петлюри можливості українсько-російського діалогу практично зникли.

Водночас, не меншу відповідальність за зрив перспективи українсько-російського компромісу, який мав не лише тимчасову тактичну цінність, а й шанси набути довготривалого, стратегічного значення, В. Винниченко покладав і на місцевих більшовиків, Компартію України, зокрема, на Г. Пятакова, який очолював з 20 листопада 1918 року Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Саме Г. Пятаков керував боротьбою за відновлення в регіоні радянської влади (отже – і проти Директорії), чим підштовхував праві кола УНР до розриву відносин, що мали шанс нормалізуватися з РСФРР, оголошенню останній війни [Винниченко, 1920d, Ч. III. с. 222-230].

І навіть після цього В. Винниченко не змінив переконання, що угода України з більшовицькою Росією на радянській основі – найприйнятніший, бажаний, якщо взагалі не єдиний і до того ж принциповий, зовсім не ситуативний, не кон'юнктурний варіант розвитку українсько-російських відносин. Тому, перебуваючи в еміграції, він, з проголошенням Угорської радянської республіки навесні 1919 року, попрямував на запрошення Бела Куна в Будапешт для переговорів про можливість створення «радянського поясу»: Росія – Україна – Угорщина і, можливо, далі – Баварія [Винниченко, 1990, с. 105-107]. Логічною основою взаємодії в

рамках такого поясу, неважко припустити, лежали б ті самі федералістські принципи.

Та й у 1920 р. В. Винниченко провів чотири місяці у напружених переговорах з партійно-радянським керівництвом РСФРР та УСРР про своє можливе повернення до Радянської України, домагаючися при цьому найбільше гарантій «українськості» для України – як найважливішої передумови протидії нашаруванням на невирішені суперечності, що, безсумнівно, пішло б на користь обом народам, їхнім відносинам [Солдатенко, 2005с, с. 126-202, 296-337].

У цьому випадку важливо мати на увазі, що йдеться не просто про позицію і поведінку нехай видатної та впливової, але все ж таки окремої особистості. В. Винниченко уособлював досить потужну течію українського націонал-комунізму, що формувався в 1918-1920 рр. Унаслідок розколу в найбільш численних та авторитетних партіях Української революції – Українській партії соціалістів-революціонерів та Українській соціал-демократичній робітничій партії (вони незмінно домінували та поперемінно керували урядовими кабінетами УНР) – відбрунькувалися, організаційно оформились Українська Комуністична партія (боротьбистів – 1919 р.) та Українська Комуністична партія (січень 1920 р.). Обидві вони, сконсолідувавши у своїх лавах більшу частину членів колишніх єдиних партійних організмів, що функціонували на той час, прийняли радянську платформу, разом з КП(б)У делегували своїх представників до складів урядів УСРР. Так само повелися і ліві есери, організації яких в Україні об'єдналися в Українську партію лівих есерів-комуністів (борьбистів), а також ліве крило Бунду в Україні – Український Комфарбанд. Це, безумовно, розширювало базу можливого співробітництва і на міжнаціональному (всередині багатонаціональної України), і на міждержавному (Україна – Росія) рівнях, сприяло пошуку координованих рішень і завдань.

***

Щодо підходів більшовиків до проблеми українсько-російських відносин, то вони викристалізовувалися поступово. У

цьому очевидною домінантою майже завжди залишалася федералістська орієнтація.

Треба сказати, що РСДРП(б) першою серед загальноросійських партій замінила в політичному лексиконі терміни «малорос» і «Малоросія» на одержані «права громадянства» в 1917 році визначення «українець» і «Україна». Досить згадати навіть назви ленінських статей літа 1917 року – «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії», а також «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради» та ін. В офіційних документах РНК, протоколах його засідань [Ленін, 1973, Т. 5, с. 333-334, 342-344] (а він останні два місяці 1917 р. 15 разів слухав питання, пов'язані з розвитком подій в Україні, взаєминах з нею) незмінно фігурують терміни «Україна», «український народ», «Українська Рада» [Солдатенко, 2003а, с. 75-76]. Однак значно важливіше було те, що РСДРП(б) принципово підтримала вимоги українства щодо свого автономного статусу, рішуче засуджувала великодержавництво Тимчасового уряду, а керівники київських більшовиків на знак солідарності з національно-визвольним рухом у критичні для Центральної Ради моменти навіть відряджали до її складу представників, що приймали відповідні, хай із обумовленнями та застереженнями, резолюції, чим посилювали її авторитет, множили політичну вагу.

Подолавши вияви нігілістичного ставлення до українського питання, національно-визвольного руху перших місяців революції, місцеві організації РСДРП(б) до кінця 1917 року були практично єдині у питанні про утворення Української радянської держави, про принципи її взаємин із Радянською Росією. Проголосивши 12(25) грудня 1917 р. Україну радянською республікою (з офіційною назвою Українська Народна Республіка), І Всеукраїнський з'їзд Рад заявив про те, що вона стає федеративною частиною Російської Соціалістичної Радянської Республіки.

Було подолано сепаратизм частини керівництва більшовицьких організацій Донецько-Криворізького басейну, що призвів до утворення в регіоні окремої радянської республіки з пропозиціями

її прямого входження до РСФРР [Курас та Солдатенко, 2000, с. 60-77; Курас та Солдатенко, 2001, с. 37-64].

ІІ Всеукраїнський з'їзд Рад (Катеринослав, 17-19 березня 1918 р.), реагуючи на умови підписаного Радянською Росією Брестського миру, проголосив Україну самостійною республікою. Національна державність стала для місцевих більшовиків одним із найважливіших, визначальних мотивів усього політичного життя. Добре відомо, з якою серйозністю перший офіційний глава Народного секретаріату (уряду) України М. Скрипник ставився до самого факту існування УСРР, як принципово захищав її в гострій полеміці-конфлікті з Й. Сталіним у квітні 1918 року, коли нарком РСФРР у справах національностей зажадав від більшовиків України «припинити ігри» в уряд та республіку [Солдатенко, 2002а, с. 62-65].

Надалі, під впливом відомих чинників, породжених загальними потребами відстоювання радянського ладу у Громадянській війні, відсічі інтервенції, необхідністю координації та консолідації зусиль у реалізації планів революційного, соціалістичного творення, наростали об'єднавчі настрої та тенденції. Важливими віхами останніх стали Військово-політичний союз радянських республік (червень 1919 р.), ініціатором якого стала УСРР, та економічний договір із РСФРР (грудень 1920 р.).

Іноді лунали і гучні заклики до злиття двох республік. Проте переважна більшість комуністів на місцях виступала за збереження української національної державності та подальший пошук оптимальних варіантів союзного, федеративного єднання із Радянською Росією. Треба сказати, що така позиція знаходила не тільки розуміння, а й підтримку керівництва РКП(б), хоча сьогодні подібна гнучка лінія іноді отримує різкий осуд, сприймається як «плід великої фантазії кабінетних теоретиків» [Широкорад, 2007, с. 288-289]. Однак саме терплячість, виваженість, розважливість, національний такт призводили, зрештою, до того, що, здавалося б, неминучі відцентрові тенденції незмінно і загалом надійно трансформувалися в доцентрові.

Очевидно, доречно згадати про те, що саме з України до Москви надходили досить потужні імпульси, що стосувалися як формування єдиного дипломатичного фронту на Генуезькій

конференції, так і виходу на вироблення спільних параметрів, принципів функціонування радянських республік, їхньої консолідації в нову спільноту.

Так, 6 лютого 1922 року пленум ЦК КП(б)У обговорив, а 11 березня Політбюро ЦК КП(б)У прийняло спеціальну постанову про взаємини між РСФРР та УСРР. У документі йшлося про необхідність конкретизації взаємодії центральних та місцевих органів управління, уточнення їх прав та обов'язків. Д. Мануїльському (першому секретареві ЦК КП(б)У) та М. Фрунзе (заступнику голови уряду і командувачу Збройних сил України та Криму) доручалося домогтися у Москві створення спеціальної комісії з членів ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У, якій належало виробити пропозиції щодо регулювання взаємовідносин між республіками [*Сила інтернаціоналістського гарту*…, 1983, с. 100].

11 травня Політбюро ЦК РКП(б), розглянувши виявлену ініціативу, погодилося з необхідністю створення спеціальної комісії, куди мали також увійти представники Білорусі та Закавказької Федерації. Таку комісію для вироблення пропозицій черговому Пленуму ЦК очолив Й. Сталін, який запропонував відомий план «автономізації» [*Из истории образования СССР*, 1989, *9,* 191-193].

Проєкт викликав рішуче неприйняття з боку включеного до складу згаданої комісії голови РНК України Х. Раковського, який кваліфікував документ як замах на національний суверенітет України, порушення досягнутої, нехай недосконалої, неабсолютної, у чомусь навіть асиметричної рівноваги в українсько-російських відносинах. Обстоюючи український інтерес, Х. Раковський з демократичних позицій виступав за торжество справжньої рівноправності у державному об'єднанні, що створювалося, принципу добровільності при входженні до нього. У процесі конституювання СРСР він послідовно відстоював необхідність гарантій суверенітету національних радянських республік, хоча досягти успіху не зміг, зазнав поразки [*Из истории образования СССР*, 1989, *9*, 194-217; Мельниченко, 1992, с. 42-77].

Тим не менш, в утвореному в 1922 році Союзі Радянських Соціалістичних Республік, у його основоположних документах певною мірою втілилися настрої і прагнення значної частини

українства, його політичної еліти, що пропонувала свої плани трансформації колишньої єдиної та неподільної Росії в федеративну демократичну республіку.

Звичайно, досягнутий результат значно відрізнявся від теоретичних концепцій, що зароджувалися і обґрунтовувалися в надрах національно-демократичного табору, хоча б тому, що соціальний устрій країни не передбачався настільки радикально «просунутим», зазнав кардинальних революційних перетворень. Однак, без сумніву, автономістсько-федералістські ідеї, які пропагували українські лідери, вплинули на умонастрої широкого кола їхніх співвітчизників. Вони також обов'язково повинні були враховуватися і під час вироблення загальної, «підсумкової» моделі співжиття двох народів, що поширювалася, як принцип, на взаємини всіх інших націй і державних утворень, що виникли на теренах колишньої Росії, і, очевидно, що тоді «пророблялися» в чомусь подібну пошукову творчу роботу. Вже одне це зумовлює пильну увагу до накопиченого досвіду, його неминучих уроків [Солдатенко, 2021d, с. 280-451].

6. Початок Громадянської війни

1991 року автор цих рядків написав статтю «Хто і коли розпочав громадянську війну на Україні?», плануючи опублікувати її в «Українському історичному журналі» – єдиному профільному виданні того часу в республіці. Згідно з існуючими порядками, рукопис був апробований. Рецензентами були два безумовні авторитети з історії Громадянської війни: академік Національної академії наук України, директор Інституту історії НАН України Ю. Кондуфор та член-кореспондент НАН України, академік-секретар Відділення історії, філософії і права НАН України, заступник директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС І. Курас. Письмові відгуки були позитивними, містили рекомендації щодо публікації матеріалу у журналі. Єдине побажання дещо підкоригувати назву було прийнято. Статтю назвали «До питання про початок громадянської війни в Україні». Оскільки за обсягом матеріал виявився чималим – більше трьох друкованих аркушів, його розділили на три подачі та, згідно з тодішньою практикою, набрали повну друкарську верстку. Вона була вичитана та повністю готова до публікації у 8, 9 та 10 номерах видання.

Перша подача мала з'явитися, згідно з планом, наприкінці серпня 1991 року. Однак у двадцятих числах цього місяця відбулися відомі події – «путч ДКНС», заборона КПРС та Компартії України. Восьмий номер журналу вийшов аж у другій половині вересня. Керівництво журналу внесло в підготовлений, зверстаний випуск деякі зміни, які видавалися необхідними у світлі зрушень, що настали в країні. Згаданого матеріалу вони не торкнулися. Наприкінці значилося звичне «Далі буде» [Солдатенко, 1991, *8*, 16-26].

Однак № 9 «Українського історичного журналу» без попередження автора вийшов без продовження статті.

Під час затвердження № 10 видання на черговому засіданні редколегії (В. Солдатенко уже кілька років входив до її складу) стало відомо, що пролонгація публікації матеріалу не передбачається.

При цьому головний редактор, доктор історичних наук М. Коваль не міг пояснити, що у рукописі статті невірно,

неприйнятно. Прозвучали абстрактні міркування, згідно яких автор непростого матеріалу мав би в «дусі часу» проявити більше політичної обачності, лояльності й змінити зміст та висновки статті, як уже поспішно зробили багато колег, у тому числі відомі знавці історії революції та Громадянської війни. Вони, мовляв, розуміють, що видання може бути припинено, якщо його зміст «суперечитиме новим обставинам».

Я відмовився від переробки матеріалу. Логіка була простою. Стаття має науковий характер. Побудована на міцному фундаменті фактів та документів. Висновки аргументовані, обґрунтовані. Принагідно варто зауважити, що публікація звернула на себе увагу як змістом першої її частини, так і обіцянкою продовжити розкриття порушених питань у подальшому. І я, і редакція отримали не один усний та письмовий запит від фахівців, читачів: коли ж буде продовження?

Сутність колізії, що виникла, була досить тривіальною. «Першорідний» варіант назви був чіткішим: хто і коли розпочав Громадянську війну в Україні. Як часто буває на практиці, відрафінована назва матеріалу з'являється після завершення його підготовки. І у цьому разі на поставлене питання був готовий абсолютно аргументований висновок. Громадянську війну, за всієї її детермінованості, розпочала Українська Центральна Рада, прагнучи превентивними збройними репресивними діями перешкодити встановленню радянської влади, що ширилася в регіоні. І визначення «перших залпів» Громадянської війни має цілком чіткі, абсолютні фактологічно-документальні підстави – рубіж листопада – грудня 1917 р. Нічого неприродного у цьому разі в сенсі оцінки революційної боротьби за політичну владу не було. Більшовики за потреби, як вони її розуміли й оцінювали, зі свого боку, також вдавалися до збройних акцій – приклади лише щодо Києва: жовтневе (1917 р.) і січневе (1918 р.) повстання. Інша справа, яких масштабів це набувало, в що виливалося на практиці.

Керівництво журналу, «специфічно», можливо – задля перестрахування, оцінюючи політичну кон'юнктуру та передбачаючи її ймовірні тенденції, прагнуло діяти випереджувально, «виживати»

навіть за рахунок здачі наукових позицій, відмови від професійних наукових принципів.

Надалі не раз доводилося повертатися до аналізу, аргументації порушеної проблеми (щоразу згадуючи конфліктний епізод). Але перманентне доповнення інформації, все нове і нове осмислення всього комплексу і головних, вихідних, і похідних питань, аспектів, моментів тільки ще більше стверджувало у правоті зроблених понад 30 років тому висновків.

Неабиякою мірою це підтверджує і правильність принципової позиції: поєднання у дослідженні історіографічних традицій із досягненнями нових етапів наукового осягнення досвіду найважливіших проблем вітчизняної історії.

Керуючися саме такими підходами, спираючися на більш як тридцятирічні наступні після згаданого випадку перманентні студії дослідження феномену Громадянської війни в Україні, автор цих рядків на початку 2023 р. знову запропонував редколегії того ж таки «Українського історичного журналу» нову статтю дискусійного характеру. Називалася вона «Політичні альтернативи суспільних процесів в Україні восени 1918 р. й реальна історична практика наступних місяців». Оскільки в рукописі матеріалу критично оцінювалися оцінки й висновки науковців Інституту історії України НАН України щодо згаданих у назві статті проблем, здійснювалися спроби аргументувати відмінні погляди на низку важливих моментів, автор після доволі тривалої паузи отримав чотири негативні анонімні рецензії. Залишаючи незайманою реакцію на пропонований аспект дискусії, у всіх чотирьох письмових відгуках, як «під копірку», значилося: публікація такого матеріалу може зашкодити дальшому існуванню видання, привести до негативних акцій проти нього. Правда, не забарилися з іншою, привентивною реакцією – автора прогностично «крамольного» рукопису без попереджень, мотивацій вивели зі складу членів редколегії журналу, членом якої він незмінно був з 1988 р. – 35 років. Хай після цього хтось не згодиться з відомим твердженням: історія має властивість повторюватися…

***

Аналіз подій в Україні 1917 р. дає змогу дійти висновку, що переростання власне революційних процесів у фазу, що відповідає критеріям Громадянської війни, відбувалося дещо раніше, ніж це сталося у загальноросійському масштабі.

Жителів регіону було залучено до повномасштабних суспільних зрушень із моменту повалення самодержавства. А активність і динаміка масових рухів розвивалися тут із випереджаючою інші регіони, особливо національні окраїни, інтенсивністю [*Український національно-визвольний рух…*, 2003, 1024 с.]. Безперечним фактом залишається те, що національна еліта, яка накопичила в перші десятиліття XX століття потужний потенціал визвольної енергії, опинилася в авангарді децентралізаторських, автономістсько-федералістських тенденцій. Центральна Рада змогла надати багато в чому стихійно наростаючому національному руху такий розмах, глибинну сутність і цілеспрямованість, що він досить швидко і безперечно переріс у національно-демократичну революцію. Її апогейною віхою стало проголошення 7 листопада 1917 р. Української Народної Республіки, як утілення національної ідеї.

Проте національно-визвольні та творчо-державні звершення аж ніяк не вичерпували всього змісту того, що відбувалося в регіоні. У палітрі різноманіття тодішнього бурхливого життя досить швидко виділилися і набули значного авторитету, домінуючої ролі, визначального впливу похідні продукти, породження паралельного потоку демократизації суспільних відносин – Ради робітничих і солдатських депутатів, частково підтягувалися до них Ради селянських депутатів. Детермінувалося це особливостями – порівняно вищим рівнем економічного розвитку регіону, насамперед промислового Лівобережжя та Донбасу, де сконцентрувався численний і досить потужний, як на той час, загал найманих робітників, а також хліботоварного Півдня з широким прошарком бідняцько-наймитського елементу. Чимало означало і те, що західніше етнічний масив розсікався (не стабільно, а рухливо, змінюючи, розширюючи контури біди, що насувалася) Південно-Західним і Румунським фронтами, на яких три роки окопного життя, перманентних битв

перетворювали сотні тисяч солдатів у резервуар поповнення симпатиків, прихильників революційних змін, саме з ними пов'язуючи надії на закінчення кровопролитної війни. Багато в чому виразниками сукупних масових прагнень (у кількісному відношенні більшості населення) були Ради [Гамрецький та ін., 1974, 343 с.], а на фронті – Солдатські і Військово-революційні комітети. З Донбасу, де Ради були дуже впливовими чинниками ще з весни – літа і взяли владу в свої руки вже наприкінці жовтня – на початку листопада, тріумфальна хода революції почала захоплювати у своє силове поле все Лівобережжя, перекочовуватися на Правобережжя, особливо зримо виявляючись у ближньому тилу фронтів [*Історія Української РСР*, 1977, с. 185-196; Гамрецкий и др., 1987, с. 13-32], а ще більше – безпосередньо на фронті [*Октябрь на фронте...*, 1967, с. 185-198; *Военно-революционные комитеты...*, 1977, с. 368-369, 636; Голуб, 1958, с. 202]. Тут зростаючою реальною силою ставали Військово-революційні комітети різних рівнів – від низових до армійських і фронтових. Революційні органи діяли тим паче радикально і послідовно, що рішучіше й оперативніше відбувалася їх більшовизація. У міру її посилення дедалі більше мешканців територій, міст і селищ заявляли себе діяльними прихильниками соціалістичної революції, влади Ради народних комісарів [*Великая Октябрьская… Хроника…*, 1982, с. 9-404; Варгатюк та ін., 1986, с. 513-532].

Центральна Рада, уряд УНР – Генеральний секретаріат, котрі одразу ж категорично засудили Жовтневе збройне повстання, заявили, що всіма силами боротимуться проти нової влади, прагнули діяти так само послідовно і дуже швидко почали створювати перешкоди на шляху встановлення радянської влади в регіоні [*Українська Центральна Рада*, 1996, с. 359-410].

Розвиток обох позначених революційних потоків – національно-демократичного, найбільше уособлюваного Центральною Радою, та соціального, переважно представленого Радами, ВРК та за допомогою більшовиків, орієнтованих на соціалістичний Петроград, його рішення – призвів на кінець листопада 1917 р. до такого розлому українського суспільства, що саме перехід до збройної

боротьби виявився неминучим. Адже перший табір (центральнорадівський) і другий (радянський) до кінця осені могли спиратися на сили, що були в їхньому розпорядженні, відповідно – формування українізованих військових частин та загони Червоної гвардії, що створювало матеріально-політичні передумови для військових сутичок.

Щоправда, до безпосереднього використання військових потенцій сторони йшли по-різному. Так, більшовики України у листопаді – у першій половині грудня головну ставку робили на повсюдне встановлення влади Рад. Тактикою, якій надавали перевагу, стали перевибори всіх тих Рад, які відмовлялися визнавати жовтневий переворот, РНК, радянську владу. Внаслідок проведених перевиборів у листопаді – грудні під контролем більшовиків опинилися Харківська, Катеринаславська (міська та губернська), Юзівська, Лозово-Павлівська, Кадіївська, Бердичівська, Вінницька, Лубенська, Житомирська, Кам'янець-Подільська, Коростенська, Луцька, Могильов-Подільська, Рівненська, Старокостянтинівська, Тульчинська, Миколаївська, Одеська, Херсонська та багато інших Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів. Більшовицькі резолюції приймалися обласними, губернськими, повітовими з'їздами Рад. Більшовики здобули перевагу і в однотипних з Радами органах – Військово-революційних комітетах усіх чотирьох армій, дислокованих у межах України, – 7-й, 8-й, 11-й, Особливій та у ВРК Південно-Західного фронту, у багатьох корпусних, дивізійних, полкових, ротних комітетах тощо [Солдатенко, 2018b, с. 149].

Дедалі активніше на підтримку більшовиків виступали різні селянські організації, передусім Ради селянських депутатів. Серйозні зрушення на користь більшовиків спостерігалися й у фабзавкомах, профспілках.

Однак цей політичний вплив автоматично, паралельно не закріплювався у військових формуваннях. За підрахунками фахівців, у першій половині грудня Червона гвардія в Україні налічувала близько 40 тис. осіб [Гарчев, 1969, с. 90-156]. Але відповідна цілеспрямована агітаційна та масово-організаційна робота в армії

(звичайно, саме щодо створення боєздатних загонів) практично не здійснювалася. Більшість солдатів і матросів самостійно ще не розібралися в обстановці і роз'їжджалися по домівках (просто дезертирували) або ж дотримувалися нейтралітету. За винятком 30-го піхотного полку, що налічував близько 500 осіб, у Харкові тилові гарнізони України не виділили і не відправили жодної військової частини старої армії для бойових операцій на «внутрішньому» фронті. Та й активність фронтових військових частин і матросів Чорноморського флоту зумовлювалася не так прагненням вирішити будь-які питання на свою користь, як опором прагненням політичних суперників.

Схоже, що й Центральна Рада не поспішала доходити відповідних висновків з попередніх подій, не надавала належної уваги створенню власних збройних сил навіть у той час, коли питання про це стало якщо не головним, то принаймні одним із першочергових.

Щоправда, відновлений 31 жовтня 1917 р. у складі Генерального секретаріату секретаріат військових справ на чолі з С. Петлюрою (тимчасово останній іменувався генеральним комісаром, а не секретарем) вжив ряд рішучих заходів: домігся від головнокомандувача генерала М. Духоніна (за два дні до його вбивства), а також командування Південно-Західного та Румунського фронтів дозволу на українізацію армії: поповнення особами української національності, які раніше ухилялися з різних причин від військової служби, а тепер підлягали мобілізації, виключно частин Київського військового округу та гарнізонів Катеринославської губернії [*Робітнича газета,* 1917, Листопад 2, 4, 8]. Але ці рішення виявилися надто запізнілими: армія вже була охоплена нестримним процесом розкладання. Зневіреного, знедоленого, озлобленого солдатського загалу на той час відверто побоювалися всі політичні сили, які, кожна по-своєму, лише намагалися надати вибухонебезпечному процесу якомога безболіснішої форми, хоча придумати щось інше, ніж швидку демобілізацію, було нелегко.

Не оминули загальні тенденції й українізовані частини. За оцінкою Д. Дорошенка, «всі ті полки та дивізії, які вітали

Центральну Раду та присягали їй на вірність, уже нічого не коштували з військової точки зору і були навіть небезпечні, бо більшовицька зараза поширювалася серед них з кожним тижнем. З кожним днем» [Дорошенко, 1932, с. 198-199].

І все-таки, порівняно з потенціалом, на який спиралися більшовики, поборники радянської влади, до кінця листопада – початку грудня 1917 р. на боці Центральної Ради зберігалася загальна перевага у військових силах як в Україні загалом, так і у конкретних пунктах. У політичному центрі краю, у Києві, війська Центральної Ради, як мінімум, удвічі перевершували озброєні загони червоногвардійців та солдатів, які підтримували більшовиків, Раду робітничих депутатів, ВРК [Солдатенко, 2018b, с. 154].

Згідно з підрахунками фахівців, в українській столиці було зосереджено щонайменше 20 тис. вірних Раді та Генеральному секретаріату військ [Варгатюк та ін., 1986, с. 492]. У безпосередній близькості від Києва дислокувався 1-й Український (українізований 34-й армійський) корпус, що мав, відповідно до штатного розкладу, до 60 тис. особового складу (звичайно, треба враховувати загальні тенденції дизертирства восени 1917 р. [Солдатенко, 2008a, с. 361], хоча цієї формації до моменту, що розглядається, вони торкнулися порівняно менше). До 60 тис. озброєних добровольців входили до загонів «Вільного козацтва», сформованих на півдні Київщини, що обрали у жовтні своїм Почесним отаманом генерала П. Скоропадського [Солдатенко, 2008a, с. 366-367]. Є дані, згідно з якими в українізованих частинах Південно-Західного та VIII армії Румунського фронтів (що розташовувалися в межах України) налічувалося 180 тис. [Якупов, 1975, с. 169], а в тилових гарнізонах – 150 тис. воїнів. Тобто, сумарно на боці Центральної Ради була збройна сила, яка обчислювалася близько 400 тис. осіб [Ткачук, 1967, с. 84; Варгатюк та ін., 1986, с. 492-493].

Крім того, неподалік Києва та в інших місцях України розташовувалися чехословацький корпус і польські збройні формування, які вороже зустріли революційні зміни і в столиці Росії, і на периферії. Київ ставав найважливішим пунктом для політично заангажованих осіб правого спрямування, які почали

«вихід» (рос. – «исход») із північних столиць, а також офіцерів з фронту після перемог радянської влади.

Нарешті, свою зацікавленість у зміцненні позицій Центральної Ради виявили країни Антанти, які не тільки перенесли свої військові представництва до Києва, а й усіляко підбурювали керівництво УНР (обіцянками щедрої допомоги, які досить оперативно почали виконувати) до боротьби проти радянської влади [Варгатюк та ін., 1986, с. 492-496].

Лідери УНР робили інтенсивні зусилля, щоб сконсолідувати навколо себе однотипні і схожі з ними національно-адміністративні регіональні центри влади Росії, що розпадалася, – в Білорусі, Молдові, Криму, на Дону і Кубані, укладаючи договори, угоди, формуючи свого роду коаліцію [*Українська Центральна Рада*, 1996, с. 398-410, 434-435, 446-448; Солдатенко, 1999а, с. 349-358]. У разі успіху на такий «єдиний фронт» можна було розраховувати як на цілком реальну та досить потужну силу. Проте лідери Української революції тверезо оцінювали й інші тенденції, що бурхливо розвивалися: зростання радикалізму масових настроїв, реальне посилення позицій своїх противників.

Прагнучи використати динамічно наростаючу політичну перевагу, більшовики України запропонували, здавалося б, безпрограшний варіант – скликати спільний з'їзд посланців Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів і представників Центральної Ради та її органів на місцях і мирним, демократичним шляхом вирішили питання про крайову владу. Такий з'їзд після підготовчої роботи Оргкомітет призначив на 4 грудня 1917 р. Перспектива вимальовувалася більш ніж очевидно: Центральній Раді неминуче довелося б поступитися владою Радам. Тому вона поспішила перехопити ініціативу, тим більше що більшовики не виявили турботи про збройний захист форуму, який готувався. Проявом алогічності та безтурботності стало відхилення Київським комітетом пропозиції обласного комітету РСДРП(б) про виклик до Києва вірних більшовикам частин 2-го гвардійського корпусу [*Пролетарская мысль*, 1917, Ноябрь 29, Декабрь 1]. Відчуваючи перевагу в силі, 28 листопада гайдамаки стали на шлях ліквідації

червоногвардійських підрозділів, заарештували виборних командирів військових частин [*1917 год на Киевщине*, 1928, с. 404-405]. Водночас, Рада почала підтягувати свої війська до Києва – місця скликання майбутнього з'їзду Рад. І лише у цей момент більшовики змінили тактику.

Пізно ввечері 29 листопада на розширеному засіданні комітету РСДРП(б) голова ВРК Л. Пятаков запропонував наступного дня о 6-й годині 30 хв. висунути Центральній Раді ультиматум: негайно припинити ворожі дії проти Рад та ВРК і передати саме їм владу у місті. Також вимагалося, щоб Центральна Рада зобов'язалася терміново роззброїти ворожі Радам війська і вивести з міста частини, що прибули, залишивши лише невелику кількість для вартової служби; Центральна Рада визнавалася крайовою владою тимчасово до Всеукраїнського з'їзду Рад. У разі відхилення Центральною Радою ультиматуму ВРК о 7 год. планувалося розпочати збройний виступ проти неї. Це рішення було прийнято більшістю всього в 1–2 голоси («за» – Є. Бош, О. Горбачов та ін., «проти» – Я. Гамарник, О. Горвіц, Д. Іткінд, М. Майоров, І. Крейсберг) [*Из истории Октябрьской революции в Киеве…*, 1927, с. 75-77; *1917 год на Киевщине*, 1928, с. 413-414].

Проте Центральна Рада випередила більшовиків. На ранок вона роззброїла практично всі великі частини революційних військ і червоногвардійські загони і вислала їх залізницею на станції поза межі України. Були заарештовані Л. Пятаков, О. Горбачов та інші більшовики [1917 год на Киевщине, 1928, с. 415-416].

Превентивний удар досяг мети. Прихильники більшовиків, прийнявши на засіданнях різних організацій, на зборах, мітингах резолюції протесту, змогли провести 1 грудня лише одноденний загальний політичний страйк [*Известия стачечного комитета*, 1917, Декабрь 2; *Киевская мысль*, 1917, Декабрь 1 (утренний выпуск)]. Центральна Рада тим часом намагалася закріпити досягнутий успіх. У перші дні грудня за її наказом гайдамаки почали розганяти Ради робітничих та солдатських депутатів, заарештовувати більшовиків. Спроби роззброєння червоногвардійців мали місце у Катеринославі, Луганську, Маріуполі, Миколаєві

та інших містах. Вживалися заходи щодо українізації Харківського гарнізону. В Одесі в озброєній сутичці військ, вірних Центральній Раді, з Червоною гвардією загинув керівник останньої М. Кангун. У Полтаві, Конотопі, Ананьєві було розпущено Ради. У Бердичів, Вінницю, Здолбунів, Коростень, Козятин були введені вірні Центральній Раді війська [*Великая Октябрьская…, Хроника…*, 1982, с. 379-441]. Було роззброєно ряд гарнізонів прифронтової смуги, захоплено штаби армій Південно-Західного та Румунського фронтів, розігнано Військово-революційні комітети, інші організації. Привертає увагу синхронність, скоординованість дій Центральної Ради, вірних їй збройних частин у різних місцях.

Події рубежу листопада – грудня 1917 р. довели військову перевагу Центральної Ради над її головними суперниками. Водночас вони виявили й проблеми. Так, воїни полків, які брали участь у роззброєнні пробільшовицьки налаштованих частин, виявляли не тільки антибільшовицькі, але й протилежні настрої. Прозвучали й симптоматичні заяви, зокрема у Київській Раді робітничих депутатів, які закликали солдатів захищати своїх побратимів – трудящих, а не Центральну Раду [*1917 год на Киевщине*, 1928, с. 417].

Реальні факти ставлять під сумнів твердження ряду авторів, ніби більшовики намагалися наприкінці листопада – на початку грудня 1917 р. за допомогою 2-го Гвардійського корпусу здійснити збройний переворот, який був зірваний зусиллями 1-го Українського корпусу [Дорошенко, 1932, с. 377].

Єдину інформацію про переміщення 2-го Гвардійського корпусу повідомляла газета «Нова Рада». 30 листопада 1917 р. за назвою «Похід більшовиків на Київ» вона без посилання на джерело повідомила, нібито за наказом начальника штабу Верховного головнокомандувача Росії М. Бонч-Бруєвича один із полків 2-го Гвардійського корпусу повинен рухатися на Київ, що робиться без відома та дозволу Генерального секретаріату військових справ. Останній надіслав М. Бонч-Бруєвичу ноту протесту із цього приводу, і генеральний секретар військових справ С. Петлюра розіслав до різних військових інстанцій телеграму про заборону

проїзду територією України будь-яких частин без дозволу генерального секретаріату військових справ або його органів.

П. Скоропадський, замість отриманого наказу їхати на фронт, віддав розпорядження про облогу обома своїми дивізіями залізничної лінії Жмеринка–Козятин та Шепетівка–Козятин–Христинівка–Вапнярка, роззброїв ешелони 2-го Гвардійського корпусу та деякі інші більшовицькі частини. Дії П. Скоропадського трактуються як його власна ініціатива для захисту Центральної Ради [Скоропадський, 1995, с. 92-93]. Висновок Д. Дорошенка, що «цим був врятований Київ і вся Наддніпрянська Україна від розгрому більшовизованими солдатськими бандами» [Дорошенко, 1930, с. 26-27], здається, є перебільшенням, позбавленим надійної фактологічної основи.

Проте звертає на себе увагу досить точний збіг у часі акцій, здійснених Українською Радою щодо більшовиків, організацій, про які йшлося вище, та дій 1-го Українського корпусу. Вони схожі скоріше на скоординовані, ніж самодіяльні. Пізніші ж публікації, здається, містять у собі досить «прозорий» відбиток політичного маневрування кінця 1917 р.

Об'єктивно оцінюючи те, що сталося в Україні в останні дні листопада – перші дні грудня 1917 р., здається, цілком виправдано вважати, що саме тоді було подолано точку неповернення – почався непростий, пульсуючий, але невідворотний перехід від мирного етапу розвитку революційних процесів до Громадянської війни. Нагромадження збройних сил цілком виразно змінилося приведенням їх у дію, що перетворилося на головне завдання таборів, які прийшли у пряме зіткнення.

І ленінський «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради», який був категорично відкинутий керівництвом УНР, і неприваблива фальсифікація з'їзду Рад у Києві, і проведення з'їзду Рад у Харкові, і проблемне формування радянських державних структур та взаємні заяви неправомочності обох владних центрів, і невизнання один одного, і зустрічні заклики до їхнього фізичного усунення, і всі похідні від цих подій були нічим іншим, як ланками процесу розкручування

маховика Громадянської війни [Солдатенко та Хало, 2002, с. 179-212; Солдатенко, 2008a, с. 444-516; Солдатенко, 2012a, с. 184-270]. Це знайшло рельєфне відображення у численних документах тих днів, у тому числі й тих, що зафіксували безрезультатні спроби розрядити конфлікт між РНК та Центральною Радою – свого роду «дивну війну» – дипломатичними зусиллями [Солдатенко, 2011b, с. 127-160; Солдатенко, 2015a, с. 803-821].

І для пересічних жителів поняття «громадянська війна» ставало дедалі звичнішим, буденним, широко вживаним. Термін «громадянська війна» міцно увійшов до лексикону обивателів не лише великих центрів, а й української «глибинки». Так, торговий прикажчик М. Бобошко, який проживав у с. Кобеляки Полтавської губернії, дуже акуратно вів щоденник і у грудні 1917 р. зафіксував головну тенденцію моменту: «Громадянська війна розгорається – скрізь анархія та заворушення» [*Дневник приказчика…*, 2005, с. 111]. А вже наприкінці того ж місяця, підбиваючи політичні підсумки непростого 1917 року, він пригнічено пише: «…Який величезний переворот відбувся, і з якою шаленою швидкістю промайнули події; скільки кривавих подій відбулося. Війна, це прокляття, що тяжіє над народами, триває, а для нашої Батьківщини багатостраждальної світла зоря, що блиснула над нею 1 березня, вкрилася грізними хмарами братовбивчої громадянської війни, що спалахнула всюди. Брат ополчився на брата, всюди творяться жахи терору, насувається голод, промисловість зруйнована, товарів немає, транспорт приведений у розлад… Україна зовсім відокремилася від Росії, і Центральна Рада діє самостійно. Дон також утворив свою республіку. Фінляндія теж зовсім відокремилася... Велика могутня монархія Росія вмирає; серце перестало боліти, воно закам'яніло» [*Дневник приказчика…*, 2005, с. 114]. У наведеній витримці привертають природну увагу не тільки емоційні і вельми кваліфіковані оцінки пересічного громадянина з далекої периферії, а й перетворення в домінанту суспільного настрою уявлень про те, що відбувається, як про Громадянську війну, що вибухнула і набирає обертів.

Зростання відчуття того, що влада вислизає і ось-ось вислизне з її рук, відсутність конструктивних варіантів запобігання

катастрофі призводило Центральну Раду до висновку: єдиний вихід – силовий, тобто зміцнення репресій. На Румунському фронті було вбито призначеного РНК комісаром фронту більшовика С. Рошаля, на Південно-Західному – заарештовано комісара фронту, члена Всеросійського ЦВК Г. Чудновського. Було заарештовано більшість членів армійських та корпусних ВРК, грубо розганялися Ради, інші революційні організації. Особливого розголосу набула справа про вбивство голови Київського Військово-революційного комітету Л. Пятакова [Машкевич, 2019, с. 301-313].

Тим часом різні верстви політично активного населення України дедалі виразніше і твердіше заявляли про свою готовність до крайніх заходів у боротьбі проти Центральної Ради. Досить яскраво це підтвердили повідомлення делегатів з фронтів на об'єднаному засіданні ВЦВК, Петроградської Ради та загальноармійського з'їзду 19 грудня 1917 р.: «Три армії на Південно-Західному фронті заявили, що накази Петлюри вони не визнають і підкоряються лише Раді Народних Комісарів і тов. Криленко», а представник 8-ї армії Румунського фронту зазначив: «Солдатські маси все більше переймаються свідомістю контрреволюційного характеру буржуазно-українських прагнень» [*Протоколы ВЦИК…*, 1918, с. 159-160, 166].

Такі настрої виявлялися дедалі виразніше. Аналізуючи їх, «Правда» 28 грудня 1917 р. у спеціальній статті зазначала: «Незважаючи на всі старання, Центральній Раді не вдається посіяти розбрат між українськими та російськими робітниками. Серед солдатів-українців визріває невдоволення Центральною Радою та Генеральним Секретаріатом, контрреволюційна політика яких стає очевидною для трудящих мас».

Звичайно, настрої мас виливались і в конкретні дії, що реалізовувалися в інтенсифікацію процесу повсюдного встановлення влади Рад. В цьому процесі брали участь і сили, які ВУЦВК, Народний секретаріат, Верховний головнокомандувач боротьби з контрреволюцією на Півдні Росії відправляли в ті чи інші місця. Масштаби такої участі визначалися низкою чинників, зокрема тими обмеженими можливостями, які мав радянський центр у Харкові.

Це загони Червоних козаків, червоногвардійців, революційні робітники, солдати, матроси, що прибували з фронтів і з Радянської Росії. Усього з боку радянського уряду України взимку 1918 р. у бойових діях брали участь понад 150 тис. осіб: близько 120 тис. червоногвардійців, 6-7 тис. солдатів, об'єднаних у перші революційні армії (попри гучні назви, насправді це були дуже нечисленні військові з'єднання, якими командували Р. Берзін та С. Кудинський), а також 32 тис. революційних солдатів з Радянської Росії (серед них, до речі, теж було чимало українців) [Гарчев, 1969, с. 67-68]. Прагнення відмежуватися від авторів, які свідомо перевищують масштаби участі російських військ у Громадянській війні в Україні, продиктоване аж ніяк не бажанням скільки-небудь виправдати дії останніх (уже той факт, що вони взагалі опинилися в Києві, тоді як жоден український солдат не перетнув російського кордону, говорить сам за себе). Важливо зовсім інше – лише максимально точний, об'єктивний аналіз політичних реалій здатний забезпечити найвищу науковість висновків з минулого досвіду.

Слід також врахувати, що згадані революційні армії долали великі труднощі та перешкоди з боку супротивників, перш ніж досягали певних пунктів військового протиборства. Хоч яким би це не здавалося на перший погляд парадоксальним, однак, створюючи штучні перепони для відправлення на Дон більшовизованих частин з фронту, Центральна Рада досягла в результаті лише збільшення чисельності ворожих для себе військ, які залишалися на незначній відстані від Києва і, зрештою, у вирішальний момент були використані саме для наступу на головну цитадель Ради [Антонов-Овсиенко, 1924, с. 32-33].

Переважна більшість червоногвардійських загонів, що прибули з Радянської Росії (близько 20 тис. зі згаданої загальної кількості 32 тис. бійців), була спрямована на каледінський фронт: напрямок – Микитівка-Ростов. І лише третина з них брала участь у бойових діях проти сил Центральної Ради [Гарчев, 1969, с. 168]. Причому частина російських червоногвардійців була змушена увійти в пряме збройне зіткнення з гайдамаками на катеринославсько-олександрівському напрямку, оскільки він виявився фактично

флангом каледінського фронту і тут виявляли велику активність козацькі частини, що прямували на Дон.

Комплексний аналіз документів (персонально ленінських, ЦК РСДРП(б), РНК, Головного командування, командування фронтів та частин Червоної армії, у тому числі – командувача радянських військ у боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії В. Антонова-Овсієнка, інших матеріалів) цілком виразно свідчить, що основною небезпекою для Радянської Росії на той момент вважалася каледінська контрреволюція. Саме на цьому – донському – напрямі концентрувалися ще дуже обмежені військові сили соціалістичної революції, вироблялася і здійснювалася відповідна стратегія захисту радянської влади [Ленін, 1970, Т. 50, с. 17-18, 21-22, 32-33; *Владимир Ильич Ленин…*, 1974, с. 110-111, 115, 122; *Директивы командования…*, 1971, с. 14-15, 18-28; Антонов-Овсеенко, 1924, с. 22, 25-27, 29-36, 50-52, 73-74, 75, 98-99]. Перші ж документи, пов'язані з плануванням операцій проти Центральної Ради, з'явилися лише останніми днями грудня 1917 р. [*Директивы командования…*, 1971, с. 29].

Усі ці факти добре відомі кожному історику та отримують свою адекватну оцінку. Так, італійський дослідник Дж. Боффа, зокрема, зазначає: «Спершу більшовики намагалися налагодити контакти і з Українською радою.

Разом з тим було б неправильно бачити у сепаратистських тенденціях 1917-1918 років лише простий прояв волі до самовизначення. Сказати, що націоналістичні течії, які відображали переважно політичні прагнення буржуазної інтелігенції, були течією меншості, також було б недостатнім: Ради в цих районах ще не мали підтримки більшості. І ті й інші вели політичну боротьбу за зміцнення своєї бази, причому результат цієї битви був ще не зрозумілий. Складність швидше полягала в тому, щоб встановити, якою мірою вимоги відділення дійсно служили виразом національних почуттів і в якій були просто прикриттям буржуазної реакції проти пролетарської революції в Росії. Центральна Рада шукала союзу з козаками Каледіна, чудово знаючи, що в їхній особі вона має справу з непримиренними ревнителями «єдиної та

неподільної» Російської імперії. Розрив із більшовицьким урядом відбувся саме з цих мотивів» [Боффа, 1990, с. 81].

Лавиноподібне встановлення влади Рад на початок 1918 р. набуло таких масштабів, так звужувало територію, на яку поширювався реальний вплив Центральної Ради, що загроза здачі останніх бастіонів Української революції, в тому числі й Києва, бачилася більш ніж імовірною.

Втрачаючи ґрунт під ногами, лідери УНР не обмежувалися лише ідеологічними заходами, дедалі частіше вдавалися до силових методів. Так, у ніч на 5 січня 1918 р. у Києві за наказом Генерального секретаріату гайдамацькі курені та загони «Вільного козацтва» за підтримки бронепоїздів несподівано захопили заводи «Арсенал», «Ауто», дротяно-гвоздильний, Деміївський, снарядний, Варшавську суднобудівну верф, механічні майстерні політехнічного інституту, університет, управління Південно-Західних залізниць та інші установи міста (загалом близько 30 пунктів).

Скрізь припинялися роботи, вилучалася знайдена зброя, було заарештовано понад 200 осіб. Того ж дня солдати українізованих формувань, розгромивши Уманську Раду робітничих та солдатських депутатів, убили члена ЦВК Рад України, голову місцевого комітету РСДРП(б) А. Піонтковського та голову Ради більшовика І. Урбайліса. Наступної ночі в Києві було захоплено друкарню більшовицької газети «Пролетарская мысль». Подібні кроки здійснювались і надалі.

На початку січня 1918 р. обставини зумовили і зміну тактики Раднаркому, який, з одного боку, не досяг у ході грудневих переговорів зміни ставлення Центральної Ради до Радянської Росії, а з іншого, завдаючи рішучого збройного удару по каледінщині, відчуваючи свою перевагу та впевненість у недалекій перемозі, міг тепер використати частину свого потенціалу і проти іншого суперника у боротьбі за владу на Півдні – Української Ради.

На той час прихильники радянської влади домоглися серйозних зрушень на свою користь у багатьох регіонах України, здобули низку військових перемог у південному від Харкова напрямку. У загальний успіх цих сил значний внесок зробили повстання, які

спалахували у тому чи іншому населеному пункті з наближенням радянських військ. Нерідко прихильники Центральної Ради залишали міста ще до приходу регулярних військ після збройних сутичок із повсталими.

Тому на початку січня 1918 р. з військово-політичних міркувань було прийнято рішення про виступ проти головних сил Центральної Ради з Харкова на Полтаву – Київ. Крім того, у штабі Головнокомандувача по боротьбі з контрреволюцією на Півдні країни В. Антонова-Овсієнка стало відомо про наміри Центральної Ради завдати збройного удару через Полтаву у напрямку Харкова-Лозової [Антонов-Овсеенко, 1924, с. 133].

Ще 15 грудня 1917 р. на засіданні Генерального секретаріату було ухвалено рішення організувати генеральний штаб (Особливий штаб з оборони України) у складі М. Порша, С. Петлюри, В. Єщенка [Верстюк, 1997, с. 233] для оперативного керівництва збройними силами, перед якими висувалося завдання: «Взяти Харків – оплот більшовизму в Україні» [Гамрецкий и др., 1987, с. 47].

Крім створюваних частин Червоного козацтва, червоногвардійських загонів, передбачалося, що в наступі проти Центральної Ради братимуть участь і сформовані з революційних частин фронту армії, які підійдуть до Києва із заходу та північного заходу, відріжуть місто зі сходу. Було досягнуто домовленості з представниками київських більшовиків, які прибули до Харкова, щоб у вирішальний момент, коли радянські війська наблизяться до Києва, закликати трудящих міста до повстання проти Ради.

Реалізувати план у всіх його складових частинах не вдалося. Похід на Полтаву-Київ, а також із району Брянська на Київ здійснювався легко, майже без опору збройних сил Центральної Ради [Антонов-Овсеенко, 1924, с. 135-155].

Кількісної переваги радянські війська над збройними силами Центральної Ради не мали. Це стосується співвідношення сил і в окремих пунктах (наприклад, під Полтавою воно було 1:2,5 на користь Ради) та загалом у республіці. Найвища цифра, яка наводиться історіографами для кількісної характеристики збройних сил, що наступали на Київ, ніколи не перевищувала 30-33 тис. [Мірчук, 1957, с. 3-4]. Вона дивовижно збігається з чисельністю

радянських військ у Харкові в другій половині грудня 1917 р. Однак, оголошуючи всіх їх учасниками збройного походу на Київ, допускається очевидна маніпуляція фактами.

Достеменно відомо, що зведений загін М. Муравйова, сформований із червоногвардійців Харкова, двох сотень червоних козаків В. Примакова та бронепоїзда, налічував лише 700 осіб. Зведений загін катеринославських, донецьких і московських робітників під командуванням П. Єгорова складався з 1200 бійців (найчисленнішою формацією виявилися донецькі червоногвардійці, якими керував Д. Жлоба) [Гарчев, 1983, с. 104]. Поповнені полтавськими червоногвардійцями під командуванням місцевого більшовика С. Козюри, ці два загони з'єдналися в одну колону в Полтаві і рушили 10 січня на Київ.

Цей наступ автори «Нарисів історії Української революції» називають «замаскованим під громадянську війну в Україні наступом більшовицьких військ, розпочатого без прямої санкції Раднаркому, але незабаром ним підтриманого» [*Нариси історії Української революції…*, 2012, с. 270].

Об'єктивні дослідники давно відмовилися від твердження, що процес створення української державності було перервано агресією численних армій Радянської Росії. Так, І. Лисяк-Рудницький зазначає: «...Легенда, що її треба здати до архіву, це казка про "безчисленні полчища" ворогів, що під їх ударами буцімто завалилася українська державність. У дійсності інтервенційні московські армії під час першої та другої навали (зими 1917–18 та 1918–19 рр.) були відносно малі. Кремль до літа 1919 року не диспонував великою регулярною армією. Совєтська експансія була здібна поширюватися на ті країни, що їхнє власне безголів'я робило з них легку здобич. Якщо могли зберегти незалежність Фінляндія та мініатюрні балтицькі республіки, розташовані перед воротами Петрограда, то чи ж не повинна була встояти кількадесятмільйонна Україна з її велетенськими ресурсами? Також міжнародна кон'юнктура української справи була упродовж перших двох років революції сприятливою.

Отже, причини невдачі треба шукати насамперед у внутрішньому стані суспільства на Україні» [Лисяк-Рудницький, 1973, с. 215].

До останнього, досить точного зауваження слід додати, що навколо сил Центральної Ради наприкінці 1917 р. – на початку 1918 р. створювався своєрідний вакуум, вони з катастрофічною швидкістю втрачали підтримку мас, а деморалізовані військові частини швидко розбігалися, найчастіше ще до прямих озброєних сутичок із радянськими військами.

Здається, близьким до дійсності, а можливо й найточнішим, є аналіз співвідношення сил, який дає Д. Дорошенко: «З північного сходу рухалися 12-тисячні більшовицькі сили на чолі з талановитим командувачем Володимиром Антоновим-Овсієнком і його кривавим помічником Михайлом Муравйовим. Проти них український військовий міністр Симон Петлюра мав розкиданих по різних місцях 15 тис. вояків, що складалися із селянського ополчення «вільних козаків», січових стрільців, колишніх військовополонених галичан, кількох невеликих загонів із фронту та декількох сотень київських гімназистів, що пішли на фронт прямо від шкільної лави» [Дорошенко, 1932, с. 366-367].

З цими даними, майже збігаються оцінки В. Антонова-Овсієнка, який вважав, що під час радянського наступу на Київ на боці Центральної Ради було 12–20 тис. воїнів [Антонов-Овсеенко, 1924, с.142, 150]. Він, зважаючи на все, не довіряє даним розвідки ревштабу Ставки, згідно з якими Рада стягнула до Києва на початок січня до 100 тис. військових [Антонов-Овсеенко, 1924, с. 131]. В. Антонов-Овсієнко перераховує такі частини, які були на її боці: кінний полк «Захистя», складений з воїнів Київського гусарського, 10-го, Інгерманландського та Кірасирського полків, Віленського, Чугуївського і Київського військових училищ (800 шабель, 100 кулеметів, 23 гармати, 2 панцерники) – спішених 1800 багнетів; 1-й Богданівський полк (500 багнетів, 40 кулеметів); Шевченківський полк (800 багнетів, 30 кулеметів); Богунський полк (600 багнетів, 30 кулеметів); Дорошенківський полк (800 багнетів, кулемети); Чорноморський курінь (800 багнетів і кулемети); загони «Вільного козацтва» (20 сотень по 60 козаків у кожній); чехословацький полк (склад невідомий); два полки «чорних» і «червоних» гайдамаків [Антонов-Овсеенко, 1924, с. 139,150].

Хоча Центральна Рада до останнього моменту сподівалася на допомогу українізованих частин з фронту (надходили повідомлення про українізацію 9-ї, 12-ї, 31-ї дивізій, різних частин 17-го, 21-го та 24-го корпусів) [Прохода, 1936, с. 5], її очікування, за рідкісним винятком, не справдилися.

Надії Центральної Ради багато в чому були пов'язані з Українським гайдамацьким кошем Слобідської України, який складався з двох куренів – «червоних» та «чорних» гайдамаків. У першому переважали солдати-фронтовики, а до другого входили учні юнацької, тобто офіцерської школи. Усього кіш налічував близько 300 воїнів, дещо збільшившися згодом за рахунок добровольців. Отаманом коша було призначено колишнього генерального секретаря військових справ С. Петлюру. Цікаві деталі, пов'язані з формуванням Гайдамацького коша Слобідської України, які суттєво коригують загальноприйняті уявлення, наводяться у мемуарах М. Чеботаріва [*Визвольні змагання…*, 2003, с. 90-101]. До коша було додано у складі майже 200 осіб першу сотню Галицьких січових стрільців, якою командував Р. Сушко.

Січові стрільці становили частину Галицько-Буковинського куреня, що формувався з полонених галичан та біженців, починаючи з кінця 1917 р. Курінь очолював Є. Коновалець, а начальником штабу був призначений А. Мельник. Окрім згаданої, існувала Друга (командир – І. Чмола), а також Резервна сотня, сотні кулеметників та гарматників – разом близько 500 осіб.

Звісно, з такими незначними і не дуже боєздатними силами С. Петлюра не міг нічого зробити на Лівобережжі, яке йому було наказано обороняти від більшовиків (єдине, що вчинили січові стрільці, так це роззброїли Наливайківський полк у Броварах (1200 осіб), який перейшов на бік більшовиків і погрожував ударити по Центральній Раді з тилу) [*Визвольні змагання…*, 2003, с. 279-280]. З початком повстання 15 січня 1918 р. він був відкликаний до Києва.

Відчайдушну спробу не так врятувати Українську революцію, Українську Народну Республіку, скільки, мабуть, відстояти їхню честь змогла лише невелика група патріотично налаштованої молоді.

З початком наступу на Київ червоних, в умовах загальної розгубленості, навіть суцільної паніки здатними на самовіддані дії виявилися насамперед студенти та гімназисти. Вже 5 січня 1918 р., тобто в день здачі Полтави, на зборах студентів молодших курсів Київського університету Святого Володимира та новоствореного Українського народного університету, скликаному зі ініціативи галицьких студентів, було прийнято рішення розпочати створення студентського куреня із Січових стрільців для участі у боротьбі проти радянських військ. Гаслом формування були слова: «під загрозою бойкоту та виключення з української студентської родини мають вступити всі студенти-українці» [*Нова Рада*, 1918, Січень 8]. Крім студентів, до складу куреня було залучено учнів двох старших класів 2-ї Київської української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства. Загалом записалося близько 200 осіб (одна сотня потім брала участь у боях у Києві, тобто не залишила місто). Військова влада командиром новоутворення призначила старшину (сотника) А. Омельченка, який на той час був зарахований студентом Українського народного університету, і виділила для добровольців приміщення Костянтинівського юнкерського училища.

Протягом 5-6 днів (8-13 січня) молоді добровольці намагалися отримати амуніцію, озброєння та опанувати елементарні навички поводження з ним. У казармах Костянтинівського училища, зайнятих, природно, з дозволу військового начальства, якісної підготовки за дуже короткі терміни здійснити не вдалося [*Герої Крут…*, 1995, с. 51, 53, 69, 80, 116]. Вранці 13 січня до навчального закладу повернулася частина юнкерів (близько 300 осіб), які розповіли про те, що у малій кількості (близько 600 осіб), погано озброєні, вони під командою сотника О. Гончаренка залишалися одні на цілому Лівобережному фронті під Бахмачем і вимагали негайної підтримки [*Герої Крут…*, 1995, с. 116, 117]. Хто і як вирішував питання про відправку на передову студентську сотню, яка спочатку планувалася для захисту Центральної Ради в Києві, за документами та спогадами достеменно з'ясувати не можна. Вказується лише, що наказ було отримано «від командного складу 1-ї військової школи» [*Герої Крут…*, 1995, с. 80]. Однак зрозуміло, що студенти

самостійно вирішити багато питань, у тому числі і про спеціальний потяг (хоча це й зайняло півтори доби), не могли.

15 січня вранці 116 студентів (перша сотня) були вже на станції Крути (твердження про подвиг під Крутами «кількох сотень київських студентів та гімназистів» [*Україна: політична історія…*, 2007, с. 297] не знаходить документального підтвердження – *В. С.*) і більшість із них вирушили на риття окопів уздовж залізничної колії між Крутами та Плисками. З обох боків бойові позиції зайняв загін юнкерів у 200 осіб [*Герої Крут…*, 1995, с. 46, 59, 60].

Внаслідок тривалих, ретельних пошукових робіт, з урахуванням усіх можливих джерел вдалося поіменно встановити 48 учасників бою під Крутами, які були юнкерами Першої Київської юнацької школи ім. Б. Хмельницького, рядовими та офіцерами Гайдамацького коша. 46 юнаків значилися у Допоміжному студентському курені Січових стрільців, сформованому зі студентів Київського університету Святого Володимира та Народного університету; 26 були учнями 2-ї Київської української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства та інших київських гімназій, середніх навчальних закладів; з ними були також 3 медичні працівники (лікар і дві медсестри) [*Бій під Крутами…*, 2013, с. 34-37].

Вранці 16 січня загін балтійських матросів під командуванням Ремньова (за деякими даними до 2 тис.) на марші несподівано натрапив на зустрічний вогонь юнкерів і студентів. Виникло сум'яття. А тут ще приспів панцерник сотника Лощенка з гарматою і почав вести прицільний вогонь по тилах тих, хто наступав. У деяких джерелах згадується ще про дві батареї та два бронепоїзди. Так чи інакше, увірватися в Крути «з ходу» червоним не вдалося.

Подальший плин дня відтворити в деталях непросто – настільки суперечливі відомості повідомляють навіть самі його учасники [*Герої Крут…*, 1995, с. 47-48, 55-56, 59-62, 72-73, 75-77, 78-84, 86-90].

У пресі «свіжими слідами подій» розвиток трагедії знайшов таке відображення: У кожного юного захисника Крут «було всього по три обойми патронів. ...А треба вже воювати, бо несподівано

підійшов ворог і почав обстрілювати їх кулеметним та гарматним вогнем. Через короткий час виникла нова несподіванка: з бічної лінії з Чернігова підійшли кілька російських ешелонів та розпочали обстріл із тилу. Далі було таке: штаб жодних наказів не шле, патронів та зброї бійцям не надсилає. Усі набої витрачені. Єдина гармата, яку мали юнкера, замовкла, випустивши останню шрапнель. Довелося посилати когось на станцію шукати командира та штаб (судячи з усього в редакції «Нової Ради», керівництві УПСФ, знали справжні імена командира – «капітан Т.» та склад штабу – «два брати Б.», однак із якихось міркувань не стали оприлюднювати дані, які з часом залишилися нез'ясованими – *В. С.*). Їх на станції вже не було. Вони подалися за своїм поїздом, не повідомивши своє військо, не надіславши йому жодного наказу, а хапалися виїздити так, що забули відчепити від свого поїзда вагони з знаряддям до гармат і патронами, і завезли їх. Наших вояк росіяни оточили та перебили» [*Нова Рада*, 1918, Березень 16].

Отже, хоч би якими героїчними були дії захисників маловідомої до того залізничної станції, вони із самого початку не мали жодного шансу на успіх, тим більше – на перелом загальної ситуації на фронті. Тому під кінець дня Крути були вже в руках більшовиків [*Нова Рада*, 1918, Березень 16], а шлях на Київ, де розпочалося повстання робітників проти Центральної Ради, було відкрито.

Пізніше багато писалося, з одного боку, про кровопролитність бою, неодноразові атаки моряків, що відрізнялися нечуваною жорстокістю, і те, що їх мужньо стримували «напівдіти» (Д. Дорошенко), які, нібито, ще й кидалися в контратаки. А з іншого – про відсутність у студентів патронів та й елементарного вміння стріляти (багато з них отримали в руки гвинтівки безпосередньо напередодні бою), про те, що юнакам було вкрай незручно в незграбних битих валянках, у які їх поспіхом взули, хоча склади Першої української військової школи (колишнього Костянтинівського юнкерського училища) «ломилися» від новеньких чобіт тощо. Все ж таки студентам якимось дивом вдалося відійти з позиції у відкрите поле (1 км від станції) і ешелоном, що очікував, від'їхати у бік Києва.

Організованому здійсненню останньої операції допомогло те, що юнаки завчасно розібрали залізничні колії та відірвалися від переслідувачів.

Можливо, закріпленню в публікаціях очевидних перебільшень певною мірою сприяло і те, що амбітний М. Муравйов прагнув показати своєму начальству власні особливі заслуги у боротьбі за нову владу та в донесеннях Головнокомандувачу військ у боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії В. Антонову-Овсієнку явно «прикрашав» жорстокість єдиного бою, який довелося дати радянським військам на шляху до Києва, навмисне завищував силу опору ворога, використовував у донесеннях навіть безглуздя. «Після дводенного бою, – повідомляв він, – перша революційна армія Єгорова за підтримки другої армії Берзіна біля ст. Крути розбила контрреволюційні війська Ради, керовані самим Петлюрою. Петроградська Червона гвардія, Виборзька та Московська гвардії винесли майже одні весь бій на своїх плечах. Петлюра під час бою пустив потяги із беззбройними солдатами з фронту назустріч революційним військам, які наступали, і відкрив по нещасним артилерійський вогонь. Війська Ради складалися з батальйонів офіцерів, юнкерів та студентів, які, крім звірств, скоєних щодо солдатів, що поверталися з фронту, били сестер милосердя, які потрапили до їхніх рук. Іду на Київ. Селяни захоплено зустрічають революційні війська» [Антонов-Овсеенко, 1924, с. 146-147].

З очевидних «неточностей» документа слід звернути увагу не так на те, що під Крутами не було С. Петлюри і згаданих у донесенні дій він, природно, не міг робити, як на твердження, що у військах Центральної Ради були «батальйони офіцерів». Напевно, за офіцерів у цьому випадку прийняли юнкерів (утім, про них згадується й окремо), хоча в подальшому офіцерам така впевненість про ворожий табір «приборкувача Києва» коштуватиме дуже дорого.

Утім, прагнути спростування будь-яких взаємних неточностей, рафінування деталей не так уже й важливо. Загальних уявлень про розстановку сил у районі бою, як і про стратегічне становище УНР, достатньо, щоб зрозуміти абсолютну детермінованість кінцевого результату. Просто зайве «копання» у фактах схоже на бажання

засумніватися у високому героїзмі та патріотичній самопожертві юних борців за ідею, відданих захисників національної справи.

С. Петлюра, який того дня вранці перебував на ст. Бобрик, отримавши повідомлення та докладну доповідь про бій під Крутами, вирішив, що більша небезпека УНР походить від повсталих арсенальців, і, не довго роздумуючи, спрямував свій загін до Києва, наказавши студентам повертатися до Дарниці [Лукашевич, 1995, с. 62].

І до сьогодні існує значний різнобій у визначенні не лише масштабності бою під Крутами, його тривалості, ступеня жорстокості, а й головне – кількості жертв.

Вивчення всього доступного кола джерел, критичний аналіз історіографічної бази дає змогу дійти висновку, що кількість загиблих студентів та гімназистів не перевищувала 25-26 [Солдатенко, 2018b, с. 207-210].

***

Сталося так, що в день бою під Крутами епіцентр політичної напруги, передній край смертельного зіткнення сил, що ворогували в Україні, стрімко перемістився під стіни столиці та й у сам Київ.

Тут відбулися події, що дістали назву Київського січневого (1918 р.) повстання революційних сил проти Центральної Ради і, безумовно, є одним із яскравих і одночасно трагічних епізодів Громадянської війни.

Більшовики Києва готувалися до повстання заздалегідь. Вони планували підняти маси на рішучі дії в момент наближення до столиці радянських військ, тобто застосувати тактику комбінованого удару, що в останні тижні довела свою ефективність.

Однак і Центральна Рада інтуїтивно «зчитувала» найближчу перспективу поведінки супротивника і, природно, прагнула зірвати їхні плани превентивними діями. Вона крок за кроком намагалася взяти під контроль або блокувати ті пункти (підприємства, установи), де більшовики користувалися значною підтримкою робітників і службовців, і через ці об’єкти таїли в собі потенційну небезпеку для влади.

Так, 15 січня 1918 р. стало відомо про розпорядження Центральної Ради, точніше підконтрольного їй коменданта міста М. Ковенка, вивезти зі складів заводу «Арсенал» усі запаси вугілля (тоді настав час двадцятиградусних морозів), щоб припинити роботу і розпустити робітників. Заводський комітет негайно зібрав на території підприємства мітинг, на якому було вирішено протидіяти намірам влади, вчинивши збройний опір. Тоді ж було скликано екстрену нараду більшовиків та членів заводського комітету «Арсеналу». На нього прибули уповноважений Народного секретаріату з організації повстання у Києві О. Горвіц, члени загальноміського комітету РСДРП(б) І. Крейсберг та І. Фіалек, а також делегати двох військових частин, які були розташовані поряд із заводом. Нарада ухвалила рішення про початок збройного виступу. Для керівництва повстанням було обрано ревком у складі О. Горвіца, І. Фіалека, М. Костюка.

У той же день по місту за підписом Київського комітету РСДРП(б) – Соціал-Демократії України – поширювалася листівка «До всіх робітників та солдатів м. Києва» із закликом до повалення Центральної Ради і встановлення влади Рад: «...Товариші! Усі на захист революції! На захист своїх рад! Геть контрреволюціонерів, які згрупувалися у Центральній Раді й Генеральному секретаріаті!

Вся влада радам!» [*Большевистские организации Украины…*, 1962, с. 451-453].

Рішення арсенальців почати повстання і вироблення в цьому зв'язку необхідних заходів обговорювалися на екстреному засіданні загальноміського комітету більшовиків за участю представників районних партійних організацій. Домовилися підтримати вимушену ініціативу робітників, незважаючи на те, що радянські війська були ще далеко від Києва. Був створений загальноміський Військово-революційний комітет (оперативний штаб) для керівництва повстанням у складі А. Горвіца, І. Крейсберга, Д. Іткінд, І. Смирнова, М. Зарніцина та ін [*Великий Жовтень на Київщині...*, 1957, с. 79, 215, 222]. Через деякий час членами ВРК стали також А. Іванов і Я. Гамарник.

У багатьох військових частинах місцевого гарнізону прокотилася хвиля мітингів з вимогами негайної передачі влади Радам,

арешту контрреволюціонерів, звіту влади про обставини арешту та вбивства дуже популярного у солдатському середовищі голови Київського ВРК Л. Пятакова [*Киевская мысль*, 1918, Январь 17]. До вечора напруга у місті досягла найвищого ступеня. У ніч проти 16 січня робітники, розпропагувавши солдатів охорони, захопили територію «Арсеналу». До них приєдналися 450 солдатів Українського полку ім. П. Сагайдачного, а за ними і частина солдатів Українського полку ім. П. Полуботка, робітники військово-обмундирувальних майстерень, Деміївського снарядного заводу, водопроводу та інших підприємств міста. За стінами «Арсеналу» опинилося понад 1 тис. осіб, які обрали комендантом більшовика С. Міщенка, який очолював воїнів Українського полку ім. П. Сагайдачного [*Киевский «Асенал»…*, 1928, с. 80, 89, 91, 97]. Принагідно зазначимо, що аргументи С. Литвина з посиланнями на О. Підгайного про те, що підняти арсенальців на повстання «виявилося легко тому, що тут працювало близько 4 тис. робітників із Москви та Петрограда, для яких українська влада... психологічно виявилася не лише чужою, а й ворожою своїми "сепаратистськими тенденціями" [Литвин, 2001, с. 153], у світлі вищенаведених самоочевидних фактів слід залишити просто без коментарів.

Командування військ Центральної Ради спробувало відразу ж приборкати повстанців. У район «Арсеналу», поряд з яким розташовувалися третій авіапарк і перший запасний понтонний батальйон, що відразу приєдналися до повстання і разом утворили своєрідне «ударне ядро» під прикриттям бронепоїзда (за деякими джерелами – трьох бронепоїздів), було кинуто сотні бійців кінного полку «Вільна Україна» та загони «Вільного козацтва». На їхньому шляху виросли барикади і почалися перші бої. Частина авіапарківців та понтонерів перебралася на територію «Арсеналу», переправивши повстанцям значну кількість зброї та боєприпасів. Паралельно в Маріїнському палаці було скликано змішану комісію з представників повсталих та військової влади Центральної Ради. Однак сторони, висунувши взаємні ультимативні вимоги про припинення дій, швидко зайшли в глухий кут [*Народня воля*, 1918, Січень 17; *Киевская мысль*, 1918, Январь 17].

Увечері об'єднане засідання Ради робітничих депутатів, представників профспілок і фабзавкомів 256 голосами при 11 проти та 22 тих, хто утримався, прийняло запропоновану більшовиками резолюцію про оголошення в Києві загального політичного страйку та створення страйкового комітету [*Народня воля,* 1918, Січень 17]. Бойові дії, які дещо згасли вночі, вранці 17 січня спалахнули з новою силою. На підтримку арсенальців піднялися робітники та червоногвардійці Деміївки, Шулявки, Подолу, Куренівки, залізничники Солом'янки. Припинився трамвайний рух. Про участь у загальному політичному страйку заявили 35 профспілок [*Великий Жовтень на Київщині…*, 1957, с. 47-48]. Виявлялися й інші тенденції. Так, збори представників частин гарнізону прийняли резолюцію про припинення збройної боротьби та розв'язання суперечностей мирним шляхом. Однак до таких закликів уже мало хто дослухався.

На Печерську не вщухала артилерійська канонада, яку підтримували спорадичні вуличні стрільби практично в кожному районі столиці. На ранок 18 січня під контроль повсталих перейшли значна частина Подолу, Лук'янівки, Шулявки, Деміївки, Старокиївського району. Було захоплено центральний телеграф. Рухаючись Володимирською вулицею, робітники і солдати наблизилися до Педагогічного музею, де засідала Центральна Рада. Однак повстанці були не найкраще підготовлені до затяжних боїв, недостатньо дисципліновані, не мали належної організації та керівництва, узгодженого плану дій. І хоча загальна кількість озброєних червоноармійців і революційних солдатів досягала, за різними даними, 6-8 тисяч [*Історія українського війська…*, 1992, с. 406], вважати їх ефективною військовою силою, навіть за умови відданості соціалістичній ідеї, навряд чи можна. Після перших поразок і невдач повсталі вжили негайних заходів. Організувалися й прибічники Центральної Ради. На той час у їхніх лавах налічувалося близько трьох тисяч осіб: Галицький курінь Січових стрільців, «Вільне козацтво» М. Ковенка, Чорноморський курінь, автобронеовий дивізіон, підрозділи полків ім. Б. Хмельницького,

П. Полуботка та І. Богуна. На їх озброєнні було 10 гармат і близько сотні кулеметів [*Історія українського війська…*, 1992, с. 406].

Переважна кількість українських частин у вирішальний момент терміново оголошувала «нейтралітет», а деякі з них, співчуваючи повсталим, передавали їм зброю. Часом урядові війська обстрілювалися невідомими з дахів та балконів будинків. Скоординувавши дії двох командних центрів – штабу отамана М. Ковенка та штабу сотника М. Шинкаря, воїни українських частин зупинили атаки у напрямку Педагогічного музею та почали «розтискати» кільце, яке майже замкнулося навколо приміщення Центральної Ради, урядових установ у центральних кварталах міста. Обидві сторони зазнавали чималих втрат: з боку повсталих – 150 убитих та понад 300 поранених, а з протилежного боку, відповідно, 70 та 150 [*Історія українського війська…*, 1992, с. 407]. 19 січня, дещо поступившись позиціями в самому центрі Києва, повстанці і надалі зміцнювалися практично у всіх районах, опановуючи околиці. Саме в цей час до Києва з Дарниці через Слобідку Миколаївським мостом прибув Гайдамацький кіш Слобідської України, посилений сотнею Січових стрільців Галицького куреня. Разом із Гордієнківським полком на чолі з В. Петрівом, який напередодні дістався столиці із Західного фронту, гайдамаки почали витісняти повсталих із Печерська. Оточивши «Арсенал», вони направили до захисників заводу делегацію, сформовану Українським революційним комітетом військових частин. Делегація запропонувала повсталим припинити боротьбу та скласти зброю. Проте арсенальці відповіли, що вони не змиряться, доки Центральна Рада не буде розпущена, влада в Києві не перейде до Рад робітничих і солдатських депутатів, а владою в усій Україні не буде визнано Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад [*Киевлянин,* 1918, Январь 23, 24; *Бюлетень українського революційного комітету всіх військових частин і організацій м. Києва*, 1918, Січень]. Декілька масованих атак 19 і 20 січня захисникам «Арсеналу» вдалося відбити, проте їхні сили неухильно танули. До того ж, до них не змогли пробитися залізничники, інші загони, які прагнули допомогти оточеним. Перевага цілком виразно виявилася на боці українських воїнів,

атаками яких керував особисто С. Петлюра [Литвин, 2001, с. 175]. На світанку 21 січня гайдамакам, зрештою, вдалося взяти штурмом «Арсенал», частина захисників якого змогла залишити завод, відійшовши через підземні комунікації. «У штурмі "Арсеналу" полягло близько 70 українських козаків, а понад 300 більшовиків перекололи» [*Історія українського війська…*, 1992, с. 408], вважали прихильники Центральної Ради.

Близькими до наведених були дані, якими оперували репортери на сторінках тодішньої преси. Так, «Вісти Об'єднаного комітету Всеукраїнських Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів» повідомляли: «Арсенал взято о 2-й годині ночі. Полягло близько 300 людей арсенальців, стільки ж взято в полон. Наші втрати невеликі... На Подолі був великий бій. Більшовики зазнали величезних втрат» [*Вісти Об'єднаного комітету Всеукраїнських Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів*, 1918, *2*].

Захоплення «Арсеналу», безумовно, стало переломним моментом повстання. Проте червоногвардійці в інших районах, особливо на Подолі, Шулявці, Деміївці та Солом'янці, продовжували боротьбу. Однак ініціатива міцно перейшла до гайдамаків, «вільних козаків», які захоплювали дедалі нові пункти та квартали.

Вдень ВРК, не маючи інформації про місцезнаходження радянських сил, що наступали на Київ, вирішив припинити боротьбу. Дещо пізніше з'явилася листівка з підписом страйкового комітету з повідомленням про припинення загального страйку.

Проте бої в деяких місцях ще довго не стихали – можливо, згадані рішення не дійшли до повстанців. Червона гвардія Шулявки та залізничники в районі пасажирського вокзалу, товарної станції та Головних залізничних майстерень продовжували запеклі бої. Хоча символом січневого (1918 р.) повстання прийнято вважати «Арсенал», задля справедливості варто зазначити, що не менш масштабною та ефективною була участь у бойових діях авіапарківців, подільських та шулявських червоногвардійців і, особливо, залізничників. Зокрема, останні виявили неабияку стійкість, почали залишати захоплені позиції та відходити до Посту Волинського під натиском гайдамаків лише ввечері 22 січня [*Великий Жовтень на Київщині*, 1957, с. 222].

Думається, і масштаби, і тривалість січневого повстання, і сили, залучені до його придушення Центральною Радою, і жорстокість битв, і втрати з обох боків слід зарахувати до однієї зі сторінок Громадянської війни в Україні. Таким подіям нелегко знайти іншу оцінку.

22 січня радянські війська зі Сходу та Півночі наблизилися до Києва. Ще вранці 1-ша революційна армія під командуванням Ю. Коцюбинського, П. Єгорова, В. Примакова, Д. Жлоби, бронепоїзд під командуванням А. Полупанова з боєм зайняли Дарницю і через Слобідку рушили далі. Захопивши мости через Дніпро, війська опанували набережну. Одночасно загін Червоних козаків (200 шабель) на чолі з В. Примаковим біля Вишгорода подолали тонкою кригою Дніпро і через Пущу-Водицю вийшли на з'єднання з червоногвардійцями Подолу та Куренівки [*Вісник Української Народної Республіки…,* 1918, Січень 24; Антонов-Овсеенко, 1924, с. 147-149].

Наступ підтримувався артилерійським вогнем через Дніпро, яким придушувалися військові сили, вірні Центральній Раді. Втім, канонада, яка не вщухала кілька днів, мала і психологічне значення. Мішенями за наказом М. Муравйова [Антонов-Овсеенко, 1924, с. 151-152] було обрано найвищі споруди столиці, і їх руйнація прицільним вогнем вражала населення, сіяла загальну паніку [Єфремов, 1918, с. 6-7].

Свою роль тут відігравало й те, що, не маючи розвідки, штаб М. Муравйова, який перебував у Дарниці, не знав справжньої ситуації у Києві, давав значно завищені оцінки військовим силам Центральної Ради, вважав, зокрема, що на її боці понад 30 тис. офіцерів старої армії (про те, що така кількість офіцерів зосередилася у місті, не раз писали газети – *В. С.*). Тому командування радянських військ, загалом прагнучи якнайшвидше опанувати столицю УНР (до цього спонукало і політичне керівництво Радянської України, і В. Антонов-Овсієнко, і, особливо, офіційна Москва, щоб використати бажаний факт втрати Центральною Радою Києва для тиску на австро-німецьку сторону на переговорах у Бресті), одночасно побоювалося натрапити на досить масовану оборону,

зазнати великих втрат, якщо не поразки [Антонов-Овсеенко, 1924, с. 152].

Однак навіть при тому, що сили Центральної Ради помітно танули, вірні їй воїни, офіцерський корпус розуміли всю важливість утримання столиці в руках національної влади та вели запеклу боротьбу за кожну вулицю, за кожну хату, як за останній рубіж. В екстремальних умовах вони виявляли всі бойові якості, на які тільки були здатні. Радянські війська, яким допомагали місцеві червоногвардійці, вели запеклі вуличні бої, проте опановували півмільйонним містом повільно. М. Муравйов, з одного боку, браво рапортував начальству про оволодіння Києвом (певні підстави для того вже були – частина міста перебувала в руках довірених йому частин), з іншого – надсилав підлеглим командирам наказ за наказом, вимагаючи негайного переможного завершення всієї операції, використовуючи будь-які методи. 22 січня М. Муравйов видав відомий наказ № 9, у якому наказав військам «…нещадно знищити у Києві всіх офіцерів та юнкерів, гайдамаків, монархістів та всіх ворогів революції. Частини, які дотримувалися нейтралітету, мають бути негайно розформовані, їхнє майно передано до військово-революційного комітету Києва...» [Антонов-Овсеенко, 1924, с. 152].

В. Антонов-Овсієнко зазначив, що цей наказ, виданий без погодження з представниками Народного секретаріату, одразу викликав занепокоєння більшовицько-радянського керівництва, призвів до нових суперечностей у таборі противників Центральної Ради. Підтверджується це іншими документами і дослідженнями [Гриневич В. та Гриневич Л., 2001, с. 20-21, 23].

Щоправда, дехто схильний був виправдовувати дії М. Муравйова як реакцію у відповідь на те, що після придушення січневого повстання гайдамаки розстріляли понад 1500 київських робітників, причому «приводом для розстрілів були мозолисті руки та робочі куртки» [*Вісник Української Народної Республіки*, 1918, Січень 24].

Звісно, гинули, йдучи в атаку, і червоні бійці. За деякими даними, на вулицях Києва загинуло понад тисячу радянських воїнів [Гарчева, 1995, с. 48]. Якими були жертви за ті 3-4 дні у протилежної сторони – залишилося нез'ясованим, як і достеменно

невідомо, чи віддали їм взагалі останні земні почесті (це питання порушував на сторінках «Нової Ради» один із лідерів українських соціалістів-федералістів В. Прокопович) [*Нова Рада*, 1918, Лютий 28(16)].

Судячи з мемуарних свідчень, особливою напругою відзначалися бойові дії в центрі міста – в районі будинку Купецького зібрання, Царського саду, вулиці Олександрівської, Бібіківського бульвару та Брест-Литовського шосе.

Переконавшись у неможливості подальшого перебування у місті, Центральна Рада ввечері 25 січня розпочала квапливу евакуацію з Києва, хоча ар'єргардні бої вірних їй сил тривали ще 26 січня.

30 січня 1918 р. до Києва офіційно переїхав уряд Радянської України. Щоправда, частина народних секретарів, які перебували у військах, що штурмували місто, розгорнула тут свою діяльність ще тоді, коли на вулицях тривали бої, а частина прибула відразу після встановлення у місті радянської влади [*Большевистские организации Украины…*, 1962, с. 52-53].

Звісно, повної статистики Громадянської війни, особливо її першого етапу, встановити неможливо. І все ж, навіть окремі дані дозволяють, здається, цілком впевнено судити про тенденції та приблизні параметри тодішніх подій, кількісний бік учасників, кількість загиблих, постраждалих.

Якщо на рубежі листопада-грудня 1917 р., у перших військових зіткненнях, незважаючи на досить значні масштаби сил, що суперничали (тільки особовий склад Першого Українського і Другого Гвардійського полків становив десятки тисяч, можливо, навіть перевищував сотню тисяч осіб), жертви були не такі великі, обчислювалися одиницями чи десятками, то надалі динаміка прагнула до всезростаючої траєкторії.

Уже значно більшою була кількість учасників (не менше 6-8 тис.) [*Історія українського війська…*, 1992, с. 406] та жертв під час Київського збройного повстання. За різними даними, лише захисники «Арсеналу» втратили до 600 осіб [*Історія українського війська…*, 1992, с. 407]. Понад 1 тис. загинуло у вуличних боях в інших районах міста [Гарчева, 1995, с. 48]. Близько 1,5 тис. було

розстріляно петлюрівцями після придушення повстання [*Вісник Української Народної Республіки*, 1918, Січень 24]. Серед останніх втрати, як вище зазначалося, були значно меншими, хоча й тут рахунок ішов, як мінімум, на сотні воїнів. Натомість унаслідок акції на виконання горезвісного указу М. Муравйова було розстріляно 2576 російських офіцерів [Дорошенко, 1932, с. 294] (наводяться в історіографії й більші цифри), незважаючи на те, що вони дотримувалися позиції нейтралітету і не хотіли примикати ні до сил Центральної Ради, ні до більшовиків. Але в цьому ніхто не розбирався. Війна!

Таким чином, уже в одному з перших епізодів Громадянської війни – битві за Київ (назва, звісно, умовна, а датування точне – грудень 1917 р. – січень 1918 р.) брали участь з обох боків десятки і, сумарно сотні тисяч громадян України. Лише втрати вбитими всього за два місяці становили понад 6 тис. осіб, не враховуючи неминучих у ході воєнних дій, таких, як артилерійський обстріл протягом кількох днів Києва, смертей мирних жителів. Та й немає даних про збройні події на периферії.

Перші залпи та жертви Громадянської війни в Україні виявилися не останніми.

Думається, дуже важливо звернути увагу і на наукову термінологію, що утвердилася, в яку «вдягаються» події тих місяців: фронти, армії, корпуси, полки, інші військові одиниці (повстанські, напіврегулярні, з важковизначеним статусом і т. д.); головнокомандувачі і просто командувачі, командири загонів, у складі яких були представники практично всіх існуючих тоді родів військ, оснащених відповідними озброєннями; стратегія, тактика… Тобто, мова не про короткочасні та локальні акції, явища, а саме про війну. Війну Громадянську.

7. Брестський «глухий кут»

19 і 20 січня 1990 року в головній газеті республіки, органі ЦК Компартії України, Верховної Ради та Ради Міністрів УРСР «Радянська Україна» була опублікована досить велика, як для газетного формату, стаття В. Солдатенка «Чотири кроки у безвихідь (Центральна Рада і її Універсали)» [*Радянська Україна.* 1990, Січень 19]. Спеціально було зроблено виняток: замість звичайного чотиристорінкового формату два номери вийшли шестисторінковими. У кожному з них була двосторінкова повноформатна вставка – обсяг матеріалу становив 2,6 друкованих аркушів – 58 машинописних сторінок.

19 січня в газеті майже всю другу сторінку зайняло об'ємне інтерв'ю з секретарем ЦК Компартії України Л. Кравчуком. Воно було присвячене переважно подіям революційної доби, зокрема пошуку аргументованих оцінок історичної ролі Української Народної Республіки. Адже 22 січня виповнювалася чергова річниця ухвалення Центральною Радою Четвертого Універсалу, який проголосив УНР самостійною, незалежною суверенною республікою українського народу, та оприлюднення того ж числа через рік Акту соборності України, який декларував об'єднання двох гілок українства, які проживали в Українській Народній Республіці та Західно-Української Народній Республіці.

Спеціальний кореспондент Держтелерадіо УРСР Ю. Шкарлат поставив секретареві ЦК з ідеології питання щодо новітньої позиції ЦК Компартії України у висвітленні непростих питань історії республіки. Відповідь була витримана в академічних канонах: «Центральний Комітет ставить питання так: показати суть того часу на основі документів, на основі історичної правди. Я б підкреслив ще раз – є один принцип у науці, якщо це дійсно наука. Це принцип правди, справедливості. Ми не можемо щось забути або відмовитись від будь-якої сторінки нашої історії. Треба зробити все, щоб люди знали події і знали правду про той час.

…Цей процес повинен мати чітку, наукову базу, і до всього слід підходити спокійно, виважено, з глибоким аналізом, тверезо

ставитися до подій минулого та сучасності, щоб нас не звинуватили у тому, що ми знову утверджуємо суб'єктивізм в оцінці історичних подій».

На запитання «Які кроки робитимуться у напрямі розширення гласності про події 1917-1919 років на Україні?» була відповідь: «Будемо робити все, щоб люди знали про ці сторінки історії України, знали і могли про них свідомо судити. З цією метою для початку в газеті «Радянська Україна» сьогодні та завтра друкуються спеціальні сторінки, які розкажуть про сутність подій тих часів. Тут відповідні документи, фактологічний матеріал, історичні свідчення. Це все для того, щоб люди могли самі об'єктивно проаналізувати те, що тоді відбувалося. І зробити свої висновки. Але це лише початок великої і важливої роботи…»

…То був непростий, переломний час. У країні набирали сили відцентрові тенденції. У Москві робилися зусилля, щоб врятувати Радянський Союз, що вже валився. У національних республіках було дедалі більше ознак дистанціювання від столиці країни. Вже відкрито критикувалися унітаризм, центризм, шовінізм керівництва КПРС і держави. Одним із важливих полів полемічних змагань виявилася історія.

У республіці деякими політичними силами, в авангарді яких і був Народний рух України, дедалі частіше звертали погляди на Українську Народну Республіку, на Акт соборності 22 січня 1919 року. Там намагалися знайти втілення народної волі, національного інтересу, зневажених більшовиками, радянською владою. У публікаціях було багато примітивізму, дилетантства, елементарних збочень та фантазування. Заборонити поширення листівок та газет з подібними матеріалами офіційна влада вже не могла – настала епоха демократії та «гласності». Залишався ще один вихід – звернутися до наукового тлумачення важливих історичних подій. Таку роль передбачалося надати статті, замовленій автору цих есе.

Розпочати «роз'яснювальну акцію» було вирішено з аналітичного аналізу Універсалів Центральної Ради – найважливіших, документальних віх державного творення. Якраз 22 січня, як згадувалося, виповнювалася річниця прийняття заключного,

найсерйознішого документа. За старим стилем він був датований 9 січня 1918, хоча фактично схвалений у ніч з 11 на 12(24-25) січня.

Свідомо виключивши «експлуатацію» канонів радянської історіографії, для відтворення історії появи універсалів, з'ясування їхньої ролі в житті нації, було вирішено звернутися до оцінок активних учасників Української революції, насамперед М. Грушевського та В. Винниченка. Проблем із доступом до спецфондівських видань у автора не було, джерела, заборонені для широкого користування, були непогано відомі, вивчені, оцінені.

Коли предметний, змістовний аналіз було завершено, настав час знайти в адекватній формулі назву матеріалу. Лейтмотив вимальовувався досить чітко: намагаючись реалізувати національний інтерес, Центральна Рада здійснювала політику, яка поступово, а з поглибленням революційних процесів дедалі більше розводила її з тими українськими народними масами, які намагалася репрезентувати, від імені яких, за її запевненнями, діяла.

Аналіз праць поборників Української революції приводив до незаперечного висновку. Своїми реальними кроками Центральна Рада, досягши безперечних позитивних результатів у реалізації обраного курсу (введення явочним порядком автономії, створення Української Народної Республіки), тим не менше втратила первісну значну довіру мас. У критичний момент створювану нею державність не було кому захищати. А сама Центральна Рада з нечисленними, як для 30-мільйонної нації, прихильниками була змушена ретируватися зі своєї етнічної території, до лінії фронту із вчорашніми противниками у війні, але тепер уже під їх захист.

Так, на першу позицію в політичних розрахунках, комбінаціях вийшла Брестська мирна конференція. А там українській стороні у «гарних упаковках» були нав'язані такі умови, які за реалістичної оцінки практично не давали підстав для оптимізму. Ось ця траєкторія руху з явно драматичним кінцем і була найменована рухом (сповзанням) у безвихідь – глухий кут.

Власне, до таких висновків здатний привести й пізніший відповідальний аналіз передісторії та перебігу Брестських переговорів, принципова оцінка прийнятих рішень, їх трагічних наслідків

[Солдатенко, 2002b, с. 248-263; Солдатенко, 2006b, с. 64-72; Солдатенко, 2007e, с. 187-189; Солдатенко, 2008g; Солдатенко, 2009b, с. 96-145; Солдатенко, 2018g, с. 317-320].

***

Шлях України на Брестську конференцію був непростим, похідним від багатьох зовнішніх чинників.

Провідні держави світу в 1917 р. усе ще перебували у стані війни, і більшовицька революція стала подією, що знаменувала в ній серйозний поворот. Радянська влада, відповідно до виношеного та послідовно пропагованого курсу, запропонувала всім задіяним у збройні дії державам припинити війну та укласти загальнодемократичний світ. На ініціативу відгукнулися лише країни Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Османська імперія). Після оперативно досягнутого перемир'я на фронтах у грудні 1917 р. у Брест-Литовську розпочалася мирна конференція з підготовки мирного договору.

Такий розвиток подій не входив у плани країн Антанти та США. З одного боку, вони сподівалися на швидкий крах радянської влади, прихід до правління в Росії сил, які виявилися б вірними союзницьким зобов'язанням, відновили військові дії. І один із напрямів дипломатичної активності був розрахований саме на такий результат.

З іншого боку, було б необачним виключати й інші варіанти розвитку подій у Росії. І західні дипломати почали швидко шукати на території колишньої східної імперії сили, які хоча б частково могли утримувати фронт проти Центральних держав. Серед таких сил вони бачили Центральну Раду, створену нею УНР.

Країни Антанти виявляли інтерес до України ще до краху Тимчасового уряду та активно зондували ґрунт на випадок розпаду імперії. Коли ж відбулося проголошення Української Народної Республіки та почалося її дистанціювання від Радянської Росії, дипломатичні зусилля західних країн дуже швидко набули масштабного характеру. Щоправда, західні політики прорахувалися, вважаючи, що УНР на той час мала досить великі та надійні збройні

сили для ведення бойових дій (вони «на слово» сприймали неправдиві заяви С. Петлюри про сотні тисяч українських воїнів, вірних Центральній Раді) [Солдатенко, 1999a, с. 382-383]. І результат дипломатичних зусиль мав би у кращому разі морально-політичний, але аж ніяк не військовий ефект.

Як би там не було, на початку грудня до Києва з розгромленої Ставки Верховного головнокомандування Росії у Могильові переїхали військові місії Англії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Сербії та Бельгії. Обіцяючи керівництву УНР величезну фінансову, матеріальну, військову допомогу, британський та французький уряди вдалися до досить ефектних «заохочувальних» заходів: до Києва були направлені офіційні посли (представники при уряді) Піктон Багге та Жорж Табуї з відповідними вірчими грамотами, нотами і т. п. [Винниченко, 1920b, Ч. ІІ. с. 231-243].

Відсутність державного суверенітету України (принаймні його проблематичність, згідно з Третім Універсалом) не дуже турбувала країни Антанти. Та й керівництво Центральної Ради, Генерального секретаріату, насамперед В. Винниченко, О. Шульгін, С. Петлюра, до певного часу активно підтримували контакти з іноземними емісарами, стимулювали їхню активність [Солдатенко, 1999a, с. 429-430].

І як не намагалися антантські кола схилити на свій бік УНР (безумовно, додаючи тим самим аргументи на користь визрівання самостійних – «самостійницьких» позицій), усупереч їм діяли інші чинники, що їх переважали. Підвищений інтерес до України паралельно почали виявляти і країни Четверного союзу. Розпочавши в Брест-Литовську переговори з Радянською Росією, Німеччина та Австро-Угорщина пильно стежили за розвитком подій у національних регіонах свого партнера. Протидія встановленню там влади Рад, факти конфронтації з петроградським урядом стали підставою для того, щоб спробувати обмежити прерогативи російської делегації, змусити її погодитися представляти не всю державу в колишніх імперських межах, а «виключити» з неї Польщу, Україну, Білорусь та Прибалтику.

Частково це випливало з давнього стратегічного наміру Німеччини та Австро-Угорщини розв’язати світову війну, а

частково з оцінки ситуації в Росії, яка була критичною, сприятливою для тиску на Раду народних комісарів (РНК). Однак представники Радянської Росії на переговорах, зважаючи на реальний факт відроджуваної польської державності, погоджувалися виключити зі сфери свого впливу і, відповідно, кола інтересів, що відстоювалися, лише Польщу [Держалюк, 1998, с. 42].

Тоді центральноєвропейські держави звернулися безпосередньо до керівництва нових національно-державних та територіально-адміністративних утворень на території Росії, зокрема й УНР, із пропозицією відправити своїх представників для участі у Брестській конференції. Центральна Рада і Генеральний секретаріат, які на той час неодноразово заявляли про намір здійснювати міжнародні відносини самостійно, а не через посередництво Радянської Росії (нібито сигналізуючи про готовність взяти участь і в мирній конференції), позитивно відреагували на ініціативи, що виходили з Бреста [*Українська Центральна Рада*, 1997, с. 13, 18]. Проте остаточне рішення далося нелегко. Зокрема, усвідомлювалося, що для повноцінної участі у переговорах потрібна не лише формальна, а й юридична державна незалежність. А непереборна інерція політичного мислення, незнищенна віра у федералістські ідеали не давали змоги наважитися на серйозний крок. Теплилася надія і на мир з більшовиками, з РНК – адже двостороння дипломатична активність щодо подолання українсько-російського конфлікту не знижувалася. Водночас турбувало те, що центральноєвропейські держави, які добре розуміли складність ситуації, з перших контактів почали чинити тиск на Київ з тим, щоб він офіційно проголосив незалежність УНР. Спочатку це спричинило опір частини українських політиків. Так, на засіданні Генерального секретаріату 26 грудня 1917 р. О. Шульгин, який лише трьома днями раніше очолив іноземне відомство, говорив, що «незалежність нам підсовують німці і тому її не треба оповіщати», пропонував «помиритися з більшовиками» [*Українська Центральна Рада*, 1997, с. 68]. А прихильникам негайного проголошення незалежності генеральний секретар відповідав: «Німці признають незалежність України, але за це виторгують собі всі економічні

впливи. З німецького боку насувається на нас велика небезпека. Потрібно спертися на всі живі сили Росії – нові республіки. Самостійність настрою мас не підніме та армії нам не утворить. А одночасно прийдеться вести дужчу війну з Росією, в цій війні треба буде опертися на Германію, на її військову силу, а в результаті Україна буде окупірована Германією…» [*Українська Центральна Рада*, 1997, с. 70]. Досвід безжально підтвердить, наскільки пророчими виявилися ті слова.

Отже, принаймні частина лідерів Української революції, а серед них і голова Генерального секретаріату – В. Винниченко (та й значною мірою голова Центральної Ради М. Грушевський) реалістично бачили перспективу. І якщо вони робили відповідальний вибір, це зовсім не означає, що вони були впевнені в його правильності, але альтернативи не знаходили або не могли її реалізувати.

Неважко було передбачати, що можливостей для маневрів на переговорах делегація УНР матиме небагато. Та й відповідних кандидатів у делегацію (через цілковиту відсутність дипломатів хоча б із якимось професійним досвідом, необхідною освітою) знайти було неможливо. Тому на переговори було відправлено переважно досить молодих людей: В. Голубовичу (голові делегації) було 32 роки, М. Левицькому – 37, М. Любинському – 26, М. Полозу (Полозову) – 27, О. Севрюку – 24 роки. Не дивно, що незважаючи на всі їхні потенційні особистісні риси, на момент Брестської конференції вони об'єктивно були мало підготовлені до прямого зіткнення, жорсткого протистояння з грандами європейської дипломатії.

З першого дня участі посланців УНР у Брестських переговорах виникли ускладнення. Якщо Л. Троцький відразу ж, 28 грудня 1917 р., заявив, що російське представництво «не бачить жодних перешкод для участі української делегації» у мирних переговорах [Христюк, 1921а, Т. ІІ. с. 99], то західні дипломати розпочали дискусію про статус представників Києва – чи є їхня делегація самостійною чи прибула до складу радянської [Дорошенко, 1932, с. 297-299]. Але коли Л. Троцький дізнався, що окрім офіційних

засідань, проходять таємні контакти українців з німцями та австрійцями, він розпочав інтенсивні консультації прямим проводом з Петроградом про необхідність скоригувати офіційно заявлену позицію. Цього вимагало й рішення Народного секретаріату Радянської України щодо відправлення до Бреста Ю. Медведєва, В. Затонського та В. Шахрая, які мали представляти Україну на переговорах у складі єдиної російської делегації. А оскільки Л. Троцький, відомий своєю схильністю до інтриганства, вів власну гру, по суті, ігноруючи урядові інструкції, В. Ленін та І. Сталін викликали його до Петрограда.

Заяву Л. Троцького про необхідність зробити паузу в роботі конференції охоче підтримали представники інших делегацій – у всіх на той час накопичилося чимало питань для узгодження з власними урядами.

Стала в нагоді така перерва і для української делегації. Справа в тому, що в процесі переговорів дедалі жорсткіше виявлялася, так би мовити, «протокольна» позиція країн Четверного союзу: вони не погоджувалися укладати договір з утворенням, яке мало дуже розмитий статус і неясні перспективи – увійде чи не увійде Україна до неіснуючої на той момент федерації, чи досягне самостійності тощо.

І це було не лише дотриманням формальностей. Німеччина та Австро-Угорщина поводилися дуже прагматично: вони прагнули створити найсприятливіші умови для досягнення власних інтересів, насамперед матеріальних, на «законних підставах». Дивилися вони й у майбутнє, прагнучи спочатку забезпечити вигоди свого міжнародного становища у повоєнній Європі.

Досвідчені дипломати у цьому випадку відкидали специфічний для міжнародного діалогу стиль та категорично вимагали вирішити питання щодо незалежності України. Так, німецький генерал М. Гофман «говорив українським делегатам, що якщо вони хочуть мати формальне право укласти мир незалежно від того, чи укладе його Радянська Росія, то український уряд має формально проголосити повну незалежність Української Республіки» [Дорошенко, 1932, с. 300].

Не випадково між доповіддю делегації в Малій Раді та остаточним рішенням про необхідність Четвертого Універсалу був прямий логічний зв'язок (хоча проблема державного статусу України була багатоаспектною та складною) [Солдатенко, 1999а, с. 403-447]. У цьому ж ключі – нагальній необхідності вести незалежну, самостійну зовнішню політику – витримана й «Відозва Генерального секретаріату до народу України про мирні переговори» від 8 січня 1918 року [*Українська Центральна Рада*, 1997, с. 97-98]. Завданням негайно укласти мирний договір (як першочерговим аргументом) мотивував необхідність прийняття Універсалу і голова Центральної Ради М. Грушевський, коли подавав документ на затвердження Малій Раді 11 січня 1918 року [*Українська Центральна Рада*, 1997, с. 101].

Проголошення Української Народної Республіки «самостійною, ні від кого незалежною, вільною суверенною державою українського народу» стало надзвичайно важливою віхою створення національної держави, що відкривало перед нацією якісно нові горизонти на міжнародній арені. У Четвертому Універсалі заявлялося, що з усіма сусідніми державами Українська Народна Республіка розраховує жити у злагоді та дружелюбності, не дозволяючи жодному з них втручатися у своє самостійне життя [*Українська Центральна Рада*, 1997, с. 103].

Однак закріплення у вищому акті нового статусу УНР відбулося в той момент, коли вона в буквальному значенні слова була за кілька кроків від загибелі. На Київ наступали війська Радянської України та Радянської Росії. Дуже швидко з'ясувалося, що чинити їм ефективний опір просто нема кому.

Тому паралельно з подіями у Києві під час перебування Л. Троцького в Петрограді було вирішено спробувати відсторонити делегацію Центральної Ради від переговорів у Бресті, а натомість домовитися із західними партнерами про участь у конференції делегації Радянської України. Звичайно, було зрозуміло, що без ускладнень здійснити цей план буде неможливо через очевидну його невигідність для країн Четверного союзу. Однак розрахунок базувався на тому, що останні змушені будуть реагувати на реалії –

повсюдне поширення влади Рад та звуження до мінімуму впливу Центральної Ради з явною перспективою її зникнення з політичної арени взагалі [Солдатенко, 2009b, с. 61].

Природно, що з поновленням роботи конференції у Бресті Л. Троцький, А. Іоффе, Ю. Медведєв та й інші радянські представники цілеспрямовано, хоч із застосуванням дипломатичних прийомів, прагнули реалізувати намічений РНК план. З цією метою вони висували різні умови, застерігали – мовляв, делегація УНР мала підписати договори, які будуть узгоджені чи то з урядом Росії, чи то з радянською делегацією, та доводили західним дипломатам, що підписувати мир із Центральною Радою – все одно що мати справу з «вчорашнім днем», оскільки влада Генерального секретаріату в Україні фактично не існує і Центральні держави ризикують в очах усього світу опинитися в анекдотичному становищі тощо [Троцкий, 1991, с. 312-363]. Однак молоді посланці УНР виявили неабияку стійкість, відкидали домагання російського наркома та його колег. Звичайно, їм допомагало те, що за їхньою спиною були мілітаристськи налаштовані німецькі та австрійські представники, без зайвих формальностей відкидаючи будь-які демарші радянської сторони [Никольников, 1981, с. 47-48].

Не менша витримка, принциповість і послідовність знадобилися й у відносинах з німецькою та австро-угорською делегаціями. Їхнє прагнення укласти мир з Україною зумовлювалося не лише неможливістю і надалі вести війну (практично всі наявні ресурси на той час були вичерпані), а й нагальною потребою отримати хліб, продовольство, без яких вибухонебезпечна ситуація, що склалася в цих державах, обіцяла досить швидко стати критичною. Для М. Грушевського – єдиного державного діяча, який інструктував мирну делегацію, було зрозуміло, що за таких обставин спритні дипломати центральноєвропейських держав шукатимуть можливості досягти таких угод, за яких відверто слабку у військово-політичному відношенні УНР можна буде змусити «заплатити» за мир своїми сировинними та продовольчими ресурсами, одночасно економічно та військово-політично послаблюючи позиції Радянської Росії. Однак і українці мають скористатися

становищем, у яке потрапили уряди Німеччини та особливо Австро-Угорщини, для здійснення давніх українських територіальних домагань: возз'єднати з Великою Україною її західні землі [Симоненко, 1988, с. 186].

Слід зазначити, що лідери українського руху в Австро-Угорщині («Українська Парламентарна Репрезентація» та Народний комітет) поводилися дещо двозначно. З одного боку, вони постійно заявляли про бажання возз'єднати дві гілки українського народу, а з іншого – самі ж доводили практичну нереальність здійснення таких прагнень найближчим часом та погоджувалися задовольнитися культурно-національною автономією українців у складі Австро-Угорщини (стара ідея «коронного краю» – «Кронланд»). Тому М. Грушевський, точно визначивши лінію майбутнього кордону між Польщею та Україною на північному сході («турбуючись про кожне містечко, про кожне село з українським населенням»), вважав, що за поступливості Австро-Угорщини врешті-решт можна буде, використавши всі можливості на переговорах, погодитись і на згаданий більш помірний варіант [Дорошенко, 1932, с. 296].

Але з перших же контактів (як офіційних, так і приватних) австро-німецька сторона то з обуренням, то з глузуванням відкидала українські пропозиції, зарозуміло заявляючи, що не допустить втручання у свої внутрішні справи, ні за що не погодиться на «територіальні аспекти», зокрема, жодних розмов про Карпатську (Угорську) Русь (Закарпаття) і чути не хотіла. Категорично відкидалися пропозиції провести референдум у Галичині та на Буковині для з'ясування настроїв населення щодо його самовизначення. Визнання незалежної УНР ставилося у пряму залежність від згоди України на кордон, що існував між Росією та Австро-Угорщиною до початку світової війни [*Берестейський мир…*, 1928, с. 155-156].

Проте віденський та берлінський уряди все наполегливіше вимагали від своїх дипломатів не повертатися з конференції «без хліба». Українські ж делегати, хоч і самі були представниками країни, яка опинилася у вкрай критичному становищі, наполягали на своєму.

Тоді, підтвердивши 18 січня 1918 р. спеціальною заявою повноваження делегації Центральної Ради та офіційно визнавши УНР незалежною державою, яка має право самостійно укладати міжнародні договори, австро-німецька сторона на сепаратній нараді з українськими представниками вчинила на них безпрецедентний тиск. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін від імені обох держав наголосив, що уряд УНР перебуває у безнадійній ситуації, а тому потрібно негайно підписати підготовлений проєкт договору. У ньому містилися лише три позиції: загальна констатація завершення стану війни; намір встановити дипломатичні та консульські відносини між Центральними державами та УНР; зобов'язання УНР поставити Центральним державам 1 млн тонн зерна та безліч інших харчових продуктів. Інші питання відкладалися до спеціального узгодження їх урядами [Держалюк, 1998, с. 49].

Наступного дня українські дипломати запропонували свій контрпроєкт. У ньому також було три пункти: кордон у Холмщині пролягає за етнографічним принципом; зобов'язання УНР надати Центральним державам зерно та сировину має бути зафіксовано окремою додатковою (згодом вона стане «таємною») угодою; Австро-Угорщина зобов'язана провести кордон на підставі етнографічного поділу Галичини на Західну та Східну та утворити зі Східної Галичини та Буковини «коронний край» [Дорошенко, 1932, с. 315].

Після офіційного ознайомлення партнерів із цими умовами керівники австро-угорської та німецької делегацій О. Чернін та Р. Кюльман терміново виїхали до Берліна на широку нараду членів урядів обох держав. На ньому остаточно було вирішено «за будь-яку ціну укласти з Україною мир і надати їй військову допомогу, якщо вона сама її попросить» [Дорошенко, 1932, с. 315]. По суті, було отримано принципову згоду на варіант угоди, запропонований українською делегацією.

Але часу на уважне редагування підсумкового документа практично не було: з України надходили тривожні повідомлення. Українська делегація ще до полудня 26 січня через спеціального кур'єра отримала відомості, що Центральна Рада залишила Київ напередодні, але приховала інформацію до підписання договору

27 січня [Солдатенко, 2009b, с. 65-66]. Власне, йдеться про Основний договір і низку додаткових таємних протоколів, значення яких не було другорядним.

Основний текст договору засвідчував завершення стану війни між Українською Народною Республікою, з одного боку, та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Османською імперією – з іншого, а також їхнє бажання жити у мирі та дружбі. Сторони відмовлялися від взаємних територіальних та матеріальних претензій, обмінювалися військовополоненими, зобов'язувалися налагодити економічні відносини [*Українська Центральна Рада*, 1997, с. 137-139].

Договір, підписаний представниками УНР із Центральними державами, – це акт геополітичного масштабу: він став першим договором часів Світової війни, який зупинив криваве божевілля на гігантських просторах із десятками мільйонів населення. На дипломатичному фронті досягалося одне зі стратегічних завдань Української революції, що було цілком співзвучне з прагненнями народів воюючих країн, усього людства.

Водночас, оцінюючи Брестські угоди, дуже важливо розглядати усі документи у комплексі. А у численних суперечках треба уникати абстракцій; цілком резонно прислухатися до роздумів безпосередніх творців важливих історичних актів.

Так, уже 27 січня 1918 р. граф О. Чернін надіслав до Відня повідомлення надзвичайної ваги, в якому передано не лише повний зміст досягнутих з УНР угод, а й смислове розшифрування формул та їх комбінацій, розгадати далекоглядні наслідки, реалізації яких українським делегатам було вкрай складно.

До речі, тут постарався українець М. Залізняк, який, не маючи жодних офіційних повноважень, з величезним ентузіазмом переконував делегацію УНР погодитись із формулюваннями, запропонованими західними партнерами (подальша його доля свідчить, що виявлена активність була аж ніяк не безкорисливою) [Солдатенко, 2009b, с. 65]. У згаданому документі, серед іншого, йшлося про таке.

Кордон між Австро-Угорщиною та Україною залишається таким самим, яким він був до 1914 р. між Австро-Угорщиною та

Росією. Що ж до кордону УНР з Польщею, то її мала пізніше встановити змішана комісія [Дорошенко, 1932, с. 317].

Іншим положенням документа (секретного протоколу) Україна зобов'язувалася поставити Центральним державам не менше 1 млн тонн зерна і, за словами О. Черніна, Німеччина та Австро-Угорщина «мають допомогти в організації транспорту через надання військового та технічного персоналу, тому поставки повинні виявитися у наших руках» [Дорошенко, 1932, с. 318].

У таємній декларації, якою обмінялися лише міністр закордонних справ Австро-Угорщини та представники української делегації, йшлося про гарантії в УНР, що надаються національним меншинам, та обіцянки цісарського уряду розробити до 20 липня 1918 р. законопроєкт, згідно з яким Східна Галичина та Буковина з українським населенням повинні були об'єднатися в один «коронний край», а також містилися запевнення, що уряд імперії намагатиметься надати цьому чинності закону [Дорошенко 1932, с. 319].

Здається, асиметрія тут така разюча, навіть обурлива, що не помітити відмінності (прірви) між уже здійсненим, законодавчо гарантованим і сумнівно обіцяним, надто проблематично досяжним не може ніхто, здатний логічно мислити. Але й наведене положення було схвалене.

По суті, якщо дипломатичну мову перекласти на безжально-об'єктивні оцінки, то незаперечною є данність: безвихідним становищем керівництва УНР новоявлені партнери скористалися вправно та сповна. Кожне положення підсумкових документів обумовлювалося такою кількістю застережень, що за реалістичного погляду на них ставало зрозуміло: або Україна платитиме неадекватну ціну за обіцяну допомогу, або її грубо, принизливо обдурять, як це було, наприклад, з абсолютно нездійсненними умовами, за яких на користь УНР начебто вирішувалися питання про Холмщину, Підляшшя та Східну Галичину.

Незаперечним є й те, що, якби Німеччина та Австро-Угорщина не отримали очевидної економічної вигоди (ймовірно, варто згадати, що на основі виробленої змішаною спеціальною економічною комісією угоди у квітні 1918 р. Україна мала поставити Німеччині,

крім хліба, 400 млн штук яєць, 2,75 млн пудів м'яса (у живій вазі), 37,5 млн тонн руди та ще багато сировини). Це відкривало можливість зняти внутрішню напругу в голодуючих країнах, без чого навряд чи держави Четверного союзу взагалі підписали б будь-яку угоду з УНР [Притуляк, 1997, с. 62-71].

Австро-німецька сторона під різними приводами буквально відібрала в українських дипломатів єдиний екземпляр таємного договору про Галичину (передавши його на зберігання до Міністерства закордонних справ Німеччини) з тим, що у разі недотримання Україною умов постачання хліба (а в те, що їх можна виконати, міг вірити лише абсолютно позбавлений реалізму політик) автоматично втратять чинність усі домовленості [Солдатенко, 2002b, с. 259-260]. Шляхом відвертого цинічного шантажу Відень домігся суттєвого перегляду таємної угоди про Холмщину на користь поляків, не особливо переймаючися грубим порушенням науково-етнографічного принципу і не залишаючи наполегливих спроб взагалі «законно поховати» всі угоди щодо взятих перед українцями зобов'язань [Коваль, 1999, с. 106-118; Солдатенко, 2004c, с. 344-347].

Багато в чому некоректною виявилася конкретизація положень економічного договору: вони були на межі зриву, оскільки західні делегації відверто домагалися односторонніх преференцій. Всіляко ухиляючись від точної фіксації своїх зобов'язань, вони, істотно зменшуючи обсяги можливого експорту в Україну, поставили українській стороні вимогу підписати, а потім і виконати умови, які були заздалегідь непропорційними, програшними і, зрештою, навіть згубними для української економіки (а в принципі – часто просто нереальними) [Притуляк, 1997, с. 65-69].

Для досягнення мети Берлін і Відень не зупинялися перед безпардонною ревізією та фальсифікацією Основного договору, підписаного в Бресті 27 січня 1918 р. Недалеко від істини був А. Денікін, який вважав, що основою своєї економічної політики Німеччина поклала принцип: «…для цього моменту – викачування з України по можливості найбільшої кількості сировини, для чого було заборонено чи ускладнено товарообмін із сусідами, навіть із

окупованою німцями Білорусією; на майбутнє – захоплення українського ринку..., оволодіння чи підрив української промисловості та штучне утворення значної заборгованості України» [Деникин, 1930, с. 137].

Ще під час конференції розвіялися надії на примноження українських збройних сил за рахунок формувань із військовополонених, які потрапили до німецьких та австро-угорських таборів. На відповідні прохання представники урядів центральноєвропейських держав відповіли фактично відмовою [Солдатенко, 2009b, с. 69]. Посилаючись на технічні труднощі передислокації українських військ для передачі їх під начало Центральної Ради, вони домагалися походу в Україну власних регулярних збройних сил. Делегація УНР після належних консультацій з урядом, який уже перебував у Житомирі, робила спроби домовитися про те, щоб німецькі війська дислокувалися лише вздовж лінії північного кордону України. Але, маючи реальну силу, австро-німецька сторона не так домовлялася, як диктувала свої умови. І тому без особливих труднощів, скориставшись безпорадністю Центральної Ради, провела рішення, відповідно до яких збройні сили Австро-Угорщини та Німеччини – як гарантія дотримання інших положень договору – мали просунутися вглиб України. Власне, навіть текст відповідного документа – звернення Центральної Ради до урядів Німеччини та Австро-Угорщини – склала німецька сторона, а українському представнику М. Любинському нічого не залишалося, як підписати чужий текст [Дорошенко, 1932, с. 333]. Д. Дорошенко наводить переконливі аргументи на користь висновку, що «сама збройна інтервенція… була уже наперед вирішена в Берліні ще перед підписанням мирного договору» [Дорошенко, 1932, с. 333]. І, не чекаючи, поки українські лідери переконають власний народ у доцільності окупації, німецькі війська розпочали 18 лютого 1918 р., за словами В. Винниченка, «військовий променад по Україні» [Винниченко, 1920b, Ч. II. с. 291]. Приблизно 25-тисячні більшовицькі формування не могли розраховувати на скільки-небудь серйозний спротив добре організованим і озброєним арміям, що сягали 500 тисяч бійців. У квітні радянську владу на всій території України було знищено та відновлено владу Центральної Ради.

Отже, перша широкомасштабна зовнішньополітична акція Української Народної Республіки – участь у Брестській мирній конференції – ознаменувалася перетворенням щойно відродженої національної держави у повноправний суб'єкт міжнародних відносин, підтвердилася практично миттєвим європейським визнанням. Але досягнутий на конференції успіх – укладення мирного договору – надав настільки зловісної ролі зовнішньополітичному чиннику, що саме він став вирішальним у загибелі тієї ж держави, перервав республікансько-демократичний етап Української революції, поставив націю перед необхідністю долати нові випробування.

У ході Брест-Литовської конференції Центральні держави домоглися реалізації однієї з важливих цілей, яку вони ставили перед собою – серйозного ослаблення позицій Радянської Росії на переговорах. Аж до підписання договорів із УНР західні дипломати демонстрували майже повне небажання вести діалог із російською делегацією – мовляв, вистачало клопоту у спілкуванні з українською стороною [Коваль, 1999, с. 106]. Останню це влаштовувало: маючи визнання та підтримку нових союзників, спираючися на їхній могутній потенціал, передбачалося розраховувати на те, що у взаєминах з Росією позиції зміцнюються настільки, що у разі неминучого в перспективі вирішення різних питань можна буде почуватися досить упевнено: тили надійно захищені.

Для Радянської Росії те, що відбувалося, оберталося практично суцільним негативом. Мало того, що у стратегічному відношенні молода, незміцніла держава рішуче відкидалася на такі позиції, про які не можна було й подумати ні напередодні, ні під час Світової війни. Вимальовувалася цілком прозора перспектива: австронімецький блок і далі диктуватиме свої умови, а Українська Народна Республіка під його захистом також прагнутиме реалізації своїх інтересів із силових позицій, принаймні – отримувати можливість у разі виникнення проблем чи протиріч вдаватися до шантажу та тиску.

Так і сталося. Керівництво РСФРР змушене було лише байдуже спостерігати, як 18 лютого 1918 р. почалася і відбувалася військова окупація України, як нечисленні червоноармійські загони намагалися

протистояти масованому іноземному нашестю. Зважаючи на реальну розстановку сил, Радянська Росія пішла на підписання 3 березня 1918 р. грабіжницького, анексіоністського, принизливого Брестського договору. За мирний перепочинок, що отримувався, довелося дуже дорого «заплатити». Зокрема, пункти договору щодо України ще більш юридично відокремлювали і, умовно кажучи, віддаляли її від Росії.

Відповідно до шостої статті Брест-Литовського договору Україна практично відторгалася від Російської Федерації, на її територію вводилися окупаційні війська. Радянський уряд зобов'язувався негайно укласти мир із урядом, санкціонованим окупантами. З території України негайно виводились усі червоноармійські частини. Необхідно було також припинити будь-яку агітацію та пропаганду проти правлячого режиму, що було рівносильне згортанню, припиненню легальної діяльності місцевих більшовицьких організацій [*Документі внешней политики СССР…*, 1957, с. 116].

Звичайно, В. Ленін, його прихильники, домігшись у нелегкій боротьбі переваги над «лівими комуністами», які виступали за «революційну війну», доводили, що іншого виходу у них не було – екстремальні обставини змушували піти на неймовірні жертви, зокрема і щодо інтересів трудящих України, зважаючи на те, що мирний перепочинок усе змінить: оперативно буде накопичено необхідний потенціал радянської влади, а революційна хвиля, що піднімається в Європі, неминуче «змете» імперіалістичні режими. Загалом виникнуть надійні передумови для ліквідації несправедливих, нав'язаних угод, повернення завоювань, що здійснювалися раніше.

Така логіка та аргументи були підтримані більшістю делегатів VII Екстреного з'їзду РКП(б) та IV Всеросійського з'їзду Рад, у тому числі й посланцями України.

У такому ж дусі було схвалено й рішення Другого Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, що відбувся 17-19 березня 1918 р. у Катеринославі. На той момент австро-німецькі війська окупували більшу частину Правобережжя і

стрімко просувалися вглиб республіки. Із 1200 делегатів більшовиків було лише 401. До них примикали 27 лівих українських соціал-демократів. Найбільш чисельною виявилася об'єднана фракція російських та українських есерів. Їм належало 414 голосів. Їх підтримували 13 українських соціал-демократів. 90 осіб були безпартійними. Інші представляли менш впливові політичні партії та табори [Солдатенко, 2009b, с. 118].

З'їзду належало виробити непросту лінію поведінки в умовах, коли треба було зважати не лише на факт реалізації Брестського миру, підписаного Центральною Радою (він, природно, не визнавався правомочним, і маси закликалися до нещадної війни з іноземними поневолювачами), а й з умовами миру, досягнутими 3 березня 1918 р. Центральними державами із Радянською Росією.

Делегати Всеукраїнського з'їзду Рад, подолавши опір «лівих комуністів», схвально поставилися до виходу з війни Радянської Росії, вітали досягнутий мирний перепочинок, визнали його життєво необхідним для збереження бази міжнародної соціалістичної революції.

Одночасно II Всеукраїнський з'їзд Рад вирішив проголосити Україну самостійною державою, щоб не дати Німеччині приводу звинуватити РСФРР у порушенні причетності до збройних акцій проти окупантів, взяти на себе всю відповідальність за продовження воєнної боротьби.

8. Про хаос та етнос: Донецький синдром

Десь восени 2011 року до автора цієї книги завітав В. Корнілов. Раніше ми не були знайомі. Візитер виявився політологом і публіцистом, керівником Української філії Інституту країн Співдружності Незалежних Держав. Він подарував свою книгу, яка щойно вийшла, із заголовком на обкладинці: «Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта» [Корнилов, 2011, 603 с.] і запросив на презентацію монографії, запланованої в Парламентській бібліотеці України. Новий знайомий розраховував на компетентну оцінку його твору, зважаючи на публікації В. Солдатенка про Донецько-Криворізьку радянську республіку, які виходили як за радянських часів, так і після здобуття Україною незалежності. В. Корнілов був непогано з тим обізнаний, що підтвердили й посилання на згадані публікації з притаманними їм полемічними сюжетами, позиціями й оцінками. Власне, це випливало вже з напису на форзаці подарованого екземпляра: «Шановний Валерію Федоровичу! Наші погляди на події, що описуються, іноді розходяться, але в чому ми єдині, так це в бажанні шукати Правду! З повагою Володимир Корнілов».

Додатковим аргументом участі у презентації було те, що запрошений науковий експерт народився і виріс на Донбасі, що з малою батьківщиною, з колегами з Донецької області, підтримував регулярні зв'язки. Часто бував у Донецькому університеті, випускником історичного факультету якого був новий автор дослідження про Донецько-Криворізьку республіку.

Ідею створення представленої книги підказав покійний на той час брат – журналіст та дослідник історії Донбасу Дмитро Корнілов. Автор серйозно та плідно попрацював, за допомогою широкого кола зацікавлених осіб зібрав чималий емпіричний матеріал, зробивши його фотокопії. Вміщені на сторінках видання, вони, очевидно, мали бути наочним підтвердженням як істинності наведеного фактичного матеріалу, так і запропонованих оцінок, висновків.

На презентації, що зібрала досить велику кількість учасників, значну кількість становили чинні політики – народні депутати,

представники різних партій та засобів масової інформації. Пов'язано це було не лише з організаційними зусиллями, зробленими В. Корніловим. На той час було написано і наговорено стільки всього, у тому числі сенсаційного та спекулятивного про Південний Схід України, особливо Донбас, точніше його мешканців, що суспільна свідомість нерідко впадала буквально в шоковий стан. Чого тільки вартою була знайдена в щоденникових записах і широко розтиражована сентенція багаторазового лауреата Сталінських, Ленінських та Державних премій, який обирався делегатом партійних з'їздів та депутатом Верховної Ради СРСР та УРСР, талановитого письменника Олеся Гончара! У глибоко особистому документі він зазначив, що Донбас – то «ракова пухлина» на тілі України, і без її видалення республіці не вижити. Ця теза широко використовувалася у дискусіях різних рівнів, зокрема першим Президентом України та згодом керівником української делегації у контактній групі з урегулювання конфлікту на Донбасі Л. Кравчуком.

Природно, книга, що вийшла, сприймалася як певний виклик патріотичним настроям тієї частини суспільства, яка вбачала в населенні пролетарського Донбасу з його міцними трудовими і революційними традиціями джерело неприємностей і бід для України. Звісно, багато хто це добре знав і розумів. Проте, помилкою було б піддатися ідейно-політичним спокусам, полишити позиції наукових канонів.

На презентації, після вступного виступу В. Корнілова, слово було надано В. Солдатенку. Вирішивши трохи «поінтригувати» слухачів, він спочатку спробував коротко, але дуже ємно охарактеризувати регіон, який територіально окреслювали ініціатори створення ДКРР. Тут і надзвичайно насичена різними природними копалинами, водночас дуже родюча земля з виходом до моря, і надзвичайно вигідне геополітичне розташування, і надзвичайно розвинена економічна інфраструктура, і особливий контингент мешканців із величезними господарськими здобутками. З такими даними апріорі теоретично можна було розраховувати на просто блискуче втілення в життя ідеї про окреме державне утворення з

чудовими перспективами. Але проблема полягала в тому, що відбутися подібний проєкт не міг, у чому переконує об'єктивна оцінка розвитку тогочасних подій, а зовсім не позбавлена реальних підстав ідилічна мрія, яка названа в книзі чомусь ще й розстріляною.

У чому можна і потрібно було підтримати В. Корнілова, так це в тому, що в більшості публікацій, що з'явилися в новітній час, історія Донецько-Криворізької радянської республіки або обходилася, замовчувалася, або засуджувалася, піддавалася декларативній різкій критиці як прояв неприпустимого, навіть злочинного сепаратизму із втручанням імперських сил, а тому чужою українському духу та українському інтересу. Потрібно було серйозно дослідити дуже непростий, заплутаний в історіографії епізод.

2001 року, до 10-ї річниці незалежності України вийшла досить ґрунтовна книга, присвячена урядам України у XX столітті [*Уряди України...*, 2001, 608 с]. В. Солдатенко був запрошений до авторського колективу та написав статті-сюжети про Є. Бош, яка виконувала функції голови першого радянського уряду України – Народного секретаріату у грудні 1917 року – на початку березня 1918 року, та М. Скрипника – першого офіційного голову цього уряду (початок березня – середина квітня 1918 року).

Під час обговорення структури видання в Інституті історії України автору цієї публікації довелося висловити пропозиції щодо необхідності включення до монографії розділу про уряд – Раду народних комісарів Донецько-Криворізької радянської республіки та її голову – Ф. Сергєєва (Артема). Це було б цілком логічним і виправданим. Адже в книзі передбачалися сюжети про Державний секретаріат – уряд Західно-Української Народної Республіки у 1918-1920 роках, про всі уряди Криму та його керівників, хоча Крим до 1954 р. не входив до складу України, українських урядів там не було.

Пропозиції були відхилені, незважаючи на те, що скільки-небудь переконливих пояснень не наводилося.

Коли за кілька років виникла пропозиція про перевидання монографії, природно, з виправленнями та доповненнями, знову

виникло питання про необхідність сюжету про уряд Донецько-Криворізької республіки та нарис про його голову. В. Солдатенку було офіційно доручено підготувати відповідні матеріали. Однак книга більше не вийшла (до необхідності її оновленого варіанта приходили ще кілька разів) з кон'юнктурних міркувань. Завадили неоднозначні метаморфози, що трапилися з деякими з останніх глав Кабінету Міністрів України, які не дозволяли з наукових позицій дати об'єктивну наукову оцінку їх діяльності.

Враховуючи як згадані, так і інші фактори, на презентації видавалося доцільним вітати серйозну спробу дослідити історію Донецько-Криворізької радянської республіки. Проте важко було погодитися з головними висновками книжки В. Корнілова. У полеміці з авторами, які негативно зображували непростий феномен, шанувальник ДКРР не лише виправдовував її появу та діяльність, захищав її ініціаторів та функціонерів. Він серйозно гіпертрофував історичний феномен, вважав незаперечно позитивним, практично бездоганним досвід Донецько-Криворіської радянської республіки, звинувачував усіх, хто з різних причин сумнівався і свого часу не підтримав її утворення, включаючи В. Леніна, Й. Сталіна, Я. Свердлова, М. Скрипника.

Допущені перебільшення («перехлести»), звісно, знижували науковий рівень монографії, що обговорювалася, і давали поживу для посилення критики позиції її автора.

Як і слід було очікувати, думки тих, хто брав участь у презентації, розділилися. Одні вважали, що задум створення ДКРР був якщо не ідеальним, то принаймні досить перспективним, але ініціаторів не зрозуміли, не підтримали. Інші вважали, що шансів на успіх у починання не було. І загалом це був антиукраїнський рецидив.

За деякий час відбулося обговорення книги у кореспондентському пункті газети «Известия» у Києві [*Почему Донбасс…*, 2011]. Потім було організовано передачі на телебаченні, де автору пропонованого видання здебільшого випадала роль опонента, який одночасно не поділяв поглядів ура-патріотів. І в результаті залишався практично завжди у меншості. А критичні зауваження

сипалися і справа, і зліва. Особливо гарячкували ті, хто вважав, що регіон (Донбас) – це, по суті, якщо не російський за складом населення анклав на українській землі, то принаймні – русифікована, «п'ята колона» української державності. І чим більше розпалювалися пристрасті, тим менше у суперечках залишалося наукового змісту.

Тимчасом кампанія з пропаганди монографії В. Корнілова набирала обертів (можливо, тому сприяло керівництво Інституту країн СНД).

Зробити в таких умовах правильні висновки з історичного прецеденту, здобути повчальні уроки, застерегти від біди в таких умовах було, по суті, неможливо…

***

Зміни в Україні в перші місяці 1918 р., як у калейдоскопі, з одного боку, свідчили про неміцне, нестійке становище обох державних утворень з однаковою назвою – Українська Народна Республіка, а з іншого – виявляли все нові проблеми у їхніх відносинах з РСФРР, як, зрештою, і з іншими адміністративно-державними утвореннями колишньої імперії. За великим рахунком, переважна більшість їх виникала не випадково, і не «на порожньому місці». Просто в нових умовах історичний час ніби прискорювався, і те, що зріло досить довго, раптом виливалося у вибухоподібну форму, на перший погляд, видавалося якимись несподіванками – «сюрпризами».

Одним із подібних свідчень революційно-перетворювальних процесів стала історія створення Донецько-Криворізької радянської республіки. Непростому феномену присвячується чимало публікацій, що частково пояснюється й найновішими кризово-воєнними подіями на Сході України [Солдатенко, 2015b, с. 71; Солдатенко, 2023b, с. 237]. Частина з них має відверто кон'юнктурний, пропагандистсько-спекулятивний характер, що певною мірою торкнулося і згаданої спеціальної монографії. Очевидно, тому вона не отримала одностайної оцінки фахівців та політиків [*Почему Донбасс…*, 2011; Харченко, 2012, с. 40-56].

Тому видається цілком виправданим, за можливості коротко, звернутися до історії створення та функціонування ДКРР, поставивши в центр уваги факти, документи, спробувати оцінити їх у контексті саме українсько-російських відносин.

Проголошення Донецько-Криворізької Радянської Республіки наприкінці січня 1918 р. мало свою передісторію, логіку та основу.

Для Тимчасового уряду, який успадкував великодержавні, централістичні підходи царату до національної політики, для проурядових партій та організацій (кадети, есери, меншовики, Бунд) Україна існувала в основному і навіть винятково як географічне, а не політико-адміністративне, тим більше державне (нехай – потенційно!) поняття. Відповідною була реакція Тимчасового уряду на спроби Центральної Ради вимагати для Генерального секретаріату прерогативи в межах дев'яти губерній: Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської та Таврійської (північні повіти без Криму) [Грушевський, 1992, с. 119-120; *Українська Центральна Рада*, 1996, с. 86, 101-105, 164-168, 180-182].

«Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріату Тимчасового уряду в Україні» від 4 серпня 1917 р. повноваження Генерального секретаріату обмежувалися першими п'ятьма з перерахованих губерній. Найбільш розвинені у промисловому відношенні губернії Лівобережжя, а також товарно-землеробські губернії Півдня України, таким чином, «вилучалися» із впливу УЦР. Одним із аргументів багатомісячної полеміки навколо цього питання був змішаний склад населення зазначеної території, у тому числі й Донецько-Криворізького регіону [*Українська Центральна Рада*, 1996, с. 213-214].

Центральна Рада, зі свого боку, тривалий час не виявляла належної твердості, послідовності, принциповості щодо Донкривбасу як органічної складової України. Зустрівши Інструкцію Тимчасового уряду обуренням, після бурхливого обговорення її на засіданнях Малої Ради та сесії УЦР документ Тимчасового уряду, а отже, і його позицію щодо Донкривбасу було загалом схвалено [Солдатенко, 2008а, с. 349-351].

Після повалення Тимчасового уряду було порушено питання «про об'єднання українських земель», і 31 жовтня Центральна Рада ухвалила повною мірою поширити владу Генерального секретаріату на всі «відмежовані» землі України, де більшість людей становили українці, а саме – Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, а також Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини [*Українська Центральна Рада*, 1996, с. 379].

У III Універсалі Центральної Ради (7 листопада 1917 р.) Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму) вже беззастережно розглядалися як українська територія [*Українська Центральна Рада*, 1996, с. 400]. Загальним недоліком перелічених рішень та документів було те, що чіткого поділу територій, наприклад, на повітовому рівні, не передбачалося. До того ж, як в офіційних актах Тимчасового уряду, так і Центральної Ради зовсім не згадувалося про можливі розмежування (кордони) на Сході України, безпосередньо в зоні Війська Донського. Така невизначеність у більшості випадків сприймалася як територіальна суперечливість, що могло і насправді служило підґрунтям для прояву свавільних тенденцій, спроб реалізації суб'єктивних намірів.

До кінця осені 1917 р. викристалізувалась ідея утворення Донецько-Криворізької радянської республіки. Вона детермінувалася позицією більшовиків Лівобережжя щодо відмінності Донецького та Криворізького басейнів від господарських засад решти території України, проблематичності входження Донкривбасу до складу України, необхідності з'ясування цього питання шляхом референдуму. Після того, як Центральна Рада оголосила себе найвищою владою в Україні, а всупереч цьому посилився процес встановлення влади Рад на місцях, особливо у промислових, пролетарських центрах, ідея вичленування Донкривбасу набула нових імпульсів та поступово почала переходити в практичну площину.

Як відомо, більшовики Південно-Західного краю у листопаді 1917 р. запропонували скликати Всеукраїнський з'їзд Рад для розв'язання найактуальніших проблем тогочасного життя. Цю ідею підтримали багато місцевих Рад [Солдатенко, 2008а, с. 428-429].

Водночас обласний комітет РСДРП (більшовиків) Південно-Західного краю, який першим усвідомив необхідність консолідації сил у всеукраїнському масштабі, виступив з ініціативою скликання Всеукраїнського з'їзду більшовицьких організацій, щоб утворити керівний партійний центр більшовиків України. Якби ця ініціатива була підтримана Донецько-Криворізьким обкомом партії та особисто Ф. Сергєєвим (Артемом) як членом ЦК РСДРП(б), то такий центр, очевидно, вдалося б створити вже в грудні 1917 року. Але цього не сталося. На Обласний (Крайовий) з'їзд РСДРП(б), що відбувся у Києві 3-5 грудня, приїхали делегати від більшовицьких організацій Південно-Західного краю, Південно-Західного фронту, Катеринослава та Єлисаветграда. У той час, як у Києві засідав Обласний (Краєвий) з'їзд РСДРП(б), у Харкові делегати зібралися на свою окрему обласну партійну конференцію. Проігнорувавши з'їзд у Києві, конференція вважала за потрібне «скликати в найближчому майбутньому з'їзд партійних організацій Донецько-Криворізького басейну та Південно-Західного краю», але не для організаційного об'єднання, а лише «з метою розробки спільного плану агітації та боротьби» [Варгатюк та ін., 1980, с. 301-311].

Водночас керівні працівники Донецько-Криворізької обласної партійної організації зайняли подвійну позицію щодо Всеукраїнського з'їзду Рад: з одного боку, на низці засідань підтримали ідею скликання Всеукраїнського з'їзду Рад, виділили свого представника до Організаційного бюро з підготовки з'їзду, сприяли його діяльності, з іншого – одночасно у Харківській міській та Донецько-Криворізькій обласній Радах робітничих та солдатських депутатів обговорювали ідею створення обласної Донецько-Криворізької радянської республіки [Курас та Солдатенко, 2001, с. 42].

Виступаючи 17 листопада 1917 р. на пленумі обласного комітету Рад Донецького та Криворізького басейнів під час обговорення українського питання, Артем підтримав меншовика Рубінштейна та есера Голубовського, висловився на підтримку свободи самовизначення областей та народів, проти «анексування» їхньою Центральною Радою. Він пропонував «створити незалежну від київського центру самоврядну автономну Донецьку область та

домагатися для неї всієї влади Рад». На пропозицію Артема пленум ухвалив рішення: «Розгорнути широку агітацію за те, щоб залишити весь Донецько-Криворізький басейн з Харковом у складі Російської Республіки та віднести цю територію до особливої, єдиної адміністративно-самоврядної області» [*Известия Юга*, 1917, Ноябрь 19].

Цю ідею відображено і в резолюції загальних зборів Харківської Ради, схваленої 24 листопада. Донецький та Криворізький басейни розглядалися у ній як область, яка не входить до складу України. 22 листопада це положення також включили до резолюції загальних зборів робітників та службовців Харківського вузла Південних залізниць, схваленої після виступу Артема [*Донецкий пролетарий* (Харьков), 1917, Ноябрь 25, 26].

За прикладом останнього, виконуючи ухвалу пленуму обласного комітету Рад, діяли й інші більшовики Харкова. Виступаючи 29 листопада у думі, член більшовицької фракції Е. Лугановський стверджував, що Харківська губернія та Донбас знаходяться на території, що не належить Україні, віднесення їх до України «в економічному відношенні дуже згубне, оскільки цим здійснюється розчленування Донецького басейну» [*Донецкий пролетарий* (Харьков), 1917, Декабрь 1].

Так було започатковано практичний розвиток кампанії за виділення з України Донецько-Криворізької області в окрему адміністративну одиницю. У грудні 1917 р. проблему мав вирішити ІІІ з'їзд Рад Донецько-Криворізької області під час обговорення питання про обласну організацію.

Намір організувати «обласну» республіку протиставлявся Українській Народній Республіці, яка кваліфікувалася більшовиками як буржуазна держава. Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся 11-12 грудня 1917 р. у Харкові та проголосив Україну Республікою Рад, заявив про повалення влади Центральної Ради, встановлення федеративних зв'язків Радянської України з Радянською Росією, обрав Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) Рад, а останній створив перший радянський уряд України. Третину обраного на з'їзді ЦВК Рад становили представники Рад Донецько-Криворізької області, а дехто з них, у тому числі Артем, увійшли також до Народного секретаріату.

Однак, попри ці рішення, І Всеукраїнський з'їзд Рад за наполяганням делегатів від Донецько-Криворізького району обговорив питання «Про Донецько-Криворізький басейн». У резолюції з цього питання сказано: «Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих та солдатських депутатів протестує проти злочинної імперіалістичної політики керівників козацької та української буржуазних республік, які намагаються поділити між собою Донецький басейн, і добиватиметься єдності Донецького басейну у межах Радянської Республіки» [*Великая Октябрьская… Хроника...*, 1982, с. 490-492].

Проєкт резолюції, очевидно, готувався до ІІІ з'їзду Рад Донецько-Криворізької області і згодом був лише відповідно відредагований: таким чином резолюція не зовсім вдало маскувала поняття «Російська Республіка» словами «Радянська Республіка».

27-30 січня 1918 р. відбувся IV обласний з'їзд Рад робітничих та солдатських депутатів. На з'їзді були присутні 74 делегати з правом вирішального голосу (48 більшовиків, 19 есерів, 5 меншовиків, 2 безпартійні) [*Матеріали та документи…*, 1928, с. 251].

До порядку денного були внесені питання: 1) поточний момент; 2) економічна політика у Донецькому басейні; 3) обласна організація. В останньому пункті, власне, точніше було б говорити про організацію області. Доповідь із цього питання зробив С. Васильченко. Основні його тези, згідно з газетою «Донецкий пролетарий», зводилися до наступного: «У міру зміцнення радянської влади на місцях, федерації Російської соціалістичної республіки (маються на увазі складники, суб'єкти РСФРР – *В. С.*) будуватимуться не за національною ознакою, а за особливостями національно-господарського побуту. Такою самодостатньою в господарському відношенні одиницею є Донецький і Криворізький басейни. Донецька республіка може стати зразком соціалістичного господарства для інших республік. У силу цього Донецький і Криворізький райони повинні мати самостійні органи економічного і політичного самоврядування. Влада, що організується в області, – Рада Народних Комісарів, відповідальна перед з'їздом та перед виконавчим органом з'їзду – обласним комітетом» [*Матеріали та документи…*, 1928, с. 254].

Із співдоповіддю з питань, що обговорюються, виступив член ЦВК Рад України, народний секретар праці М. Скрипник. Він був

супротивником виведення Донецького та Криворізького басейнів зі складу України. Проте чіткістю аргументації його позиція не вирізнялася. «Ставити в основу організації влади економічний принцип – правильно; не можна, однак, майбутнє переносити у сучасність, – говорив народний секретар. – Мир насамперед означає національне питання, право націй на самовизначення» [*Матеріали та документи…*, 1928, с. 254].

Таким чином, не заперечуючи економічного принципу будови федеративної пролетарської держави в цілому, М. Скрипник вважав передчасною його реалізацію щодо Донкривбасу. Еклектизм поглядів одного з провідних більшовицьких діячів України привів його до відстоювання відповідної штучної формули: «Виділення Донецького басейну означало б підрив радянської влади та посилення Генерального Секретаріату. Автономія необхідна, але як частина, що входить до складу Української Федерації» [*Матеріали та документи…*, 1928, с. 255].

У дискусії, що розгорілася, яка набула досить гострого, емоційного характеру, позицію М. Скрипника підтримали лише есери (Голубовський), а серед більшовиків представник ЦВК Рад України опинився, по суті, в ізоляції і зазнав запеклих нападок з боку прихильників утворення Донецько-Криворізької радянської республіки. Останні жодних нових аргументів не висували, проте консолідовано звинувачували М. Скрипника у націоналізмі. Так, Артем, виходячи з ідеалу загальної пролетарської федерації, заявляв: «Ми не розбиваємо ні єдиної федеративної республіки, не зазіхаємо на національні інтереси України, ми не маємо наміру створювати незалежну республіку. Хіба ми збираємось проводити особливу митну політику та ін.? Ми хочемо зв'язатися з усією країною. "Вся влада Радам" – вся влада пролетаріату та найбіднішому селянству, яким нікого не потрібно пригнічувати» [*Матеріали та документи…*, 1928, с. 255].

У наведеному контексті очевидне ототожнення «всієї країни» з Росією в її колишніх межах. І вже звідти витікали звинувачення М. Скрипника у схильності до сепаратизму. Артем наголошував: «Сепаратисти не ми, а ви (М. Скрипник, ЦВК Рад України – *В. С.*).

Чому ви прагнете бути з Києвом? Тому що Радянська республіка не за національною ознакою для вас міцніший горішок, ніж національна. …Ми як більшовики не розходимося з тов. Скрипником. Ми розходимося з ним як з офіційним представником Українського ЦВК» [*Известия Юга* (Харьков), 1918, Февраль 14].

Артем стверджував, що вже під час перемоги соціалістичної революції національне питання втрачає своє значення. Ця позиція була підтримана та розвинена у виступах інших прихильників створення Донецько-Криворізької радянської республіки. Зокрема, М. Жаков доводив: «Якщо політика Донецького басейну може бути чомусь підпорядкована, то, звичайно, не випадковим тимчасовим політичним завданням наших українських товаришів, а політиці промислових центрів півночі.

Донецький басейн важливий насамперед для долі всієї Російської революції в цілому. Його організація, революційне будівництво (а тут ще не було революції, не було "Жовтня") повинні стояти на першому плані. Звичайно, ми повинні допомогти своєю участю в житті всього півдня подолати вплив дрібної буржуазії як на Україні, так і на південному сході, однак саме для цього "пролетарський кулак", який зараз розпластаний на всі п'ять пальців, має бути зібраним, організаційній розхлябаності та багатовладдю має бути покладено кінець» [*Известия Юга* (Харьков), 1918, Февраль 14].

Ще різкіші формулювання вжив С. Васильченко в заключному слові з питання, що обговорювалося. «Скрипник двома ногами стоїть на націоналізмі, – безапеляційно заявив доповідач. – Має рацію Сандомирський (меншовик, який у принципі підтримав ідею створення Донецько-Криворізької радянської республіки – *В. С.*) – щось одне: або соціалістична революція, або ви загрузнете по коліно в націоналізмі. Скрипник стверджує, що ще не зжито національних забобонів. Однак Рада загинула під тиском сил ззовні України, і все-таки вона загинула, і повстання на її захист не сталося. Якщо III Всерос. З'їзд говорить про федерацію націонал. республік, це не виключає об'єднання за економічною (ознакою)… Нам не потрібні ні міністерство закордонних справ, ні монетні двори, нам потрібна радянська влада, виконавиця центральної

влади Ради Народних Комісарів» [*Матеріали та документи…*, 1928, с. 256].

М. Скрипник спробував переламати ситуацію і вніс на розгляд проєкт резолюції, яка, на його думку, примиряла розбіжності. У документі пропонувалося: «IV обласний з'їзд Рад робітничих депутатів Донецьк. бас. та Криворізького району ухвалює: 1) Донецьк. Бас. і Криворізьк. район становлять автономну область південно-російської Української Республіки як частини Всеросійської Федерації Радянських Республік» [*Матеріали та документи…*, 1928, с. 257].

Однак така, по суті, паліативна позиція була рішуче відкинута більшістю тих, хто взяв участь у дебатах, і М. Скрипник сам зняв свій проєкт резолюції, додавши, що «вона (резолюція – *В. С.*) мала декларативний характер і не має на меті дезорганізувати фракцію» [*Матеріали та документи…*, 1928, с. 257].

50 голосами було ухвалено проєкт резолюції, внесений С. Васильченком. У документі було зафіксовано: «У міру того, як у вільній федерації радянських республік Росії з розвитком соціалістичної революції засоби виробництва будуть усуспільнюватись, головні галузі промисловості націоналізовуватись, виділення окремих республік дедалі більше буде і повинно проводитися за принципом особливостей тієї чи іншої області в господарсько-економічному відношенні.

Донецький і Криворізький басейн як область, що вже й зараз має свою певну економічну господарську фізіономію, повинен мати власні органи економічного та політичного самоврядування, єдині органи влади, які організують у басейні політичний, економічний і культурний правопорядок Радянської республіки» [*Матеріали та документи…*, 1928, с. 258-259].

Відповідно до резолюції, слід було обрати обласний комітет Рад Донецько-Криворізької області, який, у свою чергу, мав організувати Раду народних комісарів Донецько-Криворізької радянської республіки.

В обласний комітет були обрані п'ять більшовиків – С. Васильченко, М. Жаков, М. Тевелєв, І. Варейкіс, Андрєєв; один

меншовик – Рубінштейн; три есери – Киричок, Рівненський, Макар'ян. Кандидатами в члени обкому були також обрані Алексєєв, Марк, Попов (усі меншовики) та Голубовський, Добровольський, Чорний (усі есери) [*Матеріали та документи…*, 1928, с. 259-260]. Через день після закінчення з'їзду Рад, 14 лютого (1 лютого за ст. ст.) 1918 р., обласний комітет Рад сформував Раду народних комісарів Донецького та Криворізького басейнів.

До складу обласного радянського уряду увійшли Ф. Сергєєв (Артем) – голова Раднаркому та комісар у справах народного господарства та його однодумці: С. Васильченко – народний комісар внутрішніх справ, М. Жаков – комісар народної освіти, А. Каменський – комісар державної контролю, Б. Магідов – народний комісар праці, В. Межлаук – народний комісар фінансів, М. Рухімович – народний комісар у військових справах, В. Філов – комісар у судових справах. У той же час обласний комітет Рад зобов'язав обласний Раднарком втілювати в життя декрети РНК Російської республіки, а ЦВК Рад України ухвалив вважати «органом, паралельним обласному комітету». Щоправда, тут же було додано, що «ради Донецького басейну беруть участь у спільному будівництві державного життя з радами всього півдня Росії – України та Доно-Кубано-Терського району» [*Донецкий пролетарий* (Харьков), 1918, Февраль 16].

Утворення незалежної від України Донецько-Криворізької республіки було теоретичною та практичною помилкою, породженою не лише нерозумінням шляхів національно-державного будівництва, а й амбітністю організаторів республіки. Всупереч рішенням III Всеросійського з'їзду Рад, що поклав в основу Радянської Федерації об'єднання радянських національних республік, ініціатори Донецько-Криворізької республіки, в тому числі делегати цього з'їзду Ф. Сергєєв та С. Васильченко, вважали, що Російська Радянська Республіка має бути федерацією економічно однорідних, а не національних радянських республік.

Відділення від України промислово розвиненої області погіршувало економічне та військове становище республіки, суперечило інтересам усіх раніше пригноблюваних націй, у тому числі

українців, їхнього споконвічного прагнення до утворення Української держави.

Розділяючи ставлення «лівих комуністів» до Брестських переговорів, керівники Донецько-Криворізької радянської республіки деякий час заспокоювали себе тим, що міжнародні угоди щодо України, хоч би якими вони були, ким би не підписувалися, не поширюються на Донкривбас. Однак австро-німецьке командування так не вважало. Орієнтуючись на державні кордони, визначені III та IV Універсалами Центральної Ради, австро-німецькі війська розпочали окупацію східних земель України. Але навіть після цього Ф. Сергєєв, С. Васильченко, М. Жаков, їхні однодумці не припиняли наполягати на своєму. Вони ще якийсь час ігнорували заклики голови Народного секретаріату України М. Скрипника (на цю посаду його призначили 4 березня 1918 р.) до об'єднання всіх збройних сил південних радянських республік (Української, Донецько-Криворізької, Донської, Кримської, Одеської), координації їхніх дій для відсічі загарбникам.

Аналізуючи пізніше відносини між ЦВК Рад України, Народним секретаріатом та Радою народних комісарів Донецько-Криворізької Республіки, В. Затонський наголошував: «…У тому й полягала різниця між Народним секретаріатом та групою тов. Артема у Харкові, катеринославцями та нашими криводонбасцями, що останні намагалися відгородитися від «радівської» України у своєму Донбасі, а ми намагалися утворити національний український радянський центр для всієї України» [Затонський, 1926, с. 56].

Раднарком РСФРР не визнав Донецько-Криворізьку Республіку ні самостійною республікою, ні частиною Російської Федерації. А у телеграмах представникам РНК в Україні Г. Орджонікідзе та В. Антонову-Овсієнку В. Ленін вимагав суворого дотримання суверенітету Радянської України, невтручання у діяльність ЦВК Рад України, тактовності у національному питанні, турботи про зміцнення співпраці Української та Російської радянських республік.

Під час роботи III Всеросійського з'їзду Рад Артем зустрічався з В. Леніним та намагався отримати його згоду на утворення Донецько-Криворізької республіки. За свідченням В. Затонського, він не домігся санкції В. Леніна на відділення Донецько-

Криворізької області від України. У середині січня 1918 р. В. Ленін збирав дані про ставлення делегатів ІІІ Всеросійського з'їзду Рад від України до ідеї термінового скликання ІІ Всеукраїнського з'їзду Рад, щоб утворити авторитетний уряд Радянської України та покінчити із сепаратизмом деяких працівників Донецько-Криворізької області. Тоді ж у зв'язку з від'їздом В. Затонського в Україну між ним, В. Леніним та В. Антоновим-Овсієнком обговорювалося питання про можливість призначення Артема на посаду представника Народного секретаріату при РНК Радянської Росії. Очевидно, таким чином прагнули змусити його відмовитися від реалізації задуму утворення Донецько-Криворізької республіки, але це не здійснилося [Ленін, 1970, с. 32-33].

Вождь більшовиків уважно спостерігав за військовим походом радянських військ проти Центральної Ради. Отримавши повідомлення про скоре взяття Києва, 23 січня 1918 р. він підписав радіограму «Всім, всім, всім…», у якій говорилося, що найближчими днями буде скликано Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, про участь у якому «заявили всі без винятку міста та губернії України: Харків і Катеринослав, Київ і Поділля, Херсонська губернія і Полтава, Чернігівська губернія і Донецький басейн, Одеса і Миколаїв, усі прибережні міста і увесь Чорноморський флот, увесь фронт і тил України. З'їзд скликається і відкривається Всеукраїнським ЦВК» [*Декреты Советской власти*, 1957, с. 402-403].

Проте керівники Донецько-Криворізького обкому РСДРП(б) порушили досягнуту за участю делегатів від Рад області угоду та вирішили поставити РНК і Народний секретаріат України перед фактом. 31 січня 1918 р. Артем повідомив про це в телеграмі, адресованій члену ЦК РСДРП(б) та голові ВЦВК Рад Радянської Росії Я. Свердлову [*Большевистские организации Украины…*, 1962, с. 112]. Як тільки ця телеграма була отримана та розглянута радянським урядом та ЦК партії, Я. Свердлов 17 лютого 1918 р. (уже за новим стилем) відповів у Харків лаконічно, проте дуже категорично: «Виділення вважаємо шкідливим» [*Большевистские организации Украины…*, 1962, с. 113].

Наприкінці лютого В. Ленін зустрічався з В. Межлауком, а на початку березня з Ф. Сергєєвим (Артемом) та переконав їх у помилковості виходу Донецько-Криворізької області зі складу України, необхідності в нових умовах, створених наступом німецько-австрійських військ, забезпечити єдиний бойовий фронт проти зовнішнього ворога. Зауважимо, до речі, що вирішальним був саме цей аргумент, а не потреба національної української держави у її радянському варіанті. У березні 1918 р. у листі до Р. Орджонікідзе він просив переконати в цьому також С. Васильченка, М. Жакова та інших членів РНК Донецько-Криворізької республіки, які займали непримиренні позиції щодо об'єднання з Українською радянською республікою [*Большевистские организации Украины…*, 1962, с. 64-65].

На прохання членів Українського радянського уряду 15 березня 1918 р. під головуванням В. Леніна відбулося засідання ЦК РКП(б), на якому обговорювалося питання про взаємини між Українським радянським урядом та Донецько-Криворізькою республікою. У засіданні взяли участь члени Народного секретаріату В. Затонський, В. Шахрай та голова РНК Донецько-Криворізької республіки Ф. Сергєєв (Артем). Після обміну думками ЦК ухвалив: «Донецький басейн розглядається як частина України» [*Большевистские организации Украины…*, 1962, с. 66.]. ЦК зобов'язав усіх партійних працівників «працювати спільно зі створення єдиного фронту оборони», забезпечити участь Рад з усієї України, у тому числі з Донецького басейну, у II Всеукраїнському з'їзді Рад . «На з'їзді, – наголошувалося у постанові, – необхідно створити єдиний уряд для всієї України» [*Большевистские организации Украины…*, 1962, с. 66].

Рішення ЦК РКП(б) означали, що вся попередня діяльність Донецько-Криворізького обкому РСДРП(б) щодо розчленування Української радянської республіки та створення на частині її території обласної республіки була помилковою та шкідливою. Вони також підтвердили неприйнятність економічного підходу, ігнорування національних чинників та схвалили саме національний принцип радянського будівництва.

Постанова ЦК партії Донецько-Криворізькою обласною партійною організацією виконувалася не без внутрішньої боротьби.

Артем та частина представників Рад цієї області взяли участь у II Всеукраїнському з'їзді Рад (Катеринослав, 17-19 березня 1918 р.), чим сприяли об'єднанню України, утворенню єдиного фронту проти ворога. Але Артем поводився на форумі досить пасивно. Привітавши з'їзд, не взяв, однак, участі в обговоренні питань порядку денного. Ані він, ані інші його прихильники не увійшли до складу оновленого після з'їзду Народного секретаріату, щоб особисто взяти участь в об'єднанні України [Курас та Солдатенко, 2001, с. 53-54].

Розмірковуючи про причини утворення Донецько-Криворізької республіки та її прагнення до виходу зі складу України, не можна не дійти висновку, що вони криються у нігілістичному ставленні частини керівництва більшовиків до українського національного руху, української державності, а також у національному складі керівних органів більшовицьких організацій цього району, яким не були близькими та важливими національні інтереси українського народу. У персональному складі ініціаторів створення Донецько-Криворізької Республіки, її наркомів, як неважко помітити, майже немає більшовиків-українців. В. Ленін мав на увазі і цей факт, коли, узагальнюючи історичний досвід 1917-1919 рр., відзначив ігнорування значення національного питання та прояви великодержавності в Україні, «чим дуже часто, – писав він, – грішать великороси (і, напевно, трохи менш часто, ніж великороси, грішать цим євреї)» [Ленін, 1974, с. 18].

Утворюючи Донецько-Криворізьку республіку, ініціатори порушили важливу умову, яка вимагає узгоджувати такі дії з явно вираженою волею населення цієї території. У листопаді 1917 р. Артем та інші працівники області пропонували провести із цього приводу референдум. Але згодом ця пропозиція була забута, і волю населення, серед якого переважало українське селянство, було проігноровано. Під час підготовки до IV обласного з'їзду Рад проблема відділення Донецько-Криворізької області від України на місцях не обговорювалася. Надісланий порядок денний також не передбачав цього питання. Тому обрані на з'їзд делегати не отримали від місцевих Рад жодних директив і під час вирішення

питання про Донецько-Криворізьку республіку висловили власну думку, а не позицію своїх Рад. Не випадково пізніше деякі учасники форуму згадували, що утворення республіки було справою керівників харківських, катеринославських та частини донецьких більшовиків, а для більшості партійних організацій області вона виявилася абсолютно несподіваною. У той час, коли готувалося відділення Донецько-Криворізької області від України, і згодом працівники цього району активно підтримували уряд Української радянської республіки. Про це заявили І Всеукраїнська конференція Рад селянських депутатів (20-22 січня), Харківський, Катеринославський губернські з'їзди Рад селянських депутатів (21-23 та 28-30 січня), VII делегатський з'їзд Катеринінської залізниці (26 січня), Бахмутська, Дружківська, Кам'янська, Павлоградська, Ізюмська, Чугуївська та інші Ради (січень – лютий 1918 р.).

Саме рішення цих з'їздів і конференцій слід розглядати як волевиявлення всього населення області. Однак, незважаючи на це, на постанову II Всеукраїнського з'їзду Рад про злиття всіх радянських утворень на території України в єдину Українську радянську республіку, на формальне визнання цих рішень ініціаторами створення Донецько-Криворізької республіки, вони залишилися на старих позиціях. «Ліві комуністи» С. Васильченко, М. Жаков та В. Філов стали в опозицію до рішення ЦК РКП(б) від 15 березня, наполягали на збереженні Донецько-Криворізької республіки. У статтях, опублікованих у газетах «Донецкий пролетарий» та «Известия Юга» у березні та квітні 1918 р., вони різко нападали на Народний секретаріат, прагнули всіляко дискредитувати його. Дісталося і Артему, якого засуджували за зраду інтересам Донецько-Криворізької республіки, включення її до складу Радянської України. Останній змушений був відмежуватися від цих діячів. Донецько-Криворізький обком РКП(б) за антипартійну статтю «Кого судити?» виключив В. Філова з лав партії.

Сепаратистські настрої колишніх керівників Донецько-Криворізької республіки не зникли одразу й безслідно. Вони жевріли ще довго, майже до кінця Громадянської війни. Однак щоразу натрапляли на дедалі рішучішу відсіч центрального

керівництва Комуністичної партії, яке, врешті-решт, вдалося до переміщення ключових «ревнителів» обласництва на роботу в регіони, віддалені від Донецького та Криворізького басейнів.

Підсумовуючи, очевидно, можна висловити такі міркування. Сепаратистські настрої частини керівників більшовицьких організацій Донецького та Криворізького басейнів суперечили потребам національно-державного будівництва. Це усвідомлювали ключові особи в РКП(б) та РСФРР, які намагалися уникнути додаткових небажаних ускладнень у відносинах з Україною, що й так завжди були непростими. Цим насамперед зумовлювалася негативна позиція офіційної Москви щодо спроб утворення Донецько-Криворізької республіки.

Піддавши критиці політичний курс керівників Донецько-Криворізької республіки, Москва тим самим попереджала про неприйнятність нігілістично-централістських поглядів «лівих» у КП(б)У – Г. Пятакова, В. Затонського, Є. Бош, А. Бубнова, С. Косіора та ін., які абсолютно не відповідали потребам радянського національно-державного будівництва.

Характерно, що ідеї вичленення Донкривбасу зі складу України не знайшли жодного помітного відгуку в народних масах. Принаймні документи щодо цього не збереглися. Це дозволяє з досить високим ступенем ймовірності стверджувати, що регіоналістські настрої були притаманні досить вузькому прошарку не лише українців, а й більшовиків. Тобто вони спочатку були не просто політично безпідставними, безперспективними, а й значною мірою авантюристськими, несли негативний заряд. А тому і крах їх у зіткненні із суспільною практикою був неминучим.

Зрештою, не можна не відреагувати на тезу, що з'явилася в суперечках останніх років, про те, нібито сьогоднішня Україна склалася зі зроблених українському соціуму «подарунків». А перший з них був зроблений В. Леніним, московськими більшовиками у березні 1918 року, коли до етнічної території було приєднано переважно російський Донбас. Очевидно, у світлі викладеного подібні судження видаються простою вигадкою, в основі якої немає жодних реальних фактів, є незграбною спробою

брудно поспекулювати на складній кон'юнктурі сьогоднішніх колізій, які переживає Південний Схід України.

Однаково, видається, не витримує критики і надумана схема, згідно з якою В. Леніну, його комуністичному оточенню з жадібним апетитом «потрібний був» не обмежений регіон, а вся Україна з її величезним економічним потенціалом. А «взяти» її могли допомогти пролетарські сили регіону, що хилилися до Росії [Кульчицький, 2015, с. 78-79]. Для тих, хто знає творчу спадщину і поведінку більшовицького лідера, такі примітивні фантазії (а це фантазії – не випадково жодного документа на доказ не наводиться) не переконливі, протиприродні, алогічні. В. Ленін справді мріяв про те, щоб Україна була цілісною, а ще – радянською та, зрештою, рівноправним суб'єктом вільної сім'ї вільних народів. На це і була спрямована його революційна діяльність, зокрема національна політика.

9. Австро-німецька окупація (звертаючись до наративів минулого)

Як і чому австро-німецькі війська весною 1918 р. опинилися в Україні, зайняли всю її територію і «прихопили» ще й деякі суміжні, неукраїнські землі?

Формальна відповідь начебто досить проста і навіть може бути легко підтверджена документально. Мовляв, Центральна Рада попросила визнати її законною владою в Україні, підписала угоду про встановлення мирних відносин та позбавлення захопленої, насильно нав'язаної, тобто незаконної більшовицької влади. Дружня допомога – які можуть бути питання?

Однак посунути 20 дивізій, майже 500-тисячне військо в чужу країну тільки «по дружбі», та ще з більш ніж ймовірними сумнівами в тому, що прийом виявиться дружнім – тут треба було мати дещо вагоміші причини та розрахунки. І вони у Німеччини та Австро-Угорщини були [Солдатенко, 2023a, с. 327-372, 428-469].

Дуже нескладно змоделювати дві ситуації. Перша. Зазнаючи поразки, Центральна Рада сходить з політичної арени. Країнам Четверного союзу доводиться вести переговори з представниками Радянської Росії, з якою у федеративний зв'язок, згідно з рішенням Першого Всеукраїнського з'їзду Рад, входить радянська УНР. Можна було сподіватися, що слабка Росія, яка не має сил ефективно захищатися, погодиться на бажаний мир, на якісь репарації. Але за них треба було ще битися (воювати), причому невідомо який час і чи можна взагалі досягти результату.

Другий варіант. Центральна Рада встановлює союзні відносини з країнами Антанти та шукає допомоги у них. У принципі такий розвиток подій був також можливий. Тим більше, що Франція та Англія самі звернулися до уряду УНР про встановлення дипломатичних відносин, обіцяли допомогу [Солдатенко, 2003d, с. 369-380]. Однак поставало питання про те, коли могла прийти така допомога. Центральна Рада, як то кажуть, «висіла на волосині» від загибелі, і без заступництва німецької сторони її елементарне фізичне існування залишалося, м'яко кажучи, малоперспективним, навряд чи гарантованим.

Події ж розвивалися так швидко, що російська делегація будь-якої миті могла в Бресті укласти договір з країнами австро-німецького блоку без урахування інтересів Центральної Ради, абсолютно не реагуючи навіть на факт її існування. Лідерам Української революції в умовах жорсткого цейтноту треба було ухвалювати рішення. Звісно, пріоритетним виявлялося завдання виживання.

Відкривалася перспектива: приходячи на допомогу, тобто, щиро кажучи, рятуючи Центральну Раду, а для цього знищуючи радянську владу в Україні, Німеччина та Австро-Угорщина отримували значно реальніші шанси для власного порятунку. Надія оперативно отримати «по заріз» потрібний хліб безпосередньо з України, що було життєво важливо в умовах продовольчих бунтів, які вже починалися, уявлялася безсумнівно більш виграшним варіантом, ніж мати справу з революційним Петроградом. Тим більше, що можна було це зробити якщо й не абсолютно легітимно, то, принаймні, з документальними аргументами на користь законних дій, що узгоджувалися з міжнародним правом. У цю логіку вкладалися і наполегливі «поради» негайно змінити державницький статус Української Народної Республіки, і навіть випереджальна підготовка дипломатами та військовими колами Німеччини документа про «запрошення» в Україну їхнього численного військового контингенту. Крім цього, реалістичні західні політики розуміли, що Центральна Рада, змушена, по суті, евакуюватися зі своєї території, маючи серйозний дефіцит довіри з боку власного народу, не зможе забезпечити скільки-небудь надійних інструментів, важелів для реалізації обіцянок поставити новоспеченим союзникам бажані обсяги продовольства. Неминучою перспективою вимальовувалися озброєна інтервенція в Україну (а як інакше знищити радянську владу, що там існує?) та окупація.

Утім, щодо сутності подій, позначених останніми двома використаними термінами протягом довгих десятиліть, триває історіографічна «чехарда», яка має досить прозору мету – за можливості пом'якшити «неприємне враження» як щодо кваліфікації позиції «сторони, що запрошує», так і дій союзних Німеччини та Австро-Угорщини. Тобто продовжуються пошуки способів

виправдати обидві сторони. Історіографічних джерел, як заведено говорити в таких ситуаціях, не перерахувати, як і пропонованих підходів. Замість того, щоб займатися їх детальним розбором, що, до речі, робилося вже не один раз, можна вдатися ще до одного, досить простого, проте, здається, вельми наочного і достатньо промовистого способу подивитися на проблему очима безпосередніх учасників подій, що цікавлять: до прояснення наративного фактору в освоєнні надзвичайно важливого феномену воєнної епохи.

***

Мінлива політична кон'юнктура не припиняє негативно позначатися на історичних публікаціях, особливо присвячених таким непростим за природою та розумінням інтерпретаціям сторінок минулого, як Громадянська війна, а також нерозривно пов'язаних з нею фактів та процесів іноземної військової інтервенції та чужоземної окупації.

Наочним підтвердженням висловленого спостереження є тенденції, що суперечать науковим підходам, у новітній українській історіографії. В академічних виданнях узагальнюючого, підсумкового характеру заперечується факт Громадянської війни в Україні [*Нариси історії Української революції…*, 2011, с. 10; Верстюк, 2017а, с. 20]. Він спритно підміняється твердженнями про «військово-політичне протиборство», як правило, інспіроване більшовицькими агресіями з боку Радянської Росії [Верстюк, 2017а, с. 20]. Одночасно пропонується витончена словесна еквілібристика щодо таких усталених протягом десятиліть феноменів, як австро-німецька окупація України в 1918 р., а також військова інтервенція країн Антанти, що почалася наприкінці 1918 р. в Криму та південних українських портах. У першому випадку пропонується вельми «оригінальне» термінологічне та смислове трактування – «Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918 р.» [Лупандін, 2003, с. 19-20], а у другому – «Антанти військова присутність на Півдні України 1918-1919» [Верстюк, 2003, с. 94].

Очевидно, прагненням знайти якийсь «примирливий», «пом'якшувальний», паліативний варіант між добре відомими об'єктивними реаліями і не в усьому переконливою їхньою термінологічно-понятійною оцінкою є новітня дефініція, що вводиться в науковий обіг. Мова про те, що в Україні в 1918 р. здійснювалася «нетипова окупація» [Пиріг, 2019, 358 с.].

Така, можна сказати, ключова «категоріальна» словотворчість породжує цілий ланцюжок похідних визначень маріонеткового режиму, як, наприклад, «гетьманат П. Скоропадського – модель консервативної революції», «гетьманська Українська Держава – малоросійський проект» та багато іншого.

Автору цієї праці доводилося неодноразово звертатися до порушеного аспекту, публічно доводити доцільність і абсолютно незмінного, адекватного запозичення термінології з документів епохи (у деяких випадках уточнююча корекція і можлива, і навіть бажана, логічно виправдана), і в інших випадках – наближення використовуваного понятійного інструментарію до змістовної, смислової основи джерел, що сформувалася безпосередньо в процесі подій, які вивчаються [Солдатенко, 2016b, с. 151-174; Солдатенко, 2017c, с. 7-20; Солдатенко, 2017d, с. 9-33; Солдатенко, 2018b, 670 с.].

Серед інших мотивів, поряд із закликом відмовитися від ігнорування документальних видань із відтворенням джерел, у тому числі – закордонного походження, тільки тому, що вони з'являлися за радянських часів, містилися звернення до новітніх публікацій, сутнісно автентичних у термінологічних проявах з давно усталеними [Дорнік та ін., 2015, 512 с]. Такі видання, побудовані на скрупульозному використанні документів і матеріалів іноземного походження, і далі час від часу поповнюють історіографічний арсенал учених. Серед них і порівняно недавня поява книги «Україна-1918. Погляд з Німеччини» [*Украина-1918*, 2018, 336 с.], на появу якої з'явилася реакція в українському виданні [Солдатенко, 2019b, с. 156-162].

Книгу підготувало видавництво «Содружество "Посев"» у перекладі з німецької, з передмовою та коментарями Л. Ланніка. До

книги увійшли три публікації безпосередніх учасників подій: Ханса Тінтрупа «Війна на Україні» (вперше з'явилася 1919 р. у Штутгарті та перевидана 1938 р. в Ессені), Фрідріха Шрадера «Біженцем через Україну: із щоденника моєї втечі з Константинополя» (опублікована у 1919 р. у Тюбенгені) та Карла Гельсхорна «З німецькими військами в Україні: до історії німецької катастрофи» (Кенінгсберг, 1919).

Автор першого матеріалу Х. Тінтруп – спочатку як лейтенант, потім капітан-кавалерист, з перших днів походу німецького військового контингенту в Україну і практично до закінчення акції брав участь у здійсненні окупаційної політики, побувавши в багатьох регіонах України – від Волині до Донбасу, від Катеринославщини до Таганрога та Одеси. Професору Ф. Шрадеру довелося з Одеси кружним шляхом, огинаючи Київ, вибиратися до західного кордону, зазнавши тяготи становища громадянина потерпілої поразки у Першій світовій війні держави наприкінці 1918 р. – початку 1919 р. К. Гельсхорн, будучи військовим священником, знав та намагався об'єктивно оцінити те, що відбувалося в Україні практично з перших місяців окупації і до тріумфу влади Директорії.

Безсумнівно, всі троє мали неабиякий літературний хист (принаймні досить гарні публіцистичні здібності), схильність до серйозної аналітики та узагальнень, а написане ними органічно доповнює одне одного, дозволяє відтворити комплексну, дуже реалістичну і досить переконливу картину. При цьому, безперечно, звертають на себе увагу деякі аспекти та деталі, які практично не потрапляли на сторінки наукових досліджень.

Звичайно, у короткому сюжеті немає можливості передати (хоча б навіть згадати) усі підходи та оцінки дій та фактів, які знайшли відображення у книзі. Доцільно обмежитися лише найважливішими й істотними (може більше – концептуальними) моментами, не задаючися потребою вникати у багато фактологічних неточностей, явно неспроможних чи суб'єктивних тлумачень (значною мірою це завдання виконав, хоч і не абсолютно у всіх випадках бездоганно, укладач книжки у примітках).

Характерна вже назва першого розділу записок офіцера Х. Тінтрупа – «Вторгнення» [*Украина-1918*, 2018, с. 11-25].

До речі, переступивши 19 лютого 1918 р. «через мережу російських окопів і загороджень», німецькі війська були збентежені: окопи були порожні і давно покинуті. Зайнявши без єдиного пострілу Луцьк, почався дуже швидкий наступ на Рівне: «настільки безперешкодно, – йдеться у публікації, – що ми, як і раніше, виставляли охорону лише з почуття обов'язку, а в іншому наступали як на маневрах…» [*Украина-1918*, 2018, с. 12-14).

Цей аспект є дуже важливим. Він свідчить, що мізерні війська УНР залишали в лютому 1918 р. Правобережжя без переслідування – просто відходили, а червоноармійські частини навіть практично не встигли увійти до регіону. Але іноземні війська, що проникали углиб української території, «за незаперечним правом війни з повною підставою» [*Украина-1918*, 2018, с. 19] почали присвоювати собі майно місцевих громадян, здійснювати «абсолютно законну його реквізицію» [*Украина-1918*, 2018, с. 20]. Грабіж торкнувся, звісно, насамперед селянства, оскільки іноземні воїни з жалем буквально щокроку натрапляли на «безліч безглуздо спалених маєтків», хоча відразу ж вловили «ненависть до місцевого [люду] чужого за національним походженням, тобто польського дворянства» [*Украина-1918*, 2018, с. 21-22].

Побоюючись того, що у жителів може бути прихована зброя, німці поспішили її вилучити, вживаючи найсуворіших заходів, вдаючися до терору. Так, «командир ескадрону вюртембергзьких уланів, який дав міському голові одного містечка 1,5 години терміну з погрозою, що, якщо під час наступного обшуку в будинках буде знайдено хоча б одну одиницю зброї, він, голова, буде за це розстріляний з усіма домочадцями» [*Украина-1918*, 2018, с. 21].

Проникаючи все далі в серце України, прибульці відчували не тільки привітний прийом з боку місцевих жителів (такий, особливо в перші дні теж був), а й масовий опір у спробах добути продовольство та фураж, коли «часто залишалося лише хапатися за кобуру пістолета», що, на думку німецького офіцера, було природним для «будь-якої окупаційної армії» [*Украина-1918*, 2018, с. 26]. Термінами «завойовницький похід», «окупація», «окупаційний режим», «іноземна окупаційна армія», «німецька "анексія

України”», повсюдні «рейди» та «реквізиції», «м’яка мала війна», «каральні експедиції проти банд грабіжників» (мова про повсталих селян, яких, без жодних вагань, називали більшовиками – *В. С.*), «неусипна охорона станцій, ліній залізниці і споруд» тощо – рясніють сторінки оповідання Х. Тінтрупа, з огляду на те, що чимдалі просувалися вглиб регіону нові союзники [*Украина-1918*, 2018, с. 27, 29, 31, 32, 41, 73, 162, 178, 285]. При цьому необхідно зробити особливий акцент на тому, що йдеться не про розсипані випадкові слова, що зручно потрапили під руку, а про свідому характеристику реальних процесів і явищ, що заповнювали життя громадян України і тих іноземних воїнів, які опинилися на підпорядкованій собі збройною силою території.

Тобто, спростовувати уявлення та оцінки, що складалися десятиліттями, щодо характеристики німецького наступу в Україну як інтервенції та окупації, навряд чи виправдано. Сенс і зміст нової книги в категоріях, причетних до подій осіб, свідчить про протилежне, як би це не подобалося, не подразнювало тих, хто віддає перевагу мінливій кон’юнктурі, нехтуючи реалістичними науковими підходами.

Особливо переконливі у зазначеному відношенні серйозні, грамотні роздуми священнослужителя К. Гельсхорна, який поставив перед собою завдання «осмислити причини... нашої катастрофи» 1918 р., зрозуміти, як сталося, що «Україна… для нас, німців, є просто однією з втрачених позицій» [*Украина-1918*, 2018, с. 283].

Отець Карл, як і інші його співвітчизники, намагався не лише розкрити причини військової експансії в Україну, а й знайти елементи виправдання непростим фактам. Звісно, він апелював, передусім, до того, що «до нас по допомогу звернувся сам український уряд, оскільки самотужки впоратися з більшовиками він не міг». При цьому у німецьких військовослужбовців переважало переконання в правомірності своєї місії: «Коли ми, німці, тільки вступили в Україну, то відчували піднесене відчуття, що прийшли сюди як рятівники та визволителі, як для наших співвітчизників – численних німецьких колоністів, так і для українського населення, яке страшно утискали більшовицькі банди,

що спалювали все поспіль» [*Украина-1918*, 2018, с. 285]. У цитованій фразі привертає увагу такий аргумент, як акцент на прагнення у вирі революційних потрясінь прийти на виручку німецьким колоністам, що майже завжди залишається поза увагою українських авторів. Для зарубіжних авторів неодноразове звернення саме до цього міркування, особливо щодо регіонів Півдня України та Криму, де мешкало чимало етнічних німців, є відмітною рисою застосовуваних мотивів.

У цьому ж плані слід згадати і про те, як сумно журиться євангелістський священник з приводу краху німецької окупації України, досить прямолінійно запитуючи: «Як тепер Німеччина зможе захищати німецьких колоністів у такій далечині, на чужині, де вже обіцяли землю для їхнього розселення?» [*Украина-1918*, 2018, с. 329] (підкреслено мною – *В. С.*). Звичайно, таку інформацію (зокрема – обіцянки) бажано співвіднести з документальними джерелами, проте навіть наведені відомості про подібні настрої-очікування, безумовно, чимало означають для розуміння стратегії та сенсу походу – «вторгнення» західних військових інтервентів в Україну.

Принагідно слід зауважити, що всі три автори книги виходять із того, що більшовизм, безперечно, був злісним ворогом для українців, і його обов'язково потрібно було фізично знищити. Постійний синонім тут – бандитизм. І сумнівів щодо цього не виявляється, коли не лише реалії розходяться з декларативними твердженнями, але, здається, вже упритул підводять до висновку, що основний масив місцевого населення – селянство, згідно з незаперечними фактами, було зовсім не проти політики більшовиків. Так, К. Гельсхорн цілком резонно зауважує: «…Ніяк не можна замовчати того, що німці занадто однобоко захищали інтереси польських великих поміщиків (мова, перш за все, про Правобережжя – *В. С.*). Тим самим ми змусили (тут і далі підкреслено мною – *В. С.*) українських селян зненавидіти себе , адже вони силою спробували збільшити свої мізерні наділи за рахунок поміщиків і тепер зі злобою дивилися, як німці позбавляють їх усіх придбань» [*Украина-1918*, 2018, с. 286].

Своєму співвітчизнику вторить і Х. Тінтруп, цілком розумно міркуючи, що «Південь Росії (тобто Україна – *В. С.*) – переважно селянський регіон; на чий бік селяни встануть, той і буде господарем цієї країни... А ось повернення поміщиків, навпаки: це було відновлення лише нещодавно скинутого вікового ярма, тисячократного насильства, принижень та нещадної експлуатації з боку високородних панів та жорстоких керуючих маєтками; це означало, що знову доведеться задовольнятися колишнім, убогим, часто надто мізерним наділом; це була втрата всього того, що вважали платою за нечувані страждання воєнного часу, тих завоювань революції, у збереження яких щиро вірили. "Ідіть додому, беріть землю, не втрачайте жодної хвилини", – так закликав Ленін до армії на фронті, тим самим надзвичайно прискоривши її розпад. Чи можна було знову поставити під питання це найбільше, таке бажане досягнення? У цьому й полягала проблема, у якій душа селянина виявлялася найбільш вразливою, у цьому й була причина провалу всіх колишніх і майбутніх спроб контрреволюції; адже хоч би як мало не усвідомлював російський мужик ідеали радянського державного устрою, що багаторазово посилив тиск на нього і дошкуляв йому своєю невлаштованістю, він все ж ні на мить не сповільнив би поспішити під червоний прапор заради боротьби проти білих генералів, перемога яких означала для нього повернення колишніх порядків» [*Украина-1918*, 2018, с. 27-28].

Проте загалом реалістичні міркування наштовхувалися на прагматичні розрахунки окупантів, які змушували їх діяти в іншому напрямі. «Значна частина чиновництва, чиє сприяння було для нас незамінним, комплектувалася вихідцями з вищих верств буржуазії, тісно пов'язаної з поміщиками кровними узами та діловими зв'язками. Тому важливим напрямом нашої "реальної політики" було зберегти їх на своїх постах за наявності у них хоча б частково доброї волі до співпраці: це була мета, яка здавалася загалом вартою певних витрат. Однак виникало питання, наскільки далеко нам доведеться зайти у своїх уступках, щоб виявилося можливим проводити політичну лінію, негативну по відношенню до думки народних мас, а тим більше до тих вимог народу, які тут уже колись

відстояли. Не слід забувати також і про те, що саме демократичні кола місцевого населення, які позитивно сприймали революцію, прагнули створення незалежної України. Таким чином, їхня основна мета була тією ж, що й у німецької політики, вона навіть збігалася з головним завданням війни, яке ми вели проти Росії. Однак той, хто прагне досягти мети, не повинен соромитися йти до неї єдино можливим шляхом. А цей шлях лежав лише через демократію» [*Украина-1918*, 2018, с. 29].

Іншими словами, на чільне місце жорстко ставився корисливий німецький інтерес, хоча автор і прагне виправдання нібито детермінованих дій: «земельне питання було корінним і в нашій окупаційній політиці. Ми прийшли в цю країну ззовні і не мали жодних підстав виставляти себе слугами повалених порядків; у тому, що закон тут був зневажений, ми були в жодному разі не винні. Єдиним і безумовним, судячи з місцевих обставин, нашим завданням було отримати для себе максимальну вигоду. Чисто по-людськи слід було жалкувати з того, що надбання російських поміщиків відібрано і розграбовано, а вищий шар буржуазії зазнає суворих поневірянь, але це не мало впливати на наші політичні розрахунки.

Те, що останнє усе ж трапилося, я можу визнати лише тяжкою помилкою. Виявилося, що всі перипетії і наслідки діловитості, що часто виявляється, почуття спільності станового походження, схожий спосіб думки і приватні інтереси великих українських поміщиків і промисловців, з одного боку, і нашого вищого генералітету, який з бажанням або без нього все ж таки взявся тут і за політику – з іншого, взяли гору над вимогами холодного розуму і національної вигоди» [*Украина-1918*, 2018, с. 28].

Відтворене цілком виразно свідчить про те, що в «реальній політиці» окупантів безумовно домінуючим був класовий (становий) підхід, хоч би як його намагалися згладити, підмінити будь-якими іншими аргументами, насамперед потребами протидії революційним, ліворадикальним устремлінням і процесам.

Залишаючись багато в чому вірними стереотипам, що існували у західноєвропейських країнах, про власну моральну перевагу над слов'янським світом і, за великим рахунком, не дуже предметно

розбираючись у тонкощах українсько-російських відносин, часто ототожнюючи росіян з українцями, іменуючи українську мову говіркою, якою «з освічених людей… ніхто не говорив» [*Україна-1918*, 2018, с. 30], тому вона, мовляв, залишалася «мовою простолюду, народних пісень та поезій» [*Украина-1918*, 2018, с. 231], сумніваючись у реалізмі планів відокремлення України від Росії, створення самостійної Української держави [*Украина-1918*, 2018, с. 231, 277-278], представники Німеччини, проте, досить чітко уявляли собі та прогнозували наслідки своїх діянь для українського етносу Особливо наочно це постає з міркувань навколо епізодів, пов'язаних з безпардонним розгоном Центральної Ради, державним переворотом 29 квітня 1918 р., становленням та функціонуванням гетьманської політико-правової державної моделі.

Так німецький офіцер намагається покласти основну відповідальність за те, що відбувалося, насамперед на український істеблішмент, у якому чітко давала «…себе знати жахлива недостача розумних голів та компетентності у будь-яких питаннях; всюди запанувала туманна, балакуча писанина, яка звеличувала владу народу і людяність, проте не мала жодної сили, щоб приймати рішення відповідно до ситуації, що складалася. І якщо новий уряд тепер виявився незгодним з ціною, яку зажадала Німеччина за свою допомогу, або ж тільки з методикою німецького наступу, недооцінюючи всієї складності та обтяжливості, які в цей час пов'язані з діями іноземної окупаційної армії, або ж його члени взагалі так і не прийшли до єдиної думки з цього приводу, досить: уже менш ніж через місяць виявилися такі тертя між ним і командуванням німецькими військами, що подальша спільна робота здавалася дуже складною, якщо не неможливою справою» (малися на увазі розпорядження командувача німецьких військ в Україні генерал-фельдмаршала Г. фон Ейхгорна від 25 квітня 1918 р. про введення юрисдикції німецьких військово-польових судів стосовно місцевого цивільного населення і події навколо арешту близького до німецького командування банкіра А. Доброго – *В. С.*) [*Украина-1918*, 2018, с. 31].

Звідси випливає і авторська логіка відтворення механізмів формування та долі гетьманського режиму. «І ось такий момент

використав один честолюбний офіцер колишньої царської армії генерал Скоропадський, щоб захопити владу. Він виступив, …створивши видимість, що діє без підтримки нашого командування, визнав вимоги, що висуваються, обіцяв повну лояльність як зі свого боку, так і з боку своїх прихильників і тим самим домігся, що йому, як "гетьману", вручили кермо влади державою, звичайно, тільки через відсутність кращого виходу із ситуації. Адже тоді, безсумнівно, цілком брали до уваги, що його уряд ніколи не сприйматиметься масами населення як істинно народний; Скоропадський був і залишився старорежимним російським генералом, якому внутрішньо ніщо не було таке чуже, як спроба сприймати створені революцією умови як остаточні; та й, із зовнішньополітичного погляду, що спочатку лише малося на увазі, а влітку вже й стало висловлюватися відкрито, він бачив у незалежній Україні лише перехідну конструкцію, "осередок порядку", як би сказали пізніше, для знову возз'єднаної в майбутньому буржуазної, якщо навіть не монархічної Росії. І, нарешті, вирішальна обставина: цей великоруський дворянин і офіцер у власних очах населення був і не міг бути ніким іншим, ніж як ставлеником, маріонеткою німецьких військових властей, які через нього керують країною, як тільки побажають» [*Україна-1918*, 2018, с. 32].

Німецький громадянин знайшов у собі сили на гірку самокритичну сентенцію. «Я досі чітко пам'ятаю в чомусь сповіщаючий, а в чомусь і вибачливий тон, з яким окупаційна влада повідомила про зміну уряду. Виникало відчуття, що Рада, з якою було так важко працювати, ніби сама втратила ґрунт під ногами і тепер, немов потопаючий, простягла руки до цього генерала, а піднявши його на щит, знову зреклася всього того, про що заявляла до цього. При цьому лише для того, щоб подолати миттєві труднощі, вона виявила нечувану в майбутньому послужливість. Адже тепер по всій країні були переконані, що дійсним наміром німців була анексія України, а тим самим проти них були відновлені всі як демократичні, так і націоналістичні елементи: зміна більшовицького панування на німецьке представлялася тепер навряд чи райдужніше, ніж вигнання диявола Вельзевулом» [*Украина-1918*, 2018, с. 32].

Наведені досить широкі вилучення з аналізованого видання є зовсім не зайвими. На них бажано звернути увагу тим вітчизняним історикам, які вважають визначення «інтервенція», «окупація», «маріонетковий режим П. Скоропадського» та інші, пов'язані з ними, терміни домислами радянської історіографії, наслідком ідеологічного тиску на вчених тоталітарної системи. Але німецьких авторів, які опублікували свої праці ще 1919 р., навряд чи можна запідозрити у симпатіях до комуністичних доктрин, впливу на них більшовицьких поглядів (на сторінках книги трапляється чимало різко негативних оцінок більшовизму) [*Украина-1918*, 2018, с. 230, 260, 329, 332]. Просто, у цьому разі ми маємо справу з рефлексіями очевидців на непрості події, спробами, наскільки можна адекватніше передати і неупереджено їх оцінити. Йдеться, по суті, про мемуарні першоджерела високої якості, що містять дуже важливу інформацію для роздумів та наукових висновків.

Навряд чи варто спеціально докладно зупинятися на сюжетах, пов'язаних з економічними (господарськими) аспектами діяльності окупаційного режиму. Досить обмежитися лапідарним зауваженням-висновком: «На Україні, де їх (німецьких та австро-угорських військ – *В. С.*) просування йшло особливо швидко і легко, вони справді наклали руку на комору Росії і в глибині душі вже бачили, як так точно, як і ретельно організована і безтурботно працююча адміністрація відразу "оприбутковує" всі ці запаси…» (підкреслено мною – *В. С.*). Як досягти мети – «надати у розпорядження німецького народного господарства продовольство та сировину» (природно українські) окупанти вирішували самі [*Украина-1918*, 2018, с. 285]. І це взагалі дуже добре відомо.

Цінність аналізованого видання полягає і в тому, що в ньому є дуже цікаві сюжети, до яких, практично, не доходять вітчизняні дослідники.

Крім того, що приділяється, як зазначалося вище, певна увага, умовно кажучи, «польському фактору», який так чи інакше обертався не на користь німецької сторони, євангелічний референт К. Гельсхорн докладно зупинився на проблемі ставлення місцевих євреїв до німців [*Украина-1918*, 2018, с. 284].

Здійснивши короткий екскурс в історію страждань та поневірянь єврейського етносу в Росії, автор, незважаючи на різнотолки, доходить висновку, що загалом «євреї зустріли німців (тобто їх прихід в Україну – *В. С.*) цілком дружньо, не тільки тому, що їм було зручно працювати з німцями, а через те, що німецькі перемоги покінчили з владою царату, коли на євреїв накладалися численні обмеження» [*Украина-1918*, 2018, с. 287]. Хоча в цьому випадку явно переоцінюються результати імперіалістичної війни на користь Німеччини, певна логіка в подібних твердженнях все ж таки загалом є. Проте німецький священник недостатньо послідовний, намагаючися поглибити аналіз делікатної проблеми.

«Цілком зрозуміло, що євреї з радістю вітали повалення царату. За свою свободу вони мали дякувати перемозі німецьких військ і російську революцію, яка завершила справу, розпочату першими. Російська революція мала чимало прихильників серед євреїв. Багато з них були фанатичними прихильниками більшовизму чи соціальної революції. Звісно, здебільшого це були ті, хто не мав своєї справи, так що втрачати не було чого. Оскільки німці в Україні боролися з більшовизмом, то євреї, налаштовані по-більшовицьки, природно, стали противниками німців. Крім того, євреї часто хотіли б змістити фокус невдоволення російського населення дорожнечею, спричиненою скупками євреями продовольства та інших товарів, на німців, нібито винних у зростанні цін» [*Украина-1918*, 2018, с. 288].

Ще більшою мірою автор суперечить сам собі, вважаючи, що «загалом євреї в Україні, як і в інших місцях, послужили нам чималу службу, хоч і гарантували собі неабияку вигоду. А в Росії ще більше, ніж в інших країнах, слушна приказка, що без євреїв гешефту не буде. Обстановка в Україні була така, що без допомоги євреїв ми не змогли б там добитися взагалі нічого, щонайменше у діловому відношенні... Наші солдати провернули з євреями чимало справ, та й як казали, деякі приватні угоди не проти були зробити з ними деякі офіцери.

Євреї мало не брали в облогу німців. Потім вони пропонували нашим солдатам різноманітні товари, які відправляли додому або брали із собою, їдучи у відпустку.

Євреї для нас, німців, були незамінними як перекладачі. Адже їхня говірка, ідиш, суть лише зіпсована німецька, сильно перемішана зі слівцями з івриту, російської та польської мов. Тож із євреєм завжди можна було домовитися» [*Україна-1918*, 2018, с. 288-289].

Зовсім інші висновки випливали з аналізу німецько-українських відносин. Спроби довести, що «повага до німців була дуже великою», розбиваються категоричною констатацією, що селянством «кінця-краю війні не видно» [*Украина-1918*, 2018, с. 291].

Тому на основі узагальнення відомостей як на внутрішньому фронті, так і невтішних інформацій, що надходили із західного театру воєнних дій, євангелічний пастир зважився виголосити проповідь, наділену тривожними тонами і передбаченням сумних перспектив. Коли військовому начальству стало про це відомо (солдат на богослужіння в храми делегували, навіть видавали для цього спеціальні накази, а офіцери особливої запопадливості не виявляли), реалістично мислячого священнослужителя спочатку усунули від здійснення своїх прямих функцій, а потім і зовсім через військове міністерство відкликали з України [*Украина-1918*, 2018, с. 296-297].

Таким чином, в оцінках і міркуваннях К. Гельсхорна міститься значний масив цікавих відомостей, що стосуються дуже тонких, делікатних аспектів (польський, єврейський фактори в окупаційній системі координат, подробиці культових обрядів, їх зв'язок з політикою та ін.), які допомагають збагатити палітру уявлень про найскладніші процеси.

По-своєму цінними є і найдокладніші щоденникові дорожні нотатки професора Ф. Шрадера. Охоплюючи хронологічно невеликий період (листопад 1918 р. – січень 1919 р.), вони відображали маловідомі та відтворені в історичних працях події, пов'язані з виведенням з України німецького та австро-угорського військових контингентів. Як правило, реконструкцію проблеми у виданих працях закінчують двома датами – 12 та 14 грудня 1918 р. – відбуттям з Києва останнього ешелону з окупаційною владою та частинами, а також від'їздом разом з ними П. Скоропадського, який

зрікся гетьманства. Однак завжди залишалося ясним (але не проясненим), що півмільйонна військова армада, маса цивільного іноземного чиновництва разом з величезними обозами ніяк не могли в стислі терміни (до оволодіння Києвом Директорією) залишити величезну за європейськими масштабами країну.

Матеріали високопосадовця, вимушеного з виходом Болгарії та Туреччини з імперіалістичної війни рятуватися втечею на батьківщину зі Стамбула через Україну разом з іншими німецькими військовими та цивільними особами (щоб уникнути небажаного контакту з владою Антанти), на прикладі приватних, але дуже виразних, красномовних прикладів ілюструють найскладніші перипетії українсько-німецьких відносин в умовах краху Української Держави П. Скоропадського, перемоги антигетьманського повстання та відродження Української Народної Республіки під егідою Директорії.

Хоча Ф. Шрадер був широко ерудованим, досвідченим дипломатом, ознайомлення з українською дійсністю через вузьку вагонну щілину виявилося явно недостатньо, щоб сприймати за справжні, істинні багато з висловлених ним сентенції. Наприклад, для нього Україна та Волинь – різні адміністративно-державні суб'єкти («Ми покинули власне Україну і в'їхали на Волинь». «Україну та Волинь накрила смуга спустошення» [*Украина-1918*, 2018, с. 256-257]. С. Петлюру він незмінно називає генералом, а підвладних йому повстанців-добровольців – «натовпом дикунів». В один ряд ставляться і «більшовицькі банди», і грабіжницькі банди і зграї Н. Махна, і «українські банди» [*Украина-1918*, 2018, с. 206, 237, 241-244, 246, 247, 249, 251, 253, 258]. До речі, приблизно так само вважав і К. Гельсхорн, додаючи до цього, що «більшовицькі» і «петлюрівські банди» були союзниками, що діяли заодно [*Украина-1918*, 2018, с. 285, 323, 325].

Звичайно, Ф. Шрадер, якщо не свідомо лукавить, не може збагнути причин ненависті українців до німецьких окупантів, що механічно уособлюється у будь-якому етнічному німцеві. Так, відвідавши привокзальний ринок у Знам'янці, він зазначає: «Це прямо глузування з нашої бідної голодуючої Німеччини. Тут є

великі запаси сала, ковбаси, смальцю. Всі люди – цілком вгодовані, а деякі з селянок з їхніми курносими носами і у високих чоловічих чоботях, прямо Афродіти. А ось із чоловіками справа інша. Вони дивляться похмуро і недовірливо. Щойно побачать німця, в їхній душі явно щось відбувається. І це зовсім не симпатія чи кохання. Це – ненависть, люта ненависть та бажання помсти, яке може відчувати лише слов'янин. Та що ми такого зробили цим людям? Запитайте солдатів, а вони вже вам розкажуть» [*Украина-1918*, 2018, с. 236]. І якщо питання звучить майже риторично, хоча і є голою демагогією, то апеляція до віртуальних солдатських розповідей, очевидно, розрахована на те, що на чільне місце ставляться враження ешелонної подорожі. Автор вважає абсолютно неприродними, алогічними спроби українських воїнів на низці станцій роззброїти німців, чого певний час вдавалося уникнути, даючи хабарі, відкупаючись шнапсом, але, врешті-решт, закінчилися здачею зброї та частковим пограбуванням спорядження та багажу [*Украина-1918*, 2018, с. 242, 253-255, 264].

Яких тільки обурливих епітетів і характеристик це не заслуговує. Шкода тільки, що той самий автор забуває свої ж слова, дещо раніше занесені до щоденника. Розмірковуючи про те, що потрібна нова, післявоєнна, демократична Росія, професор-дипломат пише, що «шлях до цієї нової Росії йде крізь морок нескінченної смути, проходить по руїнах гетьманського режиму, створеного і захищеного нами, але неправильними засобами. Адже давно вже ні для кого не секрет – щодо українців ми жорстоко помилялися. Самі ж наші солдати розповідали, як їм доводилося грабувати сільське населення цієї країни, відбираючи худобу, корів і свиней, а також продовольство. Незважаючи на всю спільність інтересів, що пов'язувала нас з українцями, між нами та українським селянством вставав привид-правління, яке ми здійснювали на основі насильства» [*Украина-1918*, 2018, с. 215]. Напевно, іншу відповідь на поставлене Ф. Шрадером питання шукати не варто, як зрозуміло й те, що з цього приводу могли розповісти солдати-окупанти.

Хіба що можна додати лише коротку фразу з післямови професора до свого щоденника: «Не підлягає жодному сумніву, що

ми, німці, чинили з українцями зовсім не так, як хотіли б, щоб чинили з нами» [*Україна-1918*, 2018, с. 277]. Звертання до логіки однієї з біблійних заповідей у цьому разі видається не зайвим.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що історики отримали у своє розпорядження дуже цікаве видання, що дає додатковий заряд для досліджень, для наукових міркувань, для обґрунтування концептуальних висновків та реконструкцій непростих сторінок нашого минулого. Природно, як і до будь-якого іншого джерела, до матеріалів книги «Украина-1918. Взгляд из Германии» слід застосовувати критичний аналіз, що, безсумнівно, ще неодноразово робитиметься у майбутньому. Але вже зараз, у першому аналітичному наближенні, з великою часткою впевненості можна констатувати, що багато що із відтвореного авторами – безпосередніми учасниками подій, проникливо найменованих «лютими вихорами війни», заслуговує на безумовну довіру і може бути ефективно використано.

Як видається, здійснений докладний текстуальний, термінологічний екскурс у новітнє видання зарубіжних авторів має не лише локальне, вузькорегіональне значення. Воно дає конструктивний імпульс для його використання й у ширших територіальних (географічних) параметрах, а також у виробленні загальних методологічних і методичних підходів щодо історії Громадянської війни в цілому.

10. Гетьманське «інтермецо»: диригенти та виконавці

Кожен із етапів історичного поступу України у 1917-1920 роках відображений у численній літературі. Звичайно, вона вкрай неоднорідна, містить чимало суперечливих підходів та різнотлумачень. Можливо, найбільший свій прояв це знаходить щодо періоду гетьманату. Тут палітра думок настільки широка, різноманітна, запропоновані оцінки та висновки настільки контроверсійні, що їх протиставлення проникає у назви публікацій, ніби загострюючи увагу до непростих явищ.

Так, один зі структурних монографічних розділів колективної монографії автор цієї праці знайшов можливим озаглавити: «Гетьманська альтернатива: шлях до конструктивної суспільної трансформації чи консервативної безвиході?» [*Суспільно-політичні трансформації…*, 2009, с. 188-227].

Заключна частина фрази апріорі не всім сподобалася. А перманентні роздуми, тим не менше, призводили до використання й інших, відмінних від однозначно позитивних комплексних оцінок сутності гетьманського режиму [Солдатенко, 2009b, с. 146-340; Солдатенко, 2002-2003, с. 215-292; Солдатенко, 2007b, с. 178-226; Солдатенко, 2012b, с. 187-234; Солдатенко, 2018b, с. 240-292].

Як і інші узагальнюючі терміни, що використовуються в заголовках наукових публікацій, підбираються кожним відповідальним автором після серйозного осмислення явищ, процесів, що вивчаються, а також учинків, поведінки, результатів діяльності індивідуумів, імена яких потрапляють на сторінки історичних праць. І це відбувається зовсім не просто.

…1997 року в житті автора цього есе відбулося два непересічні знайомства, які певною мірою вплинули на загострення уваги до вироблення, «шліфування», «рафінування» власного погляду на проблему гетьманату, визначення його ролі та місця у долі нації, пошуки шляхів формування української державності.

У середині 1990-х років закінчувалася підготовка монографії «Українська революція: концепція та історіографія». Ознайомлюючись із журнальними, газетними публікаціями, численними

дисертаціями, що захищалися у радах з історичними спеціальностями різних центрів, можна було дійти висновку, що насправді новизни в них небагато. Здебільшого це виявилися запозичення (і не лише схематичні та концептуальні) з іноземної та емігрантської літератури періоду загострення ідеологічної боротьби двох суспільно-політичних систем – капіталістичної та соціалістичної. Хоча посилання у багатьох випадках робилися на праці історичних діячів революційної епохи, їх публікації 20-х – 30-х років минулого століття, самі першоджерела практично не ставали предметом вивчення. Оцінки, узагальнення, схеми таїли у собі очевидний відбиток ідейно-політичного протистояння періоду «холодної війни». Це і стало одним із головних спонукальних мотивів, що зумовили рішення працювати над зазначеним проєктом.

Рукопис виявився об'ємним, а фінансові можливості видавництва, що виявило інтерес до теми, обмеженими. Тому було вирішено випустити роботу поетапно, у двох книгах. Перша хронологічно охоплювала події Української революції періоду Центральної Ради – березень 1917 р. – квітень 1918 р. Видання виявилося першою такою монографічною працею у новітній вітчизняній історіографії [Солдатенко, 1997а, 416 с]. Керівництво Інституту національних відносин та політології Національної академії наук України вирішило провести презентацію книги. Захід залучив досить широке коло фахівців. Серед присутніх був і відомий учений-історик, директор Східноєвропейського дослідницького інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії (США) Я. Пеленський. У незалежній Україні його було обрано закордонним членом Національної академії наук України та призначено директором новоствореного Інституту Східноєвропейських досліджень НАНУ. Під час презентації Я. Пеленський, позитивно оцінивши перший масштабний досвід наукового осягнення в новітній Україні феномену національно-демократичної революції 1917-1920 років, наголосив на важливості вияву особливої уваги до періоду гетьманату у другій книзі, що готується до видання. Мабуть найвідоміший у світі дослідник та популяризатор біографій, діяльності, творчості П. Скоропадського та В. Липинського запросив

автора книги «Українська революції» до свого інституту для ділової бесіди. Згодом таких розмов виявилося кілька. А головною турботою авторитетного вченого було прагнення превентивно переконати українського історика, що П. Скоропадський був видатним творцем української державності, а гетьманат – розумною, раціональною, надзвичайно перспективною політико-правовою моделлю для прогресивного, цивілізаційного розвитку української нації, позитивного розв'язання нагальних завдань. Безумовно, явному шанувальнику гетьмана П. Скоропадського в процесі конструктивних відносин, що встановилися, хотілося вплинути на зміст, оцінки, тон книги, яка мала вийти в недалекому майбутньому. В. Солдатенко дякував за предметні, цікаві консультації, проте принципово відстоював точку зору, що формувалася під час вивчення історичних джерел. Я. Пеленський ставився до роботи молодшого колеги з повагою, що заклало основи добрих ділових контактів на перспективу.

Восени того ж таки, 1997, року автор цих рядків був запрошений на конференцію, присвячену Українській революції, до Черкас. У мікроавтобусі, яким учасники зборів діставалися обласного центру, перебували професор Київського національного університету ім. Т. Шевченка Н. Миронець – спеціаліст-джерелознавець періоду 1917-1920 років, доктор історичних наук, завідувач відділу історії Української революції Інституту історії НАН України В. Верстюк, докторант з Університету внутрішніх справ П. Захарченко, який видав незадовго до цього книгу «Селянська війна в Україні: рік 1918», науковий співробітник Музею архітектури та побуту у Пирогово (прізвища не пам'ятаю) і, нарешті, як невдовзі з'ясувалося під час знайомства, донька останнього гетьмана України О. Отт-Скоропадська.

Під час роботи конференції Олена Павлівна виступила зі спогадами, які стосувалися емігрантського періоду життя її батька, усієї родини, утримувалася від будь-яких різких, категоричних оцінок, хоча уважно стежила за перебігом дискусії, щось старанно записувала. Моя доповідь була присвячена проблемі обґрунтування М. Грушевським концепції (політичної платформи) Української

революції. Коли ж мені довелося відповідати на поставлене питання, пов'язане з діяльністю П. Скоропадського, я старанно намагався підшукувати слова, які б, по можливості, пом'якшували враження від загалом переважно критичних оцінок. Звісно, бентежила присутність у залі доньки останнього українського гетьмана. Трохи допомогло те, що адресоване мені питання стосувалося долі Української Держави в цілому і була можливість дещо узагальнено поміркувати про гетьманську модель як історичний анахронізм, що не вписувалася в революційний поступ відродження нації, входила в суперечність з історичною закономірністю.

Наступного дня організатори конференції влаштували для гостей з Києва ознайомлювальну поїздку на батьківщину Б. Хмельницького – до Чигирина, Суботова та Холодного Яру. Ми всі знову опинилися разом у мікроавтобусі. Дорогою, звичайно, розмовляли. Олена Павлівна подякувала мені за принципове трактування подій 1918 року, витримане, як вона знайшла, у науковому, коректному ключі. Мені здалося, що донька П. Скоропадського була щирою. Більше ми ніколи не зустрічалися.

А з Я. Пеленським востаннє довелося побачитися у травні 2006 р. Він прилетів до Києва після тривалої перерви, спричиненої тяжкою операцією. За цей час довелося поховати дружину та пропустити свій ювілей. У Будинку вчених було влаштовано солідний прийом. Під час фуршету американський професор підійшов до українського колеги В. Солдатенка (він, правда, більше любив розмови tet-a-tet), подякував за змістовність попередніх спілкувань, виявлену до нього повагу та вимовив кілька несподіваних для мене фраз. За їхнє абсолютне відтворення поручитися важко, але сенс збережено точний.

Досвідчений учений, який чимало побачив і випробував у житті, поділився, схоже, докладно виношеною думкою. Здійснюючи перші поїздки до незалежної України, він був упевнений, що носіями «правильної наукової позиції» будуть «праві». Але за багато років спілкування, ознайомленню з історіографічними напрацюваннями змушений був дійти іншого висновку. Найбільш послідовними і близькими до наукових поглядів, як на нього,

виявилися «ліві». До останніх він, безумовно, відносив і В. Солдатенка (так він неодноразово відкрито говорив під час попередніх зустрічей, що не заперечувалося). Як би на підтвердження сказаного, маститий історик зазначив, що не розуміє войовничо-критичного настрою правих до лідерів Української революції 1917-1920 років. Навряд чи можна стверджувати, що у поведінці інтелектуала не превалювала звична люб'язність, але у його словах, які міцно врізалися в пам'ять, відчувалося і щось набагато більше. У всякому разі, так здалося. Або в таке хотілося вірити.

Зміст розмов з Я. Пеленським та О. Отт-Скоропадською незмінно згадувався, подумки враховувалася їхня можлива рефлексія, коли автору цих рядків доводилося звертатися до сюжетів, пов'язаних із досвідом гетьманату, з'ясуванням його ролі в історичному поступі України. Напевно, можна в такому разі вести мову про конфлікт (у всякому разі – колізії) між суб'єктивними настроями індивідуального рівня та імперативом вірності історика науковим критеріям. І справа зовсім не про можливу кон'юнктурну поступку поважним особистостям, а шанобливе врахування того, чим, безперечно, дуже добре володіють солідні, досвідчені люди, які детально знаються на предметі, знаходять можливим відстоювати інші позиції. Дуже не хотілося, щоб, ознайомлюючись із публікаціями українського науковця, вони оцінювали їх як вияви некомпетентності, відхід від науковості. Хоч поява сумнівів у цій площині також є виправданою. Однак позитивне ставлення до обох згаданих особистостей усе ж таки віртуально було присутнім, проте принципово не вплинуло на основні оцінки, висновки, узагальнення авторських досліджень.

***

Вдаючись у черговий раз до використання в назві матеріалів, присвячених осягненню сутності гетьманату П. Скоропадського, словосполучення «коротке інтермецо» [Солдатенко, 2021b, с. 147-231], хочеться тим зайвий раз підкреслити згоду з вельми яскравою, виразною характеристикою та оцінкою важливого епізоду в житті неординарної особистості, що наклалася на тимчасовий вектор розвитку для цілого народу. Ємна, афористична фраза запозичена з

листа начальника австрійського генерального штабу Артура Арца фон Штраусембурга до міністерства закордонних справ Австро-Угорщини від 6 травня 1918 року. Генерал-полковник, начальник вищого командування армії Австро-Угорщини, активний учасник підготовчого процесу Брестської мирної конференції, спочатку противник військової інтервенції в Україну, потім – прихильник «м'яких» демократичних заходів окупаційних властей – «мирної окупації», який обстоював при цьому інтереси своєї країни послідовно та жорстко, був однією з ключових постатей окупаційного режиму в Україні [Дорнік та ін., 2015, с. 114, 115, 120, 123, 235, 236, 273, 295].

Уже через тиждень після перевороту, глибоко посвячений у його закулісні механізми і таємниці, А. Арц радив зовнішньополітичному відомству Австро-Угорщини не поспішати пов'язувати офіційний Відень договірними зобов'язаннями з П. Скоропадським.

Філігранно використовуючи дипломатичний камуфляж, генерал розкривав те, що було йому відомо, безумовно, із закулісної «кухні» подій, що відбувалися, дозволяв собі досить цинічні, хоча, втім, і цілком реалістичні прогнози для України. «Мені здається – писав А. Арц, – що гетьманство Скоропадського з Німецької сторони задумано лише як фундамент для вирішення російського питання (підкреслене мною – *В. С.,* – здається, відразу ставить усі «точки над і»: ясніше не скажеш, хто став ініціатором упровадженої державної моделі та яка роль їй уготована). Відповідно до німецької точки зору, Україна, позбавлена будь-якої національної єдності, не зможе довго зберігати свою самостійність. Федеративна Росія під німецьким впливом, на мою думку, є тією метою, яку прагнуть досягти німці – до того, як могутні держави Антанти уможливлять об'єднання Росії під своїм впливом. Передбачається, що Україна буде приєднана до трону російського царя як федеральна союзна держава на монархічній основі. Гетьманство є лише перехідною стадією. У цій перспективі особистість гетьмана виступає у яскравішому світлі – колишній флігель-ад'ютант, усе ще відданий своєму цареві, сподівається таким шляхом взяти участь у відтворенні царської Росії» [Чернин, 2005, с. 464-465].

Звісно ж, що у викладених міркуваннях більше не фантазування, безпідставних пророцтв, а прихованої (таємної) інформації про плани з не дуже «далеким прицілом». І якщо не всі вони збулися, то принаймні спроби їх втілення в життя виявилися явними. Що ж до П. Скоропадського, то тимчасовий прогноз виявився напрочуд точним.

Автор цієї книги у свій час вважав варіантом адекватної назви цього матеріалу відоме східне визначення «Каліф на годину». Проте сполученість у аналізованому феномені особистісних якостей та багатьох інших чинників, які відіграли тоді домінуючу роль, змусила знову віддати перевагу оцінці А. Арца.

***

Неупереджені, у тому числі новітні дослідження механізму приходу до влади П. Скоропадського, сутності встановленого ним режиму дедалі більше переконують, що справжніми ініціаторами та організаторами державного перевороту були саме окупаційні війська, вірніше їхнє командування, а також німецьке посольство [Пиріг, 2008, 209 с.; Солдатенко, 2009b, с. 41-51, Дорнік та Карнер, 2009, 205 с.; Дорнік та ін., 2015, 512 с.; Пиріг, 2016, 518 с.].

Досить промовистим є, зокрема, такий епізод. На останньому засіданні Малої Ради 29 квітня 1918 р. було заслухано звіт голови Ради народних міністрів В. Голубовича, котрий відвідав перед цим німецького посла барона фон Мумма. Делегація заявила про рішення Української Ради негайно піти назустріч німецькій владі, умовляючи і німців піти назустріч Раді. «У відповідь на це німецький посол барон Мумм зазначив, – передавала промову В. Голубовича «Киевская мысль», – що заяви Центральної Ради вже запізнилися. Барон Мумм, за словами Голубовича, багато говорив про колишню любов та симпатії, якими Центральна Рада користувалася у німецької влади. Але вони, підкреслив посол, неодноразово вказували і Раді, і уряду на їхні помилки, попереджали про нездійсненність соціалізації землі та інш. реформ. Вказівки ці в розрахунок не бралися, і сталося те, що сталося.

Делегація передала послу, за дорученням міжфракційної наради, що Центральна Рада заявляє про свою готовність доручити

новому кабінету перегляд земельного закону з відновленням приватної власності для дрібних землевласників.

Але і на цю заяву барон Мумм відповів, що вона зроблена пізно» [*Киевская мысль*, 1917, Май 1; *Українська Центральна Рада*, 1996, с. 329-330].

Німецький барон, очевидно, не розраховував на вишуканий дипломатичний талант співрозмовників, а відверто зневажливою, цинічною поведінкою самозакохано наголошував, хто є справжнім господарем становища в Україні. І цей господар ще не раз жорстоко провчатиме тих, хто «запізнюватиметься» з проявом абсолютної покори та вірнопідданства.

З такого погляду дедалі більше спростовується і підхоплене багатьма сучасними авторами твердження головного ідеолога українського монархізму В. Липинського, що державний переворот 29 квітня 1918 р. П. Скоропадський здійснив власними силами за нейтралітету окупаційних військ [Липинський, 1928, с. 20].

Можна навести чимало вагомих фактів, які вщент розбивають подібні підходи. Проте варто, мабуть, обмежитися таким. П. Скоропадський міг і не стати обранцем німецького командування – і тоді навіть не було б мови про те, що саме він здійснив переворот і обирався гетьманом (або ж практично призначався – акт був дійсно швидше формальністю). Адже для окупантів, які жорстко контролювали політичне становище, П. Скоропадський зовсім не був єдиним претендентом на роль гетьмана, і вони заздалегідь вели оцінку якостей, потенційних можливостей претендентів, на основі якої було зроблено остаточний вибір. Цим займалися різні служби окупаційного командування. Так, німецька військова контррозвідка запропонувала одразу трьох претендентів – П. Скоропадського, І. Луценка та І. Полтавця-Остряницю, охарактеризувавши їх таким чином: «Скоропадський – аристократ, монархіст, генерал, багатий поміщик, слабовільний, але честолюбний; лікар Луценко – сильний оратор і вміє повести за собою маси, поміркований соціаліст, щирий українець, чудовий організатор; Полтавець – політичний авантюрист, який готовий на будь-які комбінації, якщо це принесе йому користь» [*Комісія з історії*

Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні (Всеукраїнський Істпарт) (1921-1931). ЦДАГО України. (Ф. 17. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 57)].

Інші німецькі служби кандидатами вважали М. Міхновського, П. Скоропадського та Є. Чикаленка [*Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні (Всеукраїнський Істпарт).* (1921-1931). ЦДАГО України. (Ф. 17. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 6)]. Остання кандидатура невдовзі відпала. Історик Д. Дорошенко серед причин виключення з-поміж претендентів прізвища багатого поміщика та відомого громадського діяча називає відмову від цієї посади самого Є. Чикаленка [Дорошенко, 1930, с. 30-34]. Але, мабуть, близька до істини М. Полонська-Василенко, яка головними причинами такого розвитку подій вважає небажання німецького командування та багатьох впливових українців поставити на чолі держави під час війни цивільну людину [Полонська-Василенко, 1992, с. 489].

Не було єдності з цього питання й у Союзі землевласників. Так, один із його лідерів граф Гейдер пропонував на цю посаду Б. Ханенка (нащадок гетьмана М. Ханенка), але більшість прагнула бачити на чолі України неодмінно військового. Тому перевагу віддали П. Скоропадському [*Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні (Всеукраїнський Істпарт).* (1921-1931). ЦДАГО України. (Ф. 17. Оп.1. Спр. 1. Арк. 67)].

Хіба можливо було за таких обставин робити якісь самостійні дії? Хоча у першому офіційному документі новий глава держави, скоромовкою віддавши належне потужній підтримці Центральних держав, їхній боротьбі «за цілісність та спокій України», переважно виступав від власного імені. Він доводив, що його дії зумовлювалися наполегливими домаганнями населення забезпечити спокій, закон та можливість творчої праці. «Як вірний син України, – зазначав П. Скоропадський, – я вирішив відгукнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Управління Україною буде провадитися через посередство призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточному

обґрунтуванні нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України.

Центральна і Мала Рада, а также всі земельні комітети з нинішнього дня розпускаються. Всі Міністри і товариші звільняються.

Всі інші урядовці, працюючі в державних інституціях, зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В найближчий час буде видано закон, установлюючий порядок виборів до Українського Сойму.

До цього я буду твердо стояти на варті порядку і законності в Українській Державі (нове її офіційне найменування – Українська Держава – *В. С.*), буду домагатись негайного виконання всіх державних розпоряджень і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами.

Права приватної власності – як фундаменту культури і цивілізації, відбудовуються в повній мірі і всі розпорядження бувшого українського уряду, а рівно Тимчасового уряду російського відмінюються і касуються. Відбудовується повна свобода по зробленню купчих по купівлі-продажі землі.

Поруч з цим будуть приняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів» [*Державний вісник,* 1918, Травень 16].

Закінчувався документ словами: «Предбачаю всю трудність стоючої переді мною праці і молю Бога дати мені силу, щоб гідно виконати те, що я вважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час.

Мені далекі і чужі які б то не були власні побудження, і головною своєю метою я становлю користь і благо народу і всім дорогої нам України.

У цій свідомості кличу всіх Вас, громадян і козаків України – без різниці національности та віросповідання – помогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному великовідповідальному ділі» [*Державний вісник,* 1918, Травень 16].

Виявившися фактичною маріонеткою в чужих руках, П. Скоропадський мав, відповідно, формувати і політичний курс.

Усі правові засади нового устрою, зафіксовані як у «Грамоті до всього українського Народу», так і в «Законах про тимчасовий державний устрій Української Держави», інших вищих актах, В. Винниченко кваліфікував не інакше як «німецько-поміщицько-офіцерські літературні твори» [Винниченко, 1920d, Ч. ІІІ. с. 18-24].

З В. Винниченком абсолютно солідарний П. Христюк, який з усією категоричністю стверджує, що новостворена замість УНР Українська Держава – це «цілком монархічний лад на чолі з новостриженим і помазаним гетьманом» [Христюк, 1921c, Т. ІІІ, с. 7].

Автором проєктів основних законів гетьманату став А. Палтов – ревний прихильник монархії. Не випадково зразком гетьманського законодавства він постійно мав «Проект Основного закону Російської імперії» 1905 р. Звертає на себе увагу, що гетманські документи виготовлялися нашвидкуруч і виконані аж ніяк не вишуканою українською мовою, рясніють російською «калькою», неуковирними перекладами людини, що мислила по-російськи.

А. Палтов пропонував проголосити Україну спадковою конституційною монархією на чолі з королем, а тому другий розділ, який називався «Державний лад і глава держави», він просто переписав з імперського документа [*Рада Міністрів Української Держави.* (1918). ЦДАГО України. (Ф. 1064. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 174)].

Однак П. Скоропадський передбачливо ухилився від точної кваліфікації новоствореного різновиду державності, а замість короля «скромно» взяв собі назву гетьмана. Щоправда, влада останнього оголошувалася тимчасовою – до скликання Українського Сойму (парламенту), який мав вирішити подальшу долю України.

Основний закон, що регламентував життя в Україні, складався, власне, із семи спеціальних документів, об'єднаних загальною назвою «Закони про тимчасовий державний устрій України» [*Державний вісник*, 1918, Травень 16].

Відповідно до Закону «Про гетьманську владу» П. Скоропадський отримав необмежені права. Він зосередив у своїх руках не лише виконавчу, а й законодавчу та судову владу. Новостворена держава не мала нічого спільного з республіканською формою правління, характерною для УНР. Гетьман фактично мав диктаторські повноваження, Українська Держава, відповідно, була однією з форм диктатури.

Інші закони: «Про віру», «Права та обов'язки українських Козаків та Громадян», «Про закони», «Про Раду міністрів та міністрів», «Про фінансову Раду», «Про Генеральний Суд» – логічно підпорядковані основному завданню: формування авторитарної моделі державного управління [*Державний вісник*, 1918, Травень 16].

Уся влада в Україні належала особисто П. Скоропадському. Він затверджував закони, призначав уесь склад Ради міністрів та інших чиновників. Гетьман визначав основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики, був головнокомандувачем української армії та флоту. Влада П. Скоропадського не була обмежена законом, будь-яким органом чи державною установою. Однак її не можна вважати диктатурою у класичному розумінні цього слова. Адже з перших днів встановлення гетьманського режиму П. Скоропадський опинився у повній залежності від окупаційної влади. Його внутрішня політика була обмежена попередніми умовами, з якими претендент на престол погодився ще 24 квітня 1918 р. (Центральна Рада їх відхилила). Західні партнери обіцяли підтримку диктаторському режиму на час «до повного заспокоєння краю» у разі суворого дотримання Брестських економічних угод, чого не спроможна була зробити Центральна Рада. У пакет вимог включалися і пункти, розраховані як на призупинення сільськогосподарської кризи і спаду промислового виробництва, так і на рішучу протидію розвитку селянського руху, у якому вбачався значний руйнівний заряд. Тому перші кроки гетьманського уряду було спрямовано на виконання обіцянок, даних окупаційному командуванню. Було заборонено друковані органи УПСР «Боротьба» та Селянської спілки– «Народня Воля». Заборонялися критика уряду, проведення антигетьманських зборів, мітингів та маніфестацій.

Основні правові документи Української Держави проголошували, що гетьман та його уряд захищатимуть інтереси всіх соціальних верств населення України. Однак плани П. Скоропадського побудувати державу на засадах рівномірної участі всіх суспільних класів у державотворчому процесі вже з перших днів перевороту зазнали невдачі і ніколи так і не були реалізовані.

Подібно до того, як у 1918 р. суспільство розкололося на два основні нерівні табори, більший з яких рішуче не сприйняв запропонованих П. Скоропадським рецептів «оздоровлення» нації, а менший об'єднав адептів нового варіанту гетьманату, так і сьогодні тривають непримиренні битви .щодо тлумачення, оцінки однієї з непростих сторінок вітчизняного досвіду. Звичайно, іноді здійснюються спроби фронтального історіографічного дискурсу нових досліджень «другого гетьманату», спираючись на які в цьому випадку можна обмежитися зверненням до найважливіших і рельєфних тенденцій.

Дуже значна когорта фахівців схильна не лише позитивно оцінювати досвід гетьманату, а й вважати цю державно-правову модель чи не найкращим гіпотетичним варіантом тодішнього поступу нації, якій, мовляв, завадили «безвідповідальні» дії українських соціалістів, що, своєю чергою, пізніше виявилися безсилими проти намірів Радянської Росії, не знайшли способів протидії встановленню радянської влади [Пеленський, 1995, с. 32-33; Павленко та Храмов, 1995, с. 3-10; Потульницький, 2000, с. 106; Яневський, 2003, с. 5, 244-245, 441; Папакін, 2003, 282 с.; Терещенко, 2008, с. 19-37].

Починаючи зі своїх перших дослідів про Українську революцію автор цієї публікації прагнув доводити, що гетьманат, за всієї своєї ситуативної обумовленості, сутнісно, змістовно, орієнтаційно, стратегічно був не стільки кроком уперед в українському державному творенні, скільки відчайдушною спробою загальмувати революційно-прогресивний поступ нації, навіть повернути «колесо історії» назад [Солдатенко, 1999а, с. 470-558; Солдатенко, 2021с, с. 342-413]. А похідною від цих визначальних факторів була сутність та форма державного управління, інакше кажучи – авторитарно-монархічний режим.

Великі сумніви щодо історичної детермінованості та практичного виправдання гетьманату висловлює М. Попович, вважаючи «вимучену псевдомонархічну авторитарну конструкцію нежиттєздатною. Головну причину "консервативного та авторитарного режиму" відомий філософ вбачає в тому, що не було в українській

традиції тих стабільних формоутворень, які намагалася намацати у темряві консервативна громадська думка». Зрештою, М. Попович виходить на дихотомічну оцінку феномену: «*Режим П. Скоропадського – це правоцентричний авторитарний режим, але немає підстав вважати його антинаціональним*» [Попович, 1994, с. 48; Попович, 2005, с. 206]. Очевидно, крім іншого, тут проявляється чітка рефлексія на твердження національно-соціалістичних діячів (В. Винниченка, П. Христюка, І. Мазепи, М. Шаповала та ін.), які кваліфікували гетьманський режим як проросійський та антинаціональний.

Відповідь не цілком виразна і переконлива. Природно, між позначеними, по суті, полярними позиціями спостерігається чималий спектр інших підходів. У одних працях гетьманат кваліфікується як «бюрократично-військова диктатура» [Пеленський, 1995, с. 23]. В інших стверджується, що прийшовши до влади, гетьман справді отримав диктаторські повноваження, але на практиці вони були суттєво обмежені присутністю окупаційних військ [Пиріг та Проданюк, 1992, с. 91-105]. Траплялися спроби визначення гетьманату як «українського різновиду маріократії» [Мироненко, 1998, с. 173].

Останнє визначення, очевидно, передбачає, не змінюючи нічого по суті, хоча б трохи завуалювати наукоподібним словотворенням термін, що зачіпає національне самолюбство – «маріонетковий режим», хоча у світовій історіографії, включаючи діаспорну, нерідко використовується саме така оцінка державного устрою 1918 р. Так, І. Лисяк-Рудницький вважає, що гетьманат не мав належних рис справжнього, органічного правопорядку і спирався не так на сили місцевого консерватизму, як на багнети австро-німецьких окупантів [Лисяк-Рудницький, 1994b, Т. 2 с. 72]. Як безумовно маріонетковий характеризує режим П. Скоропадського англійський дослідник О. Файджес [Figes, 1996, p. 449]. Не дуже відрізняється від згаданих міркувань думка О. Федюшина, котрий вважав, що найкращим визначенням України в умовах німецької окупації 1918 р. є «сателіт». Вона займала становище держави, яка добровільно, хоч і неохоче приймала захист великої держави з

неминучим обмеженням свого суверенітету [Федюшин, 2007, с. 294].

Дуже однозначним стосовно того, що здійснена в 1918 р. Німеччиною та Австро-Угорщиною окупація перетворила Україну на «*фікцію дружньої країни* (endlich die Fiktion vom befrenndeten Land aufhort)» з урядом, який є лише «*ляльокою* (nur Puppe)» в руках іноземної адміністрації [*Крах германской оккупации...*, 1936, с. 62, 65], був міжнародний колектив істориків у новому дослідженні, в якому використані архівні та опубліковані джерела багатьох країн [Дорнік та ін, 2015, 518 с.].

Різночитання та відмінні тлумачення спостерігаються у публікаціях, присвячених персонально П. Скоропадському, його особистісному впливу на державний курс [Реєнт, 2003, 304 с.; Савченко, 2008, 380 с.; Пиріг, 2008a, 209 с.], а також головному ідеологу українського монархізму – В. Липинському [Пеленський, 1995, с. 11-14; *В'ячеслав Липинський та його доба*, 2008, 390 с.; *В'ячеслав Липинський та його доба*, 2010, Кн. 1. 624 с., Кн. 2. 560 с.].

Спробу охопити, узгодити наявні підходи, частково і згадані вище, по можливості привести їх до спільного знаменника здійснив Р. Пиріг, запропонувавши такий варіант визначення гетьманату П. Скоропадського: «Авторитарно-бюрократичний режим із близькими до диктаторських повноважень глави держави, відсутністю представницького органу, поєднанням в уряді виконавчих та законодавчих функцій, суттєвим обмеженням демократичних свобод, деформованою політичною системою, вузькою соціальною базою та тимчасовим характером правління». Тут же автор застерігає: «Однак ця характеристика вимагає наголошувати на тому, що функціонування даної державної конструкції суттєво обмежувалося фактором причетності мілітарної сили чужих країн. Їхня поразка у світовій війні згубно позначилася на долі останнього українського гетьманату» [Пиріг, 2008b, с. 7; *Нариси історії Української революції*…, 2011, с. 273].

Утім, зважаючи на все, зовсім не всіх влаштовують спроби дати виважено-об'єктивну і, зрештою, неминуче негативну оцінку режиму 1918 р. Паралельно докладаються зусилля якимось чином

пом'якшити рефлексії, відвести громадську думку до умоглядних абстракцій. Так, певного поширення останнім часом набула тенденція кваліфікувати Українську Державу як «малоросійський проєкт», у чому вбачається і головна причина його приреченості на невдачу [Грицак, 2000, с. 129; Верстюк, 1999, с. 26; Верстюк, 2004, с. 448-464; Скороход, 2008, с. 52-60]. Вихідним моментом для В. Верстюка, який розвиває таку версію, є насамперед особистість П. Скоропадського. Делікатно відхиляючи твердження про український патріотизм гетьмана, надійно спираючись на свідчення самого П. Скоропадського та на документи тодішніх політиків із різних таборів, автор приходить до твердої думки: «П. Скоропадський був людиною російської культури з великим сентиментом Росії» [Верстюк, 2004, с. 450]. І хоча в бурхливу революційну епоху і він виявився втягнутим у вир політики, яка зумовила певні зрушення в орієнтаціях, зокрема, в українських справах, базові світоглядні принципи залишалися непорушними, позначаючись на вирішальних, екзистенційних моментах. В результаті «форма національно-державного будівництва, обрана гетьманом, виявилася невдалою. Це була ні українська, ні російська держава, умовно її можна було б назвати малоросійською» [Верстюк, 2004, с. 454].

Як наслідок, «невміла спроба гетьмана знайти якийсь середньоарифметичний (малоросійський) вихід із ситуації перетворила його на мішень, у яку прагнули стріляти з обох сторін» [Верстюк, 2004, с. 455]. «Перехресний вогонь» з українського та російського боку й визначив долю гетьманського режиму, який «міг влаштувати лише нечисленну групу великої буржуазії та земельних власників, які у такий спосіб готові були захищати свої станові інтереси, сформовані ще з часів імперії, коли еліта мала донаціональні цінності та спосіб мислення» [Верстюк, 2004, с. 463-464].

Певний історіографічний напрям становлять прихильники концепції, що інтерпретує гетьманат як «прояв консервативної революції» [Терещенко, 2008, с. 13-40].

Відразу ж привертає увагу смислова суперечливість самого словосполучення. З поняттям «революція» традиційно асоціюються рух і навіть інтенсивні прориви висхідною траєкторією. А

консерватизм пов'язується з прихильністю до всього застарілого, віджилого, ворожістю та протидією прогресу, в тому числі, а можливо – і насамперед – у суспільному житті. Звісно, поєднати два поняття непросто. Насправді задум пропонованих змін виявляється дещо в іншому. «Проголошення Української Держави, – наполягає Ю. Терещенко, – знаменувало собою відновлення власної української національної державницької традиції, припинення руйнівних «соціалістичних» експериментів і спрямування України до налагодження класової співпраці та цивілізованого реформаторства» [Терещенко, 2008, с. 20].

Якщо не камуфлювати справжню мету словами про класове співробітництво та цивілізоване реформаторство, стає зрозумілим – йшлося насамперед про протидію революційним змінам, революційному курсу, тобто – по-простому – про контрреволюційну спрямованість і поворот у формовану після нього державність. Про яку класову співпрацю могло йтися, якщо суспільство намагалися повернути до долютневої (1917 р.) ситуації, тобто напівфеодальної системи панування абсолютної меншості та створення умов відновлення експлуатації більшості?

Непросто піддається розумінню такий, наприклад, пасаж: «Складність тогочасного суспільно-політичного й економічного стану в Україні не допускала можливості повної перемоги консервативної революції. Український консерватизм не мав для цього ні необхідних організаційних сил, ні виразно сформованої ідеології» [Терещенко, 2008, с. 20]. Знову виникає практично риторичне питання: як за таких умов здійснювати «цивілізоване реформаторство»?

Відповідь не цілком виразна і переконлива: «Перетворення, започатковані П. Скоропадським, не були виключно консервативними і значною мірою доповнювались ліберальним реформаторством. Тому український консерватизм у 1918 р. можна повною мірою кваліфікувати як ліберальний (? – *В. С.*) і як такий, що виступав не проти суспільних перетворень взагалі (??, підкреслено мною – *В. С.*), а проти радикальних соціальних експериментів більшовизму та українських соціалістів із Центральної Ради» [Терещенко, 2008, с. 20].

І знову питання. Проти яких більшовицьких експериментів відбувався державний переворот 29 квітня 1918 р., коли вся територія України була окупована австро-німецькими військами, офіційною владою вважалася Центральна Рада, а більшовики були або фізично знищені, або змушені були евакуюватися? Якщо переворот та подальша політика були спрямовані рівною мірою і проти «українських соціалістів із Центральної Ради», наскільки щирими були зусилля гетьмана залучити їх до співпраці? Засмучуючися з приводу того, що «усі його (тобто П. Скоропадського – *В. С.*) зусилля були марними», сучасний адепт гетьманства заявляє: «Для більшості лідерів українських політичних партій найважливішими були так звані «соціальні завоювання» (лапки автора також багато прояснюють – *В. С.*) революції 1917 р. В результаті гетьманат оцінювався як реакційне явище, яке призвело до влади «поміщика», «царського генерала» (тут лапки автора видаються невмотивованими – хіба не поміщик і не генерал? – *В. С.*), а не відновлення традиційної національної державності» [Терещенко, 2008, с. 26-27].

Виходячи з усього вище зазначеного, зовсім алогічним є твердження Ю. Терещенка про те, що «творці Української Держави 1918 р. розглядали інститут гетьманства не як спосіб подолання чи ліквідації всіх інших українських політичних течій, а як спосіб національної інтеграції, налагодження співпраці між усіма класовими групами та організаціями» [Терещенко, 2008, с. 26]. Достатньо хоч трохи знати загальну картину 1918 року, щоб розуміти, що досягнення зазначеного результату було зовсім неможливим.

Інтерпретація гетьманату як «консервативної революції» не просто суперечить його трактуванню як «малоросійського проєкту».

Обидва ж підходи, одночасно складно взаємодоповнюючи один одного, у своїй аналітичній сутності дозволяють краще зрозуміти, що суспільство об'єктивно підсувалося, активно підштовхувалося до стану, в якому з неминучістю мали загостритися внутрішні суперечності. І лише час міг показати, до якої межі це могло напружувати обстановку, а одним із найімовірніших варіантів розвитку подій були військові сутички, тобто ескалація Громадянської війни.

Адже, пройшовши через досвід 1917 р., пізнавши «смак» соціальних і національних свобод, відчувши перспективу прогресу, народ, нація за жодних обставин не могли змиритися зі спробою повернути назад історію, до зжитого, подоланого етапу розвитку, що дався, між іншим, зовсім і зовсім непросто. Досить багато втративши в попередні сторіччя, українці просто не могли відмовитися від шансу руху вперед, тим більше – від втрати вистражданого, вже завойованого, реально відчутого. Такі настрої дуже інтенсивно наростали, тим більше, що кожен день гетьманського панування не залишав сумнівів у тому, що й федерація з викинутими на звалище історії «господарями землі російської» («малоросійський проєкт») і декларування «цивілізованого реформаторства» («консервативна революція»), насправді наповнюваного реакційними антинаціональними і антисоціальними рішеннями і кроками нового уряду, лише посилювали ненависть до режиму, бажання якнайшвидше його знищити.

Зазначене слід доповнити і таким міркуванням. Визнання обома концепціями «спорідненості» (прямого чи завуальованого – втім, лише до певного моменту) політичного курсу гетьманату з білим рухом, що посилювався в масштабах усієї Росії, (а ще точніше – безпосередня допомога П. Скоропадського його формуванню) знову ж таки цілком реальний привід вважати, що Україна втягувалася в розв'язану Громадянську війну, що палала по всій Росії.

Водночас слід звернути увагу на досить промовисту тенденцію: не встиг ще скільки-небудь зміцніти режим П. Скоропадського, як миттєво в Україні активізувалися чорносотенці та великодержавники, російські шовіністи всіх мастей. Не випадково до Києва прибули мати поваленого царя Миколи II, великий князь Дмитро Павлович, царські генерали А. Драгомиров і О. Лукомський, реакціонери-монархісти А. Кривошеїн, В. Гурко, Нелідов, Шебеко, В. Шульгін. Тут осіли відомі лідери контрреволюції В. Пуришкевич, П. Рябушинський, П. Мілюков. Розгорнули свою діяльність такі відверто контрреволюційні великодержавні організації, як «Русский союз», «Наша семья», «Союз возрождения России», «Национальный центр», «Московский центр», «Южный центр», «Южная

армия», «Совет государственного объединения Росии» і т. ін. [Карпенко, 1961, с. 47; Супруненко, 1966, с. 49; Минц, 1982, с. 437].

Факти свідчать про велику фінансову, матеріальну допомогу, яку надавав режим П. Скоропадського білогвардійському руху [*Рада Міністрів Української Держави*. (1918). ЦДАГО України. (Ф. 1064. Оп. 2. Спр. 124. Арк. 8; Оп. 1. Спр. 27. Арк. 4; Спр. 30. Арк. 11-12; Спр. 37. Арк. 3-4); Деникин, 1925, с. 194; Супруненко, 1966, с. 49-50].

У період гетьманату в Україні чисельно зросли організації великоросійських партій, збільшувалася кількість проросійських видань, розпочався відвертий русифікаторський похід проти української мови, освіти (про що свідчать численні звернення до П. Скоропадського, скарги щодо обмеження російської мови тощо, які нагадували неприкритий тиск). Постійно зростала напруженість у відносинах між патріотичними українськими силами та гетьманатом як проросійським режимом, який дозволяв зміцнюватися та процвітати в Україні великоросійським організаціям [Христюк, 1921с, Т. ІІІ. с. 84-86].

З дещо несподіваного боку такі підходи отримали відчутну підтримку чи не найглибшого зарубіжнного знавця гетьманату та творчої спадщини П. Скоропадського – Я. Пеленського. Намагаючися довести, що П. Скоропадський у період Першої світової війни, як російський патріот, природно схилявся у бік Антанти, що він з деяким упередженням, якщо не з ворожістю, ставився до австро-німецького блоку (що не завадило йому досягти угоди з представниками австро-німецьких військ в Україні (1918 р.), Я. Пеленський насправді додає нові міркування-аргументи на користь глибинних орієнтацій гетьмана, а не поверхово-показових, вимушених, тимчасових, тактичних елементів політики [Пеленський, 1995, с. 15-22]. Єдине, що викликає подив, це те, що, після всього сказаного, оголошення П. Скоропадським 14 листопада 1918 федерації з Росією розцінюється як трагічна політична помилка, як фатальний учинок, а не крок, здійснений навіть не з примусу, а з власної волі, згідно зі своїми політичними переконаннями [Пеленський, 1995, с. 22-28].

З цього приводу, мабуть, можна вдатися до численних «за» і «проти», але краще все ж таки прислухатися до самого П. Скоропадського. Очевидно, чимало передумавши над оцінкою пережитого досвіду, у вступній статті до своїх спогадів він написав чітко і зрозуміло: «Особисто я розумів, що Україна на існування має повні підстави, проте лише як складова частина майбутньої російської федерації» [Скоропадський, 1995, с. 54].

Спільним знаменником політичної боротьби навколо формування урядів М. Устимовича (Сахно-Устимовича) – М. Василенка – Ф. Лизогуба в результаті також виявилися антиукраїнство і реакційність [Дорошенко, 1923, с. 72-82; Христюк, 1921b, с. 11-12].

Слід сказати, що у мемуарах П. Скоропадського питанням персонального складу урядів, характеристиці кожного державного діяча надається особливо підкреслене значення. У всякому разі, питома вага відповідних матеріалів висока. Оцінки досить критичні. Колишній гетьман хіба що прагне трохи приглушити неприємне враження вказівками на уважне ставлення багатьох міністрів до української проблеми, хоча й сам змушений визнати недостатню патріотичність уряду. Ситуацію не виправили й поступові зміни Ради міністрів, коли до її складу на персональних засадах було введено і діячів українського руху (переважно соціалістів-федералістів) – Д. Дорошенка, С. Шелухіна, О. Шульгина, П. Стебницького, І. Саліковського та ін.

Українські соціалісти (УСДРП, УПСР), ставши в рішучу опозицію до гетьманського уряду, натомість намагалися чинити тиск на нього і постійно апелювали до австро-німецької окупаційної адміністрації. На практиці це спричинило те, що, відмовившися здійснювати конструктивну програму через уряд, українці самі ініціювали втручання у власні внутрішні справи, підриваючи авторитет України на міжнародній арені.

Росіяни-великодержавники, які традиційно неприхильно, навіть вороже ставилися до ідеї української державності, в конкретно-історичних обставинах 1918 р. вбачали в гетьманаті оплот у боротьбі проти грізного для себе ворога – соціальної революції, яка втілювалася більшовизмом, радянською владою. Тому, доки не

зміцнився білогвардійський рух на Півдні, великоросійські та єврейські політичні кола в Україні не виявляли непримиренного ставлення ні персонально до П. Скоропадського, ні до форми державності, яку він представляв. Вони без вагань (хоча, можливо, і не без таємних корисливих намірів) поповнювали своїми представниками гетьманські уряди, органи влади Української Держави на місцях.

Зовсім не дивно, що за таких обставин скільки-небудь якісних прогресивних змін чекати від П. Скоропадського та його уряду було не варто. Сім із половиною місяців гетьманату постають як одноманітний, цілеспрямований ланцюг зусиль, спрямованих на знищення завоювань попереднього етапу революції, безбарвного відкату суспільства від досягнутих рубежів. Тому так категорично негативно ставилися до процесів лідери Української революції [Винниченко, 1920d, Ч. ІІІ. с. 82-88; Шаповал, 1928, с. 114-115].

Здається, у цьому випадку цілком доречним буде проведення паралелі (за всієї умовності їх в історії): ситуація в Україні останнього місяця весни 1918 р. нагадувала те, що відбувалося в Росії починаючи з липня 1917 р. Щоправда, тоді не було окупантів. Але кадети, які захопили в свої руки керівництво країни, спробували здійснити антиреволюційний, контрреволюційний курс, який швидко призвів до ескалації Громадянської війни – корнилівщини, що захлинулася лише через перевагу потенцій революційних сил.

Україна 1918 р. не просто стала центром зосередження тих самих лідерів, дуже багатьох активних членів «партії народної свободи». Їхній «вихід» (рос. – «исход») зі столиць колишньої імперії до Києва, який став притулком для збанкрутілих, відставних політиків, призвів до того, що в урядах П. Скоропадського вони отримали чисельну більшість і незаперечний вплив. А пропонована кадетами стратегія і тактика, як і 1917 р., невідворотно вела до тієї ж Громадянської війни.

Першими антиукраїнськими кроками гетьманату стали заборони скликання Установчих зборів, усіх з'їздів опозиційних українських партій (V з'їзд УСДРП, IV з'їзд УПСР) та організацій (з'їзд представників міст), які для зручності проведення були

призначені на близькі до Установчих зборів дні (на той час була поширена практика посилати тих самих делегатів на паралельні форуми). Було заборонено ІІ Всеукраїнський селянський з'їзд, Всеукраїнський робітничий з'їзд (територіальний). Проте ці «драконівські» заходи не поширювалися на крайовий з'їзд партії кадетів (8-11 травня) та Всеукраїнський з'їзд промисловців, торговців, фінансистів та поміщиків (Протофіс 15-18 травня 1918 р.).

Робота всіх перелічених заборонених форумів відзначалася бажанням і готовністю мас боротися проти контрреволюційного гетьманату [Солдатенко, 2009b, с. 178-185].

Загальну атмосферу спалахів антигетьманських настроїв передає епізод зі спробою подолати перешкоди волевиявленню селян. Селянські делегати, всупереч заборонам та репресіям (арештам), прибули до Києва і вночі 8-10 травня під керівництвом українських есерів, вони за містом проводили селянське віче, яке прийняло низку яскравих антигетьманських документів [Шаповал, 1928, с. 115].

Навіть Всеукраїнський робітничий територіальний з'їзд 13-14 травня, незважаючи на свій переважно неукраїнський склад, рішуче висловився проти антидемократизму гетьманату, виступив із рішучим засудженням останнього та закликав до боротьби проти нього [Шаповал, 1928, с. 115].

Природно, що ще категоричніші оцінки режиму містилися у документах V з'їзду УСДРП і IV з'їзду УПСР.

Не мав гетьманат авторитету і на місцях, що практично виключало створення надійної вертикалі влади.

Замість розпущених органів місцевого самоврядування було призначено міські управи «старого дореволюційного складу» [Дорошенко, 1932, с. 264-265]. Ще складнішими були відносини влади із земським самоврядуванням, із Всеукраїнським земським союзом, управу якого у квітні 1918 р. очолив С. Петлюра. Союз став в опозицію до гетьманського уряду, а його голова змушений був звертатися з протестами проти репресій влади – як української, так і окупаційної. У меморандумі німецькому послу в Україні Мумму (збережена копія документа датована 28 травня 1918 р.) С. Петлюра писав: «В зв'язку з державним переворотом скрізь на Україні

почалися арешти й замикання в тюрми без суду та слідства різного стану громадян України. До мене, як до голови Всеукраїнського Союзу Земств, звертаються і окремі особи, і цілі делегації з повідомленням, що в однім місці арештовано земських гласних, а в другім членів земської управи, при чім в деяких випадках, як от в Липівці на Київщині, навіть запечатано помешкання цієї інституції. Я звертав уже увагу п. гетьмана Скоропадського на ці недопустимі й небажані для спокою краю арешти, вказуючи йому на велику небезпеку від тих арештів. Маючи на увазі, що часто подібні арешти виконуються німецькими військами, я вважаю необхідним вашу, Ексцеленція, увагу звернути на ці прикрі й дуже небажані явища.

...Я боюсь, Ексцеленціє, що від того добра не буде ні Україні, ні вашій державі» [Петлюра, 1994, с. 155-157], – передбачав один із досить відомих діячів українства.

Отже, можна, не ризикуючи помилитися, стверджувати, що Українська Держава існувала у складних умовах грабіжницької політики німецької та австро-угорської окупації і внутрішньої політичної та соціальної боротьби між різними партійними, громадськими та іншими угрупованнями.

***

Предметом особливої турботи уряду було дотримання Брестських угод, особливо економічних. Хоча обсяги вивезеного окупантами, звісно, за допомогою гетьманців, продовольства та інших ресурсів не підлягають хоча б приблизним підрахункам – збереглися лише вкрай розрізнені дані, можна погодитися з існуючою в історіографічних джерелах думкою, що економічні зобов'язання провалилися [*Українська РСР в період громадянської війни*, 1967, Т. І. с. 48]. Проте «союзники» не мали наміру відступати від своїх планів. 10 вересня 1918 р. вони змусили гетьманський уряд укласти новий торговий договір, згідно з яким до 15 липня 1919 р., уже з нового врожаю, планувалося вивезти до Німеччини та Австро-Угорщини не менше 100 млн пудів хліба (за Брестськими економічними угодами – 60 млн пудів), 11 млн пудів м'яса великої рогатої худоби (у живій вазі), 300 тис. овець, 2 млн

штук птиці, 400 тис. пудів сала, 60 тис. пудів олії та жирів, близько 400 млн штук яєць, 20 млн літрів спирту, 11200 вагонів лісоматеріалів, 37,5 млн пудів залізної, 3 млн пудів марганцевої руди, велику кількість іншого продовольства та сировини. Німеччина та Австро-Угорщина у відповідь зобов'язалися поставити в Україну 9 млн пудів вугілля, 1 млн 250 тис. пудів нафтопродуктів, певну кількість сільськогосподарських машин та інше [*Документы о разгроме…*, 1942, с. 130-131].

Якщо навіть заплющити очі на нееквівалентність подібного товарообміну, цілком зрозуміло, що договір закладав фундамент нового витка протистояння і віщував нові сплески боротьби. Водночас, документ наочно свідчив про незмінність тенденції економічного пограбування України.

Звичайно, оцінюючи зміни в економічному потенціалі України початку 1918 р., не варто скидати з рахунків і те, що велика кількість матеріальних цінностей (з них значну частину становили продовольчі товари) була евакуйована з України в губернії Росії під час відступу радянських військ. За аж ніяк неповними даними, в РСФРР було відвантажено навесні 1918 р. 7 млн 100 тис. пудів різних цінностей [Саженюк, 1958, с. 25]. Тільки з Катеринослава, який у березні 1918 р. якийсь час вважався столицею Радянської України, було евакуйовано грошей та ювелірних виробів на 37302754 руб. У Росію було переправлено 714 паровозів, 7104 завантажених та 1930 порожніх вагонів [Захарченко, 1997, с. 40].

Протягом 1918 р. деяка кількість продуктів сільського господарства, худоби, коней переправлялася в нейтральну зону, що утворилася внаслідок домовленостей між РСФРР, Українською Державою та Німеччиною на території від Рильська до Суджі шириною від 10 верст у районі Рильська до 40 верст у районі Обояні [Балковий, 1966, с. 18].

До всіх цих даних (слід ще раз наголосити, що вони неповні) слід додати і практично щоденні грабежі підприємств, господарств, громадян, що було звичним для австро-німецьких окупантів [Захарченко, 1997, с. 42-43].

Усе це вкрай негативно позначалося на господарській діяльності, вело до безперервного загострення економічної та

продовольчої кризи. У 1918 р. із 63 доменних печей працювало всього 4, зі 102 мартенів – лише 7. Видобуток руди впав у 17 разів, виробництво сталі – у 13 разів, прокату – у 15 разів, а видобуток вугілля – майже втричі, порівняно з 1913 р. Вантажообіг залізниць скоротився у 10–12 разів [*Очерки развития народного хозяйства*, 1954, с. 172; *Українська РСР в період громадянської війни*, 1967. Т. І. с. 366-367; Супруненко, 1966, с. 48-49].

Галопувало безробіття, охопивши в деяких областях та містах 80-90% раніше зайнятих робітників [*Українська РСР в період громадянської війни*, 1967. Т. І. с. 341-343]. Зменшувалася зарплата (а на більшості підприємств вона взагалі не виплачувалася, хоча дані про заробіток заносилися до розрахункових книжок), збільшувався робочий день.

Майже на половину, порівняно з 1913 р., скоротилися посівні площі, що, відповідно, призвело до певного зменшення товарних мас хліба. Занепадала харчова промисловість. Із врожаю буряків 1918 р. цукру було отримано вчетверо менше, ніж роком раніше. 45% буряків взагалі згнило на цукрових заводах [*Українська РСР в період громадянської війни*, 1967. Т. І. с. 367].

Наставала продовольча криза. Особливо загрозливих масштабів вона набувала у промислових центрах. «Найближчим часом загрожує повний голод» – телеграфували 29 травня 1918 р. до Міністерства внутрішніх справ із Херсона. «Постачання населення хлібом стає критичним», – повідомляли з Катеринослава Міністерству продовольства. «Становище Слов'яносербського повіту та міста Луганська у зв'язку з повною відсутністю хліба катастрофічне, загрожує бідою; з квітня не отримано жодного вагона хліба. На ґрунті голоду копальні та заводи закриті», – йшлося у телеграмі до Міністерства внутрішніх справ від 10 липня з Донбасу [*Міністерство внутрішніх справ Української Держави*. (1918). ЦДАВО України. (Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 62, 202); *Міністерство продовольчих справ Української Держави*. (1918). ЦДАВО України. (Ф. 2198. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 252)]. Мало чим відрізнялася ситуація в Києві та на Правобережжі загалом. Дедалі більше поширюючись і на села, почастішали випадки голодних непритомностей і навіть голодних смертей.

Особлива комісія, створена в липні 1918 р. при Міністерстві внутрішніх справ для вивчення продовольчої ситуації на Донбасі, змушена була констатувати: «У багатьох районах панує справжній голод... Робітники кидають своє останнє майно і буквально всі тікають» [*Известия «Протофиса»,* 1918, Август 4].

Отже, запровадження П. Скоропадським режиму альтернативного, протилежного попередньому – революційно-демократичному, – не лише не змогло розв'язати назрілих на весну 1918 р. суперечностей, але ще більше ускладнило ситуацію в Україні, призвело до очевидного погіршення становища більшості її населення, особливо бідніших верств. Усе це викликало невідворотне зростання суспільної напруги, детермінувало нові вибухи політичної боротьби. Розмах та ефективність останньої значною мірою залежали від ступеня організованості, згуртованості революційно орієнтованих сил, їхньої здатності повести за собою маси, запропонувати привабливі програми, запальні, мобілізуючі гасла.

Не приніс позитивного ефекту і затяжний переговорний процес з РСФРР, який почався ще в травні і «буксував» буквально в кожному питанні, що обговорювалося. Особливо гострі суперечності виникали у разі наближення до територіальних проблем, що відразу ж виявляли полярні позиції і міцну ув'язку в тугий вузол і соціальних, і національних, і міжнародних факторів.

***

Новий виток Громадянської війни, що буквально вибухнув з перших днів гетьманського правління, досить ґрунтовно відтворювався, глибоко аналізувався в літературі як радянського, так і новітнього часу. У концентрованому вигляді це представлено і в порівняно недавніх публікаціях автора [Солдатенко, 2012d, с. 200-234; Солдатенко, 2018b, с. 260-292]. Щоправда, чогось принципово нового, концептуально відмінного від попереднього, не з'явилося.

З витікаючих із досліджень сумарних висновків наразі видається особливо важливим відзначити головний.

П. Скоропадський не був (не став) самостійним «політичним гравцем». Його доля, як і режиму, який він уособлював, повністю знаходилася в руках окупантів. Від їхньої волі, бажання залежали і

прийняті українською владою рішення та їхнє втілення в життя. Так, австро-німецька адміністрація була проти планів гетьмана щодо створення власних збройних сил Української Держави. І плани так і лишилися планами. Щоправда, окупанти в результаті мали брати в основному на себе кровопролитну боротьбу з масовим повстанством проти режиму. Гетьманська варта (охорона) була тут слабкою, швидше бутафорською підмогою.

Проте саме завдяки окупантам українська влада і трималася. Щойно у зв'язку з бурхливими подіями в Німеччині та Австро-Угорщині миттєво ослабли позиції іноземного військового контингенту в Україні, П. Скоропадський у період з 22 жовтня по 10 листопада ввів режими надзвичайного чи військового стану у всіх 9 губерніях держави, окремо – ще в Одесі [*Українська Держава…*, 2015, с. 59-60, 65-68].

Жалюгідним виявом безсилля в день, коли вводилися останні жорсткі військові накази, пролунали цинічні слова гетьмана однієї з останніх його грамот. «Під цей час серед світових подій, коли доля рідного краю, його будуччини й щастя залежать головним чином від державного порядку та громадського спокою, Я звертаюся до всіх громадян України зі щирими зичливими та твердими словами.

Тепер було б не на часі розпалювати межи різними колами громадянства вогонь ворожнечі; тепер усі, хоч би вони гадали будувати державу кожен по-своєму, повинні об'єднатися в одному почуттю щирої любові до батьківщини і пам'ятати, що ламати в ці дні звичайний біг державного життя, навіть з найкращою метою, було б однаково як підвести наш край під велику небезпеку, а може бути, не дай Боже, і погибель.

Отже, Я вважаю за необхідне повідомити, що уряд Мій, який безустанно працює над здійсненням в найближчому часі оголошених Мною скликання Державного Сойму та розв'язання земельної справи, чекає, що всі громадяни зостануться в цей небезпечний мент у повному спокої і відмовляться від яких би то не було самовільних вчинків» [*Українська Держава…*, 2015, с. 66-67].

Утім, не обійшлося тут і без порожнього, вульгарного вихваляння, яке вже навряд чи могло ввести когось в оману: «В Мене є досить сили, щоб не допустити жадного руху проти державного

ладу, але Я й не думаю про ці засоби, запевнений в тому, що Мій заклик почують усі громадяне, ведені любов'ю до рідного краю та добрим розумом» [*Українська Держава…*, 2015, с. 67].

П. Скоропадський досить скоро переконався, що ні погрозами, ні умовляннями на ситуацію вплинути неможливо, і кинувся за захистом на станцію Скороходово на зустріч із Отаманом Всевеликого Війська Донського П. Красновим. Результатом таємних переговорів 3 листопада 1918 стало рішення про об'єднання сил для відродження єдиної та неподільної Росії, ядром якої передбачалася Україна. Білогвардійський генерал таємничість порушив (можливо, й спеціально). П. Скоропадський змушений був видати 14 листопада 1918 грамоту про федерацію з нерадянською Росією. Це призвело до нового вибуху антигетьманських настроїв, посиливши позиції повсталих на заклик Директорії до повалення режиму.

14 грудня 1918 року генерал П. Скоропадський оголосив, що він зрікається влади. На відміну від багатьох попередніх гетьманських документів, останній державний акт виявився небагатослівним і дуже мінорним. Україну не вдалося вирвати з прірви, в яку вона зірвалася. «Бог не дав мені сили впоратися з цим завданням. Зараз, враховуючи умови, які тепер склалися, керуючись виключно добром України, від влади відмовляюся» [*Українська Держава…*, 2015, с. 74]. Прикметно, що останній обнародуваний гетьманський документ було написано російською мовою. Можливо, його не встигли перекласти українською… І за змістом, і за духом він кричуще дисонує з численними спробами адептів національного монархізму довести, що гетьману вдалося навести в Україні порядок, припинити Громадянську війну, а запропонована модель суспільної організації була найкращою за всю бурхливу епоху 1917-1920 років.

Переодягнений у німецьку військову форму, П. Скоропадський ховався якийсь час у Києві, а потім виїхав із санітарним потягом за межі України.

Спробу зупинити рух історії і навіть змусити обертатися його назад було перервано.

11. Українська «Вандея»

Здається, цілком виправдано вважати, що у розвитку історіографії, як будь-якої країни чи народу (загальна історіографія) і окремих проблем, періодів (проблемна історіографія) минулого досвіду, завжди виявлялися відмінності підходів, думок, точок зору. Інакше не було б розвитку науки. А цей процес зупинити неможливо. І у цьому разі йдеться не лише про міркування загального порядку. Вони легко підтверджуються предметним розглядом «механізмів» просування до істинного знання в будь-які епохи та в будь-яких умовах існування науки.

В пам'ять врізалася суперечка стосовно історичних оцінок боротьби українського народу проти австро-німецьких окупантів та гетьманського режиму у 1918 році. Відбулася вона на початку 70-х років минулого століття.

Безроздільно панували марксистсько-ленінська методологія, неухильний класово-партійний підхід. Вони передбачали, що у всіх, без винятку, суспільних рухах періоду капіталізму головною, провідною силою, гегемоном постає передовий, революційний клас – пролетаріат. Відображення його домінуючої ролі було практично непорушною вимогою до кожного твору – чи наукового, чи художнього.

Підтверджувалося це конкретними фактами чи ні, у багатьох історичних публікаціях у різних формах містилися неодмінні тези про те, що головну роль у підриві австро-німецького окупаційного та гетьманського антинародного режимів відіграв робітничий клас України, профспілки, Всеукраїнський страйк залізничників.

Однак у 1969 р. з'явилася монографія харківського дослідника В. Тичини, присвячена збройним битвам 1918 р. в Україні [Тичина, 1969, 284 с.]. Вона викликала підвищений інтерес і дуже гострі дискусії, навіть громадську протидію. Так, на засіданні кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів Київського державного університету (це понад 30 викладачів – професорів та доцентів, близько 20 аспірантів) розглядалося питання про відгук на автореферат докторської дисертації В. Тичини. В основу останньої

було покладено згадану монографію і, як з'ясувалося, першу спробу її захисту було вже «провалено» роком раніше на засіданні спеціалізованої ради при Харківському університеті. Київські історики схвалили і черговий відгук із негативною оцінкою оновленого варіанта дисертації, вважаючи, що її автор не заслуговує на присудження пошукового ступеня доктора історичних наук.

Формально, структура і монографії, і дисертації були витримані в канонах домінуючої ідеології та методології дослідження: їх відкривали сюжети про керівну роль більшовиків, щоправда – більше КП(б)У, а не РКП(б), в організації відсічі зовнішнім та внутрішнім ворогам революції. Містилися тези про внесок у спільну перемогу пролетаріату України. Проте зібраний і представлений, проаналізований і адекватно оцінений матеріал загалом підводив до однозначного висновку – питома вага селянської, повстанської боротьби видавалася, безперечно, переважаючою, а роль селянства (іншими словами – дрібних власників, дрібної буржуазії) – вирішальною.

І основний аргумент критиків В. Тичини полягав зовсім не в тому, що його висновки не підтверджувалися належними фактами, надійною документальною інформацією, зрештою – переконливим статистичним матеріалом, а в тому, що дослідник начебто, в результаті, відходив від марксистсько-ленінської методології. І якщо деякі історики відчували хисткість «критики» побратима по професійному цеху, заперечувати не наважувалися. У кращому випадку, намагалися обійти цей сюжет або узагальнюючу тезу.

Із зазначеним узгоджувалися й інші претензії. Серед них – неприйняття позитивної оцінки повстанського руху загалом. Адже це розходилося з обережнішим, стриманішим ставленням до такої форми боротьби офіційної Москви. В. Ленін, керівництво РКП(б) головним завданням моменту вважали виконання умов Брестського договору: збереження мирної паузи, що використовувалася для накопичення сил з метою захисту пролетарської революції в Росії, як плацдарму світової революції. Побоювання, що збройні дії повстанців можуть бути використані австро-німецькими окупантами як привід для зриву мирного процесу, зумовлювали позицію

очікування та стримування повстань, прагнення якомога довше уникати їхнього форсування.

У цьому контексті критично сприймалися тенденції «лівих комуністів» на чолі з Г. Пятаковим, спрямовані на створення окремої, самостійної Компартії України, рішення Першого з'їзду КП(б)У про підготовку та проведення загальнонаціонального повстання. Окрім іншого, свою роль відігравало і те, що головні «архітектори» створення КП(б)У Г. Пятаков, М. Скрипник, інші ліві – В. Затонський, А. Бубнов, С. Косіор, В. Логінов, репресовані в 30-ті роки, і надалі вважалися «ворогами народу». Звісно, їхні дії, спрямовані на розвиток повстансько-партизанської війни, не лише не схвалювалися, а й у багатьох випадках засуджувалися як неправильна, хибна тактика.

В. Тичина не робив принципових відкриттів, коли повторював логіку досліджень та публікацій 1920-х років, у яких на основі значних фактологічних та документальних даних доводилося, що відновлення радянської влади в Україні наприкінці 1918 – на початку 1919 років відбулося переважно зусиллями селянського повстанського елементу, певною мірою знову за розбіжності з офіційною лінією ЦК РКП(б). Це вважалося неприпустимим, хоча деякі розбіжності загальнополітичного курсу з регіональними інтересами – речі цілком природні та зрозумілі.

Зрештою, неприйнятним і засудженим у позиції В. Тичини виявилося відображення ним та позитивна оцінка реальних фактів участі у повстанському русі українських політичних партій – боротьбистів та борьбистів. І ті, й інші кваліфікувалися як дрібнобуржуазні організації, а підтримка ними й у деяких випадках – керівництво повстаннями розглядалося як провокування селянської стихії. Співпраця ж більшовиків із представниками українських партій за жодних обставин не могла розраховувати на ретроспективну схвальну кваліфікацію.

Сумарно здобувач докторського ступеня звинувачувався у спотворенні марксистко-ленінської методології, зневажанні нею, створенні антинаукової, фальсифікаторської концепції. Застосовуючи принцип апроксимації, заміну складних положень більш простими, які змістовно не змінюють оцінок і висновків щодо суті

справи, можна насамкінець констатувати: автор зробив реконструкцію картини, яка у ряді випадків не могла бути підтвердженою ленінськими положеннями, цитатами 1918 року, розходилася з ними. А те, що підстави для позиції В. Леніна та прихильників повстанської тактики можуть бути окремо істинними, але не тотожними, логічно не збігатися – до уваги не бралося. Де вже було доводити свою правоту?!

Об'єктивне ставлення до означених В. Тичиною питань (концентровано автор лише обережно торкався їх у вступній частині книги) [Тичина, 1969, с. 3-18] стало можливим тільки в системі координат, що передбачає підходи до досвіду 1917-1920 років з органічним поєднанням процесів соціальної та національної революцій.

Звернення до концепції Української революції, безумовно, позитивно позначилося на виправленні неспроможних стереотипів попереднього періоду, наближенні трактувань дуже важливого, принципового питання до реалій життя. Повною мірою гармонійно зазвучали твердження, висновки, узагальнення П. Христюка, М. Шаповала, В. Винниченка, І. Мазепи, Д. Дорошенка про гостроту, масовість, героїзм та результативність селянської війни з режимом.

В іншому ключі почали з'являтися й сторінки партійної історії України, значимість організаційно-політичної діяльності більшовиків та боротьбистів щодо розвитку повстанського селянського руху.

Паралельно почали зникати і поширені свого часу тези про схиляння революційного авангарду перед дрібнобуржуазною стихією.

***

У романі «Дев'яносто третій рік», присвяченому Великій Французькій революції, Віктор Гюго зауважує: «Вандея – свого роду диво. Війна темних людей, війна безглузда і блискуча, огидна і чудова...» [Гюго, 1988, Т. 6, с. 176]. Така художньо яскрава і водночас моторошна оцінка-характеристика значною мірою прийнятна і до селянської війни проти окупаційно-гетьманського режиму, що відбувалася в Україні у 1918 р. і через ціле століття буквально вражає уяву. Мабуть, найнеминучішим, страшним було

те, що доведеному до крайнього відчаю і вимушеному братися за зброю, щоб захистити себе, своїх рідних і близьких, українському селянинові нічого іншого не залишалося. А довів його до такого стану ніхто інший, як власний національний політикум, що позиціонував себе якраз найщирішим виразником інтересів і послідовним захисником сільських жителів.

Залучаючись із 1917 р. у революційний вир, селянство розраховувало, що, нарешті, життєвою реальністю стає торжество омріяної ідеї, втіленої в лапідарному гаслі «Земля – селянам!», що починається зовсім нове життя, коли можна стати господарем свого становища, забезпечити справедливу долю своїх дітей та онуків. Тому з величезним ентузіазмом зустріли Декрет II Всеросійського з'їзду Рад про землю, підтверджений рішеннями Першого з'їзду Рад України та Законом Центральної Ради про соціалізацію землі в УНР від 18 січня 1918 р., перші кроки щодо їхнього втілення в життя.

Однак доля піднесла українському селянству те, чого воно вже ніяк не очікувало. На мирних переговорах у Бресті представники УНР уклали з Центральними державами договір, який поклав край війні, від якої селянство, в тому числі і та його частина, яка була одягнена в солдатські шинелі та вкладеною в їхні руки зброєю знищувала подібних до себе на іншій лінії окопів, страждало більше, ніж будь-хто інший. За те, що австро-німецький блок брався повернути в Україну національну владу, яка на той час втратила практично всі території та народну підтримку в рідному краї, згідно з договором, треба було заплатити чималим обсягом селянського хліба – 1 млн т., іншими продуктами та товарами. Оскільки Центральна Рада з Генеральним секретаріатом, не маючи ні сил, ні відповідного інструментарію, не могли виконати обіцяної винагороди, і це розуміли обидві сторони, довелося погодитися на добровільну окупацію України. І хоча селяни з перших днів вторгнення чужоземних військ почали чинити їм стихійний опір, 500-тисячна армада союзників, яка більш ніж у 20 разів перевершувала червоноармійські загони та розрізнені осередки народної протидії, швидко стала господарем становища [Солдатенко, 2012d, с. 166-186; Солдатенко, 2018f, с. 309-339]. Передбачення окупантів

виправдалися – українська влада виявилася не в змозі допомогти їм отримати бажане і без вагань її просто грубо розігнали. На її місце внаслідок ініційованого німецькою адміністрацією державного перевороту 29 квітня 1918 р. прийшов один з найбільших до революції землевласників, флігель-ад'ютант російського царя, генерал П. Скоропадський. Гетьман негайно приступив до справи, енергійно повертаючи Україну до долютневих (1917 р.) порядків – відновив у правах приватну власність та її хазяїв, урізаючи, всіляко обмежуючи права трудівників.

У результаті режим гетьманату привів до повернення українського суспільства до того самого стану розлому і до крайності доведеного антагонізму, як і напередодні революційного вибуху [Солдатенко, 2009b, с. 224-281]. Найбільш глибинною сутнісною характеристикою ситуації 1918 р. в Україні став термін «Вандея».

Соціальна активність селянства 1918 р. піднялася на небачений раніше рівень. Це природно, адже насамперед за його рахунок правлячі кола намагалися виконати умови Брестського «хлібного миру». Зачеплене за живе, селянство швидко забувало про вчорашній «нейтралітет», залишало апатію, викликану не цілком прийнятною політикою Центральної Ради, і грізно заявило про себе як про силу, здатну подолати, буквально знести з земної поверхні все, що не просто стало на його шляху, а й намагалося повернути до стану нещадно пригнічуваного та експлуатованого, безсоромно обдуреного загалу.

Численні документи свідчать: важко знайти село чи повіт у 1918 р., з якого до різних урядових інстанцій Української Держави не надійшло б повідомлення про напади селян на поміщицькі маєтки, про пожежі та потрави в економіях, про опір карателям, убивства окупантів, про те, що буквально кожен пуд хліба давався «з боєм» [Минц, 1982, с. 434-435] тощо. Глибинність і загальність руху, справжнього прояву Громадянської війни особливо вражають, якщо врахувати, що він був не так наслідком цілеспрямованої діяльності політичних сил (хоча останні прикладали чимало енергії, щоб спертися на нього), як стихійною реакцією на справді нестерпне становище, на бажання чиновників позбавити

перспективи клас, перед яким блиснула зірка свободи, надія, що результати праці своїх рук будуть належати йому – трудівникові, що держава захищатиме його від жорстокого примусу та дикого свавілля.

Емоції розпачу через недосягнуту мету були незрівнянні з природним опором повсюдним актам вандалізму, найжорстокішого знущання, які набули статусу державної політики. «Ображені» попередньою соціалістичною владою поміщики прагнули «сатисфакції», поспішали повернути втрачені володіння та відшкодувати заподіяні революцією збитки. При цьому вони спиралися на окупаційні війська та місцеву адміністрацію із підпорядкованими їй міліцейськими підрозділами (гайдуками). Керуючися часто не стільки почуттями справедливості, скільки помсти, землевласники надто вільно маніпулювали обсягами претензій, не приховували бажання якомога суворіше «провчити» кривдників-бунтарів, грубо поставити «злочинців» на належне їм місце – і так, щоб це надовго запам'яталося й іншим: подібне буде з кожним, хто ризикне зазіхати на чуже майно, на «священну» приватну власність [Захарченко, 1997, с. 68].

Не дивно, що на цьому ґрунті досить швидко набула легального статусу практика розправ. Розпочаті окупантами ще за часів Центральної Ради каральні експедиції стали невід'ємною рисою режиму П. Скоропадського. Відновлюваний нагайками «порядок» обертався не лише проти сільської бідноти, але озлоблював і середняцьку селянську масу, вербуючи нових опонентів гетьманату. Адже каратели, як правило, застосовували принцип колективної відповідальності: розмір стягнення розподілявся між усіма жителями населеного пункту, незалежно від їхнього соціального статусу, рівня матеріального забезпечення і, нарешті, від того, чи «брала участь ця особа у погромах, чи ні». Зрозуміло, що у разі неспроможності частини населення сплатити контрибуцію, її погашала інша частина – більш заможні верстви села [Захарченко, 1997, с. 69].

Свій внесок у пацифікацію (умиротворення) селянства на Правобережжі зробили поміщики-поляки, які до австро-німецьких

експедицій долучали власні національні легіони [Захарченко, 1997, с. 48-49]. Утім, останні діяли і самостійно чи паралельно. Жорстокість, що виявлялася при цьому, здавалося, не знала кордонів. Нечувані фізичні тортури та розправи поляки, як не дивно, вважали природними. Поляки не лише вкотре доводили свої «одвічні права» на етнічні українські землі та принижували людську гідність, а й тішили власну національну самолюбність. Волинська поміщиця З. Коссак-Шезуцька з очевидним задоволенням смакувала в мемуарах натуралістичні картини численних страждань, заподіяних польськими поміщиками селянському «бидлу» у 1918 р. [Kozzak-Szezucka, 1927, p. 286-291]. Це спровокувало справедливу реакцію іншого поляка за походженням, який болісно переймався долею українців – В. Липинського. Він із жалем констатував: «З-під пера автора навмисне пробивається зневага та брудний садизм у щедро розкиданих описах, що викликають огиду» [Lipinski, 1930, p. 181]. Подібна оцінка може бути поширена і на спогади польської поміщиці села Лемешівки Таращанського повіту на Київщині М. Дуніної-Козицької [Dunin-Kozicka, 1930].

Селяни, що брали участь у розподілі поміщицького майна і сприймали це як природну складову революційних зрушень, не збиралися повертати його добровільно, чинили тому рішучий опір, аж до збройного. Вони оцінювали якщо й не абсолютно бездоганними юридично, але все одно законними соціалістичні документи періоду Центральної Ради.

Гетьманську владу та її прихильників селянство вважало своїми ворогами, з чого випливало їхнє ставлення до режиму. Показовий щодо цього лист одного з лідерів Української демократично-хліборобської партії С. Шемета до П. Скоропадського, в якому речі називаються своїми іменами. «З північних повітів Полтавської губернії отримано Народною управою партії відомості про те, – йшлося у документі, датованому 17 травня 1918 р., – що члени сільського товариства, повернувшись із Києва після заборони селянського з'їзду, у багатьох селах уже винесли постанови про те, щоб винищити всіх, хто їздив до Києва обирати гетьмана. Вже піднімається повстання проти влади гетьмана, починають вбивати хліборобів (землевласників), їхніх дружин та дітей, палити будинки

їхні, забирати їхній хліб. Наразі вже четвертий день триває бій між повстанцями, з одного боку, та гайдамаками, з іншого боку, на околицях сіл Буромка, Денисівка, Хрестителеве Лубенського та Золотоніського повітів. Повстанці змушують і господарів-хліборобів вступати до їхніх військ. Агітація проти влади пана гетьмана має великий успіх» [*Документы о разгроме…*, 1942, с. 142-143].

Схожих документів про настрої та дії селян – величезна кількість.

Потерпілі ж власники, ображаючись на уряд і гетьмана за нестачу твердості, м'якотілість, дедалі більше покладалися на власну ініціативу та апеляцію до окупаційної влади. Зрозуміло, що в останніх були «вагомі» підстави ставати на бік поміщиків, великих власників. Перспектива залагодження суперечностей за таких обставин мала дуже песимістичний, швидше – примарний вигляд.

«Що це за лютий час був на Україні! – вигукує М. Шаповал. – Гетьманщина лютувала: 8 липня видала «закон» про боротьбу з розрухою в сільському господарстві, на основі якого установлено було кріпацтво: селян змушували силою обробляти панські землі. На початку вересня П. Скоропадський поїхав на поклон до Вільгельма II в Берлін (5 вересня), після чого гетьманщина підписала (10 вересня) договір з Німеччиною на передачу німцям 35% урожаю.

Гетьманщина була така страшна, що розпочалась по всій Україні боротьба проти буржуазної диктатури і німців. Боротьба велась партизанським способом селянами під проводом соціалістів-революціонерів і Селянської Спілки (М. Шаповал був одним із лідерів УПСР і цей його не цілком обґрунтований акцент зрозумілий – *В. С.*). Яка це була боротьба, показує звіт німецької оберкоманди, що на Україні за 6 місяців було вбито 19000 німецьких жовнірів і офіцерів в сутичках з селянами! Розуміється, з боку селянства впало значно більше. Німці почали вивозити в Німеччину, в концентраційні табори, багато борців, переважно соціялістів-революціонерів і членів Селянської Спілки» [Шаповал, 1928, с. 112].

Ці ж факти використовує у своєму дослідженні і П. Христюк, небезпідставно припускаючи, що кількість убитих окупантів була занижена штабними службами [Христюк, 1921, Т. III, с. 127].

Політика гетьманського режиму щодо селянства дає всі підстави охарактеризувати її як війну з селянством, яка у відповідь перетворювалася на війну селянства з гетьманатом. Це підтверджується не тільки пропоміщицькими, антиселянськими законами та розпорядженнями гетьмана, його уряду, але й численними фактами терору, який здійснювали каральні експедиції (контрибуції, побиття, страти, «закріпачення»), і такими ж численними фактами різних форм опору – аж до збройних повстань, про які, незважаючи на «дику цензуру», громадськості ставало відомо через пресу.

Навіть генерал А. Денікін усвідомлював відверто пропоміщицький, антиселянський курс аграрної політики П. Скоропадського та закономірність боротьби селянства проти режиму, який цей курс проводив: «Село піднялося за землю проти пана, проти німця як захисника пана та відбирача хліба», – зазначав лідер білогвардійського руху Півдня Росії [Деникин, 1926, Т. V. с. 130].

Підбиваючи підсумки аналізу причин розвитку селянського руху на 1918 р., сучасний дослідник обґрунтовано стверджує: боротьба селян спрямовувалася «насамперед проти встановлення на місцях гетьманської диктатури та насадження грабіжницької продовольчої політики» [Захарченко, 1997, с. 70].

І хоча майже ніхто не керував проявами селянської непокори та протесту (які особливо посилилися навесні – на початку літа 1918 р.), вони поширювалися, охоплюючи цілі регіони, перетворюючись на все більш змістовні та радикальні. Селянство бралося за зброю, створювало партизанські загони, піднімалося на повстання. Серед інших привертає увагу Канізьке повстання на Єлисаветградщині у травні–червні 1918 р.

У відповідь на розправу австрійських карателів у Каніжі було сформовано добре озброєний загін із селян довколишніх сіл. Понад 700 повстанців протягом тривалого часу вели бої з переважаючими силами окупантів і, природно, були розбиті. 117 учасників повстання були повішені та розстріляні [*Українська РСР в період громадянської війни*, 1967, Т. І. с. 413-414].

Примітно, що вже під час травневих зіткнень із гетьманською владою селяни, зокрема у Золотоніському та Лубенському повітах,

почали висувати вимоги поновити правління Центральної Ради. Ці настрої особливо посилилися після репресій проти делегатів ІІ Всеукраїнського селянського з'їзду та заборони останнього [Захарченко, 1997, с. 70-71].

Поділля та Донбас, Чернігівщина та Херсонщина – скрізь картина була схожою. Повідомлення в Київ часто нагадували фронтові зведення. З Катеринославщини 1 червня доносили: «У селах Кринишна Михайлівка почалося хвилювання селян. На австрійські війська напав загін понад 200 чол.». 11 червня повідомлялося про організацію «селянського повстання на околицях Ново-Миргорода, Ново-Архангельська, Гледенців. Біля с. Ракіни німці зустрілися із озброєним партизанським загоном в 200 чол.». У районі Милорадівки окупанти змушені були 14 червня відбивати «атаки більшовицького загону із 1000 чол.» [*Міністерство внутрішніх справ Української Держави*. (1918). ЦДАВО України. (Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 26; Спр. 103. Арк. 8, 29); *Штаб головного командування військ Української Держави*. (1918). Ф. 2311. Оп. 1. Спр. 131. Арк. 1, 16, 18, 22, 24, 37, 45].

Найяскравішим прикладом боротьби за людську гідність, за свої права та просто за елементарне виживання стало повстання у Звенигородському та Таращанському повітах Київщини [Супруненко, 1966, с. 62-63]. Варто згадати, що саме в цьому регіоні ще навесні 1917 р. утворилися перші формування «Вільного козацтва», а його перші командири у 1918 р. очолювали рух селянства за свої права та свободи, оскільки через обставини головним аргументом стала гвинтівка. Крім того, на Звенигородщині та Таращанщині виявилося чимало міських жителів, які, рятуючись від голоду, за мізерну винагороду займалися збиранням урожаю зернових та прополюванням цукрових буряків. Спроби домогтися підвищення платні викликали каральні акції місцевої адміністрації та окупантів. На цьому ґрунті у с. Лисянці спалахнуло повстання, яке миттєво охопило сусідні села. Протягом п'яти днів повстанці вибили військові гарнізони з низки населених пунктів і 9 червня оволоділи Звенигородкою [*Гражданская война на Украине*…, 1967, Т. І. Кн. 1. с. 183, 189-192, 193-194]. До рук повсталих потрапила значна кількість зброї, серед якої були навіть гармати.

Звичайно, «голими руками» такого успіху досягти було б неможливо. Свою роль тут відіграли дії колишнього чиновника Центральної Ради, а влітку 1918 р. – уповноваженого Української Держави з роззброєння загонів «Вільного козацтва» Ю. Тютюнника. Розформовуючи добровольчі частини, він таємно передав у розпорядження селян 10 тис. гвинтівок, 2 гармати, панцерник та чимало комплектів військового спорядження [Жук, 1923, Жовтень 15, с. 49; Доценко, 1933, с. 94].

І хоча незабаром окупантам вдалося повернути контроль над Звенигородкою та деякими іншими населеними пунктами, полум'я повстання перекинулося на Таращанський повіт, а за ним – Васильківський, Уманський, Канівський і Черкаський [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. І. Кн. 1, с. 206-207, 209-210, 218, 222, 223; Тичина, 1969, с. 64-66]. Гетьманська адміністрація та поміщики в паніці втекли з повітів до Києва під захист окупантів [Супруненко, 1996, с. 63].

У ніч на 12 червня повстанці (1000 чоловік, при 2 гарматах і 200 кулеметах) за підтримки місцевого населення оволоділи Таращею і утримували її до 17 червня 1918 р. До кінця місяця сформований під керівництвом лівих сил (боротьбисти та більшовики) повстанський штаб спирався на 10 тис. озброєних повстанців, а ще близько 20 тис. ополченців охороняли своєрідний «революційний острів», що виник у центрі окупованої України [Тичина, 1966, с. 66-67]. У документах, а відтак і в історіографії наводяться й інші відомості про чисельність та озброєння повстанців: 30-40 тис. учасників боїв на Київщині, які мали 2 батареї польової артилерії (12 гармат) та 200 кулеметів [Захарченко, 1997, с. 80].

Зазнаючи поразок, відчутних втрат (особливо – під Черкасами, Городищем, Корсунем, Білою Церквою, Жашковом) [*Українська РСР в період Громадянської війни*, 1967, Т. І, с. 417-420], гетьманські та окупаційні сили змушені були віддавати належне героїзму та моральному духу своїх супротивників. «Загін з артилерією, кулеметами, добрим обозом, дисциплінований, є офіцери, – йшлося в одному із повідомлень інформаційного відділу департаменту Державної варти на ім'я гетьмана. – У селах нікого не

чіпають, не грабують, кажуть, що йдуть проти німців та гетьмана» [*Українська РСР у період Громадянської війни*, 1967, Т. І. с. 417-420].

Щоправда, нерви витримували далеко не у всіх. Так, посол Австро-Угорщини в Україні Й. Форгач у червні 1918 р. майже щодня буквально бив на сполох, засипаючи офіційний Відень панічними телеграмами про розмах подій на Звенигородщині, що входила до зони австрійської окупації, загрозливих успіхів повстанців, вражаючих жертв поміщиків. Високий чиновник закликав ставитися до вибуху народного гніву з усією серйозністю і, не знаходячи інших рецептів, відреагувати додатковими підкріпленнями військ [*Красный архив*, 1939, с. 84].

Слід сказати, що резонанс щодо подій в Україні був досить широким. Аналізуючи розвиток революційних процесів, британська «Daily News» констатувала: «В Україні повстання з кожним днем поширюється. Німці, підпалюючи цілі села з метою придушення повстання, лише розпалюють проти себе ще більшу лють» [*Daili News,* 2018, June, 5]. У цьому випадку не може бути й мови про репортерські перебільшення або свідоме нагнітання пристрастей – подібні свідчення постійно з'являються в тодішній пресі з точними посиланнями на знищені населені пункти.

Паралельно з таращанськими та звенигородськими подіями аналогічні повстанські процеси розвивалися на Волині, Херсонщині, Чернігівщині, Харківщині, Полтавщині, практично у всій Україні. 22 червня у Новомосковському повіті на Катеринославщині кілька селянських загонів, озброєних гарматами та кулеметами, напали на цілий німецький полк, унаслідок чого окупанти втратили близько 2 тис. убитими та пораненими [Тичина, 1969, с. 68].

На Катеринославщині, як і в інших регіонах, ударною силою повстанців були колишні «Вільні козаки», від яких їхній колишній Головний (Почесний) отаман, щойно прийшовши до влади, поспішив дистанціюватися, а незабаром заборонив козацький з'їзд і видав наказ про розформування «Вільного козацтва». Ці рішення згодом дорого коштували владі. Вже у травні Катеринославський губернський староста доповідав військовому міністру, що «колишні вільні козаки прагнуть підняти селян проти нинішньої влади, закликають не виконувати її накази» [Захарченко, 1997, с. 75]. У

розпал повстання на Звенигородщині гетьманському центру панічно повідомляли: «У Звенигородському повіті почалися виступи озброєних значних банд Вільного Козацтва» [*Військове міністерство Української Народної Республіки*. (1917-1918). ЦДАВО України. (Ф. 1076. Оп. 1. Спр. 171. Арк. 6)].

Для координації дій повстанців, керівництва ними з'являлися революційні комітети, повстанські штаби. До їхнього складу входили переважно різко опозиційні гетьманській владі елементи – більшовики, українські есери – насамперед – ліві (боротьбисти). Хоча вплив таких організаційних інститутів був локальним, вузькорегіональним, загалом вони дотримувалися схожих антиурядових гасел, озброюючи ними (частково за рахунок активістів товариств «Просвіти», частково за допомогою періодичної та неперіодичної преси) селянство. Характерним тут може бути звернення одного із повстанських штабів Київщини від 15 червня 1918 р. Головний зміст вимог повстанців був таким: «Лише боремося за повернення всіх здобутків революції, викладених у 3 і 4 Універсалах Центральної Ради, за повернення Центральної Ради і всіх демократичних інституцій, як-то: земельних комітетів, рад селянських депутатів, за землю і волю, за негайне скликання Українських Установчих зборів» [*Міністерство внутрішніх справ Української Держави*. (1918). ЦДАВО України. (Ф. 1216. Оп. 2. Спр. 61. Арк. 9)].

Неприйняття режиму нерідко виливалося у жорстокі розправи з місцевою гетьманською адміністрацією, також піднялася хвиля антисемітизму [Захарченко, 1997, с. 79].

Гетьманська пропаганда намагалася довести, що повстання селян є наслідком безвідповідальної, підривної роботи злочинців, анархістів, більшовиків, яким чужі інтереси української державності. Не забуваючи про діячів Центральної Ради, які нерідко підтримували повстанців, вели серед них роботу, Міністерство внутрішніх справ Української Держави видало спеціальний циркуляр щодо необхідності затримання та арешту членів Ради [Захарченко, 1997, с. 79].

Однак на селян це не справило належного враження. У червні 1918 р. хвилювання та повстання відбулися практично у всіх регіонах України, виявляючи чітку тенденцію переміщення центру

антигетьманської боротьби на Лівобережжя. Генерал-фельдмаршал Айхгорн, командувач військ в Україні, вочевидь, небезпідставно говорив про 10–12% українських селян, які влилися до лав повстанців [*Штаб головного командування військ Української Держави.* (1919). ЦДАВО України. (Ф. 2311. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 143)]. Ця цифра була «вистраждана» саме у безпосередній боротьбі з тими озброєними селянами, чисельність яких, таким чином, досягала 2,5 млн чоловік.

У боротьбі з окупаційними військами визначалася її національно-визвольна спрямованість. У повстанських документах антинімецькі та антиавстрійські мотиви часто виступали на перший план. І це природно, адже саме окупаційні війська були головною силою, яка протистояла повстанцям і від якої вони зазнали найсильніших, найчутливіших ударів. Гетьманці, та й сам П. Скоропадський, сприймалися як «менші, залежні партнери», австро-німецькі агенти.

«Повстання то розбурхувались, то на якусь хвилю згасали, – писав П. Христюк. – Але селянин і в думці не мав, щоб хоч на хвилину скоритись банді розбійників, грабіжників і насильників на чолі з генералом Скоропадським і поміщиком Лизогубом. Від хати до хати, від села до села пербігала думка про необхідність масового, одночасного по всій Україні селянського виступу проти катів. Зусилля Української Партії Соц.-Рев. та Центрального Комітету Всеукр. Селянської Спілки, направлені до того, щоб вдержати селянство від передчасних сепаратних виступів, що здебільшого кінчались тільки задушенням їх і немилосердними розстрілами селянських ватажків, не мали успіху. Селянство не могло стерпіти гетьмансько-поміщицького терору та знущання і бралось за зброю в надії, що таки вдасться повалити панування поміщиків та капіталістів і повернути назад соціально-економічні і політичні здобутки української революції, які селянин вже мав, відчував, розумів і цінив» [Христюк, 1921с, Т. ІІІ. с. 61-62].

Дуже яскраві сторінки селянської війни проти гетьманату та австро-німецьких окупантів були вписані у серпні 1918 р. повстанцями Чернігівщини.

Значні зусилля для підготовки виступу та спрямування його в організоване русло доклали більшовики та створений ними Центральний військово-революційний комітет (Всеукрревком), хоча з суто військово-оперативної та частково організаційно-політичної точки зору було чимало прорахунків і нестиковок [Супруненко, 1966, с. 70-71]. Та це й не дивно, адже головною причиною повстання, як і в попередні місяці в інших регіонах, було нестерпне становище селян та їхнє небажання змиритися з долею. Таким чином, тим, хто очолив повсталих, хоч-не-хоч доводилося часом не стільки йти попереду, вести за собою маси, скільки намагатися не відстати від украй емоційного, стихійного руху, не дати йому вирватися за контрольований простір, хоч якоюсь мірою скоординувати розрізнені дії, підпорядкувати їх єдиному плану.

Уже наприкінці липня, накопичивши чималий потенціал, партизани, зосередившись у ніжинських лісах, здійснили низку нападів на найближчі населені пункти, знищуючи опорні пункти державної варти та гарнізони окупантів, захоплюючи зброю та амуніцію. Ці дії суттєво деморалізували владу, навіть викликали панічні настрої. На Чернігівщину було перекинуто 4 німецькі дивізії, а лише у Ніжинському повіті зосереджено близько 10 тис. солдатів [Тичина, 1969, с. 80].

Сили повстанців налічували на Чернігівщині та півночі Полтавщини понад 7 тис. осіб. Однак вони сподівалися, у разі виступу, знайти активну підтримку, залучити до боротьби значну кількість тих, хто чекав на підходящий момент [Тичина, 1969, с. 81].

Для оцінки перспектив боротьби, зокрема виступу загальноукраїнського характеру, велике значення мав повсюдний розвиток більшовицького підпілля та поведінка керівних структур цієї партії.

Створення у липні 1918 р. КП(б)У послужило істотним імпульсом до відродження більшовицьких організацій. Якщо до липня 1918 р. у 153 підпільних осередках перебувало понад 5 тисяч членів партії, то до жовтня їхня кількість зросла більш ніж удвічі – до 11 тисяч осіб. Вони об’єднувалися в 3 обласних, 8 губернських, 12 окружних (районних), 13 міських, 23 районних (у 7 містах), 10 підрайонних, 74 повітових організаціях [Солдатенко, 2004, с. 204].

Значний ефект принесли створені за рішенням І з'їзду КП(б)У обласні комітети партії, які координували, спрямовували діяльність місцевих організацій, обирали оптимальні шляхи реалізації завдань ЦК. Створений партійний апарат на місцях набував цінного досвіду, загартовувався у політичній боротьбі.

Значного розмаху набула агітаційно-пропагандистська робота у військах окупантів. Тут вдалося об'єднати зусилля більшовиків із діяльністю груп іноземних комуністів-інтернаціоналістів, зокрема у виготовленні та розповсюдженні літератури. Щоправда, ця робота була успішною у суміжних із нейтральною зоною регіонах і значно слабше проявлялася далі, у глибині української території [*Коммунист,* 1918, Серпень 15].

Серйозною силою стали ревкоми та повстансько-партизанські загони. Влітку та восени 1918 р. в Україні функціонувало понад 190 революційних комітетів та близько 180 партизанських та повстанських загонів та з'єднань [Гошуляк, 1990, с. 42]. Тут поряд із більшовиками нерідко виявлялися і боротьбисти, політичний вплив яких у селянському середовищі був особливо значним.

Ситуацію в Україні ЦК КП(б)У, насамперед її секретар Г. Пятаков, оцінювали як сприятливу для активізації революційного руху. Незгасимі селянські виступи, повстання, які то тут, то там спалахували знову і знову, особливо на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, породили явище, яке і сучасні об'єктивні дослідники, як уже згадувалося вище, справедливо визначають як селянську війну в Україні [Захарченко, 1997, с. 188]. Знову введені до наукового обігу пласти документів, по суті, підтверджують висновки, які запропонували ще перші історики Української революції – В. Винниченко, П. Христюк, Д. Дорошенко та ін. Звичайно, для багатьох революціонерів у 1918 р. суспільні тенденції вбачалися як невідворотно вибухові, що швидко наближали народ до критичної межі. Можна легко уявити, що у свідомості такої емоційної натури, як Г. Пятаков, навіть значно менший розмах стихійної боротьби проти гетьманату та окупантів був здатний породити ілюзію нової масованої атаки на традиції старого світу.

На підсумкову оцінку ситуації впливали і повідомлення з місць про широкомасштабні антиурядові настрої, готовність первинних

організацій більшовиків (зокрема, Конотопської, Гомельської, Прилукської, Подільської, Волинської) очолити загальне повстання, неможливість і шкідливість стримування стихійного пориву, загрозу виходу масового руху з-під контролю [*Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины…*, 1991, с. 61, 63].

Були й деякі інші фактори переоцінки партизанських форм та методів боротьби загалом. Організовуючи збройні загони в нейтральній зоні, готуючи їх до звільнення від окупантів, комуністи оминали умови Брестського миру, згідно з якими не мали права формувати регулярні військові частини, тим більше використовувати їх безпосередньо в Україні. Тому вони змушені були спиратися на партизанів.

Яскравою ілюстрацією захоплення «лівих комуністів» партизанщиною як принципом організації війська є мемуари В. Затонського. «Пам'ятаю, – пише він, – колись Бубнов з Пятаковим написали інструкцію з організації партизанських загонів (судячи з усього, йдеться про літо 1918 – *В. С.*) і зайшли до Троцького (нарком військових і морських справ РСФРР) узгодити з ним якісь військові справи. Троцького не застали вдома і залишили йому вказану інструкцію з написом: – Будівничому армії регулярної від організаторів армії партизанської. Подивимося, чия буде зверху! – І розписалися – "Бубнов, Пятаков"» [Затонський, 1930, с. 143].

Об'єктивним фактом було і неухильне розкладання армій австро-німецьких окупантів та гетьманату.

Однак Центральний Комітет КП(б)У та Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет, реалістично оцінюючи наявні потенції, виявляючи природну обережність, ще на початку серпня 1918 р. вважали ситуацію недостатньо дозрілою для початку загального повстання. 1 серпня ЦК КП(б)У та ВЦВРК звернулися до робітників та селян України зі зверненням, поширеним листівкою тиражем у 50 тис. примірників. Його лейтмотив – всебічна, ґрунтовна, ретельна підготовка до вирішального кроку. Рефрен документа: «Готуйтесь до загального повстання, робітники та селяни України!» [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. I. Кн. 1. с. 250-254].

Автори звернення детально проаналізували детермінованість стихійної боротьби в Україні, успіхи та невдачі повстанців та зробили переконливі висновки: «...Наразі всі зусилля мають бути спрямовані на те, щоб не допускати цих окремих сутичок; нині вони шкідливі, витрачають даремно наші революційні сили. Нам слід думати про одне – про всезагальне повстання, про генеральний штурм; нам слід робити одне – всі сили, всю енергію напружити на підготовку цього повстання» [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. І. Кн. 1, с. 251-252].

Намітивши програму невідкладних підготовчо-організаційних заходів, зокрема створення всеосяжної мережі військово-революційних комітетів, більшовики переконували трудящих: «Ми, наша партія знаємо, що зараз, коли наші брати залізничники кинули свій організований протест у нахабне обличчя німецьких розбійників, коли хліб дозрів і жадібна рука німецько-гетьманських собак ось-ось вирве його у трудящих мас України, коли так трудно дихати, нестерпно важко жити робочому люду на Україні, в такий час руки стискуються від злості, хочеться кинутися на ворога і задушити його, і важко, неможливо чекати. І все ж ми говоримо вам, товариші, не робіть жодного важливого кроку без заклику нашої комуністичної більшовицької партії, не виступайте розрізнено, готуйтеся до вирішальної битви. Час генерального штурму наближається, він близький» [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. І. Кн. 1, с. 254].

Але колективно вироблений курс довелося терміново коригувати «на ходу». Виявивши поспішність, уповноважений з організації Центрального військового штабу району Чернігівської губернії М. Кропив'янський того ж дня видав наказ:

«1. Наказую всім військово-революційним організаціям району Чернігівської губернії негайно поновити необмежену Радянську владу на Україні.

2. Усіх, хто здатний володіти зброєю, закликаю негайно стати на захист прав пригнобленого українського народу. Всі повстанці повинні зібратись біля своїх штабів у волостях та повітах» [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. І. Кн. 1, с. 254-255].

Так, без санкції вищого більшовицького керівництва, навіть усупереч його позиції, було започатковано дії, які не можна віднести до продуманих, обґрунтованих, заздалегідь серйозно прорахованих.

У дуже складній ситуації не в усіх керівників революційної боротьби виявилося достатньо витримки і холоднокровності, можливості спрогнозувати ймовірні наслідки передчасних кроків. Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет, очолюваний «лівим комуністом» А. Бубновим, 5 серпня 1918 р. видав наказ № 1 з вимогою негайно розповсюдити бойові дії проти австро-німецьких окупантів і гетьманців, які стихійно спалахнули на Чернігівщині, провести поголовну мобілізацію робітників і селян, очистити республіку від ворогів [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. І. Кн. 1, с. 260]. До наказу ВЦВРК було додано і наказ «Всім ревкомам» за підписом Г. Пятакова. У такому ж дусі було підготовлено і звернення «На штурм!», пристрасне за характером, але нереальне щодо сформульованої мети.

Існує думка, що наказ № 1 було видано за ініціативи Г. Пятакова, а вже потім схвалено нарадою членів ЦК, а не більшістю ЦК КП(б)У. Крім зазначеного вище, причини такого об'єктивно необачного і навіть шкідливого, як пізніше виявиться, кроку слід шукати і в «лівокомуністичних» переконаннях секретаря ЦК КП(б)У, його прагненні за будь-яку ціну підняти в Україні повстання проти окупантів, домогтися спалаху нових осередків світової революції. Слід враховувати й підтримку таких поглядів «лівими» в ЦК Компартії України, які сподівалися на ефект своєрідної ланцюгової реакції – заклик до загального повстання відіграє величезну мобілізуючу роль, кроки щодо його здійснення отримуватимуть все більшу підтримку, деморалізуючи, розбиваючи та відволікаючи ворога, забезпечуючи цим переваги революційному табору. До активізації військово-бойової діяльності будуть залучені навіть ті елементи, які до того виявляли сумніви, коливання.

Однак ініціатори виступу досить швидко переконалися у передчасності виявленої ініціативи і вже через 2 дні спробували

якось скоригувати перебіг подій, наказом № 2 «Всім військово-революційним комітетам та радянським штабам» (підписали наказ Г. Пятаков та Ю. Коцюбинський).

Тим часом повстання, яке спочатку повільно набирало сили, по-справжньому спалахнуло 8 серпня. Одночасно почалися запеклі бої під Остром та Козельцем, Конотопом та Путивлем, Борзною та Черніговом. Наступного дня розпочався штурм головними силами повстанців Ніжина. Бій затягнувся на три дні, і коли повстанці практично опанували місто, дістався до головного пункту своїх зусиль – складів зброї, німці, перекинувши в Ніжин великі частини (2 ешелони солдатів), змусили повсталих залишити місто. Лише у боях за повітовий центр втрати гетьманців та окупантів досягли 2 тис. осіб [Тичина, 1969, с. 82-87].

Тоді ж спалахнули повстання селян у Полтавському, Хорольському, Кременчуцькому та інших повітах Полтавщини. У повстанський вир знову втягувалася Київщина. Дедалі більші регіони охоплювали селянські виступи на Харківщині. Перекинулися вони і на Херсонщину, а у другій половині серпня епіцентр боротьби перемістився на Поділля та Волинь.

Відчайдушні зусилля гетьманської та окупаційної влади локалізувати селянські виступи і, ізолювавши один від одного, придушити їх поодинці, не призводили до бажаного ефекту: ліквідовані в одних місцях, повстання розгорялися в інших, не даючи режиму жодного дня перепочинку [*Українська РСР в період громадянської війни*, 1967, Т. І. с. 426-428, 430-432; *Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. І. Кн. 1, с. 259, 261-271, 281-286, 296-299, 302-309, 320-321]. Зрештою, гетьманський уряд і окупанти були вже не в силах контролювати ситуацію і змушені були тимчасово змиритися з наявністю досить великих територій, на яких панували повстанці, відновлювалася влада Ревкомів та Рад. За підрахунками фахівців, здійснених на основі аналізу документів департаменту Державної варти МВС, у серпні 1918 р. 2/3 території Чернігівської губернії були під владою повстанців та партизанів [Тичина, 1969, с. 101-103]. Збільшилася, порівняно з червнем, територія, контрольована повстанцями у Звенигородському та

Таращанському повітах Київщини. Збройні загони на тривалий час захопили велику кількість населених пунктів у Васильківському, Уманському, Білоцерківському, Сквирському, Фастівському повітах. Трохи менші подібні зони виникли і в інших губерніях, з тією хіба різницею, що в промислових районах гостроту класових битв визначали робітники.

Кількість тих, хто активно протистояв режиму, звичайно, не була постійною. У серпні 1918 р. вона сягала 80 тис. повстанців і партизанів і понад 150 тис. страйкарів. Окупанти та службовці Державної варти втратили цього місяця понад 50 тис. осіб [Тичина, 1969, с. 105]. Недарма німецькі та австрійські дипломати на той момент не виключали можливості виведення з України своїх військ. Однак такий ганебний фінал, звичайно, найменше влаштував би і Німеччину, і Австро-Угорщину. Тому було вжито додаткових масштабних заходів щодо розгрому повстанців, і з другої половини серпня ініціатива поступово почала переходити до гетьманської влади та її закордонних захисників. Величезну кількість причетних до «заворушень» було заарештовано та покарано. Частина повстанців, особливо з районів Ніжина, відступила до нейтральної зони, поповнюючи більшовицькі загони, які готувалися до боротьби за відновлення в Україні радянської влади.

Відповідальність за провал повстання, яке не стало ні загальним, ні переможним, лягла на керівництво Комуністичної партії України. На пленумі ЦК КП(б)У 8–9 вересня 1918 року в Орлі дії Г. Пятакова та його прибічників було розцінено як необґрунтовані, певною мірою авантюристичні. «У наших лавах паніка і розгубленість, – казав сам секретар ЦК, – оскільки в результаті наказу № 1 і відозви «На штурм» вийшов не блискучий жовтневий переворот, а щось інше..., вийшло, звичайно, не внаслідок наших наказів, і закликів, а внаслідок обставин, що склалися об'єктивно...» [Солдатенко, 2004, с. 207]. Прагнучи хоч у чомусь виправдати дії і в цілому відстояти свої позиції, Г. Пятаков все ж таки змушений був визнати, що перспективи боротьби з силами внутрішньої та зовнішньої контрреволюції йому уявлялися помилково, розрахунки не виправдалися. Однак навіть тоді він виявляв революційне

нетерпіння, запальність, і членам ЦК довелося буквально стримувати його від закликів знову їхати в Україну, організовувати нові загони, продовжувати збройні виступи [*Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины…*, 1991, с. 50].

На жаль, втрачено закінчення заключного слова щодо доповіді «Бойові дії повстанців в Україні», з якою на пленумі виступив секретар ЦК КП(б)У. Можливо, саме там він наводив мотиви складання повноважень секретаря Центрального Комітету партії, визнані учасниками пленуму поважними. Щоправда, це питання виносилося Г. Пятаковим самим ще на початку роботи пленуму, що може свідчити про ухвалення ним принципового рішення на початок критики його позиції, яка розгорнулася вже на зібранні. Можливо, певну роль відіграло і те, що, як «лівий комуніст», Г. Пятаков не міг розраховувати на повну підтримку з боку ЦК РКП(б), який з побоюванням ставився до спроб розв'язати збройні дії на кордонах із РСФРР. Від цього могла виходити загроза зриву Брестського миру. Для виконання обов'язків секретаря була запрошена С. Гопнер, прихильниця Е. Квірінга, хоча вона не була членом ЦК (за даними Істпарту ЦК КП(б)У фактично керівну роботу у вересні-жовтні – до Другого з'їзду КП(б)У – вів сам лідер правих Е. Квірінг).

Те, що відбувалося в керівництві Комуністичної партії (більшовиків) України на початку її непростого шляху, було виявом хвороби, яку В. Ленін влучно назвав «дитячою хворобою "лівизни" в комунізмі». Ставши чи не закономірною, вона потім дуже зримо втілилася у загальні тенденції міжнародного, світового визвольного, революційного, робітничого, комуністичного руху. Мало яку з тодішніх компартій, що тільки народжувалися, ця хвороба оминула, не залишивши своїх болісних слідів.

Однак слід враховувати і те, що серед інших факторів досить жорстко діяла історична закономірність, яка детермінувала і підйом комуністичного руху на новий якісний ступінь, і багато в чому визначала його характер, важливі особливості.

Істотним наслідком масової боротьби проти режиму та його іноземних союзників стало революціонування військ окупантів, яке

набувало дедалі виразніших рис і призводило до бунтів проти командування, вимог залишити Україну та повертатися до Німеччини і Австро-Угорщини для повалення монархічних режимів [Супруненко, 1966, с. 71-72; Минц, 1982, с. 441, 446]. І хоча загроза швидкого і повного розпаду окупаційних військ була цілком реальною [*В борьбе за власть Советов…*, 1977, с. 235; Павленко та Храмов, 1995, с. 179, 187], революціонізованих солдатів побоювалися відкликати на батьківщину або перекидати на Західний фронт, який спливав кров'ю напередодні загальної поразки країн Четверного союзу у війні.

Стихійний опір селянства наступові реакційних сил, приречений на поразку, викликав співчуття, повагу прогресивних кіл. Однією з причин невдач селянської боротьби була неорганізованість, роз'єднаність повстанських операцій. Не було єдиного керівного центру, відсутні широкі, точно визначені соціально-політичні гасла. Та й австро-німецьке військо чисельно переважало, було міцним та дисциплінованим. 6 німецьких корпусів (19 дивізій, 2 кавалерійські бригади) та 3 австро-угорські корпуси (9 дивізій), розсіяні по всіх українських губерніях [*Головне управління Генерального штабу Української Держави*. (1918). ЦДАГО України. (Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 51-52; Оп. 2. Спр. 1)], надійно блокували селянські виступи, не давали їм можливості з'єднатися в єдине русло.

Лише в деяких місцях, як, наприклад, на Катеринославщині, масштабність та міць антигетьманського та протиокупаційного руху не могла стримати жодна сила, і під ідейним впливом Н. Махна, його оточення він став довготривалим фактором ситуації в регіоні.

У розпорядженні істориків, за рідкісними винятками, немає скільки-небудь обґрунтованих кількісних даних про участь у придушенні повстань гетьманської варти П. Скоропадського, як немає відомостей і про масштаби репресованих та загиблих у військових сутичках селян. Окремі документи свідчать, що за кожного вбитого солдата служителі режиму розстрілювали чи вішали 5-10 заручників, а за офіцера – до 15 [Шаповал, 1928, с. 112].

Тобто, легко уявляючи загальну картину і не побоюючись особливо помилитися, можна припустити, що рахунок ішов на десятки і навіть сотні тисяч загиблих з боку повсталих. Війна режиму проти селян оберталася на війну селян проти влади поміщиків, капіталістів, іноземних поневолювачів. То була справжня «українська Вандея».

Зважаючи на викладене, є сенс задуматися над пропозицією Я. Грицака про виокремлення в подіях 1917-1920 рр., або ж «вплетіння» в них самодостатньої «селянської революції». «Українська революція була… набагато ширшим явищем, аніж лише більшовицька чи національна революції, – висновує він. – Крім цих двох (і на, і в Україні) вона включала ще й третю, селянську ркволюцію» [Грицак, 2021, с. 232]. Щоправда, визнаючи міркування цікавим, навряд чи можна в усьому погодитися з тим ракурсом, який використав історик в спеціальному сюжеті [Грицак, 2021, с. 248-253]. Дослідження в означеному напрямку можуть привести до корекції в існуючих уявах про концепції революційного процесу.

12. Створення КП(б)У: «ліві» й праві

За радянських часів, в умовах, коли КПРС була правлячою партією, як окремий дослідницький напрям і вузівський предмет існувала, функціонувала історія партії – складова комплексу суспільних наук. У цій сфері працював численний загін учених-істориків. Можна сказати, що стосовно інших галузей історичного знання історія КПРС у певному сенсі займала привілейоване становище, а концептуальні підходи, що продукувалися в її надрах, висновки було прийнято вважати, сприймати як пріоритетні. Порівняно більше, ніж у інших галузях, тут здійснювалося досліджень, влаштовувалося наукових конференцій, проводилося професійних обговорень, громадських дискусій.

Певною мірою зрозуміло, що дуже непрості явища, що характеризували життя партії у найскладніших процесах революційного перетворення світу, перипетії внутрішньополітичних колізій неминуче і своєрідно переломлювалися, «закладалися» в суперечності історіографічного освоєння об'єкта. Справді, так було, що одне з найгостріших питань – історія створення Компартії України – стало предметом дуже непростих, надзвичайно напружених і безкомпромісних суперечок у його науковому відтворенні.

Зіткнення думок тривали десятиліттями. Градус напруги зростав у зв'язку з наближенням ювілейних дат, появою чергових неординарних публікацій.

Так сталося, що у вересні 1976 року В. Солдатенка перевели на роботу старшим науковим співробітником Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. До цього шість років він був викладачем кафедри історії КПРС Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. Тут захистив кандидатську дисертацію, був спочатку асистентом, потім старшим викладачем і доцентом. Працював з інтересом, захопленням, розробив та почав читати для студентів, які спеціалізувалися з історії КПРС, спецкурс «Історіографія історії КПРС». Після університетів Москви, Ленінграда та Новосибірська це був четвертий вищий навчальний заклад у країні з таким

спецкурсом. Напевно, частково тому вважав, що у провідному виші республіки рівень науки найвищий, принциповість, вимогливість до співробітників гранично серйозні, а позиції, що відстоюються, глибоко наукові.

Однак уже тоді довелося відчути, що таке протиборство різних груп, певною мірою їх можна назвати і школами.

Керівництво кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів КДУ (професор О. Бородін) дуже жорстко конфліктувало з керівництвом Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу ІМЛ при ЦК КПРС (директор – професор І. Назаренко, заступник – професор Г. Мултих) саме з питань оцінки «лівих» і правих у КП(б)У, ролі Першого з'їзду партії, ставлення більшовиків до національно-визвольного руху, до непролетарських партій, концепцій «двокорінності» та «багатокорінності» Компартії України.

Під час захисту В. Солдатенком кандидатської дисертації у спеціалізованій раді при Київському університеті (січень 1973 року) спалахнула суперечка між О. Бородіним та Г. Мултихом з приводу того, з чиїми позиціями більше кореспондуються висновки дисертації на тему «Більшовицька преса України в боротьбі за ленінську політику пролетарського інтернаціоналізму в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень 1917 р. – січень 1918 р.)». Тоді мудрість декана історичного факультету, професора Ю. Кондуфора (він знайшов спосіб примирити сторони, обґрунтувавши доцільність застосованого претендентом принципу – не підлаштовуватися під схеми, а йти до узагальнення через правдивий аналіз першоджерел) припинила суперечки.

Незабаром після захисту молодий науковець був призначений відповідальним секретарем редколегії збірника «Наукові праці з історії КПРС» – єдиного історико-партійного видання в республіці, в якому поряд з докторами та кандидатами наук могли публікуватися аспіранти, претенденти на наукові ступені. Однією з функцій секретаря було фіксування зауважень, пропозицій під час засідань редколегії та письмова передача їх авторам.

Під час обговорення однієї з історіографічних статей, в якій один дослідник-початковець поставив мету проаналізувати дискусії про шляхи створення КП(б)У, в яких брали участь А. Річицький, М. Майоров, М. Равич-Черкаський, В. Сухино- Хоменко, Д. Фрід, С. Шрайбер, Й. Гермайзе та інші, думки членів редколегії розійшлися, рукопис було вирішено відправити на доопрацювання. Секретарь редколегії докладно описав автору сутність зауважень і міркувань, що виникли, піписавши листа своїм ім'ям.

Через деякий час В. Солдатенка запросили до відділу науки ЦК Компартії України і показали скаргу, що надійшла від наукового керівника згаданого аспіранта. Автора листа, що передав зміст дискусії, звинувачували в тому, що замість належної відповіді в дусі марксистсько-ленінської методології, зокрема принципу класовості, партійності, він погоджується зі шкідливими, антинауковими поглядами та тиражує їх. За виявлену безпринципність секретаря редколегії наукового збірника пропонувалося притягнути до партійної відповідальності та усунути від роботи – мовляв, щоб не заважав більше друкувати «правильні дослідження».

Здавалося б, курйозний випадок. Але «звинуваченому» довелося не лише давати докладні письмові пояснення, а й замислитися над тим, до чого здатний завести азарт суперництва, що призводить не тільки до свідомого перекручування принципів наукової змагальності, а й до моральних витрат.

Переходу В. Солдатенка до Інституту історії партії намагалися перешкодити, а потім деякі колишні колеги-кафедрали «журили» за солідарність із вчорашніми суперниками та «зраду науковим ідеалам». В Інституті історії партії у розпалі була підготовка четвертого, виправленого та доповненого видання «Нарисів історії Комуністичної партії України». Його випуск приурочувався до 60-річчя перемоги Жовтневої революції, що зумовлювало істотне підвищення планки відповідальності, суворості щодо якості змісту розв'язуваних наукових завдань, граничної уваги до кожного слова, фрази, положення, тези, логіки, обґрунтованості оцінок, висновків, узагальнень.

Підготовлені рукописи розділів неодноразово обговорювалися не лише в авторському колективі, а й на засіданнях сектору історії

партії та вченої ради інституту. До апробації текстів залучалися найкращі кадри вчених республіки. З гострих, контроверсійних питань розгорнулася полеміка у наукових та суспільно-політичних журналах, у пресі. Макет видання для ознайомлення та збору, уточнення фактажу, отримання зауважень та міркувань було надіслано до 130 наукових, партійних, державних інстанцій, у тому числі за межами України. Отримані відгуки уважно аналізувалися, вносилися правки та доповнення.

За молодістю, нестачею досвіду, професійної зрілості автор цих спогадів ще не мав прямого відношення ні до авторського колективу, ні до редколегії «Нарисів». Однак, спеціалізуючись на розробці проблем революційної епохи, у тому числі, природно, історичних подій 1918 року, він постійно залучався до обговорень, що перманентно проводилися, оцінки обґрунтованості поглядів, що висувалися в їх ході, підготовки письмових відповідей на питання, що виникали. Тобто, виявився досить активно інтегрованим у лабораторію («кухню») підготовки видання, якому надавалося особливо великої уваги, виняткового значення. Відповідально готовий констатувати, що з такою ретельністю вивчення, зіставлення, історико-критичного аналізу, багаторазових повторних перевірок комплексу джерел, виваженої сумарної оцінки інформації доводилося потім протягом багаторічної наукової кар'єри стикатися не часто.

Це зумовлює ту довіру, яку викликають залучені до наукового обігу дані: документальна вивіреність, фактична точність кожної події, кроку, вчинку, рішення. Однак при цьому вийти на ідеальний рівень розуміння, тлумачення досвіду Компартії України все ж таки не вдалося. Як на перший погляд не виявиться дивним, найбільше проблем і, відповідно, різнотлумачень, найгостріших суперечок знову виникало довкола відтворення у майбутніх «Нарисах» реальної картини створення республіканської партійної організації. На перше місце «випливли» визначальні, ключові аспекти: про засади створення найбільшого регіонального партійного утворення, встановлення ступеня відповідності стратегічних і тактичних партійних потреб тенденціям і закономірностям національного державного будівництва, оцінки позицій протиборчих сторін – «лівих» і правих,

гармонії національних та міжнародних інтересів. Відповідно до багаторічної традиції, основним критерієм визначення позитивних чи негативних оцінок служили, передусім, положення ленінських праць, вимоги документів ЦК РКП(б). Вони застосовувалися як абсолютно безперечні «лакмусові клаптики». Оскільки ж «вписати» в картину з набагато більшою кількістю проявів, ніж у зафіксованих «по ходу» окремих висловлюваннях, цитатах, параграфах тощо, було неможливо (життя завжди багатше і різноманітніше, нарешті – непередбачуваніше, про що говорити і писати було не прийнято), то ж аспекти, що залишалися «за гранню», «не згаданими», ставали основним полем серйозних зіткнень позицій, точок зору індивідуальностей та шкіл.

Звичайно, у дослідженнях і творчості історики радянської епохи значною мірою були «скуті» певними «канонами», за межі яких виходити практично не могли, чого не можна не враховувати, оцінюючи історіографічні ситуації з цієї проблеми. Існуючі обмеження у виборі концептуальних вибудов окремих їх компонентів викликали певні недовершеності, недомовленості. У цьому разі вони стосувалися, головним чином, об'єктивного тлумачення «лівих» та правих у більшовицьких організаціях України, та, зрештою, й у всебічності реалістичної оцінки ставлення до них московського центру.

Здається, що іншої ситуації за умов, що існували, бути не могло. Так виходило, що будь-які раціональні докази правоти поведінки «лівих» відкидалися тому, що опинялися у суперечності з догматично, у певному сенсі – механічно використовуваними оцінками зведених у обов'язкові норми міркувань, суджень, які насправді мали тимчасове, ситуативне значення. Тому відкидалася сама ідея створення окремої, самостійної КП(б)У, можливість виходу з-під контролю впливового комуністичного загону, переходу його до непередбачуваних дій, які могли гіпотетично використовуватися для зриву Брестського миру. Усе це призводило до різко негативної оцінки поведінки «лівих», які прагнули допомогти українському населенню, очолити його стихійну війну проти австро-німецьких окупантів.

Неготовність знайти гнучкіші, компромісні рішення 1918 р. своєрідно трансформувалася в наукові дискусії 1976-1977 років. Іноді здавалося, що вчена рада інституту перетворювалася на «живу копію» засідань Першого з'їзду КП(б)У, де часом гору брали не принципові наукові підходи та оцінки, а кон'юнктурні розрахунки конкретного історичного моменту. Логіка начебто вимагала необхідності конструктивного кроку – одночасного врахування, точніше – поєднання (пристосування) об'єктивних загальнореволюційних (для всієї країни) завдань та регіональних тенденцій, між усвідомленням яких не могло бути абсолютного збігу позицій. З погляду наукових критеріїв, такий крок був цілком зрозумілий, виправданий, необхідний. Але до нього не доходило.

Отже, за великим рахунком, складалася дивна, частково навіть парадоксальна картина. Основні партійні діячі, видатні історичні особистості, які очолювали процес утворення Комуністичної партії України (а сам процес офіційно розцінювався як цілком закономірний і позитивний), виявлялися, по суті, виразниками антипартійних, антиленінських, авантюрних, сепаратистських поглядів. У кращому разі їхні кроки та рішення розцінювалися як об'єктивно помилкові, як вияв неправильної оцінка ситуації, нездатності прагматично розраховувати перспективу. Ідеться, насамперед, про Г. Пятакова і М. Скрипника. Неабиякою мірою це стосувалося і А. Бубнова, Є. Бош, С. Косіора, Ю. Коцюбинського, Г. Лапчинського, В. Затонського, Л. Картвелішвілі – загалом тих, хто становив ядро партії, що створювалася, її керівництва.

Їм протиставлялася як вивірена, правильна (вона кваліфікувалася як ленінська) позиція Е. Квірінга, Я. Яковлєва (Епштейна), Ф. Сергєєва (Артема), В. Межлаука, деяких інших делегатів Першого з'їзду КП(б)У, учасників об'єднавчого партійного процесу.

Деякі недосконалості, імплементовані у четверте видання «Нарисів історії Комуністичної партії України», відчувалися істориками республіки, які видавали свої праці наприкінці 70-х – 80-х років минулого століття [*Великой партии отряд…*, 1983, 309 с.; Нагорна, 1983, 318 с.; *Документы героических свершений…*, 1985, 425 с.; *За власть Советов на Украине…*, 1988, 315 с.; *Про*

минуле заради майбутнього, 1989, 408 с.; *Маршрутами історії*, 1990, 656 с.; *Большевистские организации Украины…*, 1990, 801 с.; *Сторінки історії…*, 1990, 480 с.; *Комуністична партія України: з'їзди…*, 1991, 478 с.]. Усі згадані книги вийшли під грифом Інституту історії партії (1990-1991 рр. – Інституту політичних досліджень ЦК Компартії України).

Приватні, локальні зрушення, що робилися деякими вченими, істотно вплинути на розвиток історіографічного процесу в цілому не могли. Досягнутий у згаданому виданні «Нарисів» рівень розуміння складної проблеми був багато в чому підтриманий і розтиражований в нарисах історії всіх 25 обласних організацій та окремо Київської міської організації Компартії України, здійснений під ідейно-методологічним і методичним керівництвом Інституту історії партії при ЦК Компартії України наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років.

Враховуючи все вищевикладене, у колективу Інституту визріла пропозиція щодо підготовки та видання п'ятого видання «Нарисів історії Комуністичної партії України» та тритомного видання «Історії Комуністичної партії України» (у шести книгах). Ініціативу було підтримано на рівні спеціальних рішень ЦК Компартії України.

На змісті розділів обох наукових праць, що готувалися, природно, позначилися зміни в ідейно-політичній ситуації в країні в роки перебудови.

Влітку 1991 року рукопис «Нарисів» було передано до Видавництва політичної літератури України. Його було відредаговано і перелано до набору на друкарську фабрику. Але восени набір було розсипано, рукописний варіант передано до архіву Інституту історії партії (нині – Центральний державний архів громадських об'єднань України). Робота над першою книгою першого тому «Історії» була повністю завершена, обговорена та рекомендована вченою радою Інституту до друку. Подальше просування справи щодо обох об'єктів було припинено і ніколи більше не відновлювалося…

***

Перебудовний час (1985-1991 рр.) приніс із собою багато сумнівів, тривог, розчарувань, так само як і надій, планів, можливостей. Для історичної науки вони ознаменувалися дуже серйозними зрушеннями і загалом можуть бути оцінені як переважно сприятливі.

У плані вивчення порушених вище аспектів найважливішу роль відіграла може і не до кінця досконала, але все ж таки вкрай необхідна кампанія з реабілітації жертв політичних репресій 30-х – 50-х років минулого століття.

13 червня 1988 р. було реабілітовано всіх засуджених у справі так званого «паралельного антирадянського троцькістського центру», список яких відкривав його «керівник» Г. Пятаков [*Реабилитация*, 1991, с. 235].

За ініціативи Інституту історії партії при ЦК Компартії України було здійснено зусилля для партійної реабілітації М. Скрипника, який покінчив життя самогубством у липні 1933 року і з того часу носив тавро націонал-ухильника. Було підготовлено спеціальні документи (у цій акції був задіяний і автор цієї книги, в особистому архіві якого збереглися деякі робочі матеріали [Солдатенко, 2018с, с. 414-415]), на підставі яких 29 березня 1990 року ЦК Компартії України ухвалив рішення реабілітувати М. Скрипника у партійному відношенні, видати збірку його вибраних творів та підготувати наукову біографію відомого політика [*Центральний Комітет Комуністичної партії України*. (1918-1919). ЦДАГО України. (Ф. 1. Оп. 11. Спр. 2221. Арк. 22, 23-30); «…Вважати реабілітованим у партійному відношенні», 2000, с. 91-95].

Тепер виявилося можливим писати (без оглядки) про дві ключові постаті, головних «архітекторів» створення Компартії України у 1918 році. Звичайно, це стосувалося і десятків, сотень інших партійців, задіяних у процесі утворення КП(б)У, активних учасників її перших з'їздів, революційних перетворень.

У 1991 році вийшов у світ збірник вибраних творів М. Скрипника [Скрипник, 1991, 617 с.] (робота над його підготовкою почалася за кілька років до цього). Автору пропонованої

читачеві книги довелося бути членом редколегії довгоочікуваного видання та докласти чимало зусиль для її появи. Одночасно йому ж було доручено написати наукову біографію М. Скрипника. Її випуск було анонсовано на 1992 рік – до 110-ї річниці від дня народження видного політичного діяча. Робота просувалася успішно. Проте суттєві корективи внесли серпневі події 1991 року. Заборона Компартії України стала керівництву Політвидаву України приводом для розірвання видавничого договору.

І така книга з'явилася лише через 10 років [Солдатенко, 2002а, 352 с.].

Обставинами В. Солдатенко виявився залученим і у предметне вивчення політичної діяльності та творчої спадщини Г. Пятакова. Небіжчику – першому секретареві ЦК КП(б)У 1990 р. виповнювалося 100 років від дня народження. Виступити з доповіддю на ювілейних урочистих зборах громадськості було доручено завідувачу відділу історії партії Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, автору цих есе. Хоча до цього йому і доводилося торкатися сюжетів, пов'язаних з діяльністю цікавої, масштабної, колоритної особистості, саме з цього моменту почався системний, предметний інтерес до неї.

Інші історики не поспішали зайнятися дослідженням діянь неординарного і надто вже «незручного» історичного персонажа – «ворога народу» за радянських часів і творця, керівника «злочинної» організації – на думку деяких політиків та істориків пострадянських років. Робота просувалася повільно, в 2004 р. монографія про Г. Пятакова побачила світ [Солдатенко, 2004, 331 с.]. Це була перша наукова біографія масштабного державного та партійного діяча у світовій історіографії. Якщо не рахувати її російського перекладу, такою вона залишається і донині.

Основними сюжетами в обох книгах був детальний аналіз обставин, непростого процесу утворення КП(б)У, прояснення її ролі на перших, найскладніших етапах діяльності.

Більш глибокому і ґрунтовному осягненню сутності важливих сторінок 1918-1920 років послужила також участь В. Солдатенка у підготовці до видання протоколів II і III з'їздів та стенограми IV конференції КП(б)У [*Второй съезд Коммунистической партии*

(большевиков) Украины, 1991, 241 с.; *Третій з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України*, 2002, 255 с.; *Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України…*, 2003, 528 с.]. Йому було доручено написання передмов до всіх трьох видань, а також здійснювалося консультування істориків щодо створення супутніх довідкових матеріалів.

Ситуація, звісно, суттєво змінилася за останні три, три з половиною десятиліття, коли над дослідниками не тяжіють жодні обмежувальні рамки – «червоні лінії». Однак тут далися взнаки інші тенденції. Окрім повальних критичних атак на КПРС, Компартію України, тотальних звинувачень на їхню адресу, бажання на наукових засадах дослідити реальний історичний досвід стало майже непотрібним. Невеликий виняток становили самі члени Комуністичної партії України, зокрема їх друкований орган – «Комуніст України». В основному їхніми зусиллями, а ще нешорокого авторського активу було здійснено деякі, як видається, позитивні зрушення, подолано певну частину недоліків і упущень радянської історіографії, зроблено конструктивні кроки до осягнення більш реалістичної історії порушеної проблеми [*Героїчний шлях…*, 2000, с. 77-89; *«Усім партійним працівникам…»*, 2003, с. 48-59; Харченко, 2004, с. 77-89; Солдатенко, 2004, с. 78-84; Харченко, 2006, с. 78-93; Харченко, 2008, с. 14-28; Харченко, 2009, с. 67-82; Харченко, 2013, с. 78-82; Лозицький, 2005, 368 с.].

Деякі напрацювання останнього періоду були використані у матеріалах конференцій, спеціальних публікацій, у тому числі присвячених діяльності головних «архітекторів» створення КП(б)У – Г. Пятакова та М. Скрипника, деяких інших активних учасників важливого процесу [*Мыслить и действовать…*, 2003, 88 с.; Солдатенко, 2003b, 100 с.; *Партия народа…*, 2018, 104 с.].

Залученню ширшої уваги до зазначених проблем сприяв переклад російською мовою та видання московським видавництвом РОССПЭН доопрацьованих монографій про Г. Пятакова та М. Скрипника [Солдатенко, 2017a, 423 с.; Солдатенко, 2018c, 455 с.].

Визрівав навіть задум створення історії (варіант – нарисів) Комуністичної партії України від моменту утворення до нинішнього етапу, але плани виявилися нереалізованими.

***

Короткий дискурс новітніх уявлень про процес утворення Компартії України, оцінку ролі існуючих течій та окремих діячів, мабуть, найбільш повно, всебічно, детально здійснений у згаданих монографіях про Г. Пятакова та М. Скрипника (і українською, і російською мовами), може бути зведений до такого:

– Утворення Комуністичної партії (більшовиків) України було об'єктивною потребою.

– Виникнення української державності у різних формах (Українська Народна Республіка, Радянська Українська Народна Республіка, Українська Держава) зі статусом державної самостійності, суверенності висували на порядок денний питання не просто про узгодження з логічною відповідністю принципів державного та партійного будівництва. Детермінувалася проблема створення окремої партії.

– Категоричне несприйняття населенням, особливо – селянством України, окупаційно-гетьманського режиму досить швидко і в повному обсязі виявило, що політичних сил, здатних очолити повстанський рух, який піднімався повсюдно і набував дедалі більших масштабів, просто немає. Соціалістичні партії Центральної Ради взяли на себе непросту відповідальність за «запрошення» на свою землю австро-німецьких військ, головною метою яких було пограбування селянства (інакше реалізувати положення Брестського «хлібного миру» було неможливо). Незгодні з такими реаліями та перспективою ліві есери (і українські – «боротьбисти», і російські – «борьбісти») не мали хоч скільки-небудь необхідного досвіду. Вони ще тільки мали закріпити свій імідж «дозрілих», послідовних захисників народних інтересів.

– Російська Комуністична партія (більшовиків) була «пов'язана» умовами Брестського договору від 3 березня 1918 р., зокрема, зобов'язаннями визнати існуючий в Україні режим, форму правління, укласти з її урядом мирний договір, відкликати свої збройні сили, присутні в регіоні, ліквідувати легальні організації місцевих більшовиків. Збереження завойованого мирного перепочинку передбачало виконання зазначених та інших умов.

Крім того, з моменту усвідомлення необхідності об'єднання більшовиків у регіонально-національну організацію (листопад 1917 р.) керівництво РКП(б) послідовно дотримувалося точки зору, що таке об'єднання, яку б назву воно не взяло, не повинно виділятися зі складу РКП(б), бути навіть формально незалежним від її ЦК.

– Об'єктивно прийти на допомогу повстанському руху, очолити та спрямувати його у необхідне, конструктивне русло просто не було кому, крім місцевих більшовиків. Вони, звісно, були надзвичайно знекровлені, перебували поза законом. І не були єдиними у поглядах на перспективи революції. Ті, хто дотримувався правих поглядів (Е. Квірінг, Я. Епштейн (Яковлєв), В. Аверін, С. Гопнер та ін.), виступали за повну єдність РКП(б), а відділення КП(б)У вважали неприпустимим, шкідливим. Вони вважали, що відновлення радянської влади в Україні можливе лише за допомогою революційних сил Російської Федерації. За великим рахунком, це було рівноцінно відмові від створення Компартії України. Просто в обставинах, що склалися, про це «незручно» було говорити.

– Завзятими поборниками створення КП(б)У, причому із самостійним, незалежним статусом були «ліві комуністи» та «ліві» у середовищі більшовиків України (Г. Пятаков. А. Бубнов, В. Затонський, С. Косіор, Л. Картвелішвілі, В. Логінов та ін). Вони висловлювали впевненість, що лише окрема КП(б)У може стати для повстанства бойовим штабом, здатним реалізувати революційну мету. «Ліві», звісно, перебільшували свої та селянства, робітничого класу України потенційні можливості, вважали, що їх вистачить для успішної, переможної боротьби. Вони серйозно стверджували, що після Брестського миру сили РСФРР значною мірою вичерпали революційні можливості, схилялися до оборонної тактики. Одночасно вони доводили, що центр європейського революційного руху перемістився в Україну, яка буквально закипає ненавистю до окупаційно-гетьманського режиму. «Ліві» більшовики України, звичайно, багато в чому помилялися, пропонували малореалістичну лінію поведінки. Але навряд чи вони заслуговують на надто негативні, різкі, неприємні оцінки, звинувачення в антипартійному

курсі і т. п. Гору у їхній позиції брала пристрасна революційність, бажання прийти на допомогу селянам, що в повсюдних стихійних повстаннях стікали кров'ю, тим не менше посуваючи вперед справу соціалістичної революції. Виявлялася і відсутність глибокого прорахунку перспективи, захоплення «революційною фразою», схильність до палких настроїв, нетерпимість.

– Вироблена та закріплена у рішеннях Першого з'їзду КП(б)У (5-12 липня 1918 р., Москва) тактика була спрямована на підготовку та проведення всеукраїнського повстання. Вона не мала успіху, хоча означала чимало. Комуністи відстоювали честь української нації, доводили, що народ не підкориться іноземним гнобителям та вітчизняним поневолювачам.

– У питанні про статус Компартії України було досягнуто компромісу. Республіканська організація залишалася складовою єдиної РКП(б), її бойовим загоном, продовжувала діяти на правах обласної організації, підкоряючись рішенням її з'їздів та конференцій.

– Історичне значення створення КП(б)У полягало в тому, що, згуртувавшись у єдину регіональну організацію, комуністи у надзвичайно відповідальний момент, коли вирішувалися долі народу, нації, стали активним чинником масового революційного руху, самовіддано боролися за прогресивне майбутнє країни.

– Комуністична партія більшовиків України стала ядром «лівих» сил багатомільйонного народу. До неї потягнулися ліві українські есери, які створили Українську Комуністичну партію (боротьбистів), українські ліві есери – комуністи (борьбісти) – члени загальноросійської партії соціалістів-революціонерів, які функціонували в Україні, «незалежні», що відкололися від УСДРП і створили Українську Комуністичну партію, радикальні члени Бунду в Україні, які проголосили себе Комуністичним Бундом (Комфарбандом). Так КП(б)У, за історичними мірками, у найкоротші терміни стала серцевиною прогресивних і патріотично налаштованих елементів України.

– Створення Комуністичної партії (більшовиків) України, таким чином, у найскладніших політичних умовах значною мірою впливало на вибір перспективи суспільного розвитку, його конкретного варіанта.

***

Ведучи розмову про Компартію (більшовиків) України, про її створення, перші роки діяльності (революційна епоха), не можна оминути такого аспекту, як наукові уявлення та оцінки про вплив на суспільні процеси в Україні В. Леніна та Й. Сталіна. Домінуючими підходами тут останнім часом стали безкомпромісність, категоричність, войовничість. Достатньо заявити, що більшовицька ідеологія антилюдяна, практика – злочинна, національна політика – імперська – і жодні докази взагалі виявляються непотрібними. Тому, якщо хтось наважувався в ході досліджень вдатися, поряд з іншими доказами, і до врахування ленінської позиції, це зустрічалося, як мінімум, з нерозумінням, а то й з гордовитими повчаннями: мовляв, як можна таке допускати за часів «ленінопаду» [Кульчицький, 2015, с. 78] – знесення пам'ятників вождеві більшовиків – найбільшому «кату українського народу». Тим більше, і мови не могло бути навіть про згадку імені Й. Сталіна. Крім розносної критики, рясно присмаченої негативними епітетами лайливого ряду, інший контекст просто не практикувався.

Навряд чи подібна тенденція, що має свою логіку, об'єктивні пояснення, може бути абсолютно, у всіх відношеннях виправданою. Не полишаючи ґрунту науковості, автор цієї книги свого часу зробив спробу з'ясувати, яким було ставлення трьох головних, ключових осіб у Раді народних комісарів Росії – В. Леніна, Й. Сталіна та Л. Троцького до українського питання у перший кризовий момент – розвитку конфлікту з Центральною Радою [Солдатенко, 2003а, с. 205-250]. Виграшними моментами були інформації, почерпнуті з фонду документів В. Леніна та колекції документів Й. Сталіна в Російському державному архіві соціально-політичної історії (раніше – Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС).

Можливо, цей момент був визначальним для московського історика, професора О. Шубіна, який очолював центр вивчення історії Росії, України та Білорусі в Інституті загальної історії Російської академії наук, автора багатьох праць, присвячених Україні. Він запропонував В. Солдатенку спільно підготувати три статті для російсько-українського історичного розмовника. Могли, мабуть, бути й інші міркування.

Так з'явилися статті, присвячені вивченню ролі В. Леніна та Й. Сталіна у процесах, що торкнулися України [Солдатенко и Шубин, 2017f, с. 103-121, 139-160] (там же був і спільний нарис про С. Петлюру та його діяльність, але це окрема розмова).

Альтернативна форма постановки питань у назвах матеріалів, звичайно, була пов'язана із новітніми ідейно-політичними тенденціями у житті двох пострадянських країн. А висловлені авторські міркування, висновки, зокрема – критичні, були підкріплені посиланнями на факти, документи. Реакцію на публікацію побачити не довелося. Щоправда, під час презентації книги у Києві, що відбулася за участю представників московської частини авторського колективу, деякі місцеві історики, які не читали статей, апріорі засуджували дві позиції: а) книга сумнівна вже тим, що поєднати позиції українських та російських учених у принципі неможливо, тому компроміс уже заслуговує на осуд; б) автори матеріалу «не ті», вони репрезентують не більшість нинішніх істориків – тому їм не варто довіряти.

Чи прагматично доводити, наскільки безнадійно бачиться перспектива?.. І все ж було б неправильним не відзначити того, що і в таких умовах напрацьовані деякі новації, які заслуговують на увагу і громадську реакцію. Серед інших моментів, яких торкнулися певні корективи, можна назвати хоча б такі.

Не такими однозначними видаються оцінки Брестського миру, підписаного Росією з країнами австро-німецького блоку. Якщо раніше все зводилося до того, наскільки обачною, інтуїтивно передбачуваною виявилася політична лінія В. Леніна – Й. Сталіна, то тепер з'явилися й важливі нові елементи – зокрема, наскільки при цьому враховувалися інтереси українських трудящих, прихильників соціалістичної революції та радянської влади. Насправді жертва, яку довелося принести Україні – грабіжницька окупація – повинна також братися до загального розрахунку, враховуватися у висновках та оцінках.

Не можна сказати, що в позиції В. Леніна, Й. Сталіна, Я. Свердлова повною мірою бралися до уваги всі аспекти ситуації, що виникла на літо 1918 р., яка зумовлювала створення Комуністичної партії (більшовиків) України. За об'єктивного врахування

реальних обставин стає зрозуміло, що ставлення до «лівих» у КП(б)У з боку ЦК РКП(б) було не в усьому виправданим, а дещо запобіжно обережним, що виходило лише з інтересів РСФРР.

Так само можна говорити про те, що позиція офіційної Москви, що виливалася у свідоме стримування розгортання масштабної боротьби за відновлення радянської влади в Україні наприкінці 1918 – на початку 1919 р. входила у суперечність із масовими настроями в Україні. Тут на висоті положення виявилися Г. Пятаков, М. Скрипник, А. Бубнов, В. Затонський, усупереч позиціям В. Леніна, Й. Сталіна, Л. Троцького. Ще влітку 1918 р. «ліві» розгорнули масштабну роботу зі стимулювання повстансько-партизанського руху. До осені того року не вдалося організувати всеукраїнського повстання, а виступи, що залишилися локальними, на Чернігівщині та Полтавщині зазнали поразки. Проте вже до пізньої осені – початку зими 1918 р. організаційно-політична робота саме з форсування партизансько-повстанського руху призвела до тріумфу тактики «лівих». Переважно їхніми зусиллями Україна знову стала радянською. А повстанство перетворилося на потужний потенційний резерв регулярної Червоної армії, значною мірою схиляючи шальки терезів на користь соціалістичного табору у величезному і дуже важливому регіоні. За великим рахунком, це зумовило і подолання «екватора» Громадянської війни загалом.

Завжди відомі були помилки 1919 року у проведенні «військово-комуністичної» аграрної та національної політики радянської влади в Україні. Однак механізму їх порівняно оперативного та серйозного виправлення, проведеного у взаємодії партійного центру РКП(б) та регіональних лідерів КП(б)У на чолі з Х. Раковським, не приділялося належної уваги. Непростий досвід не аналізувався з належною повнотою та послідовністю, не залишав можливостей для наукового визначення «зони відповідальності» кожної зі сторін. На сьогодні заповнюються відтворенням об'єктивної картини недомовки в об'єднавчому процесі націонал-комуністичних груп, течій, партій з КП(б)У [Солдатенко, 2017b, 748 с.].

Проте, подібно, руху на зустрічному курсі (нехай дискусійному, але обов'язково з аргументами) не лише не планується. Поки що такий рух, на жаль, неможливо навіть передбачити принаймні в найближчому майбутньому…

13. Друга Українська революція: причини та організатори

У серпні 1992 року, у річницю ухвалення Акта незалежності України у Києві проводився Всесвітній конгрес українців. В урочистій обстановці у резиденції Президента України – Маріїнському палаці останній Президент Державного центру Української Народної Республіки в екзилі (вигнанні) М. Плавюк передав символи державної влади першому Президентові України Л. Кравчуку. Цей факт, очевидно, був покликаний сприяти закріпленню в суспільній свідомості враження, що нинішня незалежна Україна є прямим спадкоємцем Української Народної Республіки, що за «лекалами» останньої «кроїться» сучасна Українська держава.

Присутні в залі зустріли красиве, солідне, помпезне дійство оваціями, вітальними вигуками, а обличчя присутніх світилися радістю, тріумфальним захопленням.

Незважаючи на проблематичну історичну закономірність застосованої схеми, «своєрідні» уявлення про символізм подібної політичної естафети і розуміння, як можна будувати через сім десятиліть державу за принципами, реалізація яких завершилася поразкою, до пропагандистської за своєю сутністю кампанії досить активно включилося і чимало науковців.

Звичайно, умовність, непереконливість винайденої, як то кажуть, «на ходу» фабули відчували навіть її симпатики. Так, досліджуючи генеалогію сучасної України, досвідчений історик С. Кульчицький дійшов висновку про її двокорінність: «Народжена під час розпаду СРСР, вона будувалася з радянського матеріалу, бо іншого не існувало, але за матрицями УНР» [Кульчицький, 2002, с. 572].

Щоправда, він тут же обмовляється: «Матриці УНР – явище нематеріальне. Це символіка першої у ХХ ст. Української держави. Це – ідеї, висловлені у працях та виступах батьків-засновників УНР – Володимира Винниченка, Михайла Грушевського, Симона Петлюри. Це публічно висловлена шана колишніх діячів Компартії України пам’яті і справам батьків-засновників УНР. Вагу має сам факт цієї поваги з боку людей, яких радянська влада виховувала у ненависті до мазепинців, петлюрівців, бандерівців» [Кульчицький, 2002, с. 572].

З появою публікацій, в основу яких лягали символічні умовибудови, виникали питання, на які дати переконливі раціональні відповіді було неможливо [Яневський, 1991, с. 131-138].

Так, досі не можна ясно зрозуміти, про яку Українську Народну Республіку – першу (Центральнорадівську) чи другу (Директоріанську) йдеться, від якої нібито отримала естафету нинішня Україна.

Адже від першої УНР естафету, внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 року, перейняла (точніше – захопила) Українська Держава.

Як відомо, режим П. Скоропадського було повалено внаслідок антигетьманського повстання, і йому на зміну («черговий етап естафети») прийшла відроджена (друга) Українська Народна Республіка. Ініціювала повстання, забезпечила його переможний результат Директорія, яка очолила творення нової української державності, що за теоретичними задумами і за реальною практикою дуже суттєво відрізнялася від зразка 1917 р. – початку 1918 р.

А ось далі з'являються досить дивні заяви щодо УНР, що вже відновлювалася. Виявляється, що Директорія – це нелегітимна група випадкових «приватних осіб», результатом діяльності якої стало знищення респектабельного державного утворення – гетьманату [Яневський, 1997, с. 221-233; Яневський, 2003, с. 26; Яневський, 2004, 22 січня].

І ось ця група безвідповідальних, безрозсудних ліворадикальних політиків, «не знаючи, що творить», підготувала, наблизила крах УНР, кинула її під ноги більшовикам, радянській владі. Принаймні виявилася нездатною протистояти знищенню Української Народної Республіки.

То про яку УНР усе ж таки йдеться? Невже про другу, котра більшу частину свого існування практично не мала під ногами своєї території, що роздиралася суперечностями і свавіллям отаманів, не впоралася з дикими єврейськими погромами? Якщо формально, «за естафетою», то, здається, мається на увазі друга, винниченківсько-петлюрівська УНР. Але її ідеали та принципи, ще більше – реальний досвід навряд чи надихаюче, запально здатні впливати на тих, хто нині існує, зводить будову сьогоднішньої України.

Утім, усі ці, безумовно, дуже важливі, серйозні ретроспективні питання треба розбирати потім, так би мовити, за підсумками діяльності історичних звершень директоріанської Української Народної Республіки. Не менше значення має з'ясування причин, обставин процесу визрівання, підготовки Другої Української революції, досвіду її здійснення, з'ясування поведінки політичних акторів. Тут не обійтися хоча б без дуже короткого історичного екскурсу, що увібрав у себе квінтесенцію багатьох авторських наукових і популяризаторських публікацій [Солдатенко, 2009a, с. 282-313, 341-378, 387-398; Солдатенко, 2008g, Ноябрь 1; Солдатенко, 2008e, Декабрь 20].

***

Події в Україні кінця 1918 р., з одного боку, безумовно, можна зарахувати до феномену революцій. Їхнім змістом була кардинальна зміна політичного режиму. Гетьманат як історичний анахронізм відправляли у небуття. Однак він не здавав своїх позицій не те що без бою – без масштабного військового опору. І сили, які прагнули політичного олімпу (насамперед національно-демократичний табір і радянський табір, очолюваний комуністами), змушені були досягати мети, втягуючи в активні військові дії величезні маси, справжні армії, відкриваючи фронти, здійснюючи фронтові операції тощо, характерні для Громадянської війни. Однак поваленням ненависного гетьманського режиму справа не завершувалася. Обидва табори відразу переводили взаємну конфронтацію у військове протиборство один проти одного.

У ці процеси втягнулися й українські сили регіону, який до певного часу перебував у стані якогось очікування – Західної України. І досягнення їхніх регіональних цілей виявилося також з перших же днів безпосередньо пов'язаним зі збройною боротьбою, що вливалася у вир Громадянської війни.

Безперечно, боротьба революційних сил проти гетьманського режиму П. Скоропадського та його іноземних союзників виявилася потужним чинником, який заважав авторитарній владі зміцнитися та діяти згідно з власними планами. Звичайно, у цій боротьбі

українська патріотична еліта і маси, як ті, що збиралися під її гаслами, так і консолідовані навколо радикальних гасел більшовиків, відчували, «перевіряли» себе і переконувалися у здатності вирішувати масштабні політичні завдання, нарешті, у готовності ліквідувати контрреволюційне панування. На цьому ґрунті з'явилися плани організаційної підготовки до вирішальних битв, які визначили б повернення на революційний шлях, відродження демократичної державності.

Констатуючи наростання практично загальнонаціонального опору контрреволюційному диктаторському ладу, П. Христюк у підсумковому аналізі ситуації, що склалася восени 1918 р., зазначав: «Гетьманщина не мала правдивої опори в жодному суспільному прошарку України. Тягнулися до неї більш-менш щиро лише деякі міщанські та сільські куркульські елементи, які хотіли бачити в Гетьманщині охорону своїх дрібнобуржуазних класових, соціально-економічних, а разом з тим і національно-культурних інтересів. Та й ці елементи в результаті були у певній своїй частині витіснені в табір ворожих гетьманщині сил гострою великобуржуазною класовою політикою гетьманського уряду і пізніше навіть брали певну участь у поваленні генер. Скоропадського. Поміщики та капіталісти, організацією яких власне, і була гетьманщина, використовували та цінували її як апарат класового панування, як засіб експлуатації та поневолення трудящих українських мас, проте ставилися до неї відверто вороже, як до форми української державності: цю останню форму вони терпіли лише під примусом міжнародних обставин і поразки буржуазії в Московії, вважаючи її тимчасовою та використовуючи її як організаційний центр для боротьби з Радянською Росією та революцією у всеросійському масштабі.

Що ж до активних ворогів, які готові були щохвилини піднятися проти гетьманщини, то їх було більше, ніж мав будь-який інший режим. Першою та найгрізнішою силою були українські трудящі – малоземельні та безземельні селяни та робітничий клас, особливо перші. Селянські повстання, як відомо, не вщухали ні на день; вони то завмирали, переходячи до боротьби невеликими

партизанськими загонами, то розгорталися та охоплювали широкі простори і створювали багатотисячні армії. Частина повстанських загонів згодом перетворилася на постійні, подібні до регулярних військових частин; деякі з останніх, не маючи можливості чинити опір наступу німецького війська, пізніше організовано перейшли на територію Радянської Росії. Безпосередню участь у цих повстаннях як керівників брали УПСР (головним чином лівої течії) та члени Селянської Спілки; брали участь у них як окремі особи та російські більшовики в Україні, але вони не були пов'язані організаційно ні з УПСР, ні з Селянською Спілкою» [Христюк, 1921а, Т. ІІІ, с. 123].

Крім того, восени 1918 р. перспектива збереження гетьманату стала ще більш примарною через маневри сили, яка тривалий час підтримувала режим. «Цією силою була московська соціал-демократія, захоплена ідеєю відтворення "єдиної великої Росії". Розвинула вона свою "бойову" акцію лише за останні два місяці гетьманщини, коли з'явилися надії на військову допомогу Антанти. Після планів цих московських соціалістів (с.-р., с.-д., народників тощо), які спиралися на російське монархічне офіцерство, на весь цей добровольчий зброд, що засмітив всю Україну при гетьманщині, генер. Скоропадський мав бути повалений як "сепаратист" і "ворог єдиної Росії", Українську Державу ліквідовано і започатковано за допомогою "вірних союзників" наступ на Радянську Росію. З цією метою проводилася організація військових добровольчих частин, а також вели дипломатичні переговори з представниками Антанти у різних європейських центрах. Оголошення ген. Скоропадським федерації з Росією і висування ним гасла спільної боротьби за "єдину Росію" цілком збило з пантелику цю групу. Коли почалося повстання Директорії проти гетьманщини, московські "соціалісти" вже не знали, що робити: реакціонер генер. Скоропадський був їх природним союзником у боротьбі за "єдину велику Росію", і було нерозсудливим виступати проти нього разом з українським селянством та пролетаріатом за ненависну цим "соціалістам" Українську Народну республіку» [Христюк, 1921с, Т. ІІІ, с. 123-124].

Отже, об'єктивно створювалися досить сприятливі перспективи щодо широкомасштабних антигетьманських акцій, які здавалися заздалегідь приреченими на успіх. Наразі все залежало від організації справи.

За нього й взялися провідні діячі Українського національного союзу – соціал-демократ В. Винниченка та есер М. Шаповал. Останній так відтворює основні віхи важливої політичної акції: «У вересні 1918 р. я змовився з Андрієм Макаренком, ген. Осецьким, полковниками Павленком і Хилобоченком працювати в напрямі підготовки повстання. Цей плян заздалегідь був вирішений наперед трьома членами Центрального Комітету соціалістів-революціонерів (Григоріїв (Григор'єв-Наш), Лизанівський і я). Потім у цей план було втаємничено Винниченка, який зразу погодився на нього.

Так ми нишком підготовляли справу. З гетьманського генерального штабу нам давав відомості полковник ген. штабу Василь Тютюнник (патріот і демократ-революціонер). Згодом втаємничено було в цю справу представників січових стрільців (полк. Коновалець та ін.). Командир Чорноморського кошу полк. Пелешук та начальник Запоржської дивізії полковник Балбочан восени самі запропонували довірочно свої послуги. Зносини з цими особами я таємно підтримував. Колись в своїх споминах я докладніше розповім про подробиці справи, а тепер лише скажу, що напр. полковники Пелещук і Балбочан ще за 2 тижні одержали від мене особисто накази про виступ в *середніх числах листопаду*. Ще значно раніш перед повстанням Винниченко і я вели переговори з ріжними групами про їх участь в повстанні. Розуміється, соціалісти-революціонери були за повстання, як я вже зазначив раніш. Соціял-демократи на пропозицію Винниченка за першим разом були відхилили свою участь в повстанні, але за другим наворотом Винниченкові вдалось їх переконати. Переговори з трьома лідерами соціалістів-федералістів (Ніковський, С. Єфремов і К. Мацієвич) були неуспішні, бо вони рішуче назвали наш намір «авантюрою» і відмовились за свою партію прийняти участь. Вони найбільше боялись большовизму – московського, але большовизм буржуазії вважали за менше зло. До инших груп ми не зверталися» [Шаповал, 1928, с. 120-121].

На початку листопада з'явилася ідея про створення на час боротьби за владу, до скликання Установчих зборів, спеціального керівного органу – колегії з 3-5 осіб – Директорії. Останню мав сформувати Український національний союз.

Члени УНС – українські есери, спілчани та соціал-демократи зв'язалися з полком Січових стрільців у Білій Церкві. Останні були незадоволені реакційною русифікаторською політикою генерала П. Скоропадського та заявляли, що віддають себе у розпорядження Національного союзу; повідомили про можливість повстання у війську, яке перебувало на фронті на Чернігівщині та Харківщині, і, використовуючи авторитет цих організацій, УНС зокрема, схилили вояків на свій бік; залучили до активної участі у підготовці повстання залізничників; почали обраховувати військові сили, які могли б перейти на бік повстанців, та зважувати можливу позитивну роль у повстанні залізничників-робітників та їхніх дружин, створених для охорони залізниць, збирати кошти, необхідні для повстання – оцінювати всі «за» та «проти».

Кінцевий план повстання розробили представники Січових стрільців (Є. Коновалець та О. Мельник) і залізничників (А. Макаренко та генерал А. Осецький). План було затверджено центральними комітетами УСДРП і УПСР (центральної течії).

Осторонь цього плану залишалися соціалісти-федералісти. Щоб переконати їх у необхідності збройного виступу, значною мірою його підготовленості, було вирішено скликати приватні збори представників від партій соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, соціалістів-самостійників та соціалістів-федералістів. Однак соціалісти-федералісти піддали гострій критиці ідею, поставилися до можливості успіху повстання з таким обуренням і недовірою, що не було чого й думати про їхнє прилучення до організаційного повстанського ядра. Соціал-демократ В. Садовський підтримав соціалістів-федералістів. Спроби В. Винниченка та М. Шаповала переконати їх у необхідності повстання та його успіхові виявилися марними.

Налякані можливістю організації повстання за їхніми спинами, есефи почали навіть вживати заходів щодо його запобігання та

дезорганізації. Єдиний національний фронт, для створення якого було докладено так багато зусиль, здавалося, розвалювався у найневідповідніший момент. Реальною була і небезпека передчасного розсекречення змови та арешту її керівників. Гетьманські агенти дізналися про підготовку повстання, і Український національний союз опинився перед загрозою розгрому. Соціаліст-федераліст М. Кушнір за дорученням партії відверто поставив на зборах УНС провокаційне питання: чи справді у складі Національного союзу авантюристи організовують повстання? У місті поширювалися подібні чутки, казав він, і Національний союз має недвозначно заявити про своє ставлення до них, рішуче відкинути думку про можливість повстання та засудити ті організації та окремих осіб, які штовхають населення на цей небезпечний та шкідливий шлях.

Революційній частині Союзу довелося після цього вдавати, ніби вона кається і справді нічого не робитиме без згоди есефів. 9 листопада УНС прийняла постанову, яку було передано Українським телеграфним агентством: «Зважаючи на те, що під впливом останніх подій в громадянських колах ходять чутки про якісь наміри УНС щодо зміни тактики в напрямі активних виступів, Головна Рада УНС заявляє, що чутки про зміну тактики Національним союзом не мають підстав; зазначені питання у Головній Раді не виникали. Головна Рада прохає усе громадянство приняти до уваги лише постанови УНС, відкидаючи всякі чутки, котрі ширяться з метою знервувати громадянство і внести дезорганізацію, яку використовують на шкоду українській справі» [Христюк, 1921с, Т. ІІІ, с. 129].

Справа з організацією повстання була нібито відсунута в тінь. Підписані гетьманським урядом ордери на арешт деяких членів Українського національного союзу залишилися невиконаними. Однак початок повстання був пригальмований. Крім того, ширші кола української демократії, які не знали про внутрішні конфлікти в УНС і про причини, що спонукали до оголошення Союзом заяв, подібних до наведеного, почали деморалізуватися. Деякі військові частини, які рішуче заявили спочатку про приєднання до повстання,

стали вагатися. Отже, об'єктивні умови змушували пришвидшити підготовку виступу. Соціалісти-революціонери, Селянська спілка, залізничники, соціал-демократи вже схилялися до того, щоб розпочати повстання, у крайньому разі, без участі УНС.

Однак саме в ті дні в політичних колах стало з'являтися дедалі більше доказів, що П. Скоропадський має намір змінити курс та створити новий уряд. Приховувати проросійський, єдинонеділимський курс гетьман не міг. Будь-які маскування українізацією, зрештою, ставали марними. Ширилися чутки про відновлення в недалекому майбутньомуфедерації з нерадянською Росією і про те, щоб саме П. Скоропадський взяв на себе ініціативу у відновленні єдиної та неподільної Росії) [Шаповал, 1928, с. 119; Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 98-99]. Перед загрозою остаточного розриву гетьмана з українською державністю, вигнанням з коаліційного кабінету соціалістів-федералістів останні почали схилятися у бік радикальної частини УНС, стали виявляти симпатії до ідеї повстання. ЦК УСДРП практично одноголосно (проти виступив тільки В. Садовський) висловився за негайний заклик до збройної боротьби [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 103-106].

Ситуація ставала сприятливою для прихильників рішучих дій. На спеціально скликаних зборах Союзу В. Винниченко доповів, що проти гетьмана вже організовано повстання і що політичні партії без обговорення та дебатів з цього питання мають обрати Директорію й дати їй повноваження на проведення виступу. Збори УНС так і вчинили: без зайвих розмов погодилися з уже вжитими заходами у справі організації повстання та ухвалили обрати Директорію на окремому таємному засіданні уповноважених представників від усіх політичних партій, які входили до складу УНС, а також представників війська.

Попередній склад Директорії намітили В. Винниченко та М. Шаповал. Останній у зв'язку із цим писав: «Кого ввести в склад Директорії? Підрозумівалось, що увійдемо мабуть ми, опріч того, може, Петлюра. А Петлюра був саме в гетьманській тюрмі вже кілька місяців і президія УНСоюзу уперто домагалась від влади випустити Петлюру. Як ото повіяло українізацією, УНСоюз

активно повів справу про звільнення Петлюри і инших укр. політичних діячів. Як раз Петлюру з тюрми було випущено за 2-3 дні до повстання. Петлюра про підготовку повстання нічого не знав... Його було проінформовано про це і запитано чи він би згодився пристати до нас. Він охоче згодився» [Шаповал, 1928, с. 122].

Вибори Директорії відбулися 13 листопада 1918 р. Вводити представників до складу керівного органу повстання домовилися лише з присутніх на таємному засіданні або тих, хто дав на це попередню згоду (як С. Петлюра, який на збори не прибув). Дехто з політичних, партійних функціонерів не прийшов на нараду, побоюючись репресій та переслідувань з боку офіційної влади. Були й такі, хто навіть на засіданні з різних причин відмовився увійти до Директорії. З них М. Шаповал був єдиним, з приводу невходження якого до повстанського центру не раз висловлював жаль В. Винниченко.

До первісного складу Директорії було обрано трьох осіб: голова – В. Винниченко та члени – С. Петлюра і Ф. Швець. Ще двох – О. Макаренка та О. Андрієвського – обрали тимчасово. Але з часом це було забуто, і Директорія залишалася у складі п’яти членів [Шаповал,1928, с. 122-123].

У день обрання Директорія мала переїхати до Білої Церкви, звідки планувалося розпочати наступ на Київ. У столиці залишався лише В. Винниченко, щоб від імені Директорії підготувати звернення до населення та призначити її заступників «для координації революційної акції» [Винниченко, 1920d, Ч. ІІІ, с. 114].

Звернення з’явилося на вулицях Києва одночасно з грамотою П. Скоропадського про федерацію з Росією – 15 листопада 1918 р. У зверненні (воно було підписано В. Винниченком, С. Петлюрою, Ф. Швецем та О. Андрієвським) наголошувалося на антинародній, антинаціональній сутності гетьманщини, давалася оцінка останнього кроку П. Скоропадського – рішенню про відновлення федерації з нерадянською, білогвардійською Росією. «Останнім зрадницьким актом генерал-гетьмана П. Скоропадського про скасування самостійности Української Держави український народ віддається остаточно на поталу поміщицько-бюрократичної реакції і на

цілковите поневолення, – йшлося у зверненні. – Сформований новий уряд із представників реакційних кляс, які мають творити єдину неділиму Росію, виразно говорить про те, що чекає український народ, коли він не стане рішуче до останнього чоловіка в оборону свого життя.

Український національний союз, яко найвище представництво організованої української демократії, вживав до останнього дня всіх заходів, щоб мирно, без пролиття крови і дезорганізації громадського життя, захистить і одстояти права народу. Але всі мирні заходии української демократії весь час зустрічали лютий опір з боку поміщиків, бюрократії та буржуазії.

Отже настав час залишити мирні заходи.

Од імені організованої української демократії, від усього активного народнього громадянства, яке обрало нас, ми, Директорія Української Народньої Республіки, сим оповіщаємо:

Генерал Павло Скоропадський є насильник і узурпатор народної влади. Все правительство його, як протинародне, протинаціональне, оповіщаємо недійсним.

Пропонуємо генералу П. Скоропадському і його міністрам залишити обманом і насильством захоплені ними урядові посади.

В ім'я спокою, порядку в Республіці пропонуємо зробити це негайно, без пролиття крови» [Христюк, 1921с, Т. ІІІ, с. 131-132].

Закликаючи російських офіцерів скласти зброю і залишити Україну, а австро-німецьких військовослужбовців – з розумінням поставитися до усунення з політичної арени монархічно-поміщицької реакції, Директорія зверталася до громадян України з проханням визначити свої позиції в боротьбі, що почалася: «Хто стоїть за утиск та еспльоатацію селян та робітництва, хто хоче панування жандармів і охранок; хто може спокійно дивитись на розстріл мирних студентів озвірілими руськими офіцерами, – той нехай виступає разом з гетьманом і його урядом за єдину неділиму гетьманськомонархічну Росію проти волі демократії Української Народної Республіки.

Всі останні чесні громадяне, як Українці, так і не Українці, повинні разом з нами стати збройною дружною силою проти злочинців і ворогів народу, і тоді всі соціальні й політичні здобутки

революційної демократії будуть повернені. А Українські Установчі Збори твердо і непохитно закріплять їх на вільній Українській Землі» [Христюк, 1921с, Т. ІІІ, с. 132].

У день виходу звернення С. Петлюра, з початком походу з Білої Церкви на Київ, розіслав універсал, підписавши його: «Головний Отаман військ України». У цьому документі, підготовленому О. Назаруком, особливий наголос було зроблено на військовому аспекті заходів, на які мобілізувалися маси: «По наказу Директорії Української Республіки, я, яко верховний головнокомандуючий, закликаю всіх українських салдат і козаків боротися за державну самостійність України проти зрадника, бувшого царського наймита, генерала Скоропадського, самочинно собі присвоївшого права гетьмана України. По постанові Директорії, Скоропадський оголошений поза законом за утворені ним злочини проти самостійності Української Республіки, за знищення її вольностей, за переповнення тюрем найкращими синами українського народу, за розстріл селян, за руйнування сел і за насильства над робітниками і селянами. Всім громадянам, мешкаючим на Україні, забороняється під загрозою військового суду допомагати кровопійцеві генералу Скоропадському в тіканню, подавати йому споживання і захисток. Обов'язок кожного громадянина, мешкаючого на Вкраїні, арештувать генерала Скоропадського і передать його в руки республіканських властей» [Христюк, 1921с, Т. ІІІ, с. 133].

Дії повстанців розвивалися стрімко, захоплюючи у своє силове поле дедалі більшу територію України. «Повстання почалося одночасно з Білої Церкви, Бердичева і Харкова 16 листопаду, – пише голова УНСоюзу М. Шаповал – Полковник Коновалець (Січові стрільці), Пелещук (Чорноморський Кіш) і Балбочан (Запорізька дивізія) одночасно виступили з своїми військами на бій із ворогом. Одночасно запалало на Правобережній і Лівобережній Україні. Скрізь філії УНСоюзу робили перші кроки, скидали представників старої влади та призначали нову іменем УНСоюза. Військову владу ставила Директорія і військова команда. Скільки було міст на Україні – скільки переворотів, скинутих і поставлених влад, море незарегістрованого героїзму, необчислених жертв,

згорілих в пристрасті сердець, саможертвенно відданих на службу Україні індивідуальностей, карієр і т. п.» [Шаповал, 1928, с. 124].

М. Шаповал багато уваги приділяє питанню про масову підтримку повстання селянством, наводить численні документальні та мемуарні свідчення. «Зворушуючі були моменти! – пише він. – Селянство самостійно організувало постачання харчів революційному військові: в хатах пекли хліб, варили страву, збирали оклунки всяких продуктів, худобу, коней тощо. Все це везли у військові частини. Так що коли білими сніговими дорогами йшло народне військо, то за ним тяглись сотні й тисячі підвід, йшли "дядьки" у кожухах, свитах, кобеняках, в шапках волохатих – все на фронт проти осоружної гетьманщини. Через засніжені переліски, гаї, чагарники тяглись чорні рухливі маси. Так з-під снігів повстала селянська Україна!» [Шаповал, 1928, с. 124-125]. В. Винниченко, зі свого боку, також стверджує, що «за кілька тижнів революція охопила всю Україну. Вогні повстання вибухали один за одним то тут, то там, зливаючись у широке суцільне море революційної пожежі, захоплюючи великі міста, містечка, села…» [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 130].

Розпочавши виступ із Білої Церкви, повстанці вже наступного дня зайняли Фастів. Того ж дня їм удалося несподівано захопити і станцію Мотовилівка. Проте вранці наступного дня з Києва через Васильків до Мотовилівки прибула добре озброєна офіцерська дружина (570 багнетів і шабель) під командуванням князя Святополка-Мирського, полк особистої охорони гетьмана – сердюки (700 багнетів) та бронепоїзд. На під'їзді до станції офіцери залишили ешелони і почали наступ через відкрите поле на позиції січовиків (400 багнетів, 10 кулеметів та 2 гармати), що окопалися в лісі навколо Мотовилівки.

Через тактичний прорахунок, недооцінку суперника (гетьманці думали, що їм доведеться утихомирювати бунт «малоорганізованої банди» – так їм пояснювали суть справи, проводжаючи з Києва), розколу у своїх рядах (сердюки відмовилися йти в атаку за офіцерами), бездарного командування дружинники зазнали нищівної поразки. Половина їхнього особового складу була буквально «викошена» кулеметним вогнем [Савченко, 2004, с. 205-206].

Шлях на Київ було відкрито. Сердюки, елітарна частина гетьманського війська, після бою під Бояркою перейшли на бік повстанців. Всюди так само чинили інші гетьманські підрозділи.

Дуже важливою виявилася роль у військових подіях Чорноморського коша (командувач – старшина Пелещук), який розгорнув дії в районі Буча – Ірпінь – Ворзель (уздовж залізниці Київ-Ковель): уже у листопаді він учинив напади на гетьманські війська у Пущі-Водиці та навіть на Куренівці [Савченко, 2004, с. 137-138].

Свій внесок у розвиток подій зробив і Український Військово-революційний комітет, сформований Директорією для координації повстанської боротьби у Києві та поза ним одразу ж після свого створення. Комітет (М. Авдієнко, В. Чеховський, С. Висоцький, М. Галаган, М. Завгородній та М. Марченко) функціонував при ЦК УСДРП і готував виступ проти гетьманської влади безпосередньо у столиці. З наближенням республіканських військ Український ВРК призначив окремий оперативний штаб – М. Авдієнко, М. Галаган та Г. Горобець, – який взявся за організацію бойових груп (серед них були й більшовицькі).

Коли 19 листопада 1918 р. війська Директорії наблизилися до Києва, ВРК вирішив розпочати повстання у місті. У ніч з 22 на 23 листопада революційні загони захопили Поділ (це здійснив більшовицький загін), Лебединський (Либідський) район, частину Старокиївської ділянки, Лук'янівки та Куренівки. Але через відсутність належної координації дій захопити весь Київ не вдалося, і за наказом Комітету повстанці звільнили захоплені пункти [Христюк, 1921с, Т. ІІІ, с. 140].

Падіння Києва, що здавалося на перший погляд неминучим, було відтягнуте в часі діями німецького командування. Порушивши укладену 15 листопада 1918 р. у Білій Церкві угоду про невтручання німців у боротьбу між Директорією та гетьманською владою, окупаційне командування висунуло на підступи до Києва свої частини. А повстанці, згідно з цією ж угодою, зобов'язувалися не нападати на австро-німецькі війська.

Керівництво республіканських військ змушене було відправити до Києва, до німецької Ради солдатських депутатів спеціальну

делегацію. На переговорах представники Ради та німецького командування заявляли про те, що бажають негайно залишити Україну, але їм не дозволяють це зробити переможці – країни Антанти. Останні через французького консула в Одесі Енно під загрозою репресій вимагають від німців не допустити повстанців до Києва [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 151-152; Христюк, 1921a, Т. III, с. 138-139; *Крах германской оккупации…*, 1936, с. 191-192].

Велику роль в ідейному розкладі окупаційних військ відіграли більшовики. Їхня робота відзначалася цілеспрямованістю та систематичністю. Крім місцевих більшовицьких організацій, вплив яких помітно зріс восени 1918 р., спеціально для роботи серед іноземців, зокрема серед окупантів, було створено Центральну федерацію іноземних груп РКП(б), яка об'єднувала німецьку, австро-угорську, югослов'янську, чеську та інші групи. Серед її найвідоміших діячів були Б. Кун, Ж. Лябурб, Т. Самуелі та ін. Було налагоджено видання газет, брошур, листівок німецькою, угорською, румунською, сербською мовами, їх поширення серед окупаційних військ, велася усна агітаційно-пропагандистська робота [*Документы о разгроме…*, 1942, с. 178-179].

У результаті, багато німецьких та австро-угорських солдатів відмовлялися брати участь у каральних акціях, боротися з повстанцями, нерідко передаючи (не поодинокими були й факти продажу) зброю місцевому населенню, і все наполегливіше вимагали відправлення їх на батьківщину. Почастішали випадки відкритих порушень дисципліни, непокори офіцерам, створення позастатутних організацій за прикладом існуючих у Росії та Україні – рад, комітетів тощо [*Українська РСР в період громадянської війни*, 1967, Т. I, с. 143-150; Тичина, 1969, с. 193, 195].

Німецьке командування, яке вважало власні війська надійнішими і замінювало ними австро-угорські частини, які спішно вирушали на батьківщину, також досить швидко переконалося у відсутності імунітету проти «заразних» революційних впливів. Німецькі солдати йшли на безпрецедентні за законами воєнного часу кроки – долучалися до повсталих, зокрема до більшовиків. Успіхи повстанців до певної міри були зумовлені і тим, що

гетьманат практично нічого не міг протиставити їм для свого порятунку, свого захисту.

В історіографії нерідко стверджується, що особливу турботу П. Скоропадський, професійний військовий, кадровий генерал виявляв про створення боєздатної армії, і саме у цій сфері досягнення режиму були дуже відчутними. Здається цілком природним, що так, в принципі, і мало бути. Однак подібні міркування виправдані лише до певної межі. Гетьман та його оточення насправді практично щодня ухвалювали рішення щодо будівництва збройних сил. І відповідних документів збереглася величезна кількість: про призначення вищого командного та середнього (офіцерського) складу, затвердження штатів та комплектування кожної військової одиниці, про витрати на утримання, технічне та збройне забезпечення, про створення навчальних закладів та підготовку кадрів, про облік призовників тощо. Але судити про результати роботи лише за бюрократичним (паперовим) критерієм було б необачно. Від логічних (П. Скоропадський головним чином продовжив принципові підходи до створення українських збройних сил, які викристалізувалися в останній період діяльності Центральної Ради), доволі прагматичних та професійно вивірених рішень до їхнього втілення у життя виявилася «дистанція величезного розміру».

У вирішальний момент, коли трон П. Скоропадського захитався, дуже швидко з'ясувалося, що підтримати його абсолютно нікому. І це сталося в той час, коли офіційно вважалося, що гетьманом було завершено формування української регулярної армії та військово-морського флоту. За документами, армія мирного часу складалася зі 175 генералів, 14930 старшин, 2975 чиновників, 221220 підстаршин та козаків. Було оголошено про створення восьми піхотних корпусів (17 дивізій, враховуючи окрему Сердюцьку дивізію), двох бригад (Кримської та отамана Натієва) та чотирьох кавалерійських дивізій, а також однієї бригади [Проданюк, 1997, с. 15; Гаврилюк, 1998, с. 13-15]. Для потреб армії планувалося виділити 63 тис. коней, а щорічні витрати на утримання військ України мали досягти 1 млрд 254 млн руб. [*Головне управління Генерального*

штабу Української Держави. (1918). ЦДАВО України. (Ф. 1077. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 1-12)]. Передбачалися заходи та здійснювалися зусилля щодо забезпечення військ новітньою зброєю та технікою. У військове будівництво було внесено національні елементи (це стосувалося насамперед уніформи солдатів і старшин армії та флоту), затверджено нові військові звання, пов'язані з традиціями запорозького козацтва.

Але багато питань так і не було вирішено, залишалося на папері. Тому зрушення у військовому будівництві були все ж таки незначні. В основному воно перебувало в зародковому стані. На сполох П. Скоропадський вдарив лише після 11 листопада 1918 р., коли з'явився наказ німецького командування про евакуацію окупаційних військ з України.

У сформованому 14 листопада 1918 р. новому уряді виконувачем обов'язків міністра військових справ було призначено генерала Б. Шуцького, а заступниками – А. Прохоровича і Ю. Корнієнка. Морським міністром став адмірал А. Покровський. 17 листопада 1918 р. був звільнений з посади начальника Генерального штабу, військовий старшина О. Сливинський. Його замінив губернський староста Київщини, генеральний хорунжий Андріанов. Були замінені командири деяких корпусів та дивізій.

Коли до П. Скоропадського дійшли відомості про утворення Директорії, він оголосив загальну мобілізацію. Але вона майже нічим не допомогла загальному стану справ. Командувачем української армії гетьман призначив генерала від кавалерії, графа Ф. Келлера, поставивши йому в обов'язок якнайшвидше упокорення повстання. Фактично Ф. Келлер отримав диктаторські повноваження: йому підкорялися усі збройні сили та місцеві органи влади України. Розцінивши це як передачу всієї повноти влади у його руки, генерал створив підлеглу особисто йому «Раду оборони». В оточенні головнокомандувача визрівала змова з метою повалення гетьмана. Граф дав добро на гоніння проти українців. Офіцерські добровольчі загони скоїли низку варварських акцій проти національних святинь. Зокрема, вони знищили погруддя Тараса Шевченка у Києві.

Відомий своїми антиукраїнськими поглядами, граф Ф. Келлер загострив стосунки із командуванням багатьох військових частин гетьманської армії. Це, у свою чергу, прискорило перехід на бік повстанців Запорізької дивізії під командуванням полковника П. Балбочана та сірожупанників. Тому вже 26 листопада 1918 р. П. Скоропадський звільнив Ф. Келлера з посади командувача всіх збройних сил України, а на його місце призначив генерал-лейтенанта князя О. Долгорукова. Однак після поразки гетьманців під Мотовилівкою у П. Скоропадського не було сил чинити серйозного опору військам Директорії.

Добросовісний історик неспроможний не визнати масовості антигетьманського повстання, масштабності військових дій, сутнісно – величезного сплеску Громадянської війни. Щоправда, для деяких авторів це додаткова можливість знайти у складному феномені тіньові сторони – стихійність, неорганізованість, схильність до анархії, розбою, пограбувань, єврейських погромів, періодичних зрад, переходів у табір противників тощо [Павленко та Храмов, 1995, с. 190-193]. Керівникам акції дорікають тим, що вони навіть не мали уявлення про чисельність збройних сил, які вливались у антигетьманську боротьбу. Із цим не можна не погодитися. Але все ж таки варто зауважити – у цьому випадку стихійність, неорганізованість, незапланованість і непередбачуваність зайвий раз доводили: військові дії не були спровокованими, штучно підлаштованими, спеціально інспірованими, а стали результатом органічного заперечення монархічно-авторитарної альтернативи державної організації українського суспільства, природного прагнення знищити правління, яке виявилася абсолютно неприйнятним для більшості нації. То ж як інакше, ніж Громадянською війною, ще можна кваліфікувати, інтерпретувати великомасштабні події всередині українського суспільства, які розривали його, призвели до активної дії з використанням усіх можливих на той час видів озброєння, застосування стратегії та тактики, вилилися в кровопролитні масові битви?

Однак, намагаючись не вийти за межі досягнутої з окупантами угоди і, очевидно, побоюючись розпочинати відкриту боротьбу з

австро-німецькою армією, Директорія відвела свої повстанські загони (а в документах їх уже іменували Республіканською армією) від Києва – спочатку до Фастова, а потім та до Вінниці. Поки окупанти залишали Україну, виникла непередбачена пауза. Керівництво Директорії використало її для пошуку стратегії подальшого руху, визначення параметрів нового революційного піднесення, уточнення його мети, розробку планів державного будівництва.

Тим часом австро-угорські та німецькі війська спішно покидали Україну – графік відбуття переповнених ешелонів ущільнювався. Гетьманці ж не були серйозною силою. Не гаючи часу, республіканські загони знову підійшли до Києва. Останній ешелон німецьких окупантів залишив українську столицю 12 грудня, а наступного дня повстанці були вже на околицях міста.

У ніч проти 14 грудня за наказом оперативного штабу українські робітники та військові групи (частково – також єврейські) захопили Печерськ, Куренівку, Шулявку, Лук'янівку та район залізниці. На ранок 14 грудня були роззброєні всі гетьманські загони на Печерську, захоплені Генеральний штаб і Військове міністерство. На Куренівці загони повстанців захопили батарею Сердюцького полку і, досягнувши порозуміння з сердюками, відкрили вогонь із кулеметів та гармат по тилах ворожих позицій, розташованих у Пущі-Водиці.

Коли з'ясувалося, що повстання перемагає, з самого ранку 14 грудня частини колишніх гетьманських військ (Лубенський, Радомишльський та підрозділи інших полків) почали направляти до Оперативного штабу своїх уповноважених із заявами, що вони приєднуються до революційних військ.

На третю годину дня 14 грудня на центральних вулицях Києва вже були перші загони українського революційного війська з фронту. Генерал П. Скоропадський оголосив, що він зрікається влади. Змінивши зовнішність, переодягнувшись у німецьку військову форму, П. Скоропадський нелегально деякий час залишався у Києві, а потім виїхав із санітарним потягом за межі України.

В емігрантській пресі невдовзі з'явилися твердження ад'ютанта П. Скоропадського – С. Моркотуна (керівника однієї з київських

масонських лож) про те, що С. Петлюра знав про місце, де переховувався П. Скоропадський, однак отримав розпорядження масонів не чіпати гетьмана і не наважився ослухатися. Хоча публічний скандал виявився гучним і тривалим, Головний отаман ніколи не промовив із цього приводу жодного слова на свій захист, не спростував жодного свідчення, яке наводили і противники, і колишні соратники.

Існує й документ, який у чомусь стосується цього неприваблівого епізоду, хоча беззастережно, без додаткової інформації пов'язувати його із наведеними свідченнями не слід. Ідеться про запит німецького посольства в Києві до штабу 7-ї армії від 9 грудня 1918 р. У документі говориться, що «два представники аграрно-демократичної партії (очевидно – УДХП – *В. С.*), «українські піддані» Жорж де Сегюр і Гудзенко здійснили візит до посольства та висловили думку, що якщо гетьман наважиться сформувати український кабінет, то Петлюра та його прихильники виявлять бажання скласти зброю» [*Крах германской оккупации…*, 1936, с. 145]. Візитери висловили готовність попрямувати з відповідною місією до штабу С. Петлюри, якби цим зацікавилися німці. Останні виявили до можливого посередницького кроку «величезний політичний інтерес» [*Крах германской оккупации...*, 1936, с. 145]. Однак, як розвивалися і чи розвивалися у цьому напрямі події – невідомо. Що ж привертає увагу, то це прізвище одного з «українських підданих».

Відразу після капітуляції гетьманського уряду, ввечері 14 грудня, Революційним комітетом було призначено Раду комісарів як тимчасову вищу політичну владу в Києві до прибуття Директорії. Комісари встановили свій нагляд за міністерствами, а також звільнили з в'язниць Києва близько 500 політичних ув'язнених.

17 грудня 1918 р. Український військово-революційний комітет, враховуючи те, що військова влада в Києві перейшла до командувача облогового корпусу Є. Коновальця, а політична – до Ради комісарів, саморозпустився.

Ліквідовуючи авторитарно-монархічний режим, відроджуючи Українську Народну Республіку, демократично налаштовані патріотичні сили зробили спробу знайти лінію поведінки, яка

долала шкоду, завдану суспільству гетьманським правлінням і, водночас, відмінну від радикалізму більшовиків, політики радянської влади. Головним ідеологом пошуку нової концепції чергового етапу Української революції, проєкту державного будівництва, визначення місця УНР у загальноєвропейських процесах виступив голова Директорії В. Винниченко [Солдатенко, 2005c, с. 110-114].

Критично проаналізувавши причини поразки УНР часів Центральної Ради, передбачаючи неминуче після жорстокого гетьмансько-окупаційного терору тяжіння народу України до радянської влади (неважко було припустити, що на боці останньої тенденції, як і в грудні 1917 р. – січні 1918 р., опиниться військово-політичний потенціал РСФРР), глава Директорії вважав єдиним способом подолання взаємної національної ворожнечі, що примножилася протягом останнього року, запобігання наближенню війни, введення в Україні «системи радянської влади» [Винниченко, 1920d, Ч. III. с. 133-140].

Доводи та міркування в цьому плані були одразу ж відкинуті більшістю Директорії та керівництвом основних українських політичних партій, після чого В. Винниченко дуже оперативно запропонував «удосконалений» паліативний варіант – ідею формування в Україні Республіки Трудового Народу, політичним та державним фундаментом якої були б трудові Ради, а вінчав конструкцію політичної системи Трудовий конгрес України [Солдатенко, 1999b, с. 3-5].

Трудові Ради, сформовані не за класовим принципом, – у їхніх виборах мали б право брати участь усі, хто не експлуатує чужої праці, за розрахунком В. Винниченка, більше відповідали б соціальній структурі української нації, її селянському характеру і, одночасно, були досить близькими російським, точніше – більшовицьким Радам. Глава Директорії говорив навіть про спорідненість двох «диктатур» – диктатури пролетаріату та найбіднішого селянства в РСФРР та диктатури трудового народу в УНР [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 141].

Однак, у цьому випадку, очевидно, не стільки важливим є з'ясування ступеня тотожності чи відмінності між Радами робітничих, селянських, червоноармійських депутатів та трудових Рад.

Важливо зрозуміти, що таким чином голова Директорії, міркування та пропозиції якого були офіційно підтримані керівними органами українських партій та урядом, оформлені відповідними рішеннями як державний курс, прагнув довести, що реалізацією його плану суперечності між Україною та Росією знімаються, принаймні, втрачають якщо не принциповий характер, то принаймні антагоністичну гостроту, що за доброї волі сторін можна сподіватися на мирну розрядку конфліктної ситуації, досягти укладання міждержавного союзу (федерації), реалізації спільних цілей.

Потрібно враховувати, що до такого варіанта розвитку відносин виявляло інтерес більшовицьке керівництво Радянської Росії, навколо якої з початку 1919 року затягувалося кільце фронтів, і розірвати їх міцний ланцюг хоча б в одній ланці – означало полегшити загальне становище республіки.

Здавалося б, намічалася цілком приваблива перспектива. Демократично-революційний курс було зафіксовано у Декларації Директорії від 26 грудня 1918 р. Було проголошено ідею створення Республіки Трудового Народу, розпочато підготовку до першого кардинального кроку на шляху до її реалізації – Трудового конгресу України.

Однак усередині самої Директорії намітилися дуже істотні розбіжності. Немаючи даних серйозного теоретичного аналітика, С. Петлюра не міг нічого публічно заперечити В. Винниченку, на офіційних зборах змушений був погоджуватися зі спільною думкою. Але в душі він виношував інші плани, зумовлені зовсім іншою оцінкою ситуації та гіпотетичними варіантами її розвитку. Головний отаман військ УНР вважав і, очевидно, частково небезпідставно, що питання майбутнього України має вирішуватися на полях військових боїв.

19 грудня 1918 р. Директорія урочисто в'їхала до Києва і одразу розпочала наради щодо вироблення платформи відроджуваної УНР. Зокрема, було відхилено план частини українських есерів-центристів (М. Грушевського, В. Жуковського, В. Голубовича та ін.) про відродження Центральної Ради, відновлення її законодавства та подальшу передачу влади заново сформованому

правоздатному центральному робітничо-селянському органу Української Республіки, який би гарантував подальший поступовий розвиток Української революції [Грушевський, 1918, с. 4].

Після тривалих дискусій (за участю навіть хліборобів-демократів) було погоджено «Декларацію Директорії Української Народної Республіки», яку оприлюднили 26 грудня. Документ повідомляв про знищення гетьманського режиму та його місцевих органів.

Першими кроками нової влади стало відновлення прав, які мали селяни та робітники за Центральної Ради: «До повного вирішення земельної реформи Директорія Української Народної Республіки оголосила, що всі дрібні селянські господарства й усі трудові господарства залишаються у користуванню попередніх їх власників ненарушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у війська Республіки для боротьби з б. Гетьманом. Верховне порядкуванняння цею землею належить Директорії Української Народної Республіки. Ця постанова стосується також до монастирських, церковних і казенних земель. Для проведення реформи організовано Народні Земельні Управи... Робляться описи контрибуцій, взятих поміщиками з селян, повернення їх покривдженим. ...Ведуться слідства по всій Україні з приводу тих зловживань і злочинств, які було учинено над селянством поміщиками та гетьманським урядом» [Директорія, Рада…, 2006, Т. 2, с. 391-392]. Було скасовано всі закони та постанови колишнього уряду у сфері політики щодо робітників. Відновлено восьмигодинний робочий день, практику колективних договорів, право на коаліції та страйки, а також всю повноту прав робітничих та фабричних комітетів.

«Слідуючим етапом нашої революції є творення нових, справедливих, здорових і відповідних реальним до відношення сил у державі, соціальних і політичних форм.

Директорія є тимчасова верховна влада революційного періоду. Одержавши на час боротьби силу і право управління державою від першого джерела революційного права – трудящого народу – Директорія передасть свої повноваження тому ж самому народові...

Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише клясам працюючих – робітництву й селянству, тим клясам, що здобули цю владу своєю кров'ю», – наголошувалося у Декларації [Директорія, Рада…, 2006, Т. 2, с. 393].

У документі зафіксовано ставлення і до інших, нетрудових верств суспільства, обґрунтовано висновки про закономірність їх усунення від влади: «Так звані "пануючіі кляси", кляси земельної, промислової буржуазії за сім місяців цілковитого, нічим необмеженого свого панування на Україні доказали свою цілковиту нездатність і надзвичайну шкодливість для всього народу в управлінню Державою... Будучи чужинцями в краю, великовласники брутально топтали національні права й здобутки нашого народу, ганьбили гідність його державности, продавали і зраджували з такими жертвами й такою працею збудовані державні форми» [Директорія, Рада…, 2006, Т. 2, с. 394].

Директорія урочисто заявила, що вона передасть владу, свої права та повноваження лише трудовому народу Української Народної Республіки. Селянам, робітникам та трудовій інтелігенції пропонувалося обрати делегатів на Конгрес трудового народу України, який набуде верховних прав та повноважень вирішувати всі питання соціального, економічного та політичного життя республіки.

Втілена у Декларації Директорії концепція розвитку Української Народної Республіки стала відправним моментом якісно нового етапу створення національної держави. Вона дуже непросто, часом навіть украй суперечливо і непослідовно почала втілюватися в життя, що заслуговує на спеціальну предметну розмову.

14. «Друга УСРР»: механізми відтворення

Радянську владу в Україні було офіційно проголошено Першим Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих і солдатських депутатів, який відбувався у Харкові 11-12 грудня 1917 р. Це було зроблено після того, як не вдалося провести спільний з'їзд Рад та підконтрольних Центральній Раді місцевих Рад у Києві (він відкрився 4 грудня). Ігноруючи обраних, згідно зі стандартами (модусом) організаційного комітету депутатів, на заклик Української Селянської спілки з найближчих сіл до Києва було терміново викликано – «запрошено» селян. Їхня кількість у багато разів (приблизно в 10) перевищила кількість представників Рад, переважно вже більшовизованих. Після того, як більшовики залишили збори, решта його учасників визнали Центральну Раду вищою владою в Україні.

Таким чином, до середини грудня 1917 р. в Україні оформилося державне двоєцентря. Кожна сторона заперечувала правомочність суперників. Конфлікт переріс у військову фазу. На боці Радянської України (вона офіційно також іменувалася Українською Народною Республікою, або ще Українською Радянською Народною Республікою), природно, була Радянська Росія, що багато в чому визначило результат боротьби за владу. До кінця січня практично на всій території України було встановлено владу Рад. Не за офіційною назвою, а по суті, це і була перша Українська Радянська Соціалістична Республіка. Але вона була фізично знищена військовою інтервенцією (нехай і за договором із Центральною Радою) Німеччини та Австро-Угорщини у лютому-квітні 1918 року.

Більшовики, їхнє керівництво, урядові функціонери, керівники Рад змушені були здебільшого залишити межі України (за винятком тих, хто перейшов на нелегальне становище). Спроби КП(б)У підняти наприкінці літа 1918 року всеукраїнське повстання проти окупаційно-гетьманського режиму закінчилися невдало.

Проте ситуація зазнала істотних змін після листопадової (1918 р.) революції у Німеччині. Паралельно розпочався блискавичний розпад Австро-Угорщини. Брестський мир був офіційно денонсований

владою РСФРР. Відразу постало питання про повернення окупаційних сил на батьківщину. Миттєво зреагував на нові обставини опозиційний Український національний союз на чолі з В. Винниченком. Створена ним Директорія розпочала повстання проти гетьманату. Якщо більшовики України не хотіли залишитися в ролі сторонніх спостерігачів за розвитком подій на Батьківщині, вони зобов'язані були вжити заходів щодо відновлення своєї влади, тобто влади Рад.

Однак насправді не все було просто, обумовлювалося законами формальної логіки.

У Криму та на Півдні України вже висаджувалися війська Антанти з прицілом походу на Київ та Москву. Водночас, не маючи достатньо численного контингенту, правлячі кола Антанти вимагали від країн австро-німецького блоку не виводити війська з окупованих територій. Керівництво РСФРР вважало ситуацію невизначеною, потенційно тривожною, непередбачуваною і воліло зайняти очікувальну позицію. Так пролонгувалася лінія на заборону можливих активних дій, особливо військових. Вона була сформульована посланцем ЦК РКП(б) Л. Каменєвим на ІІ з'їзді КП(б)У у гаслі «Шлях на Київ лежить через Ростов!». Тобто, на перше місце висувалася проблема деокупації російських територій, розгрому контрреволюції на Красновському фронті [*Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины…*, 1991, с. 41-44, 117-118], а вибір подальших дій мав залежати від обставин, які потім складуться.

У зв'язку з цим слід пильніше поставитися до реального розгляду питання про формування групи військ Курського напрямку, яка в сучасному трактуванні деяких авторів постає як замаскована назва Українського фронту. Тут свою роль відіграло, не в останню чергу, необережне використання зазначеного терміна В. Антоновим-Овсієнком [*Директивы командования фронтов...*, 1971, с. 546], призначеного командувачем цієї формації. А головним завданням військового угруповання намагаються уявити «другий наступ більшовиків на Україну» [*Нариси історії Української революції…*, 2012, с. 278-281].

***

Осінь-зима 1918 р. стали не лише часом боротьби за відновлення республікансько-демократичного ладу, втіленого в УНР, а й місяцями рішучої активізації дій сил, які прагнули відновлення радянської влади. Хоча позиції більшовиків під час гетьманату та австро-угорської окупації були істотно підірвані, відродження підпілля все ж таки проходило безперервно і по висхідній лінії. Втім, не чекаючи на заклики, спеціальні організаційні заходи, на все більш високий рівень піднімалася хвиля стихійних виступів проти офіційної влади, яка, по суті, вже агонізувала. І учасники цих виступів прагнули не просто повалення ненависного режиму, вигнання з Вітчизни окупантів, а й не хотіли повернення на вершину влади тих, кого вважали безпосередніми винуватцями страшних випробувань, через які українці змушені були пройти в 1918 р. Такі елементи ставали не під знамена Директорії, а вдавалися до радикальних дій, орієнтуючись на соціалістичні ідеї, реалізація яких пов'язувалася з торжеством влади Рад. Її неуспіх на початку 1918 р. сприймався як перемога контрреволюційних сил, ворожих інтересам трудящих.

Певний психологічний імпульс антинімецькій та антиурядовій боротьбі надавали відомості про анулювання 13 листопада 1918 р. урядом В. Леніна Брестського мирного договору і блискавична зміна настроїв у середовищі окупаційних військ, введення в їхнє життя організаційних і політичних зразків, запозичених у солдатських комітетів, солдатських Рад, відмова явочним порядком підкорятися командуванню, прийняття рішень про від'їзд на батьківщину тощо.

Особливо стрімко події розвивалися у робітничих регіонах України. Так, уже 11 листопада розпочався загальний страйк у Катеринославі. Робітників підтримали студенти Гірничого інституту. Було утворено Тимчасовий робітничий комітет, проведено вибори до Ради робітничих депутатів. У ніч на 19 листопада очолювані більшовиками дружинники Катеринослава обеззброїли гетьманську варту на робітничій околиці Кайдаки, на ст. Горяїнове, а незабаром захопили сусідній Амур-Нижньодніпровськ. Влада у

цих районах кілька днів перебувала в руках робітників. До середини листопада масове повстання охопило значну частину Катеринославської губернії. У Новомосковському, Верхньодніпровському, Олександрівському, Павлоградському повітах, більшій частині Катеринославського повіту повстанці розігнали гетьманську адміністрацію, варту та відновили радянську владу [*Історія Української РСР…*, 1977, Т. 5, с. 326].

11 листопада страйкували робітники Харківського паровозобудівельного заводу (а ще до того припинилася робота на кількох дрібних підприємствах міста). На спільному засіданні Харківського губкому та губревкому з представниками ЦК КП(б)У було прийнято ухвалу: «1. Основне завдання харківських органів у нинішній момент – захоплення влади у Харківському районі. 2. Рада, як орган повстання, має бути обрана негайно». 22 та 23 листопада на харківських заводах пройшли вибори до Ради робітничих та солдатських депутатів; більшовики отримали 66 депутатських місць з 90 [*Історія Української РСР…*, 1977, Т. 5, с. 326].

Знищували владу гетьмана та окупантів також пролетарі Донбасу. Вже на початку листопада 1918 р. робітничі загони під керівництвом більшовиків обеззброїли варту та розігнали гетьманську адміністрацію в Єнакієвському та Краматорському районах, у Дружківці. 18 листопада у Краматорську відбувся районний з'їзд Рад. За допомогою робітників Краматорська та Дружківки у листопаді відновили радянську владу трудящі Дебальцевого та інших міст та робітничих селищ Донбасу. Боротьба донецьких пролетарів за відновлення радянської влади ускладнювалася тим, що з Дону до Донецького басейну рушили білогвардійські з'єднання генерала П. Краснова, які в захоплених районах вдавалися до кривавого терору проти робітників.

Повстанські загони під керівництвом губернського Військово-революційного комітету 27 листопада оволоділи Полтавою. Проте радянська влада протрималася у місті лише два дні. Отаман П. Балбочан, спираючись на підтримку німецьких військ, що перебували у Полтаві, придушив повстання.

Повстанський рух захопив і Правобережну Україну. У листопаді майже одночасно спалахнули повстання у Вінницькому,

Балтському, Могилівському, Летичівському, Могилів-Подільському та Ямпільському повітах. 29 листопада окупанти та гетьманські війська були вибиті з Могилева-Подільського. У Летичеві було скликано селянський з'їзд, який одностайно оголосив повіт Летичівською радянською республікою. Головою ревкому був обраний місцевий селянин Л. Панасюк [*Історія Української РСР…*, 1977, Т. 5, с. 326].

21 листопада 1918 р. повстанці роззброїли варту у м. Домбровиці на Волині. Влада перейшла до рук ревкому, який очолив більшовик О. Конончук. Під керівництвом повітового більшовицького комітету та повітового ревкому (голова – комуніст М. Пархомчук) ретельно готували повстання робітники Овруцького повіту. У ніч проти 1 грудня вони повели наступ на Овруч і після багатогодинного бою оволоділи ним. Наприкінці листопада очолювані Чуднівським ревкомом партизани повели наступ на губернський центр. Вони взяли Чуднів, села П'ятки, Троянів, Сангури [*Історія Української РСР…*, 1977, Т. 5, с. 326].

Схожі процеси розвивалися і на Київщині, і на Півдні України. Так, у листопаді партизани Балтського та Ананьївського повітів розгромили гарнізони окупантів та загони гайдуків у районі Любашівки, Ананьєва, Жеребкова, Слобідки, Бірзули та разом із повстанцями Придністров'я здійснили похід на Роздільну та Тираспіль. У цих боях партизани захопили 3 тис. гвинтівок, кілька кулеметів та гармат. 24 листопада з Одеси до штабу армії Денікіна телеграфували: «Херсон, Миколаїв, Роздільна, Слобідка, Ананьєв загрозливі. Бірзула у руках повстанців. Наближення останніх може викликати повстання в самому місті. Сили опору мізерні». Успішно діяли партизани в інших місцях. 18 листопада за рішенням місцевої більшовицької організації партизанський загін розгромив варту та проголосив радянську владу у с. Маяки на Херсонщині. Через деякий час маяцькі партизани допомогли відновити владу Рад у сусідніх селах – Білявці, Яських, Граденицях, Троїцькому [*Історія Української РСР…*, 1977, Т. 5, с. 327].

Доводиться лише дивуватися «винахідливості» – насправді спритності – авторів відповідного розділу «Нарисів історії Української

революції». Так, зростання впливу більшовиків у масах в 1918 р. вони примудряються пояснити, так би мовити, «від зворотного» – короткочасністю існування радянської влади, що не дозволило впровадити в життя непопулярні рішення, тому, мовляв, не встигли виявитися їхні негативні наслідки [*Нариси історії Української революції…*, 2012, с. 274].

Не менш дивує висновок про те, що «на початку 1918 р. більшовицьке керівництво в Україні ще не встановило свого панування в радах, а лише було на шляху до цього» [*Нариси історії Української революції…*, 2012, с. 275].

А як же бути з численними документами, що засвідчили повсюдну більшовизацію Рад і, як результат, – встановлення їхньої влади на місцях практично по всій Україні? Центральній Раді, що протистояла їм, було не під силу стримати цей процес без втручання австро-німецьких військ, до послуг яких вона і вдалася.

Подібні мотиви тяжіють над авторами «Нарисів» під час інтерпретації й багатьох інших явищ та процесів. Так, за їхньою версією, Москва використала повстанський рух, що виник на ґрунті невдоволення гетьманатом і який ініціювала Директорія «для оволодіння Україною» [*Нариси історії Української революції…*, 2012, с. 281]. Знову мусуються питання про маскування, вуалювання справжніх цілей майбутніх кампаній, «прихований зміст» документів, про використання з цією метою радянського уряду «в національній оболонці», відшукуються (тобто винаходяться) не так прямі, як опосередковані, багато в чому сумнівні причини поліпшення політичного іміджу більшовиків, розкриваються «факти» приховування реальних цілей курсу [*Нариси історії Української революції…*, 2012, с. 282-289, 292-295, 308-315, 333-335, 380], а нерідко – і публічного обману щодо змісту здійснюваної політики.

Проте цілком заперечувати відомі факти, документальні дані неможливо. Тому доводиться визнавати, що по всій Україні спостерігався перехід повстанських загонів, нерідко у повному складі на бік радянської влади [*Нариси історії Української революції…*, 2012, с. 282, 295]. Це було прямим результатом не тільки активної агітаційно-пропагандистської роботи більшовиків,

але й вибором широких мас, що здійснювався на основі набутого досвіду, зіставлення політики різних політичних протиборчих сил.

Утім, боротьба сил, орієнтованих на радянську владу, була малоорганізованою, зусилля повсталих майже не координувалися, а отже, й успіхи виявлялися надто короткостроковими та спорадичними.

Останніми днями 1918 р. приймалися рішення, здійснювалися кроки, які мали привести до тих чи інших результатів уже у наступному – 1919 р.

Здавалося, роль першої скрипки могла відіграти Антанта. Перебуваючи в ейфорії після перемоги над Четверним союзом, вона з розмахом і статечно готувалася до оволодіння територіями найбільшої країни світу, де розгорілися революційні зміни. Колишню Російську імперію поділили на зони, Україну «віддали» Франції . Злегка замаскувавши свої наміри рішеннями конференції в Яссах (Румунія) [*Історія Української РСР…*, 1977, Т. 5, с. 352-353] про запрошення військ держав Антанти до України, союзники виробили план: негайно відправити до Одеси інтервентів та посунути їх далі на окупацію Києва та Харкова, координуючи наступальні операції з діями сил Англії, США, Японії та інших країн, а також білогвардійців у всіх інших регіонах російського постімперського простору.

22 листопада до Києва було призначено консула з особливими повноваженнями Е. Енно, який взявся енергійно «господарювати» в регіоні. Серед інших дипломатичних акцій було попередження німецьким окупантам про відповідальність на контрольованій ними до приходу антантських сил території за можливі революційні виступи, а також за продаж або передачу зброї повстанцям. Тоді ж генерала Бертелло призначили командувачем військ Антанти на Півдні Росії та в Румунії. У його розпорядження для початку операцій було надано три французькі дивізії з розрахунком на подальше поповнення румунськими та іншими частинами.

А вже 23 листопада на рейді Севастополя з’явилася антантська ескадра у складі 2 англійських, 2 французьких, 1 італійського дредноутів та 16 інших військових кораблів. Наступного дня до Салонік із Севастополя відбуло 20 білогвардійських транспортних

суден для доставки підкріплень. 27 листопада кораблі Антанти з'явилися в Одеському порту. У місто почали стягуватися французькі, грецькі, польські, сербські та білогвардійські підрозділи. 9 грудня англійські військові кораблі увійшли до порту Миколаєва.

Одесу було перетворено на опорну базу сухопутних військ інтервентів, а Севастополь – на військово-морську базу. В Одеському порту були французькі, англійські, італійські кораблі – броненосець «Мірабо», 4 крейсери, 5 міноносців. Загальна кількість військ інтервентів в Одесі становила 45 тис. осіб, у Криму – понад 10 тис. осіб. [*Історія Української РСР…*, 1997, Т. 5, с. 353].

Однак кількісно зазначені сили на порядок поступалися навіть австро-німецьким окупантам, які, незважаючи на свою міць, за вісім місяців так і не змогли оволодіти Україною. Крім того, військові та моральні кондиції, настрої інтервентів, які звикли за роки Першої світової війни до неквапливих позиційних дій, у ході яких незмінно розраховували на підтримку союзників (відтягування переважної частини військ противника на Східний фронт), з самих початків робили їхні плани оперативної окупації основних центрів України – Києва та Харкова проблематичними.

До того ж, війська Антанти опинилися на території, населення якої протягом двох років перебувало під впливом радикальних ідеологічно-політичних доктрин. Тут діяли як білогвардійські сили та елементи, які їх підтримували і тому вітали прихід інтервентів, так і більшовики з прибічниками влади Рад, борцями за світову пролетарську революцію. Вони не тільки активно протидіяли іноземним прибульцям, піднімали населення на боротьбу проти них, а й вдалися до широкої агітації у ворожих військах, що одразу дало свій ефект. Пересічний склад інтервентів виявився сприйнятливим до революційних ідей, принаймні з цікавістю стежив за «соціалістичними експериментами». Тому антантське командування в Україні відчувало себе не надто комфортно. Воно не могло, зокрема, дійти рішення, що робити з повстанським військом Директорії, яке наблизилося до Одеси та 12 грудня увійшло до міста. Оголосивши в Одесі військовий стан, інтервенційні частини залишилися здебільшого на кораблях, а білогвардійці відступили до

району порту. Проте з прибуттям 17 грудня 156-ї французької дивізії, її командир генерал Боріус наказав денікінським підрозділам очистити Одесу від повстанців. За таких обставин командування військ УНР погодилося здати зброю та відвести свої сили з міста.

Скориставшися сум'яттям, плутаниною, робітничі бойові дружини за наказом більшовицького ревкому захопили багаті збройові трофеї і на деякий час 18 грудня зайняли низку ключових пунктів Одеси. Однак, не маючи ще достатніх сил, більшовики наказали робітничим загонам відступити в навколишні села, перейти на нелегальне становище і приступити до організації партизанської боротьби. На заклик більшовиків стати на боротьбу за відновлення влади Рад прийшло чимало жителів південного регіону, і Одеса виявилася практично блокованою. Військовий губернатор А. Гришин-Алмазов доповідав до штабу А. Денікіна, що «Одеса перебуває у стані обложеної фортеці» [*Історія Української РСР…*, 1997, Т. 5, с. 356].

Спроби антантівців розширити зону окупації навколо міста напрапляли на значний опір партизанів, і їм насилу, нарешті, вдалося закріпитися лише на деяких залізничних станціях (Роздільна, Вознесенськ та ін.).

Отже, за всієї військово-економічної та політичної сили, країнам Антанти, без підтримки інших союзних сил, без зміни підходів до справи, зокрема – істотного збільшення інтервенційного корпусу, наприкінці 1918 р. реалізація початкових планів окупації України не вдалася.

***

Значно оптимістичніше вимальовувалася перспектива планів відновлення влади Рад, які виношувалися більшовиками. Вже 14 листопада 1918 р. В. Антонов-Овсієнко, який дуже добре знав і реально оцінював становище в регіоні, підготував доповідну записку до Реввійськради РСФРР «Про обстановку та найближчі стратегічні плани на Півдні (Україна, Дон)». Об'єктивно оцінивши сили гетьманців, білогвардійців та окупантів, які до того моменту вже готувалися до евакуації з України (облік повстанського

потенціалу Директорії, природно, у документі відсутній), В. Антонов-Овсієнко вважав, що загони Червоної армії «вже зосереджені або зосереджуються у найважливіших відправних стратегічних пунктах і достатні для активних операцій» [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. I, Кн. 1, с. 423].

На перший погляд, для такого висновку підстав практично не було. Адже на той момент ішлося лише про дві повстанські дивізії у нейтральній зоні. Проте В. Антонов-Овсієнко мав на увазі можливість трансформації політичних настроїв трудящих України у військову організацію та проведення відповідних дій. «На Україні, – наголошував він, – окрім двох повстанських дивізій (3500 та 500 осіб), які діють біля Курська, існують у низці міст наші партійні органи, які можуть мобілізувати нам на підтримку значні маси бідноти. Особливо революційно налаштовані селяни Чернігівської губернії, надзвичайно добре організовані значні революційні сили в Катеринославській губернії» [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. I. Кн. 1, с. 423]. Таким чином, основний розрахунок діяча, котрий, по суті, визначав стратегію боротьби за Україну, будувався на перспективі підтримки руху за відновлення влади Рад широкими масами українського населення. Цей розрахунок буквально щоденно підтверджувався оптимістичними інформаціями, що поступали з України, доводили передбачливість «вловлених» тенденцій.

Із трьох головних напрямів військових дій два стосувалися безпосередньо України: «1. Прикриваючись (очевидно, в тексті помилка – швидше за все це слово слід читати як «прориваючись» – *В. С.*) від Брянська до Гомеля з розрахунком за найменшої можливості зайняти Гомель, слід розвинути серйозну диверсію до Києва з Курська, мобілізуючи та формуючи повстанців (до цього залучається і менша із двох повстанських дивізій).

2. Удар на Харків: від Курська та Н. Оскола на Білгород-Харків, дивізія Ауссема – на Готню-Богодухів, від Н. Оскола та Лісок на Валуйки-Куп'янськ (Вовчанськ)» [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. I. Кн. 1, с. 424].

Разом з тим, В. Антонов-Овсієнко, як і інші політичні та військові керівники РСФРР, вважав за необхідне головні сили з наявних на той момент у регіоні зосередити на Донському напрямку

з рухом на Ростов – Новочеркаськ і Царицин. Після реалізації першої черги наміченого стратегічного плану, зокрема після захоплення Харкова, передбачався рух, з одного боку – у напрямку Полтава–Київ, з іншого – до Донецького басейну, з третього – на Катеринослав–Миколаїв–Одесу та Крим.

При цьому, малися на увазі координація і комбінація ударів регулярних елементів і повстанців. А конкретні вказівки щодо дій останніх були не менш ретельно розроблені, аніж для червоноармійських підрозділів. Зокрема, передбачалося проведення мобілізаційних заходів у Чернігівській губернії, захоплення ключових залізничних станцій на шляху до Києва, Конотопа, Бахмача, Дарниці; роз'єднання ворожих сил між Києвом та Харковом через відповідні дії біля Лубен та Полтави, підготовка повстанських сил на Катеринославщині для підтримки наступу у двох напрямках – на Південь та через Старобільський повіт на Міллерово; створення спеціального партизанського загону у районі Слов'янська чи Микитівки з метою охорони та збереження цілісності Північно-Донецької залізниці (Харків–Куп'янськ), оперативні революційні дії у Донецькому басейні, підготовка до захоплення військових заводів. Окремо передбачався опір імовірному десанту Антанти у Криму [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. І. Кн. 1, с. 425].

Означені положення лягли в основу Директиви Реввійськради групи військ Курського напрямку повстанським організаціям в Україні [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. І. Кн. 1, с. 444-445]. Слід сказати, що згадані документи були розроблені із ґрунтовним знанням ситуації в Україні, і надалі стратегічний задум втілювався у життя без серйозних відхилень чи змін. Необхідні тактичні уточнення, звісно, не враховуються. Проте темпи реалізації наміченої лінії явно відрізнялися від передбачених ініціаторами. Разом із тим можна припустити, що зволікання з активними діями на Українському фронті в результаті зіграло на користь радянського табору всередині самої України. Доклавши не так багато безпосередніх зусиль для знищення гетьманського режиму та протиборства з окупантами (в цьому аспекті слід підкреслити величезні успіхи пропагандистської роботи [*Гражданская война на*

Украине…, 1967, Т. І. Кн. 1, с. 426-431, 437-442, 451, 455), більшовики та їхні союзники змогли нагромадити додатковий потенціал (в тому числі моральний) для протидії повсюдному встановленню та зміцненню відновлення УНР, налагодження функціонування органів місцевої влади. Однак це не одразу стало явним.

***

У той час, занурені у внутрішньопартійні суперечки, лідери більшовиків України перебували під впливом обережних та обачних московських керівників, які на перше місце беззастережно висували інтереси Радянської Росії («Шлях на Київ лежить через Ростов!»), і явно програвали у швидкості прийняття назрілих організаційних рішень. Розпустивши Народний секретаріат, вони не мали керівного радянського центру для оперативного втручання у перебіг подій в Україні. Також психологічно тиснули і поразки антигетьманських повстань, і засудження політики їх ініціаторів. Та й ЦК КП(б)У, обраний ІІ з'їздом в останній декаді жовтня, складався переважно з правих елементів, що визначало інерцію обережності, вичікування. Втім, абсолютно бездіяльними у буквально бурхливі дні залишатися було просто неможливо. І значна група лідерів КП(б)У перемістилася у листопаді ближче до українського кордону – у район Курська. Тут 17 листопада 1918 р. почав формуватися і ударний кулак для повністю «прозорої» перспективи воєнних дій – група військ Курського напрямку. До її складу, окрім українських частин, які створювалися із повстанців у нейтральній зоні (на півночі Чернігівщини), було вирішено включити й окремі регулярні частини Червоної армії РСФРР. Командувачем угруповання було призначено В. Антонова-Овсієнка. Однак він був підпорядкований Головному командувачу І. Вацетісу, який, відповідно до позиції партійно-радянського керівництва РСФРР, заборонив будь-які військові операції в Україні, крім тих, які потрапляли до зони Донського фронту. У цьому враховувалося і тривожне ускладнення ситуації на інших фронтах, зокрема у Латвії та Естонії.

За таких обставин справі міг допомогти лише власний центр влади. Більшовики України розуміли це все більше не те що з

кожним днем, а буквально з кожною годиною. На їхнє наполягання в Москві було прийнято рішення створити Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Досить промовисті деталі щодо мотивації цього кроку розкрив В. Затонський. Член ЦК КП(б)У згадував: «І ми, і петлюрівці одночасно прагнули захопити у свої руки ініціативу, оскільки було ясно, що на бій із гетьманщиною підуть за тим, хто перший виступить. І, тут треба визнати, нас петлюрівщина випередила.

Був один момент, при першій звістці про німецьку революцію, коли можна було, об'єднавшись у Києві, легенько взяти гетьмана за барки і повести селянські маси за собою.

Тов. Мануїльський, який тоді залишився в Києві заступником Раковського для ведення мирних переговорів з гетьманом (російська мирна делегація), шифровкою по прямому проводу повідомив ЦК РКП про таку можливість і вимагав, щоб Пятаков і я негайно приїхали до Києва для керівництва активним виступом (тт. Бубнов і Косіор були в Києві в підпіллі), але, поки розшифровували його телеграму, вже стало відомо про виступ Директорії, що захопила Білу Церкву (повітове місто Київської губернії) і оголосила похід на Київ. Стало ясно, що ініціативу упущено і що битися нам доведеться вже не з гетьманцями, а з петлюрівцями. Сумніву в тому, що гетьман не витримає, не було. Я потрапив у Москву випадково з Орла, де перебував тоді ЦК КПУ, і тому не знаю, як обговорювалося тоді в ЦК РКП українське питання; тільки пам'ятаю, мені сказав Свердлов, що мене розшукує Сталін, від якого я дізнався як про телеграму Мануїльського, так і про намір створити Тимчасовий Уряд Радянської України» [Затонский, 1925, с. 138-140].

Хоча нічого несподіваного в такому намірі не було (більшовики постійно готувалися до повернення в Україну), виникли нові розбіжності між «лівими» та правими. Останніх, як і раніше, все ще підтримував ЦК РКП(б), а отже, з реалізацією рішення про утворення українського уряду не поспішали. І все-таки ситуація детермінувала зрушення у напрямі пропозицій «лівих». Очевидно, В. Затонський мав рацію, коли писав: «ЦК РКП, боячись лівого комунізму російського і простого авантюрництва з боку лівих

українських комуністів, коли обстановка була не досить визначена, коли треба було вичікувати й бути надто обережними, – спирався на правих. А коли слід було швидко і енергійно вдарити, використавши при цьому спалахнуле селянське повстання, ЦК викликало лівих» [Затонский, 1930, с. 153].

Набуло практичних форм і завдання відтворення українського радянського урядового центру. Таким став Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Розповідаючи про розмову з В. Леніним [*Владимир Ильич Ленин…*, 1975, с. 230] (очевидно, 17 листопада 1918 р.), В. Затонський писав: «Повстало питання, хто буде за голову. Я висунув кандидатуру Пятакова. До цієї кандидатури Ілліч поставився не дуже то прихильно. Іншого він нікого не називав, але потім каже: – Та нічого, тепер ліві комуністи не являють собою небезпеки (мова, звичайно, йшла за російських лівих комуністів). Німецька революція все покрила, тепер кожен дурень розуміє, що ми мали рацію підписувати Брестський мир. Мабуть, кандидатура Пятакова попередньо обговорювалася на [засіданні] ЦК, бо Ілліч тут таки на цьому погодився остаточно» [Затонський, 1930, с. 153].

Першу документальну згадку про Тимчасовий робітничо-селянський уряд України датовано 20 листопада 1918 року. Реввійськрада групи військ Курського напрямку назвала свої сили військами цього уряду.

Цікаві деталі щодо формування уряду, визначення його голови розповідає той самий В. Затонський. Описуючи нараду ЦК КП(б)У у Курську, у вагоні Й. Сталіна (нарком у справах національностей Росії, член РВС Республіки, він був на II з'їзді КП(б)У введений до складу ЦК КП(б)У), український діяч повідомляє: «До справи підійшов він (Й. Сталін – *В. С.*) без будь-якої передмови:

ЦК РКП ухвалив утворити Радянський Уряд з... (тут була пауза) з Пятаковим на чолі.

Ця звістка була в такій мірі такою несподіванкою для правих наших товаришів, що вони просто остовпіли. Справді, ще й місяця, здається, не минуло відколи їм пощастило… розбити "ліваків", як вони нас називали, тільки – тільки вони, здавалося, покінчили з усілякими "авантюрами", і ось на тобі: "ЦК РКП ухвалив..."

А коли ЦК РКП ухвалив: – заперечувати годі...

Ще з ЦК КПУ можна було в справі партійної дисципліни сперечатися, а з ЦК РКП жартувати не доводилося – щодо цього, то правила в нас завжди були суворі.

Було кілька секунд мовчанки, нарешті тов. Артема, як людину найекспансивнішу, прорвало. Що він думав, хто його знає, але раптом вихопився:

– Та, звичайно, що Пятакова, він і чужі мови знає... – Це було так кумедно, що я не втримався й пожартував:

– І на роялі непогано грає...

Пятаков штурхнув мене в бік, а сам закашлявся, т. Сталін, ніби нічого не трапилося, спокійно провадив далі...» [Затонський, 1930, с. 155].

Хоча уряд було створено, офіційне оголошення про це вирішили відтермінувати, як, власне, і перетворення групи військ Курського напрямку на Український фронт. Останнє, зокрема, пояснювалося тим, що нарком закордонних справ Росії Г. Чичерін почав переговори з представниками Директорії [Затонский, 1925, с. 141].

Таке становище, за твердженням В. Затонського, тривало близько двох тижнів [Затонский, 1925, с. 141]. Очевидно, автор дещо перебільшив. Якби це справді було так, то довелося б визнати, що Тимчасовий робітничо-селянський уряд України утворили практично одночасно з Директорією. А він сам визнає, що в темпі більшовики поступилися національно-демократичним силам, які організували і розпочали антигетьманське повстання першими. Просто час для більшовиків України тягнувся надто довго, і це позначилося на їхньому психологічному стані. «Життя в ті дні вирувало, – зазначав В. Затонський, – кожного дня выдбувалося подій більше, ніж тепер протягом місяця, ми, природно, нервували, вимагали встановити ясність, а ЦК РКП зволікав, поки для нього не з'ясується цілком обстановка, не поспішав, оскільки становище на Україні було для нього не досить зрозумілим.

...Перебуваючи на кордоні, поряд із Україною, що піднялася в революційному пориві, ми всі, незалежно від настроїв попередніх

місяців, відчували необхідність швидкого й активного втручання. Це був якраз той недовгий період, коли незгоди між правими й лівими згладилися (незабаром вони спалахнули ще раз, щоб після третьої партконференції – очевидно, автор має на увазі ІІІ з'їзд КП(б)У – *В. С.* – остаточно припинитися). В описуваний момент (у 20-х числах листопада 1918 року) ЦК КП(б)У і члени Тимчасового Радянського Уряду України діяли цілком одностайно, добиваючись від ЦК РКП дозволу розпочати активні дії і доходячи в своєму нетерпінні до погроз самостійного виступу.

Передавали потім, що тов. Ленін сердився, одержуючи наші запальні, нетерплячі телеграми. Одного разу Сталін у розмові, пам'ятаю, сказав: "Та припиніть ви там: *старий* сердиться..."» [Затонский, 1925, с. 141-142].

Тим часом Г. Пятаков, В. Затонський, інші «ліві» найбільше нарікали на позицію ЦК РКП(б) і РНК, засипали Москву телеграмами та телефонограмами, вважаючи, що центр гальмує діяльність більшовиків України, чим дуже шкодить справі. В одній із них на ім'я Й. Сталіна говорилося: «Вважаємо своїм обов'язком попередньо зауважити, що всі діючі на Українському революційному фронті центральні організації нарізно і разом намагаються виплутатися із створеного Центром хаосу і створити хоч яку-небудь можливість для позитивної роботи. Але, незважаючи на всі добрі бажання, дякуючи, з одного боку, невизначеності, з другого боку, суперечливості наказів із Центру, жодна з цих організацій неспроможна функціонувати нормально, в результаті чого замість передбачуваної нами централізації – робота під загальним керівництвом ЦК РКП, виходить суцільна плутанина.

Ми могли б, звичайно, покласти край цій плутанині, внести ясність і організованість у всю роботу, якби з усіх боків не натикалися на розпорядження Центру, виконувати які зобов'язані організації і установи, які їх одержують. Через це ми вважаємо своїм обов'язком довести до Вашого відома про те фактичне становище, в якому ми зараз перебуваємо, і запропонувати Вашій увазі низку практичних заходів, які мають бути, на нашу думку, терміново вжиті Центром для того, щоб дати можливість

налагодити роботу, яка вже достатньо дезорганізована» [Затонский, 1925, с. 141-142].

Керівники КП(б)У намагалися переконати московське керівництво у тому, що Україна – не лише плацдарм для військових операцій проти Дону, на потребу яких забиралися навіть ті нечисленні українські формування, що утворилися із повстанців у нейтральній зоні, а надзвичайно важливий регіон для розвитку соціалістичної революції у міжнародних масштабах. Однак цьому значною мірою заважало зволікання із легалізацією діяльності українського уряду. «Зараз на Україні для широких мас є два центри, що борються: петлюрівці і гетьман, – йшлося в документі далі. – Радянського центру немає, що дає можливість петлюрівцям певною мірою привертати на свій бік ті селянські елементи, які незадоволені режимом гетьманщини, але недостатньо свідомі для того, щоб самостійно розбиратися в тому, хто саме зараз веде боротьбу з гетьманом.

За такого політичного становища надзвичайно важливо чітко поставити всі політичні питання. Радянський центр повинен був виявитися при першій же можливості, але цього й досі не зроблено, що є нашим серйозним упущенням. Вашу заборону опублікувати маніфест ми розглядаємо як велику політичну помилку, яка значно утруднила концентрацію сил за владу Рад проти гетьмана і проти Ради.

Проте необхідність легалізації Тимчасового Уряду диктується й іншими міркуваннями. Чи то буде Тимчасовий Уряд чи Крайовий Ревком – байдуже, справа не в назві і не у формі, яка визначається іншими міркуваннями, – потрібний такий орган Радянської влади, який міг би розпоряджатися, який був би справжнім центром радянської роботи на Україні, якому підкорялися б усі радянські працівники і який таким чином міг би зосередити в своїх руках усю ту надзвичайно важку, складну роботу по відновленню Радянської влади на місцях. Оскільки було вирішено, що Тимчасовий Уряд буде виконувати, насамперед, саме цю роботу, то відсутність цього органу Робітничо-Селянської влади означає насправді відсутність якого б то не було органу центру» [Затонский, 1925, с. 143-144].

Як приклад, що ілюстрував плутанину як результат відсутності владного органу, наводилося посилання на постановку справи з військовою мобілізацією. В одних місцях представники КП(б)У її здійснювали, в інших – цьому протидіяв військовий комісаріат Орловського округу, у третіх – воєначальники проводили мобілізацію на свій страх та ризик. Нелегалізований уряд був нездатний ні видавати обов'язкові постанови щодо мобілізації, ні протидіяти Орловському військовому комісаріату.

У такому ж становищі перебувала і робота з організації влади на місцях, обліку, зосередження та розподілу продовольства, відновлення шляхів сполучення тощо. Але найважче невизначеність лінії поведінки відбивалася у військовій сфері, погрожуючи взагалі втратити сприятливий шанс для відновлення влади Рад в Україні.

А отже, керівне ядро КП(б)У пропонувало ЦК РКП(б) та РНК: «По-перше, необхідно нам дати дозвіл оголосити себе Тимчасовим Робітничо-Селянським Урядом України, видати маніфест і діяти як справжній Уряд України; по-друге, всю політичну частину роботи у визволених областях потрібно зосередити в руках Тимчасового уряду». По-третє, керівництво КП(б)У вважало за необхідне встановити єдність командування, передавши його до рук Військової революційної Ради Курського напрямку – в майбутньому – Військової Ради Українського фронту [Затонский, 1925, с. 145-146], «ні в якому разі не віддавати Український фронт політично чужій нам людині»; по-четверте, підкорити всі військові сили, що оперують на Українському фронті, Військовій Раді Курського напрямку [Затонский, 1925, с. 146]. По-п'яте, висувалася пропозиція до Головнокомандувача Червоної армії РСФРР І. Вацетіса «не розпоряджатися військовими силами нашого фронту, не зв'язавшись з нами. Якщо він не може досить глибоко сприймати політичні події на Україні, то він повинен у своїх діях зважати на ту установу, яка, і за обов'язком за суттю справи, сама тільки спроможна правильно поєднати воєнну і політичну роботу в Україні. Таким органом, на нашу думку, є Тимчасовий Уряд України; по-шосте, згідно з цим потрібно виділити всі військові частини, які ведуть

воєнні дії на нашому фронті, як самостійну армію, що називається армією Радянської України і перебуває тільки під загальним керівництвом верховного головнокомандування; по-сьоме, необхідно наказати Орловському Військовому Округу не саботувати Українського фронту і обслуговувати потреби нашої армії незалежно від тих чи інших міркувань Семашка (О. Семашко – військовий комісар Орловського військового округу – *В. С.*), а залежно від потреби армії; по-восьме, необхідно підпорядкувати Глаголєва (В. Глаголєв – командувач резервної армії – *В. С.*) Реввійськраді, а Семашка усунути, замінивши його менш примхливим і самодержавним комісаром. Якщо всього цього не буде зроблено, то ми, на підставі 10-ти денного досвіду, повинні зняти із себе будь-яку відповідальність за подальшу роботу на цьому фронті» [Затонский, 1925, с. 146].

Подібного змісту та характеру документи кілька разів на добу посилалися до Москви, отримували додаткову емоційну аргументацію в численних телефонних розмовах. Здебільшого адресатом був Й. Сталін, а копії, зазвичай, призначалися В. Леніну. Й. Сталіна неодноразово просили приїхати до Курська і на місці переконатися у неможливості продовжувати згубну практику, припинити неймовірну плутанину та бездіяльність. Відмови Й. Сталіна приїхати (природно, з посиланнями на надзвичайну зайнятість у столиці), як і вся поведінка центру, роздратовано кваліфікувалися як «знущання» і висловлювалися загрози вдатися до «авантюри», тобто порушити дисципліну і стати на шлях самочинних рішень [Затонский, 1925, с. 149], які на той час означали одне – негайне збройне повстання в Україні.

Очевидно, далі зволікати було просто неможливо, і українським політикам надійшла довгоочікувана згода на легалізацію уряду.

На першому його офіційному засіданні, яке відбулося 28 листопада 1918 року в Курську, були присутні урядовці В. Антонов-Овсієнко, В. Затонський, Е. Квірінг, Г. Пятаков, Ф. Сергєєв (Артем) [Рубач, 1924, с. 162]. Усі вони, за винятком Г. Пятакова, входили до складу першого уряду Радянської України – Народного секретаріату, а В. Затонський, Е. Квірінг та Ф. Сергєєв (Артем) були також і членами ЦВК Рад України, обраного ІІ Всеукраїнським з'їздом Рад

у березні 1918 року. Главою уряду став Г. Пятаков. На цьому засіданні було обговорено 15 питань. Насамперед було вирішено «питання про оголошення Тимчасового робітничо-селянського уряду України». Головне місце у його діяльності відразу зайняли проблеми державного будівництва, оскільки для організації революційної боротьби та здійснення корінних соціальних перетворень у республіці необхідно було насамперед створити радянський державний апарат, як у центрі, так і на місцях. Формування системи центральних галузевих органів управління почалося з організації відділу внутрішніх справ, на який покладалися обов'язки зі створення органів радянської влади на місцях та охороні порядку. Завідувачем відділу призначили В. Аверіна, його заступником – М. Арсенічева, членом колегії – С. Власенка. Крім того, було визнано за необхідне сформувати відділи військових справ, народного господарства та фінансів, закордонних справ. Завідувачами цих відділів затвердили, відповідно, Ф. Сергєєва (Артема), Е. Квірінга, Г. Пятакова [Рубач, 1924, с. 163]. Комісаром залізниць України став О. Жарко. На цьому ж засіданні уряд ухвалив створити Військову раду Української Червоної армії у складі В. Антонова-Овсієнка, Ф. Сергеєва (Артема), В. Затонського [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. I, Кн. 1, с. 456-457].

Наступного дня, 29 листопада 1918 року, Тимчасовий робітничо-селянський уряд переїхав до визначеного ним самим місця перебування – м. Суджа, опублікував «Маніфест до українського народу», в якому ім'ям повсталих робітників і селян оголосив владу гетьмана поваленою і звернувся до трудящих із закликом виборювати відновлення радянської влади на всій території республіки. Усі заводи, фабрики, банки, рудники, шахти мали стати загальнонародною власністю, всі поміщицькі землі, живий і неживий інвентар підлягали негайній передачі селянству без будь-якого викупу [*Радянське будівництво на Україні…*, 1962, с. 42-44]. Маніфест відіграв вагоме значення для відновлення та зміцнення радянської влади в Україні.

Зі швидкістю пожежі поширювалася боротьба за владу в Україні проти німців, гетьманців, Директорії. Разом з питаннями організації військових сил, їх бойових дій розв'язувалися проблеми

державного будівництва, створення центральних органів управління, налагодження зв'язків із революційними комітетами та повстанськими силами в республіці, здійснення невідкладних соціально-економічних заходів у житті республіки.

Прагнучи до об'єктивної оцінки діяльності Г. Пятакова, «лівих» у КП(б)У та уряді, нарікаючи на настороженість офіційної Москви та правих у своїй республіканській партійній організації, В. Затонський пізніше зазначав: «Було багато помилок і з нашого боку. Але загалом ми мали рацію, створюючи всеукраїнське об'єднання і ведучи роботу в напрямку підтримки революційного повстанства. Факти показують, що ми правильно врахували історичну та політичну обстановку 1918 року, оскільки Радянська влада прийшла в Україну не з регулярною Червоною армією, а з партизанськими загонами селянських революціонерів, які, щоправда, частенько перетворювалися на банди…, а й тоді наприкінці 1918 року і на початку 1919 років дали нам перемогу і над гетьманом і над Петлюрою і самі в більшості своїй помалу перетворилися на регулярні війська (Червонний корпус, таращанці, богунці та інші представники знаменитої нейтральної зони)» [Затонский, 1921, Ноябрь 7].

Початок наступальних дій затягнувся, і спочатку був не дуже стрімким і потужним. Це й природно, адже В. Антонов-Овсієнко отримав під своє керівництво лише дві повстанські українські дивізії – Богунську та Таращанську (загалом не більше 5 тис. осіб із недостатньо високими військовими кондиціями та розпорошеними на фронті майже на 300 верст). Тому командувач групою військ Курського напрямку після непорозумінь із військовим начальством змушений був звертатися прямо до голови РНК РСФРР В. Леніна [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. I, Кн. 1, с. 449-450].

Але зрушення відбувалися дуже повільно. Не отримавши у своє розпорядження жодної військової одиниці, Реввійськрада групи військ Курського напрямку (30 листопада вона була перейменована на Реввійськраду Радянської армії України; командувач – В. Антонов-Овсієнко; члени: В. Затонський та Ф. Сергєєв (Артем); начальник штабу – В. Ауссем) до початку грудня 1918 р. могла хіба що структурувати дві українські повстанські дивізії, переформувавши їх, відповідно, у дві бригади – першу та другу , та визначити їм місце

для дислокації [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. I, Кн. 1, с. 470-473]. Проте всі дії цих формувань здійснювалися за межами України. Їх силами були зайняті Рильськ, Суджа, Хутір Михайлівський та інші пункти Курської губернії [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. I, Кн. 1, с. 451-452, 475].

Лише 5 грудня надійшло розпорядження начальника штабу Реввійськради РСФРР про передачу під начало В. Антонова-Овсієнка кількох полків 8-ї -армії і ряду загонів з інтернаціональних частин [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. I, Кн. 1, с. 478-479].

6 грудня Особлива повстанська дивізія, якою командував М. Крапив'янський, була перейменована на 1-шу Українську радянську дивізію, а командиром був призначений І. Локотош [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. I, Кн. 1, с. 481-483]. Мотиви останньої реорганізації роз'яснив командувач Української радянської армії В. Антонов-Овсієнко у доповідній записці Главкому І. Вацетісу: спроба зосередження цієї одиниці, яка вважалася найбільш боєздатною, у напрямку Курськ – Бєлгород «майже не вдалася – організовані з чернігівців частини відмовились у більшості підкоритися наказу перейти з Чернігівщини в указаний район» [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. I, Кн. 1, с. 486]. Для зміцнення організації, підвищення дисципліни було надіслано розпорядження про переформування всіх повстанських загонів у регулярні частини Радянської армії України [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. I, Кн. 1, с. 484]. Те саме стосувалося і новостворених загонів.

На цьому моменті, вочевидь, слід особливо загострити увагу. Командування Червоної армії РСФРР починало в той час жорстку боротьбу з проявами партизанщини, які послаблювали боєздатність збройних формувань. Командування ж Радянської армії України обрало інший шлях – трансформацію повстанських загонів у регулярні частини. Посиленням мотивації їхніх настроїв і дій був патріотизм, внутрішній поклик боротися за свої інтереси на власній землі.

Загалом до кінця першої декади грудня 1918 р. у розпорядженні командування Червоної армії України було близько 9 тис. бійців і 30 гармат [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. I,

Кн. 1, с. 485-487, 490-493]. До 6,5 тис. бійців та 7 гармат було сконцентровано на Харківському напрямку [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. І, Кн. 1, с. 487]. Перспектива загального успіху тут пов'язувалася перш за все з активністю повстанців: їх рішучими діями в Катеринославській губернії, де цілу низку пунктів уже контролювали радянські органи, гострим протиборством сил на Полтавщині, Чернігівщині та Київщині, що не дало б можливості противнику зосередити свої війська на Лівобережжі й влаштувати скільки-небудь серйозну оборону.

Готовність до наступальних дій Української Червоної армії визріла до середини грудня 1918 р. 14 грудня Тимчасовий робітничо-селянський уряд України звернувся до робітників, селян та червоноармійців України зі зверненням, в якому двічі наголосив, що час вирішальних битв за владу Рад наближається [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. І, Кн. 1, с. 501-502]. Наступного дня, тобто 15 грудня 1918 р., командир 1-ї Української радянської дивізії І. Локотош видав наказ полкам дивізії про початок бойових дій.

Власне, з цього моменту розпочинаються наступальні операції на українську територію. Вже опівдні того дня 2-й Таращанський полк під командуванням В. Боженка вступив у посад Велика Топаль Новозибківського повіту Чернігівської губернії [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. І, Кн. 1, с. 507]. Проте просування вперед давалося нелегко. Лише 30 грудня цей полк із боєм узяв Городню [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. І, Кн. 1, с. 429].

З початком воєнних дій сили, підконтрольні В. Антонову-Овсієнку, почали швидко зростати. Вже 20 грудня у розпорядженні Реввійськради радянської армії України перебувало 10 тис. багнетів, 1 тис. шабель та 18 гармат, що належали українським полкам. До них було додано 3650 бійців прикордонної охорони та понад 6 тис. тих, хто спішно навчався військовій справі [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. І, Кн. 1, с. 512]. А через п'ять днів, 24 грудня, під керівництвом командувача радянських військ в Україні налічувалося вже 14086 багнетів, 1350 шабель, 139 кулеметів, 20 гармат і 6220 організованих, навчених, але неозброєних людей [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. І, Кн. 1, с. 518-521].

При цьому намічені ще в середині листопада основні напрямки воєнних дій і навіть операцій чітко витримувалися, підтверджувалися й у нових документах. Основна турбота Москви – боротьба з білогвардійським центром на Дону та Кубані – і надалі визначала особливу увагу українських військових сил, насамперед їхнього командування, до Воронезько-Ростовського регіону.

21 грудня 1918 р. радянські війська захопили Вовчанськ Харківської губернії. Тоді ж радянські загони вступили до Куп'янська. Командирами загонів були ліві есери Ю. Саблін та Сахаров. За їхньою участю на зайнятій території було створено повітовий (Валуйський) ревком, до якого увійшли, крім лівих есерів (основна, керівна сила), максималісти, анархісти, безпартійні повстанці.

Цей орган, власне, прийняв естафету від повстанського ревкому, створеного під керівництвом лівих есерів ще на початку грудня 1918 р. Незабаром у Валуйках було сформовано лівоесерівський Центральний повстанський штаб та Східну українську повстанську армію – альтернативу Українській радянській армії. До складу повстанської армії увійшли Вовчанський полк Сахарова та Валуйський полк Цвєткова. У зверненні до повстанців містилися заклики не підкорятися наказам більшовицького командування та червоних комісарів. Ліві есери пропонували населенню влаштовувати опір радянській владі та продзагонам. Звернення підписали Сахаров, Цвєтков та Ю. Саблін. Останній був членом ЦК партії лівих есерів та очолював згаданий повстанський штаб. У контакті з лівими есерами на певному етапі був і П. Дибенко, але згодом відійшов від них.

Ревкомівці розраховували, беручи до уваги величезну напругу в Україні та неймовірне кипіння соціальних та національних пристрастей, на поступове перетворення регіону на майже суцільну повстанську територію. 29 грудня було навіть намічено склад нового уряду України.

Більшовики, Тимчасовий робітничо-селянський уряд України кваліфікували створення лівоесерівського ревкому, його дії як заколот. Тому ревком був розпущений, командирів загонів заарештували, а підлеглі їм два полки було роззброєно [Савченко, 2000а, с. 26-27, 341].

Так чи інакше, досягти бажаного темпу просування на Харків не вдалося. Події ж на Катеринославщині, де повстання набуло великого розмаху, розвивалися несинхронно з наступом на Харків і випередили військові дії регулярних військ. Власне, ще з початку грудня орієнтовані на відновлення радянської влади частини поступово опановували Олександрійським, Павлоградським, Новомосковським, Верхньодніпровським, Нижньодніпровським, Кайдакським районами [*Звезда* (Екатеринослав), 1918, Декабрь 4], беручи таким чином губернський центр у «лещата».

28 грудня повстанці (серед них були й махновські підрозділи) сміливою операцією з Нижньодніпровська оволоділи мостом через Дніпро та увірвалися до міста. Гайдамаки Директорії із боєм відступили.

Губернський військово-революційний комітет проголосив відновлення влади Рад у Катеринославі та губернії [*Известия Харьковского Совета рабочих депутатов*, 1919, Январь 3]. Події захоплення Катеринослава та подальшого розвитку відносин радянських повстанців із махновцями з документальною точністю відтворені в романі О. Толстого «Ходіння по муках».

Військові операції початку 1919 року щодо відновлення радянської влади в Україні досить докладно описані у багатьох працях, присвячених історії Громадянської війни та синтезовані у публікаціях автора [Солдатенко, 2010a, Т. III, с. 27-42, 72-77, 126-130; Солдатенко, 2018d, с. 32-42; Солдатенко, 2021f, с. 70-97]. Звільнення Харкова, Лівобережжя, взяття Києва, розвиток повстанського руху на Правобережжі постійно демонстрували відносну слабкість влади Директорії, якій відмовляли в масовій підтримці народні маси, та доводили перевагу радянської влади, яка неухильно ширилася та зміцнювалася практично у всіх регіонах.

Намагаючись якомога глибше осягнути сутність складних процесів, що відбувалися, думається, варто ще раз загострити увагу на позиції «лівих» у КП(б)У на чолі з Г. Пятаковим, зробленій ними ще в 1918 р. ставці на розвиток повстанського, селянського і партизанського руху. Не заперечуючи певної вимушеності рішень, що приймалися, тактики, що обиралася, не можна не констатувати, що в цілому вона себе виправдала.

На VIII з'їзді РКП(б) під час обговорення питання про військове будівництво 21 березня 1919 р. на український повстанський досвід посилався К. Ворошилов. А В. Ленін під час цього закритого засідання форуму зробив вельми характерний запис, виділивши окремі слова: «*Ворошилов*: Україна зайнята *без* воєн. спеців, *всупереч* їм, *повстанцями* (+Пят[аков + Буб[нов]) [Ленин, 1999, с. 278].

Комуністи України ефективно використали накопичену революційну енергію мас для швидкого відновлення радянської влади на величезних територіях України без відволікання з інших (російських) фронтів значних сил Червоної армії. За рахунок комплектування українськими добровольцями (повстанцями), що оснащувалися переважно трофейним озброєнням, війська Українського фронту до 15 лютого 1919 року мали 43600 багнетів, 3520 шабель, 124 гармати і 606 кулеметів [*Директивы командования фронтов…*, 1971, Т. I, с. 55]. Цього виявилося достатньо, щоб із дивовижною швидкістю потіснити петлюрівську армію з території практично всього Лівобережжя та Півдня України, а також значної частини Правобережжя. Цілком обґрунтовано у доповіді Головного командування Червоної армії В. Леніну та РВС Республіки від 23-25 лютого 1919 р. наголошувалося: «Успішність пропаганди в робітничих районах, збройна підтримка повстанських українських груп створили таку сприятливу обстановку для вирішення початкових завдань щодо створення вигідного результату боротьби з об'єднаними військами Згоди (Антанти – *В. С.*) і південних білогвардійських армій, що успіх перевершив всякі очікування. В даний час міцно зайнята лінія Дніпра від Києва до Катеринослава та Олександрівська і партизанські українські частини, проникнувши глибоко у Правобережну Україну, просуваються до берегів Азовського та Чорного морів (…). Такого великого успіху було досягнуто майже виключно численними українськими повстанськими військами…» [*Директивы командования фронтов…*, 1971, Т. I, с. 158-159].

Набутий досвід виявився доволі оригінальним, результативним і надалі ефективно використовувався у подальших перипетіях Громадянської війни, боротьбі за радянську владу, зокрема проти денікінщини.

15. Ідеал соборництва й політичні рішення

У січні 1990 року Народний рух України звернувся через пресу, листівками до жителів республіки із закликом відзначити 22 січня День соборності України. Цього дня 1919 року на народному вічі, яке проходило на Софійській площі Києва, було урочисто проголошено Універсал про об'єднання у державне ціле Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки.

У радянській історіографії цей факт або замовчувався як такий, що не заслуговував на увагу, або трактувався як спроба двох націоналістично-буржуазних утворень в екстремальних умовах, втрачаючи ґрунт під ногами, врятуватися від загибелі. Вони, буцімто, прагнули досягти об'єднання сил для протистояння, з одного боку, радянській владі, яка інтенсивно встановлювалася в Україні, а з іншого боку – збройній інтервенції поляків у Галичині. Вирішальна роль в об'єднанні двох гілок українства, його етнічних територій відводилася подіям серпня – вересня 1939 року, коли до складу Радянської України увійшла Західна Україна, започаткувавши справжнє збирання українців у єдину родину. Наступними реальними кроками на цьому шляху стали вирішення питання щодо приєднання до УРСР Північної Буковини та Придунайських земель (червень 1940 року), а також Закарпаття (літо 1945 року) [Солдатенко, 2020a, с. 75-92; Солдатенко, 2020d, с. 120-128].

В умовах наростання критичного настрою до всього радянського, комуністичного керівництво опозиційного Народного руху України вирішило протиставити дату 22 січня 1919 (Акт соборності) пакту Ріббентропа-Молотова і «Золотому вересню» 1939 року, організувати («вибудувати») 22 січня 1990 р. живий «ланцюг єднання» від Львова до Києва.

Із сутністю ж ухвалених у 1919 р. документів мало хто був обізнаний. Навіть активісти Руху користувалися у пропаганді більше уривчастими даними західних, емігрантських антирадянських джерел.

Незадовго до дати, що наближалася, до В. Солдатенка прийшов один із «шістидесятників», учасників правозахисного руху

Гельсінської спілки, член Народного руху України О. Шевченко. Він зізнався, що самого Акта соборності (Акта злуки) нікому з його колег, незважаючи на всі старання, роздобути не вдалося, і попросив допомоги.

На той час автор цього сюжету працював завідувачем сектору історії партії Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Інститут мав чудову бібліотеку суспільно-політичної літератури. Був і дуже об'ємний спеціальний фонд, укомплектований виданнями, як вважалося, антирадянського та буржуазно-націоналістичного змісту. Частково фонд поповнювався і за рахунок переданих із відділів ЦК Компартії України видань, що потрапляли туди різними каналами, зокрема – з-за кордону або засекречених відповідно до прийнятих рішень.

Користуючись доступом до літератури спецфондів і непогано орієнтуючись у тих джерелах, які були там, В. Солдатенко мав інформацію не про одну книгу з відтвореним у повному обсязі Акта соборності. Не становило особливих труднощів зробити кілька копій документа і передати відвідувачу. О. Шевченко залишився дуже задоволений, дякував.

Тим часом, зустрівшися за кілька років на одній із телепередач, активіст Народного руху України дуже інтенсивно натискав на те, що радянські історики зовсім не знали історії України і лише зусиллями таких патріотів, як він, удалося вплинути на зміну ситуації. Довелося нагадати про маленький, але промовистий епізод. О. Шевченко змушений був визнати, що все саме так і було, але провину за те, що доступ до частини джерел був обмежений, покладав усе ж таки насамперед на Комуністичну партію та на істориків, до яких належав і той, хто йому в конкретній ситуації допоміг.

Певною мірою громадський діяч, звичайно, мав рацію. Але шлях до істинного знання далеко не завжди такий простий, прямолінійний, як здається. На нього впливає багато чинників, у тому числі і політична кон'юнктура. Це добре демонструє ставлення до предмета порушеної розмови.

З самого початку спонукальними мотивами для опозиційних до радянської влади сил було не розуміння наукової істини, а пошук будь-яких аргументів для дискредитації існуючого суспільного устрою, конструювання схем про перевагу інших варіантів розв'язання найскладніших проблем. Слід зазначити, що у емігрантській літературі також не було єдності поглядів на оцінку подій, пов'язаних з Актом 22 січня 1919 р. Більшість найавторитетніших і масштабних політичних діячів тієї пори та її солідних, впливових істориків (М. Грушевський, В. Винниченко, М. Шаповал, С. Шелухин, П. Христюк та ін.) дуже критично характеризували те, у що вилилася реалізація соборницьких планів 1919 р. Однак до уваги це не бралося. Орієнтир узяли на праці тих авторів, які видавали бажане за дійсне. Саме під їхній вплив підпадали й дії тих, хто надавав дедалі більшого впливу на формування громадської думки.

Про це дуже промовисто свідчить інтерв'ю тодішнього секретаря ЦК Компартії України Л. Кравчука. У публічних дискусіях із «рухівцями» він потихеньку здавав свої спочатку заявлені комуністичні позиції, апелюючи при цьому до необхідності орієнтуватися на об'єктивні наукові дані. Сюжети, пов'язані зі ставленням до Акта соборності 22 січня 1919 р., набули в об'ємному матеріалі газети «Радянська Україна» ключового, надважливого значення. Відповідаючи на запитання кореспондента Ю. Шкарлата, секретар ЦК КПУ, який відав питаннями ідеології, особливо наголосив на тому, що суспільство, народ не знають своєї справжньої історії. Саме цей мотив переважав у широких роздумах, що передували формулюванню ставлення Л. Кравчука до подій, пов'язаних зі згаданою датою.

Цілком у дусі «перебудовної риторики» було заявлено, що «не всі можуть подолати інерцію старого мислення, старих підходів, щоб об'єктивно, правдиво висвітлювати будь-які сторінки нашої історії. Центральний комітет Компартії України ставить питання таким чином: рішуче відмежуватися від тих сторінок нашої історії, які заплямовані сталінським режимом і за які не може і не повинно відповідати нинішнє покоління комуністів України» [*Радянська Україна*, 1990, Січень 19].

Далі чимало слів було витрачено на обґрунтування того, що процес донесення до народу правди історії має міцно спиратися на наукову базу, глибокий аналіз, здійснюватися спокійно та виважено. І, нарешті, ніби підготувавши необхідний ґрунт, Л. Кравчук наважився відповісти на прямо поставлені питання. «…Я хочу зіставити свідомо дві дати в житті українського народу: 1919 рік та 1939 рік, – наголосив головний офіційний ідеолог КПУ. – Прагнення до єдності було, є і буде в українського народу. Не можна не згадати, що ідею його об'єднання відстоювали більшовики і особисто В. І. Ленін, що Велика Жовтнева соціалістична революція дала могутній імпульс національно-визвольній боротьбі на західноукраїнських землях.

Але фактом є й те, що цю боротьбу на західноукраїнських землях очолив уряд Західноукраїнської народної республіки. Яким він був, цей уряд, за своїм соціальним і політичним складом і чи виконав він свою місію – це інша справа, але факт залишається фактом. А він досі замовчувався у нашій історичній літературі, і тут треба сказати правду.

Треба також відзначити, що від того, що справу об'єднання народу очолив буржуазний уряд, або ж Директорія, це прагнення не стало темнішим або світлішим. Воно залишалось прагненням українського народу до єдності. Від того, що Сталін і сталінські часи були жахливими для Західної України, прагнення народу теж не стало світлішим або темнішим» [*Радянська Україна*, 1990, Січень 19].

Тут Л. Кравчуком здійснюється дуже спритне, але розважливе маніпулювання поняттями – оцінки і трактування називаються фактами, а з їх допомогою поволі вибудовуються містки для просування під виглядом боротьби за правду не позбавлених упередженості ідеологічних побудов. Оскільки відвертим речником останніх виступав Народний рух України, комуністичному секретареві партії довелося хитро зманеврувати. Він інформував і повчально міркував: «Я, до речі, недавно побачив звернення секретаріату Народного руху до цієї дати (22 січня 1919 року – *В. С.*), перечитав його. У мене не має до нього, скажімо, якоїсь критики. Але коли б

у цьому зверненні була така ниточка проведена, що були 1919 і 1939 роки, що між ними є спільність, що це прагнення виражено і тоді, і тоді, і зараз це є прагнення, щоб зв'язок цей екстраполювався на наші дні, на наші часи, на нашу добу, то це вже ми тоді показали б свою, скажімо, гречність, свою розумність і своє бажання бачити життя і тлумачити його таким, яким воно є. До речі, я ось узяв невиголошений виступ Дмитра Павличка на другому З'їзді народних депутатів СРСР. Ви знаєте, ось цей підхід, зв'язок 1919 і 1939 років у ньому проходить червоною ниткою. Я навіть хочу процитувати: "Отже, визнання юридично недійсними відкритих і таємних радянсько-німецьких домовленостей 1939-1941 років не ставить під сумнів правомірність возз'єднання народу Західної України зі своїми братами на сході і закономірність нового державного кордону між Україною і Польщею після другої світової війни. Адже звершене відповідає історично справедливим сподіванням українського народу і принципу самовизначення нації".

Ось коли б Рух користувався і підтримував цей підхід, про який ми зараз говоримо, і цю позицію одного з активних громадських діячів нашої республіки Дмитра Павличка, я думаю, це було б вірно» [*Радянська Україна*, 1990, Січень 19].

Хочеться вірити, що тодішні слова і Л. Кравчука, і Д. Павличка були щирими, хоча події наступного часу або спростували сказане, або обидва індивідууми досить швидко еволюціонували у бік непримиренної позиції щодо позначеної «червоної нитки».

Як видається, Л. Кравчук досить добре уявляв собі рівень обізнаності тих, хто збирався 21 січня 1990 року заманіфестувати свою повагу до подій, про які мало що знав. У всякому разі, сам інтерв'юєр зізнавався: «Ні на мітингах, ні в "живих ланцюгах" історичні проблеми не вирішуються. Я переконаний у тому, що коли кожного другого або третього в цьому ланцюгу запитати, чи знаєш ти все, що маєш знати, він скаже, що не знає. І це не його вина, – це його біда, те, що він не знає історії, що не читав документів відповідної літератури. Для того, щоб стати в ланцюг і прийти на мітинг, треба знати перебіг цих подій, знати всю ситуацію. Тоді мітинг і виступи будуть конструктивними, тобто

такими, які хочуть прояснити ситуацію, а не ускладнити її» [*Радянська Україна*, 1990, Січень 19].

Остання сентенція не просто внутрішньо суперечлива. Вона ще більше сюрреалістична. Події, що відбулися, зайвий раз показали, що широкі народні маси «дізнаються» про історію не «за документами», а, у кращому разі, за пропонованими їм інтерпретаціями. А процес оволодіння історичними реаліями «інтерпретаторами» виявився аж ніяк не бездоганним та ідейно-політично не безкорисливим.

Сам Л. Кравчук та «інтерпретатори» з його оточення досить швидко забули про свої наукові міркування та діяли абсолютно незгідно зі своїми минулими запевненнями.

У пам'ять запала розмова з академіком П. Троньком. Він прожив багато насичене масштабними подіями життя, був причетний до багатьох дуже важливих звершень у житті України. Вісімнадцять років обіймав високу посаду заступника голови Ради Міністрів УРСР, неодноразово обирався членом ЦК Компартії України та Верховної Ради республіки, був віце-президентом Академії наук України, провів колосальну роботу на чолі республіканського Товариства з охорони пам'яток історії та культури і щодо організації історичних досліджень.

Приводом для бесіди послужило зроблене В. Солдатенком, за дорученням Оргкомітету, запрошення колишньому делегату Народних зборів, на яких було вирішено питання про входження Західної України до складу Української РСР, взяти участь у конференції, присвяченій майбутньому 80-річчю Акту соборності. Дирекцією Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України на автора цих споминів було покладено доручення виконувати практичні обов'язки організатора наукового форуму. Почасти це було пов'язано з тим, що, як керівник дослідження комплексної наукової проблеми «Генеалогія української ідеї», він на той час уже чимало займався вивченням проблем соборності та досить добре уявляв собі рівень їхньої розробки. У цьому плані варто згадати курйоз, що трапився з виданням матеріалів круглого столу, проведеного в Інституті національних відносин та політології НАН України 24 січня 1994 року [Проблеми соборності України…, 1994, 230 с.]. Збірник видавався за фінансової підтримки

Міністерства України у справах національностей та міграцій на їх базі. І, без погодження з організаторами конференції – представниками інституту, на обкладинку було розміщено фотознімок оздоблення внутрішнього приміщення Володимирського собору в Києві – тобто, про яку соборність ішлося, видавці не мали жодної уяви, а зазирнути у зміст книги просто не спромоглися.

Звичайно, готуючись до чергового наукового форуму, хотілося, щоб він став новим якісним кроком у теоретичному осмисленні непростої проблеми.

П. Тронько, який виявився на той час (1998 р.) одним із двох, хто залишався в живих, делегатів Народних зборів Західної України (26-28 жовтня 1939 р.), категорично відмовився брати участь у майбутній конференції. Надзвичайно досвідчений політик і знаний учений пояснив це так. Якийсь час тому він мав зустріч із Президентом України Л. Кучмою, запропонував йому відзначити 1999 року 60-річчя возз'єднання українських земель. Президент не лише погодився, а й «дав хід» заздалегідь підготовленим П. Троньком ініціативам – доручив працівникам апарату готувати відповідні розпорядження.

Дізнавшись про це, низка політиків, депутатів Верховної Ради (за пам'яттю, з посиланням на П. Тронька, було названо прізвища Л. Танюка, Д. Павличка, П. Мовчана, В. Яворівського, І. Драча), зажадали від Л. Кучми зміни своєї позиції та прийняття Указу «Про День соборності України». Підписаний Президентом 21 січня 1999 року документ проголошував: «Враховуючи велике політичне та історичне значення об'єднання Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки для утворення єдиної (соборної) української держави, постановляю:

Установити День соборності України, який відзначати щорічно 22 січня – у день проголошення в 1919 році Акта злуки» [*Про День соборності України. Указ Президента України...*, 1999, с. 3].

Усі намічені заходи, що стосувалися подій 1939 року, були скасовані.

Образу професійного історика, академіка, Героя України П. Тронька та його відмову від можливості брати участь у публічній дискусії зрозуміти можна. Звісно, якимось чином задокументувати

викладений зміст розмови було неможливо – про це навіть не могло бути мови. Зараз це, безумовно, допомогло б доводити істинність відображених відомостей. І це чи не єдиний випадок у цій книзі, де немає документальних чи історіографічних підтверджень викладеного. Можливо, певною мірою компенсує відсутність традиційних наукових посилань та обставина, що згодом доводилося не раз чути від колег, що їм відомий був згаданий епізод через емоційну реакцію самого П. Тронька, коли він неодноразово ділився своїми думками та поглядами. Принаймні для таких читачів не виникатиме сумніву щодо правдивості переданого.

Так відзначення 60-річчя події, що планувалося, було підмінено 80-річчям іншої події без будь-яких обґрунтувань, пояснень, обміну думок, публічних наукових дискусій, а під тиском суб'єктивних переваг групи політиків. Об'єктивні дослідження в розрахунок більше не приймалися, що спонукає вдатися до лапідарного відтворення складного процесу.

***

Восени 1918 р. революційні події, які миттєво переросли у масштабні військові дії, захопили і Західноукраїнський регіон. Основною причиною цього стало створення Західно-Української Народної Республіки.

Реальна можливість розпочати створення власного національно-державного утворення виникла на західних територіях (у Підавстрійській Україні) під час розпаду Австро-Угорської імперії, що, у свою чергу, стало прямим наслідком поразки країн Четверного союзу у світовій війні. Певний вплив на розпад імперії зробили і революційні процеси, якими було охоплено Європу, особливо її східну частину. На сесії австрійського парламенту, яка розпочалася 1 жовтня 1918 р., значно сильніше, ніж раніше, залунали голоси представників пригноблених народів із вимогами права на самостійне вирішення своєї долі.

Серед українських парламентаріїв єдності думок не було. Стару ідею перетворення Австро-Угорщини на союз держав та утворення з українських земель автономної одиниці відстоювали націонал-демократи та радикали, зокрема Є. Петрушевич та

К. Левицький. Щоправда, одночасно вони намагалися чинити тиск на офіційний Відень, заявляючи, що, у разі незгоди на такий варіант, українці змушені будуть вступити на шлях, що веде до соборної Української держави, тобто – до Києва. Насправді, у програмному відношенні це було повторенням ідеї «коронного краю», яка перспективу соборності відсувала на невизначений час.

Невелика група українських соціал-демократів, навпаки, рішуче наполягала, що першочерговим завданням галицьких українців має стати возз'єднання Галичини з Наддніпрянською Україною у єдиній державі. Такі самі почуття переповнювали більшість українського населення регіону, особливо українську молодь.

16 жовтня 1918 р. австрійський імператор Карл I проголосив державну реформу, за якою Австро-Угорщина перетворювалася на союз держав. Маніфест гарантував запровадження польської державності й не містив жодної згадки про подібні інтереси і плани щодо українців.

За таких обставин до Львова 18 жовтня 1918 р. з'їхалися депутати-українці обох палат австрійського парламенту від Галичини і Буковини та по три представники від українських партій. Напередодні з'їзду, який мав офіційно відкритися наступного дня, тобто 19 жовтня, збори конституювалися як Українська Національна Рада та проголосили утворення з українських земель Австро-Угорщини Української держави.

«Стоячи на становищі самовизначення народів, Українська Національна Рада, як конституанта ухвалює:

I. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині – зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет, та українська полоса північно-східної Угорщини – творять одноцільну українську територію.

II. Ця національна українська територія уконституйовується, як українська держава. Постановляється поробити підготовчі заходи, щоби це рішення перевести в життя.

III. Визнаються всі національні меншости на цій українській области, – при цім жидів признається за окрему національність, – щоби уконституювалися і негайно вислали своїх представників до

Української Національної Ради в скількости, відповідаючій їх числу населення.

IV. Українська Національна Рада виготовить конституцію для утворення цим способом держави на основах загального, рівного, тайного і безпосереднього права голосування з пропорційним заступництвом і правом національно-культурної автономії та з правом заступництва при правительстві для національних меншостей.

V. Українська Національна Рада жадає, щоб зорганізована оце в державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції.

VI. Теперішньому австро-угорському міністрові заграничних справ бар. Буріанові відмовляється в праві вести переговори іменем цієї української території» [Шаповал, 1928, с. 221].

Незважаючи на юридичні та логічні недосконалості документа (державою оголошувалась територія, а не народ тощо), це був перший крок до національно-державного самовизначення підавстрійських українців. Однак дався він нелегко і не без серйозного опору великої частини провідників українців регіону. Націонал-демократи та радикали вважали такий крок передчасним, радили почекати.

Їхні аргументи зводилися до наступного. Якщо Антанта вирішить залишити Австро-Угорщину як цілісну державу, то реального приєднання до України західних земель все одно не станеться; це лише призведе до погіршення їх становища у старій державі. Українська державність на Сході ще настільки слабка та ненадійна, що зв'язуватися з нею було б необачно. Укладення сепаратного Брестського миру УНР викликало гнів Антанти, тому проголошення об'єднання східних та західних територій перенесло б неприязнь і на Галичину. Лідери ж українців Західного регіону мріяли, щоби за підтримки Антанти представники Галичини потрапили на післявоєнну мирну конференцію. Побоювалися вони й шкідливих наслідків приєднання до УНР для «святої унії», тобто для Греко-католицької церкви, а потім, знову ж таки, гніву Антанти.

Отже, Антанта була головною (і майже єдиною) точкою відліку в системі координат, в якій здійснювалися логічні розрахунки

правого крила західноукраїнського політичного табору, очолюваного Є. Петрушевичем [Мегас, 1920, с. 12].

Природно, за таких умов спеціальна доповідь С. Барана «Чи нова держава має змагатися до злуки з Українською Державою над Дніпром негайно?» викликав бурхливі дванадцятигодинні дебати. В результаті було ухвалено рішення не проголошувати державну єдність із гетьманською Українською Державою. Є. Петрушевич пояснював це тим, що у оголошених президентом США В. Вільсоном «чотирнадцяти пунктах» післявоєнного мирного врегулювання народам Австро-Угорщини гарантувалося право самовизначення, а Росія трактувалася як єдиний народ та єдина держава. Таким чином, возз'єднання з гетьманською Україною загрожує і ЗУНР опинитися під владою «єдиної Росії». Крім того, на ухвалення рішення вплинуло негативне ставлення керівництва УНРади до німецької окупації, а також те, що Український національний союз направив до Львова прохання не приєднуватися до гетьманської Української Держави, щоб не зміцнити становища гетьмана, у скорому поваленні якого східноукраїнські патріоти не сумніваються.

Наступного дня, вже на з'їзді «мужів довіри», Є. Петрушевич зробив доповідь про вищезгадані рішення, запропонувавши їх затвердити. Особливий наголос він ставив на слабкості, непевненості, неконсолідованості державності Великої України.

Проте соціал-демократи оголосили свою декларацію, в якій головною метою висувалися самостійна українська соборна республіка та соціальні реформи. Після цього націонал-демократи, попри протести, закрили з'їзд. Не дуже добре організовані соціал-демократи не змогли їм протиставити нічого конкретного та навіть відправили своїх представників до Української Національної Ради, зміцнивши її авторитет як єдиного повноважного виразника волі західних українців.

Того ж дня, тобто 19 жовтня, УНРада провела засідання, на якому було прийнято рішення створити: 1) виконавчу делегацію УНРади у Відні, 2) галицьку делегацію УНРади у Львові та 3) буковинську делегацію УНРади у Чернівцях. Перша конституювалася 25 жовтня у Відні під проводом Є. Петрушевича, друга – 27 жовтня

у Львові під проводом К. Левицького, третя – 29 жовтня у Чернівцях під проводом О. Поповича. Усі названі керівники делегацій були націонал-демократами.

Делегації майже нічого не робили, мляво реагуючи на подальший динамічний розпад імперії, зокрема на активність поляків, які готувалися ліквідувати австрійське адміністративне правління в Галичині і з 1 листопада 1918 р. взяти в свої руки управління краєм.

Тільки ця обставина стимулювала дії львівського осередку (галицької делегації УНРади), і вона погодилася на вимоги українців-військових взяти Львів у облогу. 1 листопада 1918 р. на офіційних установах було вивішено жовто-блакитні прапори, а військові під командуванням полковника Д. Вітовського оволоділи містом. Заступник австрійського намісника змушений був формально передати владу Українській Національній Раді, яка увечері виступила із зверненням до українського населення м. Львова та краю.

«Український Народе! – говорилося у документі. – Голосимо Тобі вість про Твоє визволення з віковічної неволі. Віднині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави. Дня 19 жовтня Твоєю волею утворилася на українських землях бувшої Австро-Угорської монархії Українська Держава і її найвища власть Українська Національна Рада. З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла власть у столичному місті Львові та на цілій території Української Держави.

Український Народе! Доля Української Держави в Твоїх руках. Ти станеш, як непобідний мур при Українській Національній Раді і відіпреш усі ворожі замахи на Українську Державу» [Шаповал, 1928, с. 223]. Населення краю закликалося до зміцнення своєї державності.

9 листопада 1918 р. було створено уряд – Державний секретаріат: Президент (голова) та фінансові справи – К. Левицький, внутрішні справи – Л. Цегельський, закордонні – В. Панейко, судові – С. Голубович, віросповідальні та шкільні – А. Барвінський, військові – Д. Вітовський, земельні – С. Баран, торгівлі та промислів –

Я. Литвинович, публічні роботи – І. Макух, праці та суспільної опіки – О. Чарнецький, здоров'я – І. Куровець, шляхів – І. Мирон, пошти та телеграфу – О. Писецький, харчові – С. Федак [Шаповал, 1928, с. 223].

Партійний склад уряду виявився таким: націонал-демократів – 8 осіб, радикалів – 2, соціал-демократів – 1, християнський суспільник – 1 та 2 – безпартійні. 13 листопада УНРада ухвалила «Тимчасовий закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії», в якому вперше була вжита назва держави – Західно-Українська Народна Республіка, визначено її межі, герб та прапор [Мегас, 1920, с. 19-21]. 16 листопада було видано закон про державну адміністрацію, 19 листопада – про судочинство.

Поляки, ні секунди не вагаючись, одразу ж розпочали військові дії проти Української Народної Ради, проти української влади з метою їх знищення та встановлення власного панування над краєм [Мегас, 1920, с. 15-16]. Вже 12 листопада вони захопили Перемишль, а 22 – Львів.

Подібно події розвивалися і на Буковині. Проти створеної тут 3 листопада 1918 р. української влади було кинуто румунське військо, яке швидко окупувало весь край.

На Підкарпатській Русі (Закарпатті), у Пряшеві 8 листопада 1918 р. оформилася Руська Національна Рада, що висунула гасло самовизначення. 21 січня 1919 р. віче у Хусті ухвалило рішення приєднатися до України. Але невдовзі Паризька мирна конференція вирішила долучити край до Чехословаччини.

Таким чином, Західно-Українська Народна Республіка, не встигнувши зміцніти, створити хоч скільки-небудь стійкий апарат державної влади, зазнала іноземних агресій, величезних територіальних та людських втрат. Це, безперечно, прискорило визрівання планів об'єднання з Наддніпрянською Україною.

Об'єднавчий рух мав двосторонній, зустрічний характер. Гасло соборності ніколи не згорталося наддніпрянцями. Український національний союз ще в середині жовтня 1918 р. виступив з широкою програмою збирання українських земель, розрахованою

на перспективу. «Спираючись на історичне та природне право кожного народу гуртувати в одно ціле відірвані від нього частини, Український Національний Союз, – йшлося у його заяві про внутрішнє та міжнародне становище України, підписаній головою Союзу В. Винниченком та секретарем П. Дідушком, – вважає цілком природним і необхідним злучення в один державний український організм усіх населених українцями земель, які до цього часу через історичні та міжнародні обставини не увійшли в склад Української держави, цеб-то: Східної Галичини, Буковини, Угорської України, Холмщини, Підляшшя, частини Бессарабії з українським населенням, частини етнографічно української Донщини, Чорноморії і Кубані» [Христюк, 1921с, Т. ІІІ, с. 112]. Ця заява, по суті, була програмою-максимумом, оголошувала заповітний принцип соборності, до якої мали прагнути всі частини розкиданого від Карпат до Кавказу українського народу.

УНС рішуче підтвердив свою позицію і у відповіді, даній на початку листопада 1918 р. представникам Антанти, про умови її допомоги Україні. У документі наголошувалося, що «обов'язковим є признання самостійності України і прилучення до нас Галичини, Буковини, Криму, Кубані і забезпечення прав українських колоній у Сибіру, Туркестані» [*Український Національний Союз. (Вересень 1918 р. – січень 1919 р.).* ЦДАВО України. (Ф. 3559. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 32)].

Першим важливим кроком на шляху до здійснення цієї програми мало стати проведення Всеукраїнського національного конгресу, який планувалося скликати 17 листопада 1918 р. у Києві. Порядком денним передбачалося обговорення таких питань: сучасний міжнародний стан та перспективи на майбутнє, форми державного будівництва в Україні, економічна політика в Україні, аграрна реформа в Україні; організація військових сил; народне самоврядування в Україні. Прикметно, що, ухвалюючи норми представництва на форум, Український національний союз прагнув врахувати інтереси всіх етнічних українських земель, зокрема Донщини, Холмщини, Бессарабії, Чорномор'я, Кубані та Криму. Їхнім Національним Радам пропонувалося надіслати своїх

представників. Що ж до Східної Галичини, то її громадськість, – наголошувалося у рішенні УНС, – «надсилає своє представництво із заступленням усіх напрямків національного життя» (*Нова Рада,* 1918, Листопад 9]. Гетьманський уряд, заборонивши проведення національного конгресу, ще більше загострив свою конфронтацію з українським національно-демократичним табором, ще більше відштовхнув його від себе.

Розвиток повстання під керівництвом Директорії та відновлення УНР, з одного боку, а також українсько-польська війна на західноукраїнських землях – з іншого, прискорили об'єднання двох республік. Воно справедливо розглядалося як втілення у життя одвічного прагнення народу до державної єдності та його згуртування проти польської експансії на українських землях. Крім того, частина керівників УНР розраховувала на допомогу галицьких сил у вирішенні власних військово-політичних та державних проблем.

Калейдоскопічна зміна ситуацій у революційну добу то блискавично відкривала можливості для інтенсивного руху вперед, оперативного розв'язання складних, важливих завдань, то починала гальмувати суспільний поступ, закривала перспективу, заводила людей в «глухі кути». Звісно, прогрес на будь-якому напрямі значною мірою залежав від рівня теоретичних уявлень про мету, яка обиралася, шляхи й методи її досягнення.

Ідея соборності була абсолютно природною, ясною, зрозумілою, гуманною. Однак перші два роки революції не увінчалися для України омріяним ефектом. Більше того, є підстави думати, що й до чергового моменту, коли історична рівнодіюча вивела українство на новий старт соборницького руху, українство виявилося мало готовим до впевнених, прорахованих, прогнозовано результативних дій, здійснення необхідних, безпомилкових кроків.

***

Екстремальні умови, жага продовжити за будь-яку ціну розпочату справу (сумнівів у необхідності її торжества не було) чи не найбільшою мірою послужили причиною, по суті, прискореного звернення до соборницької ідеї західних українців. Сказати ж, що

їхній провід до того ґрунтовно дозрів, був психологічно готовим, тим більше мав якісь продумані, виношені рецепти, плани дій, навряд чи можна. Однак невтішний розвиток подій на театрі військових дій – здача Львова полякам, евакуація керівництва ЗУНР до Тернополя і далі до Станіславова змушували форсувати об'єднавчий процес [Солдатенко, 2009b, с. 318-328; Солдатенко, 2023b, с. 406-417]. Звідси спішні візити посланців до Києва, Білої Церкви, Фастова у пошуках одного з рятівних варіантів.

Важливим етапним кроком у досягненні мети стало підписання 1 грудня 1918 р у Фастові Передвступного (попереднього) договору про об'єднання двох національно-державних республіканських утворень.

Переговори про об'єднання українських республік розпочалися наприкінці листопада у Фастові. З боку ЗУНР їх проводили Л. Цегельський і Д. Левицький. З боку УНР – члени Директорії В. Винниченко, П. Андрієвський, А. Макаренко, Ф. Швець, а згодом – С. Петлюра. В центрі переговорів було два питання – надання допомоги західним українцям у війні з переважаючими польськими силами та створення соборної Української держави.

Просувалися вони не просто, часом навіть напружено. Значні відмінності склалися за більш ніж півтисячолітню відірваність двох гілок колись єдиного народу. Надто складним і важкопрогнозованим залишалося міжнародне становище українських республік. До того ж члени соціалістичної за складом Директорії нерідко оцінювали внутрішні події в ЗУНР, її політичну платформу і курс як суто «буржуазні». В свою чергу, лідери ЗУНР, побоючись надмірно лівацького радикалізму Директорії, прагнули наперед убезпечитися від реальних революційних зрушень. Не випадково вони висунули вимогу про входження до єдиної держави на правах автономії, що на перших порах категорично не сприймалася Директорією, оскільки вона мислила майбутню соборну Україну як централізовану й унітарну державу.

Крім того, наддніпрянців непокоїла неминуча перспектива отримання на додаток до майже суцільного ворожого оточення ще й фронту з поляками.

Однак відчуття єдиної національної родинності, історичної справедливості брали гору. Зрештою, внаслідок переговорів 1 грудня 1918 р., коли в Києві ще була влада гетьмана П. Скоропадського, у Фастові Передвступний договір про майбутнє об'єднання (злуку) ЗУНР з УНР в одну державу було таки підписано. Повний текст цього договору такий:

«В імені Української Народної Республіки Директорія – Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Федір Швець і Панас Андрієвський і іменем Західно-Української Народної Республіки д-р Льонгин Цегельський і д-р Дмитро Левицький, як повновласники Української Національної Ради і Державного Секретаріату, заявляють:

Йдучи за найгарячішими бажаннями Українського Народу обох Українських Народних Республік бути якнайскоріше і навіки злученими в одній національній, незалежній та суверенній Українській Державі, та виповняючи висловлену волю верховних і рішальних тимчасових державних органів, а саме волю Українського Національного Союзу і установленої ним Директорії з одного боку, та Українську Національну Раду і Раду Державних Секретарів з другого боку, злучитись в одно державне тіло, заключаємо ми слідуючий передвступний договір про державну злуку:

1) Західно-Українська Народна Республіка заявляє цим непохитний намір злитись у найкоротшім часі в одну велику державу з Українською Народною Республікою – значить, заявляє свій намір перестати існувати, як окрема держава, а натомість увійти з усією своєю територією й населенням, як складова частина державної цілості, в Українську Народну Республіку.

2) Українська Народна Республіка заявляє цим рівно ж свій непохитний намір злитись у найкоротшім часі в одну державу з Західно-Українською Народною Республікою – значить: заявляє свій намір прийняти всі територію й населення Західно-Української Народної Республіки, як складову частину державної цілості, в Українську Народну Республіку.

3) Правительства обох Республік уважають себе зв'язаними повищими заявами, то значить: уважають себе посполу

зобов'язаними цю державну злуку можливо в найкоротшім часі перевести в діло так, щоби можливо в найкоротшім часі обі держави утворили справді одну неподільну державну одиницю.

4) Західно-Українська Народна Республіка з огляду на витворене історичними обставинами, окремими правними інституціями та культурними й соціальними ріжницями окремішности життя своїй території й її населення, як будучій частині неподільної Української Народної Республіки, дістає територіальну автономію, котрої межі означить у хвилі реалізації злуки обох Республік в одну державну цілість окрема спільна комісія за ратифікацією її рішень компетентними законодатними й правительственими державними органами обох Республік. Тоді також установлені будуть детальні условини злуки обох держав.

5) Договір цей, списаний у двох примірниках, як двох окремих оригіналах, призначених по одному для правительства кожної з обох держав, може бути опублікований за згодою обох правительств, т. є. Директорії Української Народної Республіки й Ради Державних Секретарів Західно-Української Народної Республіки.

Директорія Української Народної Республіки: В. Винниченко, П. Андрієвський, Ф. Швець, С. Петлюра, Отаман Укр. Респ. військ.

Повновласники Ради Державних Секретарів Західно-Української Республіки: Д-р Льонгин Цегельський, Д-р Дмитро Левицький» [*Конституційні акти України*, 1992, с. 108-109].

Навіть побіжного погляду на документ достатньо для вельми важливих висновків і запитань, на які немає задовільних відповідей.

Впадає у вічі, що проєкт договору готувався галицькою стороною. Про це незаперечно свідчать мовно-стильові особливості тексту. Однак згода на те наддніпрянців, очевидно, була виявом елементарної чемності. Сперечатися через дрібні формальності справді було не варто. А ось щодо очевидної асиметрії в юридично-політичному сенсі виникає питання, як на таке могли дати згоду В. Винниченко, С. Петлюра та й інші члени Директорії.

Особливо це стосується четвертого пункту договору.

Заявляючи про прагнення до створення однієї неподільної державної одиниці (держави), тут же, з посиланнями на історичні обставини, правні інституції, соціальні й культурні відмінності,

західноукраїнському державному утворенню передбачається територіальна автономія без регламентації її меж. Не встановлювалися й загальні принципіальні умови об'єднання двох українських складників. Важко сказати, де в згаданому документі виявлявся брак юридичної кваліфікації авторів домовленостей, а де, можливо, завбачливо, з умислом, «дальнім прицілом» оговорювалися можливості для особливих преференцій. Та як би там не було, у формулювання документа закладалися передумови майбутніх ускладнень і непорозумінь.

На перебігу подій, пов'язаних з процесом об'єднання етнічних гілок українського народу, негативно позначився розвиток воєнних дій.

Так, провід Західно-Української Народної Республіки, не встигнувши ратифікувати Передвступний договір у Фастові, змушений був переїхати зі Львова спочатку до Тернополя, а потім до Станіславова. Саме там 3 січня 1919 р. на першому ж засіданні УНРади була одностайно затверджена Ухвала про Злуку ЗУНР з УНР. «Українська Національна Рада, – зазначалося в ній, – виконуючи право самоозначення Українського Народу, проголошує торжественно з'єдиненє з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в одну, одноцільну, суверенну Народну Республіку.

Зміряючи до найскоршого переведення сеї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір про злуку, заключений між Західно-Українською Народною Республікою і Українською Народною Республікою дня 1 грудня 1918 р. у Хвастові, та поручає Державному Секретаріятови негайно розпочати переговори з київським правительством для сфіналізования договору про злуку.

До часу, коли зберуться Установчі Збори з'єдиненої Республіки, законодатну владу на території бувшої Західно-Української Народної Республіки виконує Українська Національна Рада. До того ж самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріат, установлений Українською Національною Радою, як її виконуючий орган» [Лозинський, 1922, с. 68].

Оцінюючи цей документ, президент УНРади Є. Петрушевич, зокрема, зазначив: «Ухвалений закон залишиться в нашій історії одною з найкращих дат. По лінії з'єднення не було між нами двох думок. Сьогоднішній крок піднесе дух і скріпить наші сили. Від сьогодні для нас існує одна Українська Народна Республіка. Нехай вона живе». З нагоди ухвалення історичного документа УНРаду гаряче привітали представник УНР Р. Трохименко і представник Закарпаття С. Клочурак, які брали участь у засіданні. Останній, зокрема, наголосив на тому, «щоби галицькі українці подали помічну руку, щоби допомогли їм злучитися з Галичиною, а через неї і з Великою Україною в єдину Соборну Україну від Тиси до Кубані» [Кугутяк, 1993, с. 142].

Під впливом ухвали УНРади про злуку в багатьох містах і селах ЗУНР відбулися велелюдні урочистості, на яких західні українці принципово висловили свою волю щодо об'єднання українських земель. Зокрема, 12 січня 1919 р. таке свято відбулося в Товмачі, 14 – в Чорткові, 20 – в Дрогобичі. На святі в Заліщиках, що відбулося 12 січня, присутні одноголосно ухвалили на відзнаку свята об'єднання республік назвати найкращу вулицю іменем 3-го січня.

З метою урочистого нотифікування Ухвали УНРади від 3 січня 1919 р., завершення юридичного оформлення злуки двох республік, а також участі в роботі Трудового конгресу України до Києва було виряджено представницьку делегацію ЗУНР на чолі з віце-президентом УНРади Л. Бачинським. До її складу ввійшли О. Бурачинський, Д. Вітовський, С. Вітик, С. Вітвицький, І. Мирон, Я. Олесневич, І. Сандуляк, Т. Старух, В. Стефаник, Л. Цегельський та інші – всього 36 чоловік. Делегація прибула до столиці УНР 18 січня.

Наступного дня відбулася урочиста нарада Директорії та Ради народних міністрів УНР з приводу об'єднання республік за участю президії делегації ЗУНР. Члени делегації вручили Директорії вірчу Грамоту УНРади про об'єднання Західно-Української Республіки з Великою Україною [*Народня Воля,* 1919, Січень 20].

Нарада заслухала й схвалила всі акти соборності, у тому числі й текст Універсалу Директорії. Щоправда, під час їх обговорення дехто, зокрема М. Шаповал, виступили з критикою обраної форми

об'єднання республік, що, як відомо, передбачала широку автономію й, по суті, тимчасову суверенність ЗУНР. М. Шаповал вимагав не ратифікувати Передвступний договір, підписаний у Фастові, й Ухвалу УНРади, а відразу створити спільний уряд, який призначив би на західноукраїнські землі управителя («генерал-губернатора») із наддніпрянців. Однак більшість присутніх відхилила цю пропозицію.

Тим часом прагнення до соборності зростало, охоплюючи найвіддаленіші українські землі, в тому числі й Закарпаття, яке на той час стало об'єктом агресії відразу кількох держав. У самому краї, спираючись на підтримку ззовні, розгорнули діяльність різноманітні громадські рухи. Угро-русинська народна рада виступила проти відокремлення Закарпаття від Угорщини й входження його до ЗУНР. Пряшівська карпато-руська центральна рада домагалася приєднання цього краю до Чехословаччини. Мараморошська руська народна рада палко підтримувала Директорію УНР і ЗУНР. Що ж стосується переважного загалу населення Закарпаття, то воно, незважаючи на численні перешкоди, тягнулося до матері-України. Це яскраво засвідчили всенародні збори закарпатських українців, які відбулися в Хусті 21 січня 1919 р. У них брали участь 420 делегатів від 175 міських та сільських громад краю і понад 1,5 тис. осіб без мандатів.

Виконуючи волю населення Закарпаття, делегати одностайно висловилися за приєднання краю до соборної України. «Всенародні Збори угорських українців з дня 21 січня 1919 ухвалюють, – наголошувалося у прийнятому рішенні, – з'єдиненнє комітетів: Мараморош, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шаріш, Спіж і Абауйторпа з Соборною Україною, просячи, щоби нова держава при виконанню сеї злуки узгляднила окремішне положеннє угорських Українців» [Курас та Солдатенко, 2001, с. 106].

***

22 січня 1919 р. Київ набув святкового вигляду. На будинках державних установ замайоріли синьо-жовті прапори. Балкони будинків прикрасили килими й полотна з українськими вишиванками та малюнками. Тріумфальну арку при вході з

Володимирської вулиці на Софійський майдан прикрашало велике панно, а по боках – старовинні герби Наддніпрянської України й Галичини. Під звуки оркестрів сюди почали підходити українські військові підрозділи, студенти й учні, численні делегації різних установ і відомств. З усіх київських церков прибули хори. Зібралося багато людей, які заполонили весь майдан і навіть прилеглі до нього вулиці.

Рівно опівдні з'явилися депутати Трудового конгресу, члени Директорії, делегація ЗУНР, члени УНС, міністри на чолі з головою уряду, представники дипломатичного корпусу, духовенство.

Урочистості розпочалися промовою голови делегації ЗУНР, віце-президента УНРади Л. Бачинського, який, зокрема, сказав: «Світла Директоріє, Високий Уряде Української Народної Республіки! На цій історичній площі столичного города Києва стаємо оце ми, законні й вільними голосами нашого народу обрані представники Західньої України, а саме Галичини, Буковини і Закарпатської Руси, та доносимо Вам, і запевняємо прилюдно перед усім народом України, перед усім світом і перед лицем історії, що ми, український нарід західноукраїнських земель, будучи одною кров'ю, одним серцем і одною душею з усім народом Української Народної Республіки, власною нашою волею хочемо й бажаємо одновити національну державну єдність нашого народу, що існувала за Володимира Великого і Ярослава Мудрого, а до якої стреміли наші великі гетьмани – Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко та Іван Мазепа. Відсьогодні Західна Україна лучиться в одне нерозривне тіло, в Соборну й Суверенну Державу» [Стахів, 1962, Т. 2, с. 53-54].

Потім Л. Цегельський зачитав віречу Грамоту УНРади і Ради державних секретарів ЗУНР до Директорії, в якій були подані акти, що вели до злуки, зокрема Ухвала УНРади від 3 січня 1919 р. про об'єднання ЗУНР і УНР. Щоб підкреслити присутнім представникам іноземних держав міжнародне значення цього акта, член західноукраїнської делегації Я. Олесницький прочитав його французькою мовою.

Після цього Л. Бачинський урочисто вручив прочитану грамоту голові Директорії. Прийнявши її, В. Винниченко привітав делегацію західних українців короткою промовою, в якій

підкреслив історичне значення Акту соборності. На підтвердження ратифікації Передвступного договору від 1 грудня 1918 р. і Ухвали УНРади від 3 січня 1919 р. Ф. Швець оголосив Універсал Директорії про злуку УНР і ЗУНР (Універсал соборності).

«Іменем Української Народньої Республіки Директорія оповіщає народ Український про велику подію в історії землі нашої Української.

3-го січня 1919 року в м. Станиславові Українська Національна Рада Західної Української Народньої Республіки, як виразник волі всіх українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їхній законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народньої Республіки з Наддніпрянською Українською Народньою Республікою – в одноцільну суверенну Народню Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народньої Республіки ухвалила тую злуку прийняти й здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народньої Республіки від 3-го січня 1919 року.

Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина; Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Однині є єдина незалежна Українська Народня Республіка.

Однині народ український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду» [Україна, 1919, Січень 24].

Наступного дня, в перший же день своєї роботи, Трудовий конгрес України, заслухавши й обговоривши акти соборності, з великим піднесенням схвалив їх. Ратифікувавши таким чином Універсал соборності, Конгрес надав йому законного юридичного характеру. Президент УНРади Є. Петрушевич незабаром був обраний до складу Директорії.

У статті «Дух віків», написаній по гарячому сліду події, С. Єфремов дав їй таку оцінку: «Того дня оформлено і затверджено акт поєднання двох, досі порізнених частин України. Розпанахане од віків, переполовинене тіло національне зробило останній акт до того, щоб зростись не тільки духом – бо це давно вже зроблено, але і в політичних формах. Акт справді історичний. Він завершує довгу нашу попередню історію і заразом спложує думки – про те, що має бути. І знов виразно по залі проноситься дух історії» [*Нова Рада,* 1919, Січень 25].

***

Однак об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу через низку причин не було доведене до кінця. Головна з них – скрутне становище, в якому незабаром опинилися Директорія та її уряд, змушені під натиском радянських військ залишити майже всю територію України. Не в кращій ситуації опинилася й ЗУНР. Північна Буковина була загарбана Румунією, Закарпаття окупувала Чехословаччина, Східна Галичина вела тяжку й нерівну боротьбу проти агресії польських мілітаристів.

Практично Ухвала УНРади від 3 січня й Універсал Директорії від 22 січня 1919 р. лише задекларували проведення державного об'єднання в майбутньому, що його мали закріпити Всеукраїнські установчі збори, скликати які в тих умовах виявилося неможливим. До того часу встановлювався подібний до конфедеративного державний зв'язок між двома українськими державними утвореннями з окремими урядами, системами державної адміністрації й збройними силами. Ця організаційна окремішність збереглася навіть тоді, коли територія ЗУНР була повністю окупована польськими військами, а її уряд, разом із армією, опинився на території, контрольованій безпосередньо Директорією.

Головні дійові особи процесу об'єднання по-різному оцінили події, логічною вершиною яких було 22 січня 1919 р.

В. Винниченко не вважав Акт злуки чимось надзвичайним. Скоріше він згадував про нього як про документ і про факт, обминути який просто незручно. «В цей же сумний час (22 січня

1918 р.) (помилково, має бути – 1919 р. – *В. С.*), – лапідарно занотовує він, – урочисто одбулося свято поєднання двох століттями одірваних одна від одної галузів єдиного українського народу, – наддністрянців і наддніпрянців, Західної Української Республіки (Галичини) й Східної Української Народньої Республіки (Великої України). (Розуміється, на Софійській площі, з дзвонами, молебном, парадом і Головним Отаманом).

А для негайного, фактичного переведення в життя цього акту представників Галичини було включено в склад Трудового Конгресу як активних учасників його, при чому в склад президії вибрано було галицького с-д. С. Вітика.

Галичина якийсь час мала зоставатися при тому внутрішньому політичному устрою, який мала (Національна Рада й Уряд її, Державний Секретаріат), а потім, коли би настав спокійніщий час, було би вироблено норми, які мали би сприяти якнайтісніщому об'єднанню двох республік» [Винниченко, 1920d, Ч. ІІІ, с. 242-243].

І. Мазепа, хоч і назвав «проголошення української соборности» – «великим історичним актом в житті українського народу», водночас зазначив, що «фактично воно мало декларативне значіння» [Мазепа, 1942, Т. 1, с. 87]. І не лише тому, що ратифікацію домовленості мали здійснити Українські установчі збори, яким так і не судилося відбутися. Набагато гіршим виявилось те, що «недовершена злука» українських республік «стала джерелом того роздвоєння влади, що так тяжко помстилося потім на українській боротьбі 1919 р.» [Мазепа, 1942, Т. 1, с. 87].

П. Христюк наводить надзвичайно короткі відомості про утворення Західно-Української Народної Республіки і зусилля її керівництва щодо об'єднання з УНР – стислий сюжет про це він вміщує навіть не в основному тексті, а в примітках до нього. Автор згадує (і то – побіжно) лише Акт соборності українських земель [Христюк, 1921c, Т. ІІІ, с. 58, 60].

М. Шаповал також висуває суттєві застереження: «Одначе, ця злука була більш теоретично-юридичною, ніж фактичною, бо галицький Державний Секретаріят уперто стояв на тім, що лише на спільних Всеукраїнських Установчих Зборах буде остаточно

установлено закон про форми включення західних земель в одну державну систему і організацію єдиної влади, а до того Західна Область УНР мусила б бути цілком незалежною в своїм існуванні. На жаль, Директорія згодилась на подібну «злуку», а з того потім виникли необчислимі нещастя для українського народу. *Двоєвластя* – це найбільший ворог всякої єдности, а в злуці 22 січня двоєвластя на одній українській землі було поголошено офіційно» [Шаповал, 1928, с. 127-128].

Не заперечуючи морально-політичного значення події, своє критичне ставлення до Акту злуки українських земель М. Шаповал виводить, передусім, з відмінності соціально-економічних і політичних характеристик УНР і ЗУНР, тобто державних утворень, що не мали від самого початку підстав для органічного з'єднання. Мова про так званий «політичний біметалізм» – явище, схоже на неможливість сполучення (спайки) двох різних металів через їхню різну атомну будову. На відміну від УНР, де влада свідомо формувалася Директорією так, щоб вона належала трудовому народові (через Трудовий конгрес), утворена на західноукраїнських теренах Українська Національна Рада склалася «з українців-депутатів бувшого австр. парляменту і краєвих соймів (галицького і буковинського), з представників трьох партій (націонал-демокра-тів, радикалів і соціял-демократів) та "кооптованих" приватних осіб. На жаль, на Західних Землях владу не було створено шляхом вибору від народу в цей новий час: ні селян, ні вояків не спитали галицькі і буковинські політики. Коли б на Західних Землях було негайно після перевороту поскликувано селянські, робітничі і військові депутати, то весь би народ через них виявив справжню свою волю в цей важний час. Тоді б увесь народ піднявся на громадську роботу. Події пішли б иншим шляхом! Перехід же влади до старих австрійських, в більшості реакційних політиків, спричинився до того, що широкі маси були усунені від участи в громадському будівництві – це раз, а друге – що галицько-українська політика була реакційною і стояла в повній суперечності з політикою революційної влади на Великій Україні. Ви це самі бачите, коли порівняєте декларацію Директорії і склад уряду УНР з політикою

галицької Національної Ради і складом її уряду (Державного Секретаріяту) та візьмете на увагу конкретну політику обох українських влад. Потім ця обставина *стала фатальною для всеукраїнської революції»* [Шаповал, 1928, с. 129].

Безперечно, лідери УНР, автори перших історичних творів про Українську революцію, розповідаючи про січневі події, не могли абстрагуватися від їхніх наслідків, хоч, очевидно, і не хотіли кидати тінь на досить високу ідею соборності, свідомо замовчуючи, зокрема, ступінь тогочасного юридичного оформлення процесу, який, між іншим, так негативно позначився в майбутньому.

Варто зауважити, що їхні колеги нерідко були ще категоричнішими. Так, М. Лозинський, член Державного секретаріату ЗУНР, у своїй книзі «Галичина в рр. 1918-1920» присвятив правовому аспекту соборності окремий розділ «З'єднання Західно-Української Народної Республіки з Українською Народньою Республікою» [Лозинський, 1922, с. 67-73.

Проаналізувавши документи, якими регламентувався об'єднавчий процес, М. Лозинський доходить висновку: «Всі сі акти про з'єдиненнє *не утворили* нової, з'єдиненої з дотеперішніх двох українських держав зложеної Української Народньої Республики, а тільки проголошували утвореннє її і намічали шлях до її утворення.

Утворити сю нову, з'єдинену Українську Народню Республику мали *Установчі збори,* скликані з територій обох держав так, як коли б сі території творили вже одну державу...

До часу утворення одної держави Установчими зборами обі держави оставали *окремими державами,* незалежними одна від другої. Про се говорить ухвала Української Національної Ради з 3 січня 1919 р. в останніх двох уступах, застерігаючи до часу Установчих зборів незалежність законодатної і виконуючої влади Західно-Української Народньої Республики» [Лозинський, 1922, с. 69-70].

М. Лозинський досить переконливо обґрунтовує думку, що з усіх документів, точно кажучи, випливало тільки одне – зобов'язання лідерів ЗУНР і УНР здійснити за сприятливіших обставин фактичне з'єднання обох державних утворень, а виключним

способом досягнення мети залишалися обопільні воля й прагнення до порозуміння. Останнє ж, як добре відомо, юридичною категорією ніколи не було.

«Очевидно, де нема одної державної влади, а тільки з'єдиненнє має здійснюватися двома незалежними владами на основі порозуміння, там мусять бути також непорозуміння», – цілком резонно зауважує автор. У поєднанні з вкрай несприятливими конкретно-політичними обставинами відсутність надійних правових засад не могла обіцяти скільки-небудь втішної перспективи. «Коли б українська державність на територіях обох українських держав укріплялася, тоді непорозумінь було б щораз менше і в кінці швидке скликаннє Установчих зборів було би з'єдинило обі держави в одну. Одначе українська державність не укріплялася, обі українські держави під натиском Польщі і Росії тратили територію і наслідком сього попадали в хаос і в сім хаосі непорозуміння росли, аж доки не довели до повного розриву» [Лозинський, 1922, с. 71].

Відповідальні, серйозні історики, незважаючи на істотні трансформації у підході до оцінок Акту злуки, його значення й наслідків (з ідейно-політичних міркувань гору поступово почали брати позитивні й навіть звеличувальні тони), завжди залишалися об'єктивними. З їхнього погляду, об'єднання в 1919 р. завершити не вдалося, а суперечності, що виявилися під час розпочатого процесу, настільки негативно вплинули на весь подальший розвиток Української революції, що це згодом стало однією з причин її поразки.

І. Лисяк-Рудницький у статті «Українська Національна Рада й ідея соборності» зазначає: «Соборність України, врочисто проголошена універсалом Директорії 22 січня 1919 р., в тій добі не дочекалася своєї повної практичної реалізації... Творці акту 22 січня розуміли його як вступний договір про об'єднання обидвох українських державностей. Саме практичне проведення відкладено на пізніше, коли парлямент, вибраний на цілій українській території, випрацює нові спільні основні закони (конституцію) соборної Української Народньої Республіки та введе в чинність спільні державні органи. Як знаємо, це ніколи не сталося. Наддніпрянщина

й Галичина існували далі: до самого кінця визвольних змагань як два окремі державні тіла, з двома урядами та арміями, а також з двома різними політичними лініями, що не були позбавлені розбіжних тенденцій» [Лисяк-Рудницький, 1994b, Т. 2, с. 271-272].

Обережна констатація загальновідомих фактів наповнюється в автора й конкретнішим змістом, коли він переходить до предметного аналізу «непереборних об'єктивних перешкод», що постали на шляху об'єднання і мали своїм наслідком «...наявність двох українських стратегій, і дипломати, які могли між собою шукати зближення, але які не могли точно покриватися, бо в них були дві різні спрямованості: в галичан односторонньо антипольська, а в наддніпрянців односторонньо антимосковська. До цього головного, засадничого моменту прилучався цілий ряд інших: чималі об'єктивні відмінності в соціальній структурі, в атмосфері побуту і громадській вихові між нашим Сходом і Заходом. Ці речі корінилися в довгій минувшині й тому годі їх було, навіть при обопільній найкращій волі, зліквідувати соборницькими деклараціями чи урядовим декретом» [Лисяк-Рудницький, 1994b, с. 272].

З вищенаведеного об'єктивно випливали висновки: український соборницький процес був історично детермінованим, мав і серйозні перспективи до втілення в життя, зокрема, отримував зростаючу масову підтримку в етнічному середовищі.

Однак теоретичні, юридичні, політичні недосконалості ухвалених у січні 1919 р. документів не були в подальшому подоланні. До надважливих концептуальних аспектів розвитку нації, обґрунтування її цілісного функціонування, навіть визначення найнеобхідніших механізмів координації, зближення, взаємодії етнічних відгалужень справа не доходила. Чекати позитивного ефекту можна було, хіба що покладаючись на прихильність долі, щасливий збіг обставин.

Суспільна практика не лише виявила усі недоліки розпочатого благотворного процесу, але й продемонструвала, як найкращі наміри можуть повернутися на свою протилежність.

В історіографії доволі детально проаналізовано весь комплекс причин, які привели до наростання внутрішніх суперечностей першого соборницького досвіду, їхніх негативних наслідків. Разом

з дією аж надто несприятливих, ворожих, руйнівних зовнішніх чинників вони також відіграли свою чималу деструктивну роль [Солдатенко, 2010a, с. 303-439; Солдатенко, 2023b, с. 429-445, 457-485,]. Це збереження незлитності, навіть значної некоординованості двох організаційно-державницьких утворень та їхніх структур – УНР і ЗУНР. Це і неузгодженість діяльності двох керівних центрів – Директорії УНР і УНРади ЗУНР. Це і прикрі колізії навколо невдалих спроб перетворення Західно-Української Народної Республіки на Західну область Української Народної Республіки. Це й оголошення Є. Петрушевича Диктатором ЗУНР, і безрезультатні заходи щодо створення міністерства для управління ЗУНР. Це й два незалежні уряди – Рада народних міністрів і Рада державних секретарів.

Поокремо зберігалися, сепаратно діяли й нижчі щаблі влади – відомства, включаючи міністерства закордонних справ і командування двома арміями – Штаб Головного атамана армії УНР (Дієвої армії) і Начальна команда Галицької армії (УГА).

Не було й порозуміння між лідерами наддніпрянців (С. Петлюрою) і наддністрянцями (Є. Петрушевичем). Визначальними ж були взаємовиключні орієнтації проводу перших на поляків (головних ворогів галичан) і, відповідно, других – на Антанту й її знаряддя – єдинонеділимський білий рух – непримиренного ворога будь-якої української державності.

Усе це підштовхувало Українську революцію, разом з планами національної соборності, до неймовірних випробувань і, зрештою, до невідворотного кризового фіналу. Розпочавшись з приголомшливого потрясіння – здачі спільно завойованого Києва супернику через сепаратну угоду з супротивником однієї зі сторін, згубна тенденція далі втілилася у перехід найбоєздатнішої частини національних збройних сил – Української галицької армії – в підпорядкування А. Денікіна. Листопадова (Любарська) катастрофа означала не лише одну з найвідчутніших воєнних поразок, а істотно захитала віру в справу української соборності, в спроможність нації згуртуватись у єдину сім'ю, разом розв'язувати проблеми, з якими зіштовхнула історична доля [Солдатенко, 2023b, с. 485-502, 505-526].

***

90-ті роки XX століття стали періодом пошуку непростих варіантів та моделей національно-державного будівництва в Україні. З одного боку, начебто існував суспільний консенсус-імператив: масштабна європейська держава (найбільша територією в Європі (якщо не вважати євразійського географічного розташування Росії)) повинна, зобов'язана була зміцнювати свою єдність як запоруку зміцнення позицій на міжнародній арені і більш ефективного, максимального використання сукупного потенціалу на користь розвитку всієї нації. З іншого боку, зміна владних регіональних еліт, що почалася в Києві, до якої не встигли звикнути, пристосуватися, породжувала настрої можливого опору, протидії черговим центральним правлячим інститутам. Апеляція до принципів демократії, захисту локальних або субетнічних прав призвела до появи розмов, а часом – і закликів до заміни унітарного устрою країни на федералізацію. Регіоналістські тенденції, що посилювалися, викликали певне занепокоєння в науковому середовищі.

Під час однієї з конференцій до автора цієї книги звернувся директор Інституту українознавства Міністерства освіти і науки України, доктор філологічних наук, професор, член низки українських та зарубіжних академій П. Кононенко з пропозицією (точніше, напевно – проханням) підготувати серйозне дослідження, в якому б на основі наукового аналізу історичного досвіду було розкрито небезпеку (винести належні уроки) проявів регіоналістських, сепаратистських, місцевих тенденцій.

Подібна задумка, її ракурс, очікуваний ефект були зрозумілі. Добре знаючи, наскільки «тонкою матерією» є питання соборності та регіоналізму, як емоційно (і, треба сказати, не завжди справедливо) на них реагують на місцях, в регіонах, спочатку вирішено було зупинитися на варіанті добре відомих подій. По-перше, предметна розмова хронологічно обмежується 1917-1920 роками. По-друге, у поле аналізу залучаються чотири територіальні масиви – Наддніпрянська Україна, у її складі – Донецько-Криворізький басейн, Кубань та західноукраїнські території з величезним переважанням українського населення. По-третє, для наочності

висвітлення проблеми доцільно структурно побудувати видання, використовуючи антитезу: соборність – регіоналізм.

Проекцію висновків з досвіду 1917-1920 років на виклики новітнього часу взявся здійснити академік НАН України, один із основоположників сучасної вітчизняної політологічної школи І. Курас. Так з'явилася книга [Курас та Солдатенко, 2001, 248 с.], що дала додаткову мотивацію прихильникам протилежних поглядів продовжити на різних, відмінних підходах студії, які відрізняються не тільки теоретично важливими, а й прагматично злободенними сюжетами і висновками.

16. Втрачений шанс досягнення мирної угоди

В історії Росії та України, їх взаємовідносин були різні сторінки. Суперечності, що час від часу виникали, іноді досягали дуже високого ступеня гостроти, переростали в масштабне військове протистояння і протиборство. У той самий час майже завжди у обох суб'єктах перебували сили, які прагнули вирішити вибухонебезпечні конфлікти мирними, зокрема дипломатичними засобами. Вони не завжди приносили бажаний ефект, хоча можуть бути переконливою ілюстрацією латентних суспільних настроїв, глибинних тенденцій, які детермінували політичні рухи на «зустрічних курсах».

Одним з таких досить цікавих і повчальних прикладів може бути історичний епізод, що належить до початку 1919 р.

Результатом Брестського миру, як відомо, стало визнання Радянською Росією державної незалежності Української Народної Республіки. Керівництво останньої звернулося до центральних держав за військовою допомогою у боротьбі проти соціалістичної революції, що перемагала. Це обернулося австро-німецькою окупацією України, державним переворотом, встановленням авторитарно-монархічного режиму. Однак нав'язана державна модель була відкинута більшістю нації.

Відновлена під час антигетьманського повстання Українська Народна Республіка одразу зіткнулася з величезними труднощами. Майбутнє нації вирішальною мірою залежало від вибору Директорією, як вищим державним органом, суспільно-політичної стратегії та відповідних орієнтацій, планів та тактики дій. Проте запропонувати широким верствам населення привабливу мобілізуючу програму перетворень лідери Української революції не змогли. Суспільна ініціатива все більше переходила до Тимчасового робітничо-селянського уряду України, створеного через тиждень після створення Директорії – 20 листопада 1918 р. Відроджуючи за допомогою РСФРР радянську владу в Україні, вона поширювала свій вплив, спрямовувала військові дії проти Києва, координувала їх із повстаннями проти Директорії, які, у свою чергу, набули чималих масштабів.

Втрачаючи підтримку українських мас, політичне керівництво УНР було змушене все більше покладатися на зовнішні чинники, намагалося залучити їх задля утримання своєї влади за будь-яку ціну. Різновекторність зусиль, досягаючи антагоністичних меж, не могла не вплинути фатально на долю цієї влади, зрештою, всієї державної організації.

Глава Директорії В. Винниченко та голова Ради народних міністрів В. Чеховський, які еволюціонували вліво і прагнули реалізувати «трудовий принцип» (для них це було щирим виявом вірності інтересам трудового народу, нації, що відроджується, Української революції), тривалий час сподівалися на угоду з більшовиками, радянською владою. Хоча військові дії набули досить значних контурів уже на рубежі 1918 і 1919 рр., Директорія намагалася вирішити кризу влади насамперед дипломатичними засобами.

31 грудня 1918 р., а далі – 2 та 4 січня 1919 р. одна за одною до Москви летять радіотелеграми із вимогами негайно припинити силові акції, вивести російські війська з українських територій. Раднарком РСФРР витримав дипломатичну паузу і вперше відповів на претензії вже тоді, коли Харків був радянським, а повстання проти Директорії охоплювали з кожною годиною дедалі нові райони.

6 січня 1919 р. нарком закордонних справ Г. Чичерін надіслав ноту голові українського уряду, міністру закордонних справ України В. Чеховському. «Ваші радіотелеграми з 31 грудня та з 2 і 4 січня ми отримали, – повідомлялося в ноті. – Насамперед ми примушені пояснити Вам, що відомості, які Ви маєте у Вашім розпорядженні, не відповідають дійсності. Перечислені Вами військові частини Совєтської Росії на Україну не посуваються і навіть не стоять близько її кордону. Ніякого війська Російської Соціалістичної Совєтської Республіки в Україні нема. Військова акція в Україні в цей момент провадиться між військом Директорії і військами Українського Совєтського Уряду, який є *цілком незалежний*. Між Україною і Совєтською Росією тепер нема ніяких збройних сутичок» [Стахів, 1993, Кн. 2, с. 39].

Російський дипломат відхилив звинувачення у прямій причетності РСФРР до військових дій в Україні та вміло перевів сутність розмови у площину соціального конфлікту, що виник у регіоні внаслідок антинародних дій керівництва УНР. Перераховуючи репресивні акції влади, насамперед військової, що здійснюються ім'ям Директорії (розгін Харківської Ради, заборона зборів та мітингів як у Харкові, так і в інших місцях; розгони з'їздів селянських Рад Харківщини; арешт харківських страйкарів, зокрема комітету залізничників; наказ отамана Харківської губернії під загрозою розстрілу видати за двадцять чотири години керівників страйку, його ж телеграма командуванню флоту Антанти із заявою, що Директорія поставила собі за мету боротьбу проти більшовиків, видані в Києві накази Директорії щодо заборони будь-якої агітації, що йде врозріз із її політикою тощо), Г. Чичерін кваліфікував їх основною причиною виступів трудящих мас України проти національної влади та наголошував на природному прагненні народу до відновлення влади Рад: «Виставлене у Ваших телеграмах бажання знайти мирне полагодження може відноситись лише до конфлікту між Директорією та трудовими *масами України*, які прагнуть заведення совєтського устрою… Рух українських робітників і селянських мас, який має на меті заведення Совєтів на українській території, без сумніву й надалі буде виливатися у форму збройної боротьби, доки Директорія бде вживати щодо Совєтів сучасну тактику насильного придушення» [Стахів, 1993, с. 39].

Не залишаючи сумнівів у симпатіях прихильникам радянської влади, Г. Чичерін натомість висував звинувачення Директорії за звернення до Антанти про допомогу у боротьбі з Радянською Росією, яка, за його словами, намагається знищити національну та державну самостійність України. Кінцівка телеграми більше нагадувала ультимативні умови, за яких можна було розраховувати на підхід до дипломатичного розв'язання суперечностей: «Ми чекаємо, – заявляв російський нарком, – щоб наперед переконатися, що Директорія припинила боротьбу проти трудящих мас України та вирішила охороняти її волю *проти* загрожуючого їй наступу англо-французького і американського імперіалізму.

За цих умов ми охоче приймемо в Москві Вашого представника» [Стахів, 1993, с. 40].

Зміст і тон російської ноти викликали обурення у керівників УНР. 9 січня 1919 р. до Москви була надіслана відповідь, яку підписали всі члени Директорії та глава уряду В. Чеховський (щоправда, у документі він позначений лише як міністр закордонних справ). В українській ноті насамперед спростовувалися твердження російської сторони про невтручання у внутрішні справи України та відсутність на території останньої збройних сил РСФРР. «Твердження комісара закордонних справ, ніби на територію України російське військо не вступає, по перевіреним відомостям, є або умисним перекручуванням правди, або ж цілковитою непоінформованістю, – заявляли лідери УНР. – В районі Харкова оперує регулярне військо російської армії. Складається воно з Китайців, Латишів, Мадярів та по-части Руських. Звідси й друге твердження комісара справ закордонних, нібито це військо складається з Українців, явно не відповідає дійсності. Це китайсько-лотишське військо, переходячи по території Української Республіки, спустошує села, грабує у селян та всього населення все їхнє майно, складає на вози, вантажить на захоплені поїзди й відправляє в Росію. Представників української народної влади, селян, робітників і інтелігенції Латиші та Китайці розстрілюють без жадного суду, чинячи перед тим над ними звіряче катування, і просуваються в межі Української Республіки, зазіхаючи на життя і майно робітників та селян України. З огляду на те, що сказано вище, лотишсько-китайське військо утримується і формується на кошти Російського Уряду, а з другого боку, з огляду на те, що комісар справ закордонних Російської Республіки, який ухиляється від прямої відповіді на поставлене йому Урядом України питання про мету наступання на Україну, яке провадить російське військо, Директорія Української Народної Республіки востаннє запитує уряд Російської Республіки, що повинно означати це наступання російського війська та його поводження на території України, як на завойованій землі» [Стахів, 1993, с. 42-43].

Асиметрія тверджень у дипломатичних документах – річ поширена. В цьому випадку як російська, так і українська сторони

вкотре це блискуче демонстрували. При цьому, крім суто дипломатичних цілей (тобто суті справи), документи обох сторін несли очевидне ідейно-пропагандистське навантаження. Останній компонент нерідко перевищував межі розумного, що, втім, не наближало сторони до розв'язання проблем, а переводило стосунки у площину галасливих, але зовсім неконструктивних дискусій, банальних сварок. Так, надмірна апеляція до фактору «найманих латишів і китайців» (навіть до самих слів) викликала іронію, однак у запалі полеміки керівництво Української революції цього зовсім не враховувало. Автори ноти спростовували очевидні, добре відомі факти повсюдної боротьби трудящих за владу Рад і безапеляційно заявляли: «Директорія ясно бачить мету Уряду Народних Комісарів: йому необхідно за допомогою "большевицьких Совєтів" захопити багату хлібом, вугіллям та іншими продуктами Україну, а також зробити її своєю колонією, якою вона була майже три століття під владою російських імперіялістів. Через те влада в Україні в руках місцевого дійсно українського народу, головним чином селянства, являється перешкодою для імперіалістичної мети Російського Совєтського Уряду і тому цей уряд вже заздалегідь не визнає Конгресу Трудового Народу України, віддає його на глум і вважає причиною, що виправдовує наступання на Україну.

Директорія Української Народної Республіки доводить до відома всього трудового народу України й усього світу, з якою метою наймані совєтські Китайці і Латиші йдуть на Україну, та повторює, що трудовий український народ не дозволить насилувати свою волю – найнятим Латишам та Китайцям він протиставитиме свою силу і до останньої краплі крові боротиметься проти насильства за право порядкувати своєю долею» [Стахів, 1993, с. 44].

Наголосивши кілька разів на прагненні керівництва УНР до мирного співіснування з сусідами, в українській ноті уряду РСФРР пропонувалося протягом 48 годин відповісти на запитання:

«1. Чи згоден уряд Російської Республіки припинити воєннії операції проти Української Республіки та її трудового народу?

2. Коли згоден, то чи зобов'язується негайно вивести свої війська з території України?» [Стахів, 1993, с. 44]

За умови виконання висунутих вимог Директорія висловлювала готовність на вступ до переговорного процесу та відновлення товарообміну. Незгода ж радянської сторони або відсутність відповіді до 24 години 11 січня 1919 р. розцінювалася б як оголошення війни РСФРР Українській Народній Республіці.

Навіть тих дослідників, які беззастережно перебувають на боці Директорії, бентежать явні недосконалості її дипломатичних документів. Утім, частина їх, зокрема М. Стахів, вважають, що на зміст і характер («редакцію») нот впливала позиція В. Винниченка та В. Чеховського [Стахів, 1993, с. 45-46].

Офіційна Москва вважала за потрібне продовжити гру-дискусію. У спрямованій до Києва відповіді майже словами попереднього документа доводилося, що твердження Директорії, зокрема про латишів, китайців, угорців – це суцільні вигадки, які частково запозичені з арсеналу імперіалістичної, антирадянської пропаганди. Заперечувалося і положення української сторони про те, що за Радянську владу виступає лише русифікований пролетаріат промислових центрів («прибульці» – більшовицькі агенти Москви, величезна меншість народу). Г. Чичерін перераховував численні повстання селянства у всіх губерніях і переконував, що відповідальність за Громадянську війну в Україні несе Директорія з її антинародною політикою. Відкидалися як безпідставні спроби керівництва УНР видати Громадянську війну війною між Україною та Радянською Росією [Стахів, 1993, с. 46-47].

Водночас нота наркома закордонних справ РСФРР закінчувалася пропозицією: «З огляду на виявлене з боку Директорії бажання полагодити всі суперечні питання шляхом офіційних та міжпартійних переговорів, ми пропонуємо Вашим делегатам прибути в Москву. Не дивлячись на те, що Вашою останньою телеграмою замість того, щоб іти назустріч нашій пропозиції, погрожуєте нам проголошенням війни, ми лишаємося при нашій пропозиції, яка має на меті усунення сутички між Совєтською Росією та Україною. Підходячим місцем для переговорів ми вважаємо Москву, звідки Ваші делегації, користуючись звичайною недоторканністю й

екстериторіальністю, матимуть змогу зноситися по прямому дроту з Директорією» [Стахів, 1993, с. 48].

Поведінку Раднаркому РСФРР чимало українських дослідників схильні кваліфікувати як вкрай нещиру, як прагнення затягувати якомога довше обмін подібними «порожніми» нотами з показною готовністю вичерпати конфлікт мирними засобами, а насправді використовувати дипломатичні акції для прикриття продовження воєнних дій, що складалися однозначно сприятливо на користь Радянської Росії та її союзників усередині України [Стахів, 1993, с. 48-49].

Здається, це не зовсім так.

Звертає на себе увагу, по-перше, та оперативність, з якою зовнішньополітичне відомство РСФРР реагувало на всі звернення керівництва УНР. По-друге, дипломатичну риторику пронизувало прагнення домогтися від Директорії легітимізації КП(б)У та входження її до урядової коаліції. Це був би найбільш безболісний, «менш витратний» крок до відновлення в Україні влади Рад. Крім усього іншого, це дозволило б використовувати обмежені збройні сили РСФРР, що потрапляла в дедалі тісніше кільце фронтів, на критичних напрямках. По-третє, радянська сторона прагнула за будь-яку ціну знайти в уряді УНР якщо не союзника у боротьбі з оголошеним походом Антанти проти більшовицької Росії, то хоча б спробувати перешкодити ймовірному альянсу між інтервентами та Директорією.

Що ж до останньої, то тут ще раз слід наголосити на певних моментах, які, принаймні для частини вищого українського державного органу, мали принципове значення. Мова про сутнісні орієнтації В. Винниченка – голови Директорії та В. Чеховського – голови Ради народних міністрів.

В. Винниченко, судячи з усього (особливо переконливі тут щоденникові записи), з величезною відповідальністю аналізував загострення нової кризи в українсько-російських відносинах і наполегливо шукав шляхи запобігання катастрофі на зразок річної давності. А що до того йде – він усвідомлював дедалі гостріше та наочніше. Долучався ще один досить важливий момент. Під

впливом поразок Центральної Ради, випробувань нації гетьманщиною та тяжіння мас до більшовицьких гасел В. Винниченко у ті дні прискорив свою світоглядну еволюцію вліво. Його трудовий принцип залишався якщо і не тотожним, то близьким до радянського принципу, у всякому разі не був ворожим йому. До того ж для нього переговори з Росією були не соломинкою, за яку хапається потопаючий, а принциповою лінією на єднання народної влади, що народжується (нехай у чомусь у відмінних конкретних втіленнях) проти сил старого світу – проти імперіалізму [Солдатенко, 2005с, с. 110-114]. А відтак він не просто готовий був погоджуватися на дипломатичні варіанти подолання кризи, а й сам якнайбільше прагнув цього.

Що ж до В. Чеховського, то тут, окрім соціал-демократичної позиції, важливе значення, на думку М. Стахіва, відігравали його релігійні погляди. «Прем'єр Чеховський був не лише провідним членом Української Соціал-демократичної Робітничої партії, а й водночас глибоко віруючим християнином, який пробував переводити християнську мораль також у міждержавних справах, – зауважує історик. – Він дуже боявся відповідальности за продовжування оборонної війни України проти російської совєтської агресії. Коли проф. Ісаак Мазепа переконував його, що ця війна є неухильна, бо Москва має явні імперіалістичні цілі і ніщо її не спинить перед подальшим військовим походом проти України, хіба тільки повна капітуляція на ласку і неласку Москви, то Чеховський відповів:

"Я маю сумніви, як *християнин*: чи маю я право посилати на фронт наших козаків на смерть, коли зовсім неясно мені самому, які наслідки для України принесе ця війна. Я сам можу йти на фронт воювати за те, в що я вірю. Але інших примушувати – це, на мою думку, неморально".

Ці погляди в даній ситуації, коли російські большовицькі армії йшли на Україну червоною хмарою, були не від світу цього. Проте, вони доказують, поза всяким сумнівом, що цей прем'єр Уряду УНР *справді* прагнув *миру* і напевно не мав ані тіні бажання воювати *агресивно* проти Росії, бо зрештою таких бажань не мав ніхто: слаба

тоді в мілітарному відношенні Україна могла хіба нападати на мілітарно сильнішу Росію» [Стахів, 1993, с. 49-50].

***

З погляду зазначеного, досить мотивованою видається Надзвичайна дипломатична місія Директорії до Москви на чолі з С. Мазуренком. Пов'язані з нею документи збереглися та були опубліковані у спеціальному виданні [Симоненко та Реєнт, 1996, 85 с]. Власне, документам передує досить ґрунтовний, виважений, професійний вступ, який допомагає з'ясувати сутність тогочасного політичного моменту, зумовленість, мотивованість багатьох рішень та кроків, причини колізій, які часом здаються важко осягнутими тощо [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 3-26].

Історики Р. Симоненко та О. Реєнт, слідом за авторитетним поглядом добре поінформованих безпосередніх учасників подій [Христюк, 1921с, Т. ІІІ, с. 133-134], виводять саму ідею місії не із ситуативних, кон'юнктурних потреб, а з принципових міркувань, яких намагалася дотримуватися Директорія з моменту свого створення. Тому витоки контактів керівництва УНР та РСФРР вони вбачають ще у добре відомих переговорах у Києві В. Винниченка з Д. Мануїльським та Х. Раковським восени 1918 р. [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 9]. І це не було випадковістю, винятковим епізодом. Адже в ході здійснення місії в Москві С. Мазуренко посилався на факти дипломатичних контактів між ним та Д. Мануїльським, Х. Раковським (хоча підтверджень участі останнього у переговорному процесі немає), які мали місце у листопаді 1918 р. у Гомелі та грудні того ж року в Мінську [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 10, 33]. Йшлося про те, що це робилося з відома керівництва обох державних утворень і призвело до угоди, «зафіксованої у підписаному акті». Саме цей документ із деякими застереженнями було покладено в основу позиції Директорії на переговорах, а сам акт С. Мазуренко оприлюднив на засіданні мирної конференції [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 33].

Р. Симоненко та А. Реєнт не лише звертають увагу на ці важливі моменти, а й наводять цікаві вилучення з мемуарів

М. Рафеса, які проливають додаткове світло на обставини кристалізації позиції керівництва УНР щодо здійснення дипломатичної акції. Крім того, вони надають згаданим фактам та свідченням особливого значення і не оминають досить примітного зауваження П. Христюка щодо В. Чеховського: «Головною ціллю В. Чеховського при входженню в кабінет було не допустити до конфлікту між Україною і Сов. Росією, що вже тоді назрівав. Коли конфлікт стався, В. Чеховський прикладав усіх зусиль, щоб ліквідувати його та досягти миру між Україною і Сов. Росією і вийшов з кабінету, коли ці зусилля не здійснилися» [Христюк, 1922, с. 21]. Потрібно ще раз наголосити, що В. Чеховський був не лише главою уряду, а й міністром закордонних справ.

А коротко переданий обмін різкими нотами між дипломатичними відомствами УНР і РСФРР на початку січня 1919 р. був не так формальним приводом для активізації дипломатичних контактів, скільки характерним етапом їх продовження, пошуку не стільки тактичного, скільки стратегічного рішення. Попри грізні, ультимативні вимоги, взаємно включені до документів, підстав для компромісу залишалося все ж таки достатньо. Принаймні останні, зрештою, переважили, коли у зіткнення прийшли аргументи «за» та «проти» переговорів із Москвою.

Офіційному рішенню про формування надзвичайної місії передували підготовчі наради в урядовому середовищі. За твердженнями М. Рафеса, у них відразу виявилися значні розбіжності. Зокрема, праві українські партії зовсім не бажали бути причетними до ініціативи лівих сил. «У середовищі українських урядових сфер відбувалася боротьба, – писав лідер місцевої організації Бунду. – Це були останні дні, коли мала остаточно визначитися орієнтація зовнішньої політики України, а під її впливом і внутрішньої. Голова Ради міністрів Чеховський розривався між Директорією, що з кожним днем забирала все більше вправо, та Коновальцем, з одного боку, та лівою більшістю ЦК УСДРП – з другого. Поза лаштунками йшли переговори з Антантою, лівому Юрку Мазуренку доручено було організувати делегацію у Москву, до Радянської Росії для ліквідації всіх терть. Переговори ці повинні були бути

продовженням ще раніше початих переговорів у Гомелі між Семеном Мазуренком, з одного боку, і Раковським та Мануїльським – з другого. Директорія, не враховуючи змін, що відбулися протягом двох місяців, сподівалася, що їй вдасться спекулювати на розбіжностях між "опортуністичною" Москвою та "безоглядною" групою Пятакова. Чичерін вітав ініціативу мирних переговорів, що посилило всередині урядових кіл вплив лівих» [Рафес, 1920, с. 127-128].

3 січня 1919 р. М. Рафес отримав від Ю. Мазуренка пропозицію взяти участь у «надзвичайній дипломатичній місії, яка має негайно виїхати до Москви». У той же день Бюро Головного комітету Бунду практично ухилилося від участі в урядовій делегації, запропонувавши УСДРП «взяти на себе ініціативу організації соціалістичної делегації до соціалістичних партій РСФРР» [Рафес, 1920, с. 128].

Вичікувальну позицію зайняла і УПСР. На зустрічі з В. Чеховським 4 січня М. Полоз заявив, що есери готові взяти участь у поїздці до Москви лише з інформаційною метою. Не виявила рішучості і Об'єднана єврейська соціалістична партія, представлена на цій зустрічі Брегманом [Рафес, 1920, с. 128].

Окрім іншого, певну недовіру та настороженість політиків викликали розрахунки В. Чеховського на здійснення під час запланованого візиту лінії українського «нейтралітету». Враховуючи міжнародне становище УНР, оточеної з усіх боків фронтами могутніх сил з непримиренно-ворожими інтересами та намірами, це було просто нереальним. «Треба було солідаризуватися з одним або з другим фронтом: з власними працюючими масами і Совітською Росією, або з українською буржуазією і світовим антантським імперіалізмом», – резюмував з цього приводу П. Христюк [Христюк, 1922, с. 31].

За таких обставин В. Чеховський запропонував надіслати до Москви фактично дві делегації – урядову (офіційну) та громадську (представники українських соціалістичних партій). Щодо офіційної позиції уряду (М. Рафес зауважував, що це була більш особиста думка В. Чеховського) глава Ради народних міністрів наставляв

потенційних посланців до Радянської Росії: «Скажіть у Москві, що ми – соціалісти стоїмо за владу трудового народу, що всю політику визначить наш Трудовий Конгрес. Він же сформує й нове Міністерство. Ми нічого не мали проти групи Пятакова, як соціально-громадської групи і навіть бажали б їх мати у складі нашого уряду тому, що вони мають вплив на частину робітників. Ми обіцяємо повну свободу всім партіям, у тому числі й б(ільшови)кам, але збройну боротьбу будемо придушувати збройною силою. Ми стоїмо за цілковитий нейтралітет у міжнародних відносинах. Зобов'язання воювати з Антантою ми на себе не беремо, але не допускаємо їхнього десанта. Якщо ж вони намагатимуться нав'язати нам свої буржуазні порядки, ми будемо проти них боротися. Наша боротьба з Антантою залишається переважно дипломатичною. З Доном боремося силою зброї, але лише до наших кордонів, у межі Дону не йдемо. Ми повинні рахуватися з реальною силою. Краснова визнавати не будемо. Від Москви вимагаємо взаємного визнання суверенітету» [Рафес,1920, с. 130-131].

З приводу наведеного можна висловити хіба що сумніви щодо твердження про інструкції як плід суб'єктивної творчості В. Чеховського. Зокрема, В. Винниченко стверджує: Директорія дала главі місії в Москві «вказівки відстоювати три найголовніші пункти: нейтралітет України, оборона проти контрреволюції й наступу Антанти й система совітської влади у формі трудових рад» [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 223]. Як видно, у викладі М. Рафеса, позиція голови Ради народних міністрів лише деталізувала засвідчену В. Винниченком «вказівку Директорії».

Сутнісно кореспондується з наведеним також інформація П. Христюка: «Місія мала заявити, що Директорія погоджується на радянську форму влади на Україні, з забезпеченням у радах правильного представництва українського селянства (тобто на систему трудових рад), що Директорія піде на заключення економічного договору й військового союзу з Совітською Росією в цілях боротьби з російською добровольцею і оборони обох республік від наступу антантського війська; в заміну мав бути припинений наступ російського війська на Україну і визнана незалежність Української

Республіки з тією верховною владою, яку встановить Трудовий Конгрес» [Христюк, 1922, с. 22].

Певні різночитання у наведених витягах-інформаціях не повинні викликати збентеження: офіційного документа не існує, а процес вироблення узгодженої позиції кожен автор запам'ятав по-своєму. Втім, принципових розбіжностей у вищевикладеному немає. Кілька істотних відмінностей у підходах до запланованого заходу вже на тій стадії були скориговані за допомогою змін у персональному складі учасників місії. Так, спочатку планувалося, що очолить делегацію впливовий член ЦК УСДРП, близький до В. Винниченка (він був добре обізнаний про контакти останнього з Д. Мануїльським та Х. Раковським восени 1918 р.) Юрій Мазуренко.

Проте, дотримуючись порівняно радикальнішої, ніж В. Чеховський, платформи, Ю. Мазуренко висунув власне бачення (по суті – умови) виконання доручення: «1) Відміна стану облоги. Легальне існування всіх соціалістичних партій при умові ведення парламентських форм боротьби. Припинення розстрілів комуністів та укр(аїнських) соціалістів-революціонерів. 2) Передача на місцях влади Радам трудового народу під контролем комісарів центральної влади. 3) Замість Трудового Конгресу з'їзд Рад трудових депутатів. 4) Боротьба із білогвардійцями. 5) Роззброєння військових частин, які дотримуються контрреволюційного напрямку. 6) Відкрита політика щодо Антанти. 7) Жодних розмов з Красновим, крім ультиматумів. 8) Чистка органів місцевої влади. До створення Рад на місцях створюються ревкоми» [Рафес, 1920, с. 130-131].

М. Рафес вважав висунуту Ю. Мазуренком програму неприйнятною, стверджуючи, що «за цих умов міжпартійна соціалістична делегація мала лише одну рацію: кликати Радянську Росію для збройної підтримки у справі повалення Директорії». Відповідно Бунд відмовився від участі у поїздці до Москви [Рафес, 1920, с. 131].

Не вдаючись до мотивації поведінки лідерів Бунду, а остання, як відомо, не завжди збігалася із зусиллями лідерів Української революції (що, загалом, природно), слід звернути увагу на відсутність єдності поглядів на мету дипломатичної акції, навіть у середовищі здавалося б ідейно близьких діячів. Останнє також

цілком зрозуміле для стадії обговорення проєкту, проте логічно мало позначитися на доборі відповідних виконавців.

Юрію Мазуренку – одному з лідерів «незалежних» в УСДРП не було довірено очолити делегацію до Москви. На цю роль був покликаний Семен Мазуренко, хоча також належав до фракції «незалежних», проте дотримувався помірніших поглядів, ніж рідний брат.

Санкцію уряду на делегування в Радянську Росію надзвичайної дипломатичної місії та виділення на її утримання 120 тис. карбованців (рублів) було прийнято 4 січня 1919 р. [*Директорія, Рада Народних Міністрів*, 2006, Т. І, с. 10]. 7 січня С. Мазуренку було видано відповідний документ – «Посвідчення» за підписом голови Ради народних міністрів, міністра закордонних справ В. Чеховського. 11 січня цей документ було затверджено Директорією та підписано В. Винниченком, С. Петлюрою та П. Чикаленком («за секретаря») [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 28-29].

Привертає увагу те, що з відправкою місії не дуже поспішали, хоча надані її керівнику повноваження були досить широкими, а їх реалізація вимагала граничної оперативності: «Уряд Української Народної Республіки цим уповноважує пана МАЗУРЕНКА Семена Петровича увійти в переговори з Уповноваженими Представниками Правительства Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки у всіх справах, що торкаються постійних мирних добросусідських зносини між Українською Народньою Республікою та Російською Совітською Федеративною Соціалістичною Республікою, для чого надається пану Мазуренкові право скрізь, де треба буде, виступати від імені правительства Української Народної Республіки, яко повноправному цього уряду представнику, складати і підписувати прелімінарні умови, які передавати на затвердження свого правительства, робити на словах і на письмі ріжного змісту заяви, пропозиції, приймати участь у різних засіданнях та нарадах.

Всьому, що паном Мазуренком зроблено буде в межах цього уповноваження, Правительство Української Народньої Республіки повірить і перечити не буде» [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 28].

Російський нарком закордонних справ Г. Чичерін видав С. Мазуренку, як «голові надзвичайної Дипломатичної Місії Української Директорії» посвідчення, яким гарантувався повний дипломатичний імунітет та пільги, передбачені для осіб відповідного рангу [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 30].

Поки «втрясалися» формальності, минув дорогоцінний час. Було б очевидно несправедливим вважати, що Директорія цього не розуміла, хоча, з іншого боку, бажано розібратися й у тому, чому вона не форсувала переговорних зусиль, по суті, зволікала з активними діями.

Тут можна припустити, що, по-перше, робилися спроби «витиснути» максимум можливого з січневого інтенсивного обміну нотами – наскільки можна змусити російську сторону хоча б у чомусь, хоча б у моральному плані визнати неправомірність своєї позиції втручання у внутрішні справи України, вимовити поступки, і, у такий спосіб, отримати посилення своєї вихідної бази на переговорах. По-друге, явно зондувалася позиція урядів Антанти, уособлена командуванням інтервенційного корпусу щодо розвитку російсько-українського конфлікту. М. Рафес, зокрема, вважав, що згадані демарші мали «характер запрошення Антанти надіслати військову допомогу проти більшовиків» [Рафес, 1920, с. 130-131].

Однак усе назване могло переважити внутрішні суперечності у Директорії, українському керівництві взагалі у питаннях вибору зовнішньополітичних орієнтацій. За всієї вагомості посад, які обіймали В. Винниченко та В. Чеховський, не можна сказати, що вони мали вирішальну перевагу у виробленні та здійсненні державного курсу. І справа тут не лише в тому, що уряд практично був позбавлений важелів для впливу на міжнародні справи (дехто вважає, що В. Винниченко завбачливо зосередив ці функції у своїх руках). В умовах Громадянської війни вплив військових («людини з рушницею») на всі сфери суспільного життя гігантськи зріс. Ось тут і далася взнаки позиція С. Петлюри та його військового оточення (отаманів). «Зворотним боком» прихильності до Антанти була ворожість щодо РСФРР. «Побачивши, що більшість Директорії та голова Ради Міністрів рішуче беруться до миру з

більшовиками й навіть для цього послали спеціальну місію, балбочанівці (П. Балбочан – один із отаманів – *В. С.*) й петлюрівці починають робити всякі заходи, щоб цей мир зірвати», – зазначав В. Винниченко [Винниченко, 1920d, Ч. ІІІ, с. 226].

Глава Директорії вважав, що для досягнення своєї мети отамани були готові на все, а сам П. Балбочан, окрім численних дезінформацій про масштаби військових акцій з боку Радянської Росії, вдався до зрадницьких дій, щоб вплинути на керівництво УНР. Саме він послав до Києва кількох офіцерів та соціал-демократа С. Тимошенка з вимогою негайного оголошення війни Росії. С. Петлюра разом із С. Тимошенком з'явилися до Директорії «й майже з кулаками, з риданням у голосі, з побілілими тремтячими губами (С. Тимошенко) вимагають у неї проголошення війни Російській Совітській Республіці.

Для чого?! Адже ми фактично воюємо із нею. Бийтеся, воюйте, навіщо ж оголошувати війну, коли ми хочемо миритись, коли послано делегацію для того?» [Винниченко, 1920d, Ч. ІІІ, с. 227].

Аргументація посланців отаманів була у чомусь штучною, надуманою: «...Без сповіщення війни козаки не можуть битися. Вони не знають, чи російські большовики вороги нам чи приятелі. Це мовчання Директорії ослабляє дух наших військ, спиняє їхній запал і надає сміливості й жорсткості большевикам. Чи знає Директорія, які страхіття там робляться. Чи знає вона, що вона робить злочинство супроти нашої державности, не сповіщаючи війни? Мирова делегація? А яка гарантія, що большевики хочуть миритись, що це не з їхнього боку хитрість, щоб послабити дух наших військ? Чом вони перемир'я не пропонують, а тільки переговори?» [Винниченко, 1920d, Ч. ІІІ, с. 227-228].

Не варто зупинятися на подібній «дипломатії, шитій чорними нитками» (принципові моменти старанно замовчуються за всілякого роздмухування другорядних, похідних). Справжнє призначення наведених пасажів стає зрозумілим, коли, зрештою, висувається, ніби «між іншим» теза: «Крім того (підкреслено мною – *В. С.*): ми не маємо зброї, амуніції. Антанта нам може продати (а може й ні? – *В. С.*). Але вона хоче мати гарантію, що ми не

большевики, що ми тою зброєю не будемо її саму бити. Отже оповіщенням війни ми покажемо, що нам зброя потрібна проти російських імперіалістів» [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 228].

Чи слід пояснювати, що сутність вкладеного в слова « крім того» значно перевищує наведену вище словотворчість? Хіба що виникають природні питання, звідки відомо було про гарантії, яких вимагала Антанта, кому вона їх адресувала? Адже у «Відродженні нації» та й пізніше В. Винниченко неодноразово категорично стверджував, що офіційних переговорів Директорії з представниками Антанти аж до його відставки 10 лютого 1919 р. не було. Були ж персональні акції правих елементів, серед них – отамана П. Балбочана, послужлива телеграма якого до військового командування інтервенціоністським корпусом дала підстави РНК звинуватити українську владу в запроданстві [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 210-211].

На підтвердження своєї щирості В. Винниченко наводить навіть витяг із власного щоденника: «30.1.19. Есери страшенно заклопотані новою «авантюрою» Директорії. Перша авантюра було повстання. Тоді вони хапали нас за поли, кричали на гвалт і вимагали від Нац. Союзу, щоб він заборонив нам всякі збройні виступи проти гетьмана. Тепер вони гвалтують, що ми робимо виступ проти буржуазії. Ці кабінетно-газетні люди люблять уважати себе за мудрих, розважних політиків.

Учора вони (лідер партії есерів Мацієвич) пропонували мені вступити в союз з Антантою, внаслідок чого допустити по Україні “невеличкі” антантські гарнізони та виплатити поміщикам за землю. Мої нерви до того пошарпані людською гидотою, що я вже не міг з цими спасителями України говорити спокійно й мало не вигнав їх з кабінету» [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 211-212].

Насправді, коли Директорія перебувала у Вінниці ще вперше (на початку грудня 1918 р.), то від імені С. Петлюри П. Балбочан вступив у контакт із французами. Звичайно, для налагодження відносин важливою умовою було недопущення примирення з Радянською Росією [Мазепа, 1942, Т. 1, с. 66-68]. Переговори емісарів Директорії з представниками Антанти І. Мазепа назвав

«одеською авантюрою» і покладав відповідальність за них не лише на французького консула Е. Енно, який до того ж не мав офіційних повноважень, а й на С. Петлюру, який про це знав, проте намагався домогтися свого за будь-яку ціну, навіть заплющуючи очі на неналежну поведінку партнерів [Мазепа, 1942, Т. 1, с. 66-68].

Повертаючись до здійсненого отаманами тиску на Директорію, треба звернути увагу на те, що «дипломатичними аргументами» справа не обмежилася. С. Петлюра та С. Тимошенко вдалися до неприкритого шантажу, заявивши: «Коли Директорія не оповістить війни (РСФРР – *В. С.*), то представники харківського фронту заявляють, що складають з себе всяку відповідальність за той фронт і не ручаються, що через два-три тижні під Київом не будуть китайські війська» [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 228].

Згаданій перспективі отамани все одно не завадили б (що підтвердять найближчі події). Однак наведена загроза дуже характерна для розуміння внутрішніх відносин у Директорії, де В. Винниченко, як неодноразово траплялося у його долі, опинився у повній ізоляції. І «не маючи не те що фактичної влади, – наголошує він, – але навіть точних відомостей про стан справи, отже не маючи змоги взяти на себе одного всю відповідальність за одкинення так жагуче й настійно поставленого головним отаманом і військовими знавцями домагання, мусів згодитись і він на офіціальне оповіщення фактично вже веденої війни. Все одно оповіщено чи не оповіщено, а коли делегація заключить мир, то війну буде спинено» [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 228-229].

***

Війну РСФРР офіційно було оголошено 16 січня 1919 р. І лише наступного дня відбулася перша зустріч Надзвичайної дипломатичної місії УНР (С. Мазуренка, М. Полоза, Ю. Ярослава) із російською делегацією. Привертає увагу солідний склад московських представників. Окрім наркома закордонних справ Г. Чичеріна, його заступника – Л. Карахана у переговорах взяв участь і надалі весь час був ключовою фігурою Д. Мануїльський, який у 1918 р. став «фахівцем» з українського питання. У засіданнях надалі

постійну участь брали представники Вищої ради народного господарства В. Менжинський та Л. Красін, а також офіційний представник РНК, комісаріату у справах національностей, О. Каменський. Здається, це була не бюрократична показуха, а спроба наголосити на важливості зустрічі, бажання оперативно вийти на розв'язання міждержавних проблем, зокрема досягнення повноцінного договору, який би охоплював якомога ширший спектр відносин – від політичних та військових до економічно-господарських.

Щоправда, первісну пропозицію радянської сторони розглядати зустріч як нараду представників керівних політичних партій в урядах двох республік (РКП(б) та УСДРП) було відхилено С. Мазуренком. Водночас було досягнуто згоди про те, що переговори матимуть урядовий, державний статус [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 31-32].

В основу переговорів місія УНР висунула положення:

1) визнання повного нейтралітету суверенної УНР;

2) повне невтручання уряду РСФРР у внутрішні справи України;

3) точне визначення ставлення Радянської Росії до повстанських військ, які оперують в Україні;

4) УНР зобов'язується, що не допустить на своїй території військових частин та перекидання військ, ворожих Радянській Росії, по територіях України [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 33-34].

В оголошених представником УПСР М. Полозом побажаннях на засіданні 19 січня зазначені пункти були дещо конкретизовані та доповнені вимогами:

- уряд РСФРР зобов'язується негайно відкликати з України всі свої війська;

- РНК РСФРР бере на себе роль мирного посередника між урядом УНР та Тимчасовим робітничо-селянським урядом України;

- уряд УНР вживе найрішучіших військових заходів щодо очищення території України від банд Краснова та донських козаків;

- уряд УНР заявляє про намір відразу після припинення Громадянської війни нарівні з іншими соціалістичними партіями

легалізувати КП(б)У (згідно з умовами Брестського миру між РСФРР і Центральними державами, діяльність місцевих більшовиків припинялася – *В. С.*), надати їй свободу пропаганди своєї ідеології в рамках парламентської боротьби;

- уряд УНР пропонує уряду РСФРР негайно відновити консульські установи та налагодити товарообмін на умовах, «вироблених мирною конференцією Шелухина-Раковського» [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 39-40]. (Очевидно, під останнім мався на увазі «Договір між Українською Державою та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою» від 12 червня 1918 р. (прелімінарний договір – *В. С.*) [*Мирні переговори*…, 1999, с. 299-301].

Кваліфіковано побудувавши тактику поведінки на переговорах, Д. Мануїльський та його колеги змогли спочатку вивідати всі можливі компроміси, на які здатна була піти українська сторона. Відхиливши претензії останньої, зокрема про втручання у внутрішні справи УНР за допомогою військ тощо, вони почали методично, часом гнучко, часом твердо добиватися прийняття своєї платформи.

Так, 23 січня Д. Мануїльський виклав вимогу негайного створення наступального союзу між УНР та РСФРР «на Краснова, Антанту і Кримську реакцію. Щодо внутрішньої політики, то товариш Мануїльський наполягає, щоб питання про владу в Україні було вирішено Всеукраїнським з'їздом Рад на тих самих виборчих підставах, як і в Радянській Російській республіці. Тільки на цих основах уряд Радянської Росії готовий приступити як посередник у справі примирення сторін, які борються в Україні» [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 42].

Звісно, така лінія викликала опір із боку дипломатів УНР. Заперечуючи в ході затяжних дебатів аргументацію російської сторони, С. Мазуренко рішуче вказав представникам РСФРР, «що вони, вимагаючи від уряду УНР оголошення війни Україною Антанті, Дону та Криму, встановлення диктатури пролетаріату, водночас позитивно нічого не пропонують і не дають УНР, за винятком порад, для отримання яких зовсім не було потреби

приїжджати до Москви Дипломатичній Місії» [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 43].

Хоча наведені слова не належать до шедеврів дипломатичного красномовства, українську позицію тут заявлено гранично чітко та безкомпромісно. Причин до занепокоєння додавало й те, що російські представники з кожною новою зустріччю множили інформацію про поразки Директорії та успіхи в Україні радянської влади. Не маючи достовірних відомостей щодо справжнього стану справ, українські представники почали підозрювати, що офіційна Москва свідомо затягує переговори. «Ми сидимо тут уже два тижні і до жодних певних висновків до цього часу не дійшли, – заявив С. Мазуренко на нараді 27 січня. – Нам необхідно встановити контакт взаємної довіри та негайно вирішити найважливіші питання, які не терплять відстрочки. Без цього ми не можемо продовжити спільної роботи і нашим зволіканням лише посилюємо анархію в Україні» [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 46].

І зовсім уже відкидаючи будь-які дипломатичні канони та умовності, голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР висловив упевненість, що продовження переговорів у попередньому руслі безперспективне через очевидну їхню марність. «Ми зі свого боку вносили весь час цілком певні пропозиції, а від Вас я ще жодних пропозицій не чув, – роздратовано говорив він. – Ті самі розмови, які ми вели на попередніх засіданнях, це лише вимагало від нас капітуляції. Давайте раз і назавжди відкинемо дипломатію убік (також не найкраще висловлювання для моменту, місця, змісту події – *В. С.*), і скажемо один-одному: Чого Ви хочете від нас і на що ми можемо розраховувати від Вас. Адже для того, щоб говорити про ті предмети, про які ми говорили на попередніх засіданнях, нам зовсім не потрібно було їхати сюди. Ми могли всі ці питання вирішити там, на місці з Пятаковим (голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України – *В. С.*) та його друзями» [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 46].

Українці висловили побажання перенести місце переговорів ближче до міждержавного кордону, зокрема до Харкова чи Гомеля [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 46, 48], щоб полегшити отримання інформації від державних центрів УНР.

Тут, мабуть, доречно висловити міркування щодо причин виникнення дисгармонійної ситуації на переговорах, хоча обидві сторони, здається, прагнули згоди. Принаймні представники російського уряду Д. Мануїльський, А. Каменський, В. Менжинський, Л. Красін намагалися переконати своїх візаві у тому, що вони не мають причин штучно затягувати процес домовленостей. І їм можна в цьому випадку якщо не значною, то хоча б певною мірою довіряти. Не розкриваючи причин прагнення до порозуміння, вони насправді виходили з того, що, не маючи належних збройних сил, Радянська Росія стояла перед перспективою величезних, надскладних випробувань – на допомогу її ворогам приходила наймогутніша на той час мілітарна сила у світі – Антанта. Тому виключити з кільця фронтів, яке все більше стискалося, хоча б одну ланку (Україна потенційно могла нею бути, та й, власне, вже була після 16 січня 1919 р.), а ще більше – схилити до нейтралітету, а то й краще – до сприяння – означало отримати чималу і до того ж безкровну, маловитратну перемогу.

На що могли посилатися в публічних переговорах постійно російські дипломати – це на зміну ситуації в Україні. Об'єктивне неухильне падіння авторитету, впливу влади Директорії викликало природне запитання – наскільки реальною є ця сила та як далеко слід заходити у розрахунках на взаємодію з нею? Звісно, у створенні протиантантської та протидобровольчої коаліції бачилася геополітична перспектива. Проте свої переваги могла мати і ставка на радянські, більшовицькі сили в Україні, які все більше зміцнювалися, завойовували дедалі сильніші позиції, брали під контроль нові та нові території.

Схоже, що московський центр усе ж дещо вагався чи ще тільки визначався в тому, який із двох варіантів більш прийнятний, «виграшний». А керівництво КП(б)У, Ради народних комісарів України (так було перейменовано 29 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України – *В. С.*), усвідомлюючи, що контакти з посланцями Директорії для В. Леніна, його однодумців – це не гра, не імітація ділових відносин, з підозрою та ревністю ставилися до самої ідеї, тим більше – факту переговорів. Вони

розуміли, що ЦК РКП(б), РНК РСФРР мали свою стратегію, метою та стрижнем якої було збереження, передусім, на власній території влади Рад, і що з цього погляду поведінка лідерів КП(б)У, для яких інтереси українських трудящих були головними, не в усьому збігалася із загальнопартійним, загальнорадянським курсом, «органічно вписувалася в нього», маючи цілком природні регіональні та національні відмінності. Як і в момент створення КП(б)У, організації антигетьманських повстань, створення Тимчасового робітничо-селянського уряду, знову далися взнаки розбіжності між «центром» і «місцями». Більшовицький центр натомість бажав, з одного боку, найбільш рішучої перемоги місцевих комуністичних сил в Україні, а з іншого – остерігався, що їхня боротьба може прискорити конфлікт, відкрите зіткнення зі світовими імперіалістичними силами, передбачити результат якого було дуже непросто. Принаймні – переконливих аргументів на користь досягнення переможного варіанта було небагато [Солдатенко, 2004е, с. 212-224].

Можливо тому, не маючи впевненості в будь-якій з альтернатив, російська сторона здійснила спробу залучити до переговорного процесу представників радянського уряду України, зокрема – Г. Пятакова [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 47, 57]. Останній разом із Я. Дробнісом справді прибув наприкінці січня 1919 р. до Москви, проте обидва проігнорували запрошення на нараду, оскільки, за словами Д. Мануїльського, стояли на «непримиренній позиції» [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 58]. Представник уряду РСФРР говорив, що сподівався ще переконати їх змінити думку. «Але якщо вони рішуче відмовляться взяти участь у нашій роботі, – зауважив Д. Мануїльський, – то наша партія наполягатиме на їх відкликанні. Тоді, – продовжив він, – ми викличемо з Харкова Х. Г. Раковського, якого туди послали для посилення прихильників угоди з Директорією» [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 59].

Останнє твердження було найімовірніше «дипломатичним перебільшенням», або «грою». Обставини заміни Г. Пятакова на Х. Раковського на посаді голови радянського уряду України полягали в інших, на момент здійснення згаданої трансформації, далеких за сутністю та характером процесів, ніж ті, на які посилався

спритний дипломат [Солдатенко, 2004е, с. 224-231]. Вочевидь, Д. Мануїльський звів докупи добре відому йому інформацію.

Ще в момент підготовки антигетьманського повстання Х. Раковський і Д. Мануїльський мали зустрічі з В. Винниченком, обіцяли допомогу у виступі проти П. Скоропадського. Можливо, уже тоді зародилися певні симпатії між політиками різних таборів. Мабуть, не випадково лідер Української революції описує відповідний епізод в сюжеті, хронологічно пов'язаному з більш пізніми подіями, наближеними до московських переговорів [Винниченко, 1920d, Ч. ІІІ, с. 158-159]. Не зайвим тут буде згадати, що під час візиту в Радянську Україну влітку-восени 1920 р. саме Х. Раковський і Д. Мануїльський, навряд чи випадково, виявляться головними прихильниками порозуміння з тепер уже політиком-емігрантом, і наполегливіше за інших шукатимуть шляхи його повернення на Батьківщину, залучення до будівництва соціалістичної республіки [Солдатенко, 2005с, с. 189-196].

Безперечно, володів Д. Мануїльський і достовірними даними про завершення кризи керівництва радянського уряду в Харкові, про делегування до Москви Г. Пятакова, якому не надавала доброго настрою відставка, що накладалася на категоричну непримиренність з Директорією, проти влади якої він якнайактивніше виступав і вже стільки зробив. Можна припустити, що відрядження до Москви теж було добре продумане Х. Раковським. Він не погодився на прохання одного з ключових лідерів КП(б)У поїхати на Катеринославщину, де вирувала боротьба за владу Рад (а Г. Пятаков, як завжди, рвався туди, де відбувалися найголовніші події), підписавши розпорядження про візит до Москви. Не без підстав можна гадати й про те, що поведінка Г. Пятакова в Москві була не лише виявом суб'єктивізму «лівого комуніста», а й, по суті, якщо не узгодженою в деталях, добре передбачуваною ще в Харкові [Солдатенко, 2004е, с. 230-231].

Не можна знайти в працях, присвячених Х. Раковському, тих відмінностей у ставленні до Директорії, які приписав йому Д. Мануїльський.

Тут важливо усвідомлювати, що радянська сторона мала можливості для маневру. Варіюючи пропозиції (непорушними

залишалися вимоги запровадження в Україні радянської влади та створення єдиного командування для радянських та уенерівських збройних сил), Д. Мануїльський, В. Менжинський, Б. Красін враховували швидкоплинну кон'юнктуру.

Посланці України все більше страждали від практичної ізоляції, в яку потрапили з приїздом до Москви. Їм не вдавалося зв'язатися з Директорією прямим дротом або радіотелеграфом. Вони не могли повідомити про досягнуті домовленості, отримати інструкції щодо подальших кроків, допустимих компромісів тощо. Не допомогло навіть втручання на високому, наркомівському рівні. Київ протягом тижнів абсолютно не реагував на жодні звернення [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 51, 52, 56, 59, 66].

В. Винниченко так передає сутність непередбачуваної колізії: «Але тут дивним способом одразу заглохли, зникли всякі чутки про місію С. Мазуренка. Минає тиждень, два, – ні слова від неї.

Арештували? Розстріляли?

Виявляється (це стало відомо тільки через 6-7 місяців), що й С. Мазуренко, й Н. Комісар Чічерін весь час пробували говорити з Київом по радіо й через щось Київ не хотів приймати від Москви телеграм. (Радіотелеграф був під військовою владою).

Тоді С. Мазуренко за особливою допомогою російського Уряду посилає в Київ свого кур'єра (ним був український есер Ю. Ярослав – *В. С.*) з докладом про успішність переговорів. (Такого ж змісту й радіотелеграми передавались.) Російський уряд дає кур'єрові екстренні потяги, щоб швидше доставити його до України» [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 229]. Він виїхав із Гомеля і досяг Дарниці (лівий берег Дніпра, сьогодні район Києва – *В. С.*), зайнятої на той час радянськими військами. Однак переїхати на правий берег Дніпра йому не судилося. Паровоз, у якому посланець намагався дістатися Києва, незважаючи на великий білий прапор парламентаря, посилено – «ураганно» обстрілювався артилерійським вогнем [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 59]. Звичайно, і засоби зв'язку і зброя перебували під контролем військових, якими керував С. Петлюра. «Не будучи навіть отаманом, – наголошує голова Директорії, – можна зрозуміти, що окремий паровоз та ще під білим

прапором не може загрожувати фронтові й його можна підпустити до себе без усякого риску й страху за військову справу. Отже значить, що його не підпускали не через це? А через що?

Це знала тільки отаманська влада» [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 229-230].

Тут В. Винниченко має на увазі режим отаманщини, що запанував в УНР з ініціативи й зусиллями С. Петлюри. Він означав підпорядкування військовій владі всіх інших інститутів і функцій держави [Солдатенко, 2016b, с. 46-60].

Порівнюючи всю історію з домаганнями С. Петлюри про оголошення війни РСФРР, з отаманськими перешкодами у здійсненні дипломатичної місії до Москви, глава Директорії дійшов важливих, проте дуже невтішних висновків. Пригадавши, що офіційне оголошення війни північному сусідові було зроблено 16 січня 1919 р., В. Винниченко продовжує: «А 1 лютого, се-б-то як раз через обіцяних отаманами два тижні, повстанські українські війська, підпоможені регулярними російськими військами, були вже під Києвом. Оголошення війни не підняло духу. Отаманам важно було вибити те оповіщення війни не з військових мотивів, а з політичних. Оповіщаючи війну, вони були більш певні, що до миру не прийде, а, значить, не буде радянської, справді народньої влади, яка не потерпить сваволі й усіх гидот отаманів.

Таким чином ці дві сили, – пятаковщина й отаманщина, – досягли свого: одна потягла Раду Народних Комісарів у руський націоналізм та імперіалізм, а друга потягла Директорію в контр-революцію й у жорстокі лапи антантського імперіалізму» [Винниченко, 1920 d, Ч. III, с. 230].

Висновок багатоаспектний, досить категоричний, очевидно, не у всіх складових безперечний. Однак у сенсі розуміння сюжету, що розглядається, важко не погодитися з тим, що за відтворених обставин досягти загального позитивного результату в Москві було навряд чи можливо.

Отже, виходячи з об'єктивного стану справ, насамперед усвідомлення того, що оволодіння червоними Києвом було справою найближчих днів, С. Мазуренко та М. Полоз 1 лютого 1919 р.

запропонували оголосити перемир'я на фронті як передумову продовження переговорів про мир [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 59].

А на наступному засіданні, 4 лютого, було погоджено текст документа, який телеграмою вирішили відправити в Україну – урядам УНР та УРСР. Його зміст зводився до такого:

Уряд РСФРР погоджується виступити у ролі посередника між двома урядами, які ведуть боротьбу в Україні, за таких умов:

- Визнання Директорією принципу влади Рад України.

- Визнання нейтралітету України з активним його захистом проти будь-якого іноземного втручання, яке порушує цей нейтралітет.

- Спільна боротьба проти контрреволюції.

- Перемир'я на час мирних переговорів [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 60-61].

Навколо цього документа в історіографії «ламалося немало списів». Причиною стали сюжети, що належать до проблеми, в їх відтворенні через чотири десятиліття В. Винниченком. Колишній голова Директорії у «Заповіті борцям за визволення» стверджував, що «після довгих і гарячих дебатів у Центральному Комітеті й Політбюро РКП Ленінові вдалося перемогти противників миру з Україною і схилити більшість керівних органів компартії прийняти наші умови. Самостійність і незалежність України була офіційно визнана в відповідній резолюції й мирний договір підписано з боку Росії головою совєтського уряду В. Леніним та Наркомом закордонних справ Чичеріним, а з боку Української Держави – головою української делегації – Семеном Мазуренком» [Винниченко, 1991, с. 34].

Можливо, з роками В. Винниченко просто призабув деталі та прифантазував деякі моменти, які видаються неправдоподібними. Наведену вище домовленість, яку телеграфно було відправлено в Україну, він видає за підписаний договір. І хоча В. Винниченко переконує, що у 1920 р. під час звіту йому в Москві С. Мазуренко доповідав «про підписаний договір», що цей факт офіційно підтверджували і Г. Чичерін та члени Політбюро [Винниченко, 1991, с. 34], тексту договору (будь-якого його варіанта, крім вищенаведеного тексту телеграми), дотепер ніхто не бачив. Це тим

більше дивно, що В. Винниченко стверджує, нібито документ підписали В. Ленін, Г. Чичерін і С. Мазуренко.

Цілеспрямовані зусилля автора цього дослідження свого часу (кінець 80-х – початок 90-х рр. минулого століття) знайти сліди названого договору у московських архівах успіху не принесли. Не виявлено його і в українських документальних сховищах. Не наводять бодай якихось даних про нього й інші учасники тогочасних подій, пізніші історики.

У біохроніці В. Леніна відповідного факту також не зафіксовано. Та й навряд чи він взагалі міг мати місце. Хоча в революційний час не цілком дотримувалися правових, дипломатичних канонів, видається дуже малоймовірним, щоб радянська сторона пішла на таку вражаючу «протокольну» асиметрію: погодитися поставити під надважливим державним документом підписи глави уряду держави та глави надзвичайної місії, просто не наділеного відповідними повноваженнями. Останнє підтверджується як документом, виданим С. Мазуренкові, так і його неодноразовими посиланнями на те, що він не має можливості продовжувати переговори, не знаючи, що йому за конкретних обставин може дозволити офіційний Київ. Зокрема, погоджуючись на відправку в Україну телеграми з досягнутими умовами, С. Мазуренко попросив В. Менжинського «передати офіційну заяву Російському Радянському Уряду про те, що він, Мазуренко, не має повноважень Директорії вести переговори з урядом Раковського-Пятакова і що після падіння Києва він, Мазуренко, складає з себе відповідальність за можливість виконання вищевказаного повноваження. Т. Мазуренко заявляє, що Місія УНР просить призупинити подальші переговори аж до отримання директив від свого Уряду» [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 61].

Що ж до В. Леніна, то не лише невідомо про його пряму причетність до переговорів, підготовку підсумкового документа, а й до боротьби, яка начебто мала місце в Політбюро ЦК РКП(б) щодо українських проблем. Знов-таки відомо лише про те, що лідери КП(б)У та радянського уряду України виявляли певну незгоду з лінією поведінки офіційної Москви, допускали навіть

часом непослух, який детермінувався логікою розвитку подій в Україні. Тож і тут В. Винниченко, очевидно, дещо зміщував акценти.

Не все точно і з передачею того, як і чому договір не потрапив до Директорії. За версією В. Винниченка, С. Мазуренко передав текст документа телеграфом до Києва і «попрохав ратифікації Директорією цього великого акту. Його повідомлення прийняв С. Петлюра, який завідував військовим телеграфом, але Директорії про це не повідомив і ратифікації договору, розуміється, не сталося. С. Мазуренко кілька разів домагався відповіді, але не міг дістати її. Він хотів вернутись на Україну, щоб особисто привести укладений договір, але з наказу Головного Отамана С. Петлюри його на кордоні не було пущено в Україну. І, таким чином, цей величезної ваги акт для нашої державності було сховано від українства і вся дальша боротьба за неї пішла таким нещасливим для нас напрямом. Москва, не діждавшись ратифікації мирного пакту, зважаючи мовчання Директорії за небажання миру, відновила воєнні дії, зайняла Київ, натиснула на розбиту українську армію і витіснила її за межі України до Польщі» [Винниченко, 1991, с. 34].

До того ж колишній глава Директорії додає, що він дізнався пізніше, чому залишений петлюрівськими військами Київ «понад тиждень» не займався червоними, що це було зроблено за наказом Москви «не порушувати перемир'я, ждати кінця мирових переговорів» [Винниченко, 1991, с. 35].

Знову багато моментів не відповідають дійсності (особиста подорож С. Мазуренка до Києва, хоча він не відлучався з Москви), або не можуть бути підтверджені (вчинки С. Петлюри, накази Москви). Є й хронологічні розбіжності: готова угода не могла ні передаватися телеграмою для ратифікації до Києва, ні бути відправленою з посланцем, оскільки її фізично просто не існувало до 4 лютого 1919 р.

Немає жодних прямих відомостей про дотичність до згаданих деталей розвитку тогочасних подій С. Петлюри, хоча на основі доволі поширених тоді усних інформацій його, вочевидь, не зовсім безпідставно, підозрюють в протидії мирним зусиллям на радянській (московській) траєкторії й інші історики. Дозволяє подібним

чином думати і комплекс аргументів, заснованих на конкретних і загальних діях політичного і державного діяча. Сам Головний отаман жодного разу щодо цього не обмовився. Втім, це стосується і добре всім відомих «альтернативних» переговорів з командуванням антантського експедиційного корпусу, які таємно, «за спиною» В. Винниченка паралельно велися за ініціативою С. Петлюри в Одесі і Бірзулі [Солдатенко, 2010а, Т. ІІІ, с. 103-113].

Не хочеться вважати В. Винниченка політично наївною особистістю або ж висувати обвинувачення у свідомій, прагматичній фальсифікації подій, проте деякі його твердження зрозуміти, пояснити непросто. Так, скажімо, він і надалі рішуче наполягав на тому, що підписаний між посланцем УНР та керівництвом РСФРР у лютому 1919 р. договір, стрижнем якого було визнання незалежності України, не просто існував, а й оцінювався В. Леніним, його прихильниками влітку 1920 р. як реально чинний документ. А потім і його, В. Винниченка, візит, переговори з партійно-радянським керівництвом Росії ніби були прямим результатом визнання ЦК РКП(б), РНК РСФРР договору з Директорією (це тоді, коли практично на всій території України була Радянська влада).

Власну ж незговірливість, або принциповість, прагнення отримати реальні важелі для українізації республіки В. Винниченко розцінював як привід, яким скористалися Л. Троцький, його прихильники, здобувши перемогу над поміркованою щодо України позицією В. Леніна, дезавуювавши досягнуті в лютому 1919 р. українсько-російські домовленості [Винниченко, 1991, с. 35-36]. Залишається сподіватися, що невідкриті поки що документи (можливо вони існують) дозволять з більшою впевненістю судити про важливі сюжети з праць В. Винниченка.

Проте варто повернутися до подій, пов’язаних із діяльністю місії С. Мазуренка, та звернути увагу на такі моменти.

На згаданому засіданні перемовників 4 лютого 1919 р. В. Менжинський від імені російської делегації заявив про згоду перенести подальшу роботу до Харкова та пообіцяв негайно довести зміст домовленостей «до відома Директорії та уряду Раковського-Пятакова» [Симоненко та Реєнт, 1966, с. 61].

Невідомо, чи дійшов документ у московському варіанті до Вінниці, а якщо й дійшов, то чи потрапив до рук голови Директорії. Достеменно відомо, що зі змістом угоди, доповненої харківським РНК та підписаною Х. Раковським, зміг першим ознайомитися член Директорії Ф. Швець 10 лютого 1919 р. [Солдатенко, 2010а, Т. ІІІ, с. 99].

У переданому з Харкова документі відразу повідомлялося про домовленість з Директорією на посередництво РНК РСФРР у переговорах на досягнутих у Москві підставах: «Українське Робітничо-Селянське Правительство прийняло братське посередництво Російського Совєтського Правительства щодо порозуміння з Директорією [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 67] при умові визнання таких принципів:

1) Директорія визнає совєтську владу в Україні;

2) сувора невтральність України з активною обороною проти військ Антанти, Денікіна, Краснова і Поляків;

3) спільна боротьба проти контрреволюції.

Ця підстава була прийнята Вашою надзвичайною місією під проводом т. Мазуренка і її Російське Совєтське Правительство передало шляхом радіо, як нам, так і Директорії. Ми вже заявили згоду на прийняття цієї платформи, а також на перенесення переговорів до Харкова з проханням передати Вашій надзвичайній місії в Москві, що вона на території Української Совєтської Республіки користуватиметься всіма гарантіями дипломатичної незайманості та можливістю підтримувати зв'язок із Директорією» [Стахів, 1993, с. 51].

Далі в документі містилася оцінка тих процесів, останніх подій, які, з погляду радянського уряду України, мали бути враховані при підході до надісланої угоди: «Здобуття Києва українськими регулярними совєтськими військами, перехід на бік совєтської влади відділів (отамана) Григорієва і інших військових республіканських сил, загальне повстання по всій ще не визволеній Україні під гаслом совєтсьської влади, очевидно, доводять, що робітники і селяни України рішуче стоять на боці совєтської влади. Ми переконані, що перед цим переконливим фактом Ви будете уважати дальший пролив крови безцільним і безкорисним. Подальший спротив наших (має бути: Ваших – *В. С.*) військ тільки

затягає громадянську війну та улегшує завдання імперіалістів, які захопили частину української території не тільки на побережжі Чорного моря, але і в Бессарабії та на Буковині, збільшуючи економічну руїну, розвалюючи транспорт і затримуючи справу відновлення економічних сил соціялістичного будівництва в Україні» [Стахів, 1993, с. 51-52].

Закінчувалася телеграма пропозиціями-запевненнями, які виходили безпосередньо від РНК України: «Тому ми пропонуємо з нашого боку продовжувати переговори, розпочаті в Москві, тепер у Харкові на підставі визнання совєтської влади, конкретна організація якої має бути завданням Третього Українського З'їзду Совєтів. З нашого боку потверджуємо гарантію повної незайманості Вашої делегації, якщо Директорія признає Тимчасове Робітничо-Селянське Правительство в Україні; одночасно зобов'язуємося забезпечити повну особисту безпеку членів Уряду Директорії, а також вільну діяльність партій, що входять до нього. Предсідник Тимчасового Робітничо-Селянського Правительства України, комісар для зовнішніх справ Раковський» [Стахів, 1993, с. 52].

Ознайомлений із посланням Х. Раковського В. Винниченко, який уже залишав на вимогу представників Антанти свою посаду в Директорії (щоправда, офіційно – тимчасово, до наступної сесії Трудового конгресу України [Винниченко, 1991, с. 39-40]), відреагував дуже бурхливо. Особливо його обурили слова голови РНК про гарантії, які будуть надані членам уряду УНР на власній, українській землі. Можливо, через емоції, котрі переповнювали В. Винниченка, який насправді потрапив у відчайдушну ситуацію, він і не помітив, що, крім положень, які приписали в Харкові, в основі все ж таки був той документ, на який місія С. Мазуренка погодилася в Москві [Солдатенко, 2005с, с. 120-125].

Якщо телеграму Х. Раковського з гнівом відкинув В. Винниченко, то, звичайно, ще більш неприйнятною вона виявилася для С. Петлюри, його прихильників-отаманів, які від самого початку були проти будь-яких контактів та домовленостей із Москвою [Солдатенко, 2007а, с. 277-281].

Посольство С. Мазуренка залишалося ще деякий час у столиці РСФРР. Телеграма про його відкликання 5 лютого 1919 р. була

одразу дезавуйована [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 62-63]. Керівник надзвичайного посольства, можливо не знаючи про реакцію з Вінниці, 19 лютого 1919 р. повідомляв Директорії про від'їзд в Україну посланців РНК РСФРР В. Менжинського та Бельгова, а також секретаря місії Ю. Ярослава для звіту про перебіг переговорів [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 64-65]. При цьому С. Мазуренко знайшов потрібним наголосити: «Місія, підтверджуючи надзвичайно сприятливу ситуацію для здійснення влади Українських робітничо-селянських рад, настійно радить прийняти посередництво Ради Народних Комісарів» [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 65].

23 лютого голова Надзвичайної місії до РСФРР надіслав міністру закордонних справ УНР звіт про свою роботу, лейтмотив якого полягав у необхідності продовження мирних зусиль: «Українська Дипломатична Місія в Москві має честь повідомити Вам, що сучасний мент Місія признає найкращим для переговорів з Російсько-Харківським урядом про ліквідацію гражданської боротьби в Україні.

За останні часи Російський Совнарком приймає всі заходи, щоб установити мир со всіма Державами, включно із Україною. Небезпека внутрішніх справ: голод, хворості, безнадійне становище торгу і промисловості, а також і транспорту примушує Совнарком ітти на всілякі заходи з Державами, щоб тільки захистити завоювання революції від реакції правих сил. Цей погляд суспільної боротьби проти правих сил реакції тепер об'єднує тут всі соціалістичні партії, котрі закликають до згоди і Директорію, як владу на Україні дійсно соціалістичну і демократичну. Всі щиро бажають, щоб наш уряд знов не припустився помилок і не накликав на себе, а також і на всю останню Росію великого лиха закликом чужоземних сил на Україну» [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 68].

Серед інших аргументів С. Мазуренко виділив прибуття до Москви представників II Інтернаціоналу («бернської соціалістичної конференції») та заплановану на Принцевих островах міжнародну конференцію за участю всіх сил, що воювали на теренах колишньої Російської імперії. Раднарком РСФРР був дуже зацікавлений у тому, щоб не лише демонструвати свою миролюбність, а й доводити

її світовому загалу реальними справами. Тому, на думку С. Мазуренка, – «за нашу Місію від незалежної України вони зараз ухватились обома руками, щоби показати Європі, що більшовики не вороги дійсної демократії і не насилують самовизначення націй.

Народний Комісар Чичерін дуже захвилювався, як почув, що Місія хоче од'їздить до Гомеля, щоб там чекать директив від свого уряду. Він упросив Місію не покидать Москви, а навпаки: знову прохати Директорію почати мирові переговори, щоб найскоріше ліквідувать війну на Україні. За згодою з Наркомом Чичеріним Місія і послала Вам свої послідні радіо від 19 та 20 лютого.

З свого боку зараз Місія одноголосно признала, що престиж незалежної Української Народної Республіки власне диктує, щоб ні в якому разі зв'язки з Совітською Росією не поривать. Місія своїм перебуванням тут скаже делегатам Європи, що Україна є дійсно суверенна демократична і соціалістична республіка. Місія прохає уряд і Директорію вірити, що вона приложить всі свої сили, щоб найліпше користувати міжнародну ситуацію і захистити права вільної незалежної України» [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 69].

Відповіді на свої послання С. Мазуренко не отримав. Водночас надійшли розпорядження Директорії про призначення С. Мазуренка керівником дипломатичної місії у Скандинавії. У місію було включено і Ю. Ярослава [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 69-70]. Всім її учасникам російська сторона забезпечила повне сприяння виконанню доручення уряду УНР [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 71-78].

Так, доклавши чимало зусиль для розв'язання надскладної проблеми, посланці України змушені були примиритися з тим, що це, зрештою, виявилося нікому не потрібним. Уже за кілька місяців С. Мазуренко у листі до міністра закордонних справ УНР лапідарно передав усю історію здійснення місії до Москви. Через дипломатично-стриманий, по суті, бюрократично-чиновницький тон проглядається почуття жалю за втрачені можливості, нереалізовану альтернативу, які могли б серйозно вплинути на долю України, надати її народу зовсім іншого вектора розвитку. С. Мазуренко констатував: «Російська Совітська влада, як відомо, є влада партії комуністів, котра цілком проваде диктатуру пролетаріата. Лідер партії і Голова

совітського Уряду – Володимир Ульянов-Ленін добре розуміє, що диктатурою одного лише Російського пролетаріату не збудуєш комуністичну Державу. Він шукає союзників як у себе, наприклад серед селянства, так і за кордоном. Але до сієї «соглашательської» політики Леніна вороже відносяться інші конкуренти за лідерство в партії. Троцький і Сталін в Росії, Пятаков і Бубнов в Україні не раз провалювали на колегіальних зборах комуністів всі більш-менш помірковані пропозиції головного лідера. Що торкається відносин інших комуністичних лідерів до України і до Директорії, то соглашательська політика Леніна знайти порозуміння і згоду з Директорією, спочатку мала між ними успіх. В січні цього року для переговорів з Надзвичайною Місією від Директорії Леніним і Чичеріним була призначена Комісія із комуністів, виключно прихильних до згоди з Директорією: Менжинський, Каменський, Карахан, Бельгов і найбільш прихильний до нас і впливовий комуніст Красін на чолі з головою Комісії Д. З. Мануїльським. Праця нашої Місії з сією колегією уже через півтора тижня дала головні порозуміння в загальних рисах згоди, але на жаль всі заходи Місії повідомить по радіо Директорію про нашу угоду не мали успіху. Ні радіо Місії наприкінці січня Директорією в Києві не приймались, ні потяг з дипломатичним кур'єром Місії не був пропущений нашим військом біля Дарниці. Тільки радіо Чичеріна уже в початку лютого дойшло до Директорії в Вінницю і я одержав наказ зоставатися при Совітському Уряді. Через місяць новим радіо Директорія дала мені наказ покинути Росію та переїхати до складу нашої Місії у Скандинавії» [Симоненко та Реєнт, 1996, с. 79].

У наведеному уривку з листа привертає увагу характеристика особистісних позицій керівництва Радянської Росії. Здається, С. Мазуренко зробив це не випадково. Він «підказував»: за бажання можна було скористатися індивідуальними орієнтаціями, поглядами провідих політиків і дипломатів РСФРР на благо України...

***

На основі вищевикладеного, враховуючи, звісно, й негативний кінцевий результат відтвореного досвіду досягнення бажаного результату, як видається, можна дійти деяких важливих, певною

мірою і актуальних для сьогодення висновків (звісно, уникаючи суб'єктивних, ангажованих підходів, мова усе ж може йти про оцінки, узагальнення, міркування, так би мовити, з українського боку).

- На початок 1919 р. ситуація у стосунках між Українською Народною Республікою і Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою під тиском переважно несприятливих зовнішніх чинників склалася таким чином, що об'єктивно обидві сторони були зацікавлені в пошуку встановлення мирних варіантів співіснування.
- У відповідь на запрошення дипломатичних служб РСФРР провід УНР знайшов за доцільне відправити до Москви Надзвичайне посольство на чолі з авторитетним громадським діячем, одним із лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії С. Мазуренком. Головна мета – налагодити мирні стосунки.
- Поставившись до справи з усією серйозністю, дипломати, інші високі функціонери Радянської Росії прагнули якомога більшого ефекту, постаралися повною мірою скористатися зі скрутного становища Директорії, з очевидної тенденції неухильного послаблення її влади, стрімкої втрати контролю над українськими територіями, де відновлювалися радянські порядки.
- Незважаючи на несприятливі обставини, посланці УНР твердо стояли на своєму, не відступили від визначених у Києві висхідних позицій, у порівняно нетривалий строк усе ж спромоглися досягти певного прогресу у відстоюванні національно-державних інтересів, виробленні взаємоприйнятної платформи.
- Переведення в суспільну практику досягнутих домовленостей було зірвано відсутністю єдності в політичному проводі УНР, акціями прихильників табору, який володів реальною військовою силою і спрямував її на зрив мирної угоди з РСФРР.
- Вважаючи, що все залежить від офіційної Москви, керівництво Директорії дистанціювалося від можливостей пошуку компромісів з Комуністичною партією (більшовиків) України, іншими внутрішніми «лівими» силами, які скеровували процес відновлення в регіоні влади Рад.
- У підсумку, загалом можливий шанс для взаєморозуміння було безповоротно втрачено.

17. Отаманщина та її гримаси

Останнім часом почастішали розмови про політичні режими. Природний поштовх дає життя, а науковці прагнуть оперативно реагувати на зміни швидкоплинної кон'юнктури, за можливості теоретично пояснювати, обґрунтовувати феномени, породжувані суспільними процесами. Логічні при цьому звернення до історичного досвіду – там можна віднайти чимало схожих із сучасними ситуацій, підмітити об'єктивні загальносоціологічні тенденції, оцінити результати, вже апробовані практикою, а відтак – значимі, здатні пролити певне світло і на деякі непрості проблеми сьогодення, спрогнозувати перспективу.

Надзвичайно цікавим, водночас дуже неоднозначним (і в своїх реаліях і в пізніших їх інтерпретаціях) постає режим отаманщини (в деяких транскрипціях – «отаманії») в Українській Народній Республіці 1919 р.

Автору даної публікації не раз доводилося звертатися до стану історіографічного освоєння доволі складного питання, висловлювати міркування щодо його вивчення й оцінок як, здебільшого, в узагальнюючих творах [Солдатенко, 1999d, с. 68-85; Солдатенко, 2004d, с. 237-305; Солдатенко, 2005b, с. 87-151; Солдатенко, 2006a, с. 453-465; Солдатенко, 2007d, с. 5-24], так і в працях окремих учасників подій, істориків, мемуаристів, починаючи з перших післяреволюційних десятиліть – В. Винниченка, Д. Дорошенка, П. Христюка, М. Шаповала, І. Мазепи та ін. [Солдатенко, 1997, с. 3-26, 258-360; Солдатенко, 1999a, с. 14-66, 693-767], практично, до сьогодення, особливо ж оприлюднених в останні два з половиною десятиліття [Солдатенко, 2007a, с. 302-377; Солдатенко, 2010a, с. 126-210; Солдатенко, 2011a, с. 259-308; Солдатенко, 2012a, с. 128-148; Солдатенко, 2012d, с. 279-301; Солдатенко, 2020e, с. 381-393; Солдатенко, 2024, с. 192-207]. В поле зору потрапили, як гадається, всі скільки-небуть змістовні, політичні, значимі, сутнісні, аргументовані оцінки напрацювань таких авторів, як М. Попович, Ю. Шаповал, В. Капелюшний, С. Литвин, Ю. Митрофаненко, Р. Коваль, В. Сергійчук, В. Савченко, Р. Симоненко та ін.

Вищезгадане, як видається, дає достатню підставу, спираючись на попередні студії (до яких, природно, можна переадресувати всіх зацікавлених), абстрагуватися від історіографічно-дискутивних моментів (хоча через причетність до формування й функціонування режиму отаманщини С. Петлюри суперечки не вщухають [Сорокин, 2015, с. 153; Шубин, 2015, с. 292, 295-296, 301, 304-305], а полеміка далеко не завжди відповідає науковим критеріям), зосередитися безпосередньо і винятково на репрезентації авторської позиції щодо історичного явища у найголовніших його проявах, контурах, параметрах і спробувати зробити це в максимально системно закумульованому варіанті.

Сам термін увійшов у політичний лексикон уже в ході подій, у 1919 р. Ним широко оперували перші історики Української революції – В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал та інші. Узагальнюючи їх спостереження і висновки, як і міркування пізніших дослідників, є надійні підстави таким чином окреслити параметри непростого суспільного феномену. Отаманщина – це домінування в реальному житті Української Народної Республіки, в управлінні всіма її процесами, включаючи політичні, державотворчі, економічні, військового начала, аж до його практичної абсолютизації, підміни військовою владою будь-яких і, зрештою – всіх інших регуляторів суспільних відносин і процесів. Чи не найрельєфніше цей український феномен виявився в непокорі армійських командирів різних рангів державному проводові, перманентних виступах проти нього, практиці регіонального сепаратизму, супроводжуваної військовим терором, єврейськими погромами й т. ін. Отаманщина в історичному сенсі стала злим фатумом усієї національної державної організації (й навіть ширше – самої національно-визвольної революції), оскільки зірвала плани будівництва Республіки Трудового Народу, підтримані провідними українськими партіями (переважною частиною тогочасного політикуму), Трудовим конгресом України (у певному наближенні – «видання» Установчих зборів – ідеалу українства всієї революційної доби).

Отаманщина як сутність режиму Директорії, як визначальна й найприкметніша його риса сформувалася поволі. Її витоки легко

віднаходяться ще в часи антигетьманського повстання, коли центральними політичними фігурами стали ті, хто спрямовував військові дії. Це був, як відомо, Головний отаман і когорта військових керівників різних рангів, які йому підпорядковувались. Останні дивилися на С. Петлюру як на ключову постать у поваленні гетьманської влади й її заміни на республіканську. А Головний отаман, дедалі проймаючись вірою у свою месіанську роль, намагався забезпечити побільше переваг у реальній владі підлеглим йому отаманам.

Фактичне формування режиму отаманщини почалося ще в ході антигетьманського повстання. Уже в зверненні Головної команди Українських республіканських військ, очолюваної С. Петлюрою, від 16 листопада 1918 р було накреслено хоч і не дуже чітку, однак стратегічно ясну програму дій повалення гетьманату, відновлення УНР, повернення до законодавства Центральної Ради [Петлюра, 2006, с. 200-204]. Яким же чином забезпечити бажаний результат, у документі нічого, крім природних репресивних заходів щодо керівництва попереднього ладу та тих, хто його підтримував, не говорилося. А ось в наказі Штабу революційних військ УНР щодо перебирання влади від гетьманського режиму від 24 листопада 1918 р. після повторення положень попереднього документа йшлося і про механізми реалізації переходу влади, і закріплення її в нових руках.

Закликаючи до повсюдної організації військових частин, наказ визначав: «Команду над народнім військом беруть в свої руки в кожному повіті (тут і далі підкреслено мною – *В. С.*) найстарші чином військові старшини української народности» [Петлюра, 2006, с. 210]. Ось ці командири й одержали звання отаманів. До слова, наказ офіційно підписали відразу два отамани: Головний отаман С. Петлюра і Начальник штабу отаман О. Осецький.

Два начальні отамани наказували: «Всім отаманам брати владу в свої руки, при чому, по-перше: владу взяти військову, адміністративну, судову; і останні дві до того часу, поки Директорія не призначить відповідних особ; друге: всіх зрадників Українському Народові арештувати та поступати з ними по закону військовому; третє: не допускати заколоту та запобігати тому

негайними воєнними розправами на місці; четверте: Директорія надає повну владу під час боєвих подій командірам окремих частин; за боєвими подіями влада отамана земель така: за головну зраду Українській державі, за військову зраду, за невиконання бойових наказів, за мародерство та грабунки виключно до розстрілу після постанови військового Польового Суду» [Петлюра, 2006, с. 210].

До цього додавалося досить істотне уточнення: «Мати на увазі, що до влади адміністраційної належать також залізниці, пошта, телеграф та иньші інституції в межах земель, зазначених отаманам по згоді меж собою. Шосте: супроти зрадників і ворогів державної самостійности поступати рішучо і безпощадно» [Петлюра, 2006, с. 210].

За всієї самоочевидності наведеного, як своєрідної концентрованої моделі отаманщини, не можна не звернути уваги хоча б на три найважливіші моменти.

По-перше, Директорія ніколи не ухвалювала рішень про передачу «повної влади… командирам окремих частин». А отже, самовільно сформульована теза може бути кваліфікована як оформлення узурпації влади військовими, ще точніше – отаманами, що спиралися на силу зброї.

Забігаючи дещо наперед, слід сказати, що на спроби Директорії (за часу головування в ній В. Винниченка) поставити отаманів під політичне державне начало С. Петлюра реагував дуже нервово, різко, ревно захищав своїх підлеглих отаманів від будь-якої відповідальності, навіть тоді, коли їх провини були безсумнівними.

По-друге, концентрація всієї повноти влади в одних руках явно дисонувала, більше того – прямо суперечила декларованим демократичним засадам відновлюваної УНР. Територіально ж отамани мали ділити владу «по згоді меж собою». Природно, на роль найвагомішої постаті в державі за такої моделі висувався Головний отаман.

По-третє, можна припустити, що статус Головного отамана для С. Петлюри завжди важив більше, ніж статус члена і, навіть, голови Директорії. З цього погляду дуже цікавий ухвалений Кабінетом міністрів закон про новий склад Директорії від 7 травня 1919 р. Полишимо за дужками весь алогізм (а якщо конкретніше – всю

абсурдність) рішення виконавчого органу влади – з юридичного боку, він ні за яких обставин не міг ухвалювати закону щодо формування вищого органу державної влади в УНР. Варто згадати, що Директорію обрав вищий представницький орган – Трудовий конгрес України.

На травень 1919 р. у складі Директорії сталися зміни. Ще в лютому пішов у відставку В. Винниченко. За причетність до заколоту В. Оскілка у кінці квітня проти С. Петлюри останній видалив зі складу Директорії П. Андрієвського. Ось тоді й було ухвалено згаданий закон, який заслуговує на повне відтворення.

«Іменем Української Народньої Республіки

ЗАТВЕРДЖУЄМО: 7 травня 1919 року.

Голова Директорії Петлюра

Члени: А. Макаренко

Член-Секретарь Ф. Швець

Посвідчую: Т. в. о. Державного Секретаря Іван Лизанівський

Ухвалений Кабінетом Народних Міністрів

ЗАКОН

про склад Директорії Української Народньої Республіки

1) Всі постанови Директорії Української Народньої Республіки дійсні і законні лише в тому разі, коли в засіданні приймав участь Головний Отаман Петлюра.

2) Для законности постанов і наказів Директорії необхідні підписи двох членів Директорії в тому числі обов'язково підпис Головного Отамана.

3) Директорія має право винести постанову про вихід зі складу Директорії одного з її членів, коли це буде визнано необхідним в державних интересах.

4) Для дійсности постанови про персональні зміни в складі Директорії необхідні підписи 3-х членів Директорії, в тому числі Головного Отамана.

5) Закон цей ввести в життя по телеграфу.

Голова Кабінету Народніх Міністрів Б. Мартос.

Народній Міністр Юстиції Андрій Лівицький» [Петлюра, 2006, с. 253].

Як видно, вага Головного отамана у будь-яких комбінаціях тут виняткова, ключова. Без згоди Головного отамана будь-які рішення було унеможливлено. Водночас, цим ніби прокладався шлях до одноосібної влади знов-таки не стільки очільника Директорії, а Головного отамана.

Дуже точно модель отаманщини лапідарно охарактеризував В. Винниченко (хоча писав він про це з відвертою огидою й, здавалося, міг без кінця нанизувати епітети негативного спрямування, однак не в спромозі був вичерпно охарактеризувати потворне явище. «Безконтрольність, безвідповідальність, самовладність, нездатність до організації, безпринципність, малоросіянський патріотизм і безглуздий шовінізм, словом, усі ті риси, якими означалась отаманщина з самого початку, але які в кращих умовах стримувались сторонніми факторами, тепер випнулись, оголились, як смердючі рани, й отруювали круг себе все оточення» [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 352] – щиро обурювався політичний діяч і художник, коли звертався до періоду весни-літа 1919 р.

Велику частку відповідальності за розгул отаманщини несли, за В. Винниченком, керівні центри УНР, насамперед голова Директорії, Головний отаман С. Петлюра. «Отаманом міг стати всякий, хто хотів, – зазначав автор тритомника про Українську революцію. – Головним отаманом видавалось посвідчення, що такий-то має формувати “загін”, йому давалось кілька міліонів карбованців і новий отаман починав свою діяльність. Ніякого, розуміється, ні відчиту, ні контролю, ні відповідальности за гроші й за свою “діяльність” ці “національні герої” за прикладом “головного національного героя” не визнавали. Формально вони немов підлягали “Головному Отаманові”, але, по суті, ця славолюбна “балерина” боялась цих отаманців, запобігала їхньої ласки й не сміла ні за які злочинства покарати цих “героїв”, щоб не загубити серед них своєї популярности.

І через це отамани й отаманці вільно розкрадали гроші, пиячили, бешкетували й робили єврейські погроми» [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 353].

Важливо мати на увазі, що як політико-правовая конструкція отаманщина не мала жодного ідейно-теоретичного обґрунтування.

Не було зроблено навіть спроби зробити щось подібне. Як відомо, політики з моменту створення Директорії витратили чимало зусиль, щоб довести переваги одного з двох альтернативних шляхів розбудови УНР – на основі трудового принципу (трудові Ради), чи парламентської моделі західного зразка. І на Трудовому конгресі, і на численних державних і партійних нарадах, і на партійних з'їздах, і у пресі весь час точилися гострі дискусії, в ході яких перевагу здобував то один, то інший підхід. Навіть під час численних урядових перестановок вважалося, що почергово перемогу здобувають прибічники саме згаданих несумісних орієнтацій.

Насправді ж до ідейно-теоретичних аргументів ніхто не прислухався, а прийняті на їх основі рішення незмінно ігнорувались. І якщо ця тенденція могутньо виявлялась ще тоді, коли на чолі Директорії був В. Винниченко, то з його відставкою намірам отаманів безоглядно чинити так, як тільки бажалось, уже ніщо не заважало.

Не заперечуючи певної об'єктивної зумовленості феномену, отаманщина як своєрідна, специфічна, переважно кон'юнктурна модель управління суспільними процесами, принаймні для окремих моментів (скажімо, критичного воєнного стану), могла б розраховувати на виправдання, або хоча б сприйматися з певним розумінням. Однак винятковим, надзвичайним способам у політиці й державотворенні було надано самодостатньої ваги і характеру, а ще більше – ними було підмінено всі інші не менш важливі напрями функціонування суспільного організму. Інакше говорячи, отаманщина перетворилася на державну політику.

Природно, не просто прихильником, а головним натхненником і організатором у проведенні відповідного курсу був С. Петлюра. І чи не найважливіші суперечності в науковому визначенні ролі С. Петлюри в долі української нації, історії Української революції полягають у правильному співвіднесенні його особистості з політикою отаманщини. Весна 1919 р. – листопад 1920 р. – це апогей політичної кар'єри С. Петлюри, час, коли він був спочатку неформальним, однак безперечним лідером УНР, потім став законно обраним керівником вищого державного органу республіки

і, зрештою, на завершальному етапі Української революції, залишився єдиним функціональним членом Директорії.

Водночас означений період у розвитку УНР якнайбільше асоціюється з «розквітом» отаманщини, її «торжеством».

Природно, зважаючи на особливу, безперечно ключову роль у режимі отаманщини С. Петлюри, цілком виправдано й логічно бодай коротко охарактеризувати ті його особисті якості, які вирішальною мірою впливли на формування й функціонування тогочасного державницького організму.

Гадається, ближче за інших підійшов до з'ясування позначеного аспекту проблеми В. Савченко (звісно, творчо використавши набутки попередників). Відтак, не повторюючи досягнутого, можна просто спертися на акумульовані положення, по суті, підсумкової біографічної розвідки [Савченко, 2004, 415 с.].

Зі сторінок книги Симон Петлюра постає живою людиною, наділеною від природи чималими здібностями. Однак усім своїм змістом праця доводить, що відносити їх до виняткових, видатних – проблематично. Адже доля, яка винесла С. Петлюру на вершину української політики в критичних обставинах, швидше виявила дефіцит справжніх обдарувань у найнеобхідніших проявах: масштабне державницьке, стратегічне мислення, здатність передбачати й теоретично обґрунтовувати суспільну перспективу, багата ерудиція, різнобічна компетентність, військовий талант, інтуїція та воля, історична відповідальність, ініціативність, уміння обирати оптимальні організаційні й кадрові рішення, тверді моральні принципи.

Ось типовий зразок відтворення діяльності С. Петлюри, що належить до липня 1919 р.: «Детально розбираючи воєнні плани, він в той же час не втручався в оперативну їх частину, оскільки був далеким від "академічної стратегії". На штабних нарадах Петлюра частіше мовчав, слухав, лише підводив короткі резюме "з цим я погоджуюся" або "це неможливо"» [Савченко, 2004, с. 295]. Що ж стояло за висновками, до яких приходив Головний отаман, чим він керувався, для читача залишається неясним, незрозумілим.

Утім, більшого автор, мабуть, зробити й не міг. Адже назовні картину відтворено досить реалістично. В усякому разі, змальоване

явно збігається зі спогадами значної частини тих, хто перебував у тогочасному оточенні українського лідера й пізніше прагнув об'єктивності. Більше того. За В. Савченком виходить, що й під час прийняття принципових стратегічних ухвал С. Петлюра діяв абсолютно так само. Наприклад, у грудні 1918 р. він приставав на цілком утопічні плани військових командирів (генералів колишньої російської армії та новоспечених отаманів) щодо переможної війни спочатку проти Польщі, а потім Радянської Росії [Савченко, 2004, с. 217-218]. Тут же, буквально через кілька днів, під впливом аргументів штабістів (до речі, аргументів часом не просто непереконливих, а й очевидно сумнівних, суб'єктивних) кардинально змінював думку, вектор орієнтації чималої держави на ймовірних союзників і визначення головних, першочергових ворогів [Савченко, 2004, с. 219-220].

Звісно, у період Громадянської війни бувають моменти, коли ситуація круто, блискавично змінюється. Однак між військово-оперативними й військово-політичними, державними рішеннями, планами існує величезна різниця. І відповідальний державний діяч мусить чинити відповідно до масштабності того історичного місця, яке йому відвела доля, усвідомлюючи високу відповідальність за кожен крок, кожне слово.

С. Петлюра ж, очевидно (а саме такий контекст виразно прочитується в книзі В. Савченка, можливо, навіть і поза його волею), не маючи військової освіти й не продемонструвавши в цій сфері якихось надособливих природних обдарувань, беззастережно солідаризувався саме з військовими фахівцями (а також тими, кого доля несподівано й не завжди виправдано пов'язала з військовою кар'єрою). І коли «цивільні» політики прагнули довести С. Петлюрі доцільність тих чи інших рішень, дій, він від них відвертався, «продовжував і надалі довіряти військовим і покладатись виключно на їхню думку» [Савченко, 2004, с. 295].

Психологічне підґрунтя поведінки Головного отамана полягало в тому, що найвищого свого злету він зазнав на чолі республіканського війська під час антигетьманського повстання наприкінці 1918 р. То справді була його «зоряна година». Саме тоді

він на власному досвіді переконався, які неперевершені можливості надає під час Громадянської війни військова влада, яка стає верховною, непідконтрольною. «Петлюра, – констатує автор рецензованої праці, – будучи Головним Отаманом з функціями "генералісимуса", підім'яв "під себе" військового міністра, керуючи не лише стройовими частинами на фронтах, але й усією адміністративною частиною армії. Через військових комендантів і отаманів Петлюра контролював місцеву адміністрацію сіл і міст (як у випадку з Києвом у грудні 1918 – січні 1919-го). Він активно виступав проти політичного контролю Директорії в армії, вважаючи, що такий контроль послабить його вплив і вплив відданих йому командирів і солдатів і знову призведе до солдатських бунтів» [Савченко, 2004, с. 217].

Наведене спостереження дуже точне. Однак В. Савченко згадує про нього начебто принагідно, мабуть, не враховуючи, що саме тут був корінь розходжень між такими державними діячами, як В. Винниченко, М. Шаповал, П. Христюк, Н. Григоріїв-Наш, В. Чеховський, Б. Мартос, І. Мазепа, що мали концептуальне бачення перспектив розбудови Української Народної Республіки на засадах народоправства, сповідували «трудовий принцип», і С. Петлюрою, який не володів даром теоретичного прогнозування, а отже, на різних форумах (засіданнях ЦК УСДРП і УПСР, державних нарадах, Трудовому конгресі) мовчки погоджувався з чужими концепціями, а на практиці чинив спротив виробленій, погодженій лінії й запроваджував режим отаманщини (отаманії).

Залишаючи осторонь розгляд важливих складових концепції Української революції, теоретичних аспектів національного державотворення, В. Савченко, гадається, бачить більше «верхівку айсберга» – суперечки й конфлікти в самій Директорії. «Узагалі, – вважає автор, – "внутрішню" історію Директорії можна розглядати як детектив – суцільну шерегу змов, заколотів і їх придушень» [Савченко, 2004, с. 275]. І ось саме тут його герой і виявлявся «на висоті» – «переграв» усіх суперників, ворогів. «Слід віддати належне витримці, волі Петлюри, – читаємо в книзі, – за владу він боротися вмів і хотів. Він блискуче розбиває інтриги недругів, виходить із

критичних ситуацій, заколотів, однак вище себе він стрибнути просто не може. Він був вправним політиком, але не "блискучим полководцем", не Александром Македонським... До того ж у жертву успіхам політичним частенько приносились успіхи воєнні» [Савченко, 2004, с. 253].

Важко збагнути, як сприймати написане – як хвалу чи, навпаки, хулу політикові такого рангу, як С. Петлюра. Не зупиняючись на сумнівності й суперечливості наведеного твердження, варто звернути увагу на те, що в підтримку більш-менш цілісного образу С. Петлюри – державного діяча, національного провідника з книги В. Савченка винести непросто, навряд чи взагалі можливо. Він безперестанно (з весни 1917 р.) виключно у військових справах, уперто прагне довести всім, а понад усе М. Грушевському, В. Винниченку, В. Голубовичу, Є. Петрушевичу, колишнім царським генералам російської армії та австрійським генералам УГА, що розуміється на військовому керівництві. Однак, по суті, він виявився найпричетнішим до провалу процесу українізації армії в 1917 р., нездатним перетворити повстанське військо на регулярні збройні сили УНР наприкінці 1918 – на початку 1919 р. Керована Головним отаманом Дієва армія не мала гучних перемог, не здійснила якихось солідних воєнних операцій.

Коли читаєш книгу В. Савченка, повсюди натрапляєш на слова «Петлюра розраховував», «Петлюра вірив», «Петлюра вважав», «Петлюра думав» тощо. Однак усе це в основі ніколи, або майже ніколи не мало істинного раціонального знання, ретельного аналізу розстановки сил, застосування військового мистецтва, науки. А тому втрати й переважали здобутки.

Книга В. Савченка підводить до ще невтішніших висновків: під керівництвом С. Петлюри армія УНР могла зазнати повного краху значно раніше, ніж це настало насправді, але на заваді цьому ставали аж ніяк не військове керівництво, навіть не героїзм вояків Дієвої армії, а, в одному випадку, непередбачувані, незрозумілі, ба, навіть дивні паузи, які допускали на фронтах то червоні, то білі, або несподівана підмога УГА, яку вибили з теренів ЗУНР, чи стихійні повстання в тилу ворога. Але частіше за все «подарунком долі»

ставали суперечки й протиборство в середовищі тих же ворогів, коли їм було просто не до петлюрівців. Отож стратегії взагалі не існувало, а порятунок зумовлювався чинниками, непідвладними С. Петлюрі, тими, яких він урахувати не міг, та часто про них навіть не знав. Про яку військову науку, військове мистецтво взагалі за таких обставин може йтися?!

Ще очевиднішою невідповідність особистісних якостей С. Петлюри історичним викликам українській державності 1919-1920 рр. постає в обставинах соборницького процесу. Нездатність бути загальнонаціональним лідером виливалася у дрібне політиканство, примітивне суперництво і навіть непристойне інтриганство, що, зрештою, надто дорого обійшлися Україні, її народу [Курас та Солдатенко, 2001, с. 100-201, Солдатенко, 2010a, Т. ІІІ, с. 163-210, 303-359; Солдатенко, 2023b, с. 451-523, 527-555].

В історії траплялися випадки, коли брак необхідних чеснот формального керівника компенсувався сукупними здібностями, вміннями, талантами, досвідом, інтуїцією, кмітливістю ближчого оточення – «команди».

Як вище частково уже відзначалося, такої інтелектуальної, професіонально підготовленої, політично зрілої, високопатріотично налаштованої команди, по суті, у С. Петлюри не було, і в умовах отаманщини ні на директоріальному, ні на урядовому рівні бути просто не могло. Не існувало й підстав розраховувати на міцність, так би мовити, «отаманської вертикалі», тобто ефективної силової підтримки Головного отамана призначеними ним отаманами нижчих рангів.

Для підтвердження достатньо згадати хоча б лапідарні свідчення про найвідоміших військових очільників підрозділів Дієвої армії, їхні об'єктивні потенції, рівень компетентності, поведінку.

Одержуючи в розпорядження величезну (в регіональних, а траплялося і в більших масштабах практично нічим і ніким необмежену) владу, спираючись на реально не контрольовану зверху, особисто віддану своєму командиру збройну силу, місцеві отамани – командуючі корпусів, дивізій, полків та й менших

військових одиниць – достатньо швидко починали на інших, дещо нижчих рівнях, однак принципово повторювали ту ж лінію, що й Головний отаман. Як він не бажав мати над собою будь-якої державної, політичної зверхності, так і його підлеглі не хотіли коритися кому б то не було, навіть вищим військовим чинам і тому ж таки С. Петлюрі, з якого й брали приклад. Останній не раз безпорадно посилався на вияви непокори, в поясненнях неможливості впливати на отаманів, під орудою яких скоювалися різні злочини й безчинства, антидемократичні акції, зокрема, чинилися численні єврейські погроми. В такій атмосфері зароджувалися суперечності і по лінії порушення елементарної військової субординації, й ще більшою мірою – у наростанні конфронтацій з державним центром, коли його головною діючою особою, тобто головою Директорії став С. Петлюра. Так «посіявши вітер», очільник Української Народної Республіки змушений був «пожинати бурю».

І якщо навіть не торкатися тут впливу на долю національної державності зовнішньополітичних чинників, несприятливого (іноді – провального) розвитку подій на фронтах, сама модель витвореної отаманщини давала дуже примарні надії на обнадійливу перспективу. У підвалини державності закладалися такі руйнівні чинники – важелі й механізми, які її самознищення перетворювали лише на проблему часу.

З погляду вищевисловленого видається доцільним відреагувати на порівняно недавно видане спеціальне дослідження феномену отаманщини [Митрофаненко, 2016, 238 с.]. Воно є продовженням реалізації наукових зацікавлень і розробок Ю. Митрофаненка, розпочатих з підготовки дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на тему «Отаманщина як суспільний феномен Української революції періоду Директорії (1918-1919 рр.)». Позитивно оцінивши пошуки й напрацювання молодшого колеги, В. Солдатенко, як офіційний опонент, під час захисту (Дніпропетровськ, 2011 р.) у порядку дискусії висловив низку міркувань, які відрізнялися від підходів і висновків дисертанта. Сприйнявши частину з них, Ю. Митрофаненко у своїх наступних публікаціях не

припиняє відстоювати деякі важливі моменти (що, безперечно, робить йому честь) у тлумаченні дуже непростого суспільного явища. І надалі, зі свого боку, не у всьому погоджуючися з принциповими аспектами запропонованої читацькому загалу монографії, варто лапідарно відзначити наступне.

Висхідним моментом у схематичних вибудовах Ю. Митрофаненка є «отаманський загін» [Митрофаненко, 2016, с. 6-7], а отаманщина розглядається «як суспільний феномен доби Директорії, ознакою якого було системне непідкорення офіційній владі УНР з боку девіантних (нонконформістських – *В. С.*) мілітарних груп національного спрямування» (отаманських формувань) [Митрофаненко, 2016, с. 8].

Відразу ж виникають питання: з чиєї ініціативи створювалися такі формування, хто призначав або легітимізував їх керівництво, брав його під захист (навіть забезпечував недоторканність, безкарність, наділяв безмежними повноваженнями), що автоматично трансформувались у вседозволеність, непідконтрольність державній владі і непокорі їй?

Ю. Митрофаненко намагається уникнути прямих, принципових відповідей на такі питання (звісно, вони не прості і однозначність не завжди може претендувати на вичерпність), вдаючись, під прагненням до всебічності й динаміки розвитку явища, до конструкцій, які не можна визнати небездоганними. Так, автор узагальнено характеризує «українську отаманщину» (мабуть, загалом прийнятний термін) як тісні контакти «представників отаманських формувань з вищою владою УНР, які доцільно визначити як конфліктну взаємодію» [Митрофаненко, 2016, с. 199]. А механізми формування феномену набирають вигляду, який іде врозріз з добре відомими, незаперечними фактами. «Під час повстання (антигетьманського – *В. С.*) для встановлення влади на периферії лідери Директорії (тут і далі підкреслено мною – *В. С.*) наділяли отаманів військовою, цивільною, судовою владою, – наголошує автор монографії. – Рангу отамана було надано найвищого статусу, що перетворило пересічних повстанських ватажників на провідників державної політики» [Митрофаненко, 2016, с. 199].

На якій підставі Ю. Митрофаненко приписує всім лідерам Директорії (хто це взагалі, коли їх разом п'ятеро) те, що робив один із членів Директорії, а саме – С. Петлюра, залишається загадкою. Документів на підтвердження своєї версії автор не наводить (та їх, мабуть, і не існує). А далі в логіці міркувань просто не сходяться кінці з кінцями, коли Ю. Митрофаненко зазначає «У подальшому коменданти та комісари, призначені Директорією для організації місцевої влади, не допускалися отаманами до виконання своїх обов'язків. Поступово отамани перетворилися на місцевих диктаторів, які використовували владу на власний розсуд, мало рахуючись з політикою центральної влади, підпорядковуючись виключно Головному Отаману (! – *В. С.*), або окремим членам Директорії (мова про О. Андрієвського та А. Макаренка, однак це було в конкретних ситуаціях отаманських заколотів і дещо пізніше – *В. С.*). …На початку 1919 р. отамани, які набували ваги у різних сферах життя відновленої УНР, користувалися підтримкою С. Петлюри. У свою чергу Головний Отаман послуговувався прихильністю отаманів для недопущення впровадження у життя системи "трудових рад", запропонованої В. Винниченком» [Митрофаненко, 2016, с. 199]. Слід зауважити, що курс на створення Республіки Трудового Народу на основі системи трудових Рад, а зовсім не «отаманської» УНР, був не індивідуальною пропозицією В. Винниченка, а державним курсом, схваленим на низці нарад керівництва провідних українських партій, їх форумів і, зрештою, Трудовим конгресом України (і С. Петлюра не голосував, відкрито не виступав проти цього курсу) в кінці січня 1919 р.

Здається, у наведеному цитуванні все настільки прозоро, що підсумковий висновок проглядає сам собою. Однак науковець вдається до складних маневрувань, щоб уникнути очевидного. Не в змозі заперечити висновку про те, що ініціатором і творцем отаманщини як системи влади, як політичного режиму був персонально С. Петлюра, начебто напіввизнаючи незаперечність такого висновку, Ю. Митрофаненко намагається будь-що віднайти «пом'якшуючі» аргументи. Наочний приклад, хоча б такий пасаж: «Отаманщина, яка виникла стихійно (? – *В. С.*) під час

протигетьманського повстання як форма повстанського руху (співвідношення феноменів повстанства і отаманщини – предмет особливої розмови – *В. С.*), згодом перетворилася на специфічну систему влади (! – *В. С.*), своєрідний суспільний феномен. …Незважаючи на те, що антидержавницький зміст діяльності отаманів виявився досить швидко, отаманщина не тільки не була оперативно ліквідована, а й значно поширилася, охопивши сферу місцевої влади та армію» [Митрофаненко, 2016, с. 201].

У цьому пункті доречно нагади, що В. Винниченко був главою Директорії з 14 листопада 1918 р. до 9 лютого 1919 р. А після його відставки лідером вищого державного інституту став С. Петлюра (в травні неформальний стан був закріплений офіційно). Добре знаючи це, Ю. Митрофаненко пише: «Конкуренція між політиками, один з яких уособлював вищу політичну владу (тобто В. Винниченко – *В. С.*) а інший – військову (тобто С. Петлюра – *В. С.*), призвела до конфлікту військової та політичної влади (в цій «необережній» тезі є явне перебільшення – *В. С.*). Відсутність компромісу та міжпартійна ворожнеча робили отаманські формування корисними у боротьбі за владу (! ? – яку, чию – *В. С.*), слугували засобом впровадження в життя власних планів та боротьби з опонентами. Підтримка з боку політиків (кого саме? – *В. С.*) робила отаманів недосяжними для правосуддя» [Митрофаненко, 2016, с. 201].

Уся ця словесна еквілібристика, напівнатяки, напівзамовчування покликані довести, що провину С. Петлюри варто, як мінімум, розділити з іншими державними діячами – передусім з В. Винниченком. А ще більше – знайти спосіб якомога виправдати Головного отамана.

Останнього автор монографії навіть бере в «союзники» для продукування власних умоглядних схем. «На відміну від своїх критиків, С. Петлюра не вважав, що отаманщина відіграла виключно негативну роль в історії визвольних змагань, – висновує історик. – На думку Головного Отамана цей феномен був породженням історичних обставин, до якого додалися психологічні й ментальні чинники. С. Петлюра відзначив, що свідомо використав

отаманщину для реалізації власної політичної програми і вона свою місію виконала. Коли ж це явище набуло шкідливих для УНР форм (а автор, як вище підтверджено цитатою, вважає, що це сталося надзвичайно швидко – *В. С.*), то він розпочав з ним рішучу боротьбу» [Митрофаненко, 2016, с. 12].

Ю. Митрофаненко намагається навіть ввести процес цієї «боротьби» в науковоподібний контекст, виділяючи окремі якісні етапи [Митрофаненко, 2016, с. 204-205]. Однак усім своїм змістом, наведеними документами, фактами означене міркування не отримує беззастережного, переконливого підтвердження. Навпаки, породжує нові й нові сумніви та питання.

Отже, поява спеціальної книги про отаманщину – додатковий привід для продовження наукової дискусії щодо режиму отаманщини, предметної виваженої оцінки кожної причетної до історичного явища більш або менш помітної особистості.

Найвідомішими отаманами другої доби УНР, окрім кадрових військових вищої категорії – генералів (таких як М. Омелянович-Павленко, О. Греков, В. Сальський, О. Осецький, О. Шаповал), були й такі, хто на високі посади отаманів висунулися «з ласки» (ініціативи) С. Петлюри – П. Балбочан, В. Оскілко, О. Волох, Н. Григор'єв, І. Струк, Семесенко, Ю. Тютюнник, Зелений (Д. Терпило), Ю. Мордалевич та ін. Про декого з названих, та й тих, хто тут не відзначені, цілий цикл коротких статей під загальною рубрикою «Отаманщина» в 1929-1930 рр. в «Літописі Червоної Калини» опублікував М. Середа. А окремим присвячені й достатньо розлогі, у тому числі й монографічні нариси-дослідження.

І саме на особистісному зрізі, можливо, найкраще можна зрозуміти й оцінити суть отаманщини.

Хронологічно перші масштабні колізії розгорнулися навколо П. Балбочана (Болбачана) [Мартос, 1958, 63 с.; Брицький, 2004, 80 с.; Брицький та Юрійчук, 2008, 160 с.; Сідак та ін., 2004, 416 с.]. Нині він згадується як один із героїв, визначних воєначальників доби Української революції. Ім'я полковника нещодавно присвоєно одній з вулиць у центрі Києва.

Що ж насправді можна поставити в заслугу отаману П. Балбочану у воєнній боротьбі за українську державність, її збройний захист?

Наприкінці 1918 р. – початку 1919 р. полковник П. Балбочан, спритно, перелицювавшись із гетьманця на республіканця, командував групою частин повстанського війська на Лівобережжі. Саме харківський напрям вибрали в той момент червоноармійці, розпочавши похід за відновлення в Україні влади Рад. У боях під Козачою Лопанню, Салтіно, Грайвороном і Злочевим петлюрівські частини зазнали поразок і 3 січня 1919 р. радянські війська ввійшли в Харків, де ще 1 січня з ініціативи більшовиків розпочалося повстання проти влади Директорії.

Лютуючи з перманентних невдач, намагаючись знайти спосіб стримати ворожий наступ, що надалі з Харкова був спрямований на Київ, П. Балбочан вдався до терору проти мирного населення: відступаючи «по ходу» і жорстоко розганяв Ради, профспілки, показово фізично карав ні в чому не повинних жителів. Це, звісно, не додавало прибічників, а лише дискредитувало владу УНР.

Не в спромозі зупинити червоний наступ, отаман П. Балбочан довів ситуацію на Лівобережжі до безнадійної, що перетворило, зокрема Київ, на легку здобич більшовиків.

Як згадував І. Мазепа, «оповідали, що багато в цьому завинив своєю самовільною політикою командуючий Лівобережною Україною отаман Балбочан... Були відомості, що Балбочан не виконав наказу головного командування і не підійшов до Києва з лівого боку Дніпра, чим відкрив більшовикам фронт на лінії Київ – Бахмач. Замість того, щоб підійти до Києва, він самочинно почав відступати на Полтаву, Кременчук і далі до Дніпра для з'єднання з російськими добровольцями, забираючи по дорозі цукор та інше майно і все це направляючи на Одесу.

Наслідком всього цього 22 січня Балбочана арештовано разом з двома російськими старшинами з його штабу, полковником Гайденрайхом і полковником Селіванським і привезено до Києва. Російські старшини з-під арешту втекли, а Балбочана перевезено до Станіславова в Галичину. У зв'язку з Балбочанівською історією

“Українська Ставка”, орган інформаційного бюро армії, 25 січня писала: “Розкривається нарешті загадка, чого Лівобережна Україна так легко піддавалася агітації проти Директорії УНР і чого вона ставила такий слабий опір крайнім елементам і наступові чужих ворожих сил. Виявляється, що це діло грандіозної провокації чорної сотні, що захопила була командування лівобережною групою українського війська і свідомо проводила свою роботу в напрямі викликання серед народу недовір’я і ненависті до Директорії і до цілої української справи”» [Мазепа, 1942, с. 129-130].

П. Балбочан тривалий час був просто непричетним до будь-яких державних чи воєнних процесів. Власне, так тяглося аж до літа, до подій, які в історіографії найменовані як «заколот отамана П. Балбочана».

Обставини акції, що кваліфікується як спроба П. Балбочана підняти повстання проти С. Петлюри, уряду УНР, дуже непрості й, попри спеціальну розвідку, не можуть вважатися до кінця з’ясованими [Брицький та Юрійчук, 2008, с. 44-59]. Схоже, що П. Балбочан виявився втягнутим у події більше проти власної волі, так добре і не зрозумівши, що йому інкримінували й за що він, зрештою, постраждав.

Тривалий час він жив у Станіславові, домагався пояснень свого арешту, слідства і суду, просив про виїзд за кордон, заявляв про категоричну відмову служити в армії УНР. Однак його справа не рухалась. А до завершення слідства С. Петлюра чинив перешкоди використанню досвідченого військового у війні з Польщею, до чого схилялися галицькі діячі [Брицький та Юрійчук, 2008, с. 50-52].

З наближенням фронту П. Балбочан переїхав до Тернополя, а потім, готуючись до закордонного відрядження, вирішив відвідати Проскурів, де перебували вояки Запорізького корпусу, яким він командував до свого насильного зміщення в січні 1919 р. Колишній командир вирішив просто попрощатися з побратимами.

Однак під час зустрічі зі старшинами й козаками П. Балбочану була зроблена пропозиція очолити корпус. Він завагався. Тоді отаман Запорізької республіканської дивізії Осмоловський, його заступник полковник Зельницький і командири полків Запорізького

корпусу полковники Дяченко, Мальцев, Дубовий, Пирогів, Троцький, Циморик надіслали письмові звернення до державного інспектора М. Гавришка. В ньому вони висловили офіційному представникові уряду й військового командування вимогу щодо «негайного призначення на посаду командуючого військами Запорізької групи людини, яку вони добре знають з гарного боку» – полковника П. Балбочана. Зважаючи на категоричність тону документа і передбачаючи можливі наслідки відмови, М. Гавришко знайшов за необхідне 7 червня 1919 р. усунути від командування Запорізькою групою військ Дієвої армії отамана В. Сальського і призначив на цю посаду П. Балбочана [Брицький та Юрійчук, 2008, с. 98].

Державний інспектор повідомив листом про це рішення С. Петлюру, додавши, що отаман П. Балбочан приступив до виконання обов'язків командувача Запорізької групи військ і що оперативні завдання виконуються з'єднанням нормально [Брицький та Юрійчук, 2008, с. 99].

Промовисті деталі про подальший розвиток подій пригадує С. Шемет, який тоді зустрівся з П. Балбочаном. За його словами, останній «ще хитався і не дав остаточної відповіді на пропозицію державного інспектора прийняти команду над корпусом... при чім він поінформував мене про становище і додав, що посилає до Петлюри, аби той не думав, що він затіває авантюру проти нього» [Шемет, 1922-1923, с. 232].

Події в Запорізькій групі військ були розцінені в Ставці Головного отамана як замах на верховну владу (поповзли звичні в таких обставинах чутки, що П. Балбочан нібито хоче заарештувати С. Петлюру й уряд).

Головне командування армії УНР віддало розпорядження про «ліквідацію цієї авантюри». В ніч на 9 червня 1919 р. П. Балбочан разом із М. Гавришком були заарештовані козаками Дорошенківського полку (який перебував під впливом давнього суперника – О. Волоха), привезені до Чорного Острова. С. Петлюра відмовився зустрітися з П. Балбочаном, а військово-польовий суд уже наступного дня – 10 червня, поспіхом розглянувши справу, виніс

смертний вирок П. Балбочану [Брицький та Юрійчук, 2008, с. 52-53].

Навіть через десятиліття фахівці змушені визнати, що не можуть зрозуміти, як і хто точно заарештовував отамана, хто брав участь у судовому засіданні, хто відхилив прохання про помилування, з якими до уряду й Головного отамана апелював не лише сам засуджений, а й старшини Запорізького корпусу, хто, зрештою, підписав смертний вирок і хто його виконав. Відомо лише, що на момент розстрілу (28 червня 1919 р.) на станції Балик, неподалік Кам'янця-Подільського, П. Балбочан справляв враження божевільної людини.

«В зв'язку з повстанням Балбочана, – подає інформацію П. Христюк, було переведено деякі арешти і труси в Кам'янці, між іншим і в Університеті, що з "храму науки" став на деякий час штабом балбочанівців (при цьому було знайдено документи, що свідчили про зв'язки "балбочанівців" і "самостійників" з Державним секретаріатом ЗУНР у підготовці спільної акції – *В. С.*). Пізніше слідство над співучасниками Балбочана (яких, до речі, без суду було помилувано С. Петлюрою) і заява самого Балбочана на слідстві свідчили, що Балбочан був тільки техничним (нещасливим) виконавцем не ним розробленого плану державного перевороту» [Христюк, 2021с, Т. ІІІ, с. 141].

Є підстави прислухатись і до сумнівів П. Брицького й Є. Юрійчук щодо «зради» й «заколоту» П. Балбочана, як було подано справу громадськості й як вона в подальшому висвітлювалася в історіографії.

Епізод, у центрі якого опинився П. Балбочан, віддзеркалив ті непрості колізії, які наповнювали діяльність українського проводу, зокрема його військової складової. Він дозволяє краще уявити атмосферу тих жахливих днів. На факт і момент покарання опального отамана звернув увагу В. Винниченко. Розстріляний він був тоді, – сумно іронізує колишній керівник держави, – «коли цей просто "національний герой" зробив замах на владу головного "національного героя". Коли ж він робив замахи й злочинства супроти революції, коли зробив державну зраду, коли поров

різками українських селян, тоді головний "національний герой" не тільки не розстрілював його, а дав йому в Київі, а потім і в Галичині повну волю ходити й робити все, що тому злочинцеві хотілось» [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 297].

У принципі цей сплеск непокори військовому командуванню і державній владі, відкритий виступ проти них був лише черговим (і в цьому розумінні – дещо звичним уже) проявом сутності режиму отаманщини. Як би науковці не підходили до його характеристики, чи через визначення стрижневої природи, чи найвразливішої вади, все одно, за будь-яких обставин, отаманщина – це той елемент, який виявився системоутворювальним чинником тогочасного процесу державотворення.

Вище вже багато говорилося про отаманщину як суспільний феномен і відмітну рису Української революції на її певному етапі. Однак з розвитком подій цей феномен виявляв себе дедалі масштабніше і по-новому. Одним з таких проявів була закономірна реакція на анархізм і безвладдя – наростання авторитарних тенденцій.

Очоливши Директорію, С. Петлюра поєднав у своїх руках військову й політичну владу. За словами В. Винниченка, так вона (влада) стала назагал «отаманською». «Одкинувши ще під час повстання диктатуру пролетаріату й незаможного селянства, хуторянка (українська соціалістична демократія – *В. С.*) мусіла приняти *диктатуру отаманщини»* [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 356], – дуже жорстко оцінював логіку тогочасних подій один з ініціаторів та ідеологів Української революції, що дуже боляче переживав її пізніші метаморфози.

Слова В. Винниченка містять у собі дуже глибокий зміст. Вони дають досить точне уявлення про механізм становлення та розвитку отаманщини й водночас є ключовими для розуміння складних трансформацій боротьби за збереження національної державності і відстоювання будь-якої влади в певних руках на різних рівнях – від вузькорегіональної (в повіті, навіть селі) – до верховної в УНР.

Щоб довести всю безпринципність петлюрівського керівництва, його небажання відступитися від влади задля

загальнонаціональних інтересів, В. Винниченко посилається на неофіційну інформацію з урядових кіл (а пізніше це документально підтверджено дослідниками) [Капустянський, 1946, с. 94; Ковальчук, 2006, с. 33, 35], згідно з якою був намір порозумітися з А. Денікіним так, щоб установити демаркаційну лінію між територіями, захопленими Добровольчою армією, і кам'янецьким урядом: Денікіну віддавалася майже вся Україна, а Директорії залишалася тільки територія, зайнята отаманщиною. Саме для цього так поспішали взяти Київ: щоб демаркаційна лінія пройшла поза ним. «Кам'янецько-демократична» влада готова була ради врятування свого існування віддати три чверті України найлютішому національному й соціально-політичному ворогові українського народу й не хотіла навіть спробувати порозумітися з комуністами, щоб уся Україна лишилась у руках української соціалістичної радянської влади. Для отаманщини й тих нещасних кам'янецьких «демократів» реакціонер, соціальний і національний кат українського народу був ближчий, ніж соціалістична українська влада» [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 450].

Такі плани керівництва УНР викликали у В. Винниченка величезне обурення: «І як сміють після цього ці нещасні себелюбці говорити, що вони бились за українську державність, що вони «тримали прапор українства до останнього кінця, як герої»? Прапор української контрреволюції, прапор соціальної дружби з Денікіним, прапор хамства вони тримали собі на сором і ганьбу, а українському народові й його відродженню та визволенню на велику шкоду!» [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 450-451].

Пізніші дослідження феномену отаманщини мало що додали до розуміння причин його появи і сутності. Хіба що ширше з'ясовується психологічний бік явища. Прикладом тут можуть бути праці М. Стахіва. В ході військового протиборства, стверджує він, «затрачувався в деяких ділянках суспільного життя *звичай порядку.* Особиста і суспільна *мораль* була сильно підкопана. Бурхливі хвилі революції винесли на поверхню життя не тільки прояви великого *героїзму* (як це було в рядах Української Армії), але й *намул* із глибин суспільного життя, що каламутив довкола себе все там, де він появився. Виросли вгору такі героїчні і державницькі постаті, як Михайло Грушевський, Симон Петлюра, Ісаак Мазепа, Никифор

Григоріїв, Дмитро Вітовський, Іван Макух і ціла низка військових командирів. Але появилися також постаті *духа бунту* проти всякого суспільного авторитету, окрім власного. Виросли неоправдані амбіції різних дрібних військових начальників, що відразу хотіли бути диктаторськими генералами, тобто "отаманами". У вирі такої довгої революційної хвилі в деяких громадах затрачувалося розуміння потреби будь-якої державности взагалі. Їм здавалося, що сама тільки їхня *громада* або в крайнім разі волость (тобто кілька громад разом) може бути вистарчальною вповні одиницею суспільно-національного життя без потреби тіснішого зв'язку з усіми іншими громадами на всій національній території» [Стахів, 1993, с. 82].

Очевидно, варто звернути увагу на те, що досвідчений дослідник воєнної історії України, ґрунтовний знавець аналізованого періоду вважає, що «джерелом постачання» отаманів був далеко не найкращий людський матеріал. «Затяжна атмосфера *постійних* революційних хвилювань вимагала незвичайного *морального гарту* в провідників державної адміністрації УНР та в старшинськім корпусі Української Армії, – розмірковує М. Стахів. – Таких постатей було справді досить. Вони в невимовно важких обставинах робили все, що тільки можна було зробити в тих умовинах. Але одночасно ці обставини викривлювали характер *слабших* адміністративних урядників чи старшин у війську. Ці одиниці у мирних обставинах були б добрими старшинами чи адміністративними урядниками. Вони виконували б також добру службу своїй державі в упорядкованих відносинах війни. Але інше було діло в цих умовинах, коли була захитана загальна громадська мораль. Тоді слабші одиниці, поставлені на провідні місця цивільного життя чи війська, набиралися пересадного особистого *самолюбства,* підпадали *хворобі великости.* Вони, далеко від контролі центральної влади, яка в тих обставинах не могла бути надто сильна, робилися малими диктаторами і тиранами. Щоб одначе добитися "високого" становища, вони потурали низьким інстинктам свого оточення. Так робилися то тут то там *самородні "отамани",* що не визнавали нікого і нічого поза своїм самолюбством і жадобою самовлади» [Стахів, 1993, с. 83].

Ознайомлюючись із цілком слушними міркуваннями, заперечити можна хіба що одне: за рамки отаманщини М. Стахів невиправдано виводить Головного отамана – звичайно, не лише за посадою, а й за суспільною роллю у своєрідній системі, що сформувалася в 1919 р. Адже багато що з вищезазначеного начебто безпосередньо «списано» з постаті С. Петлюри, є його політичним портретом.

Масштаби негативу, яку таїла в собі поведінка отаманів на кшталт вчинку П. Балбочана, важко навіть оцінити. Адже мова не лише про поодинокі, індивідуальні «відпадіння» від військових угруповань особистостей, хай навіть нерядового, а командного складу. Це одночасний – «автоматичний» відхід від національної справи слідом за своїми очільниками, точніше, разом з ними значних формацій (часом багатотисячних, потенційно потужних), тобто розлам, розпад армії як основного гаранта державності.

Здається, в історіографії ніхто не ставив собі за мету прослідкувати, реконструювати ланцюг отаманських, антидержавних за своєю суттю вчинків, що дуже болісно, руйнівно відбивалися на самому існуванні УНР, були підступними ударами по ній зсередини.

Так, якщо П. Балбочана було усунуто від керівництва українськими військами Лівобережжя, інкримінувавши зраду, у січні 1919 р., то не менш шкідливим виявився перехід отамана Н. Григор'єва – командувача українських військових частин Херсонщини (фактично Півдня України), колишнього штабс-капітана російської армії, командира українізованих частин доби Центральної Ради, що перейшов на службу гетьманату, а після його ліквідації підтримав Директорію, висунувся на масштабнішу армійську посаду [Горак, 1999, 224 с.; Солдатенко, 2010а, Т. ІІІ, с. 193-194], – в радянський табір.

У наступному місяці, точніше 21 березня 1919 р., у Вапнярці командування Південно-Західного фронту, виявившись відрізаним унаслідлк захоплення червоними військами Жмеринки від основних сил армії УНР, вирішило діяти на власний ризик, створило революційний комітет (отамани О. Волох, О. Загродський, Ф. Колодій). Ревком оголосив, що бере на себе владу в регіоні й переходить на радянську платформу [*Визвольні змагання очима…*, 2003, с. 16].

За всіх зрозумілих особливостей, своєрідностей одну спільну рису в поведінці отаманів можна виділити досить чітко й впевнено – нездатність (вочевидь і небажання) до масштабного державного мислення, прагнення діяти на власний розсуд, виходячи з індивідуального, не завжди об'єктивно-критичного розуміння ситуації та з особистого інтересу.

Загальнодержавні потреби, спільні стратегічні завдання воєнного характеру або ж відсувалися на другий план, або й зовсім не враховувалися. Так, власне, діяв у більшості випадків П. Балбочан, подібно чинили й інші отамани – В. Оскілко, Н. Григор'єв, О. Волох…. І у цьому разі йдеться не про кінець шеренги і не про дріб'язкові, малозначимі випадки, а лише про наймасштабніші з колізій в отаманському таборі, коли доходило до сплеску конфронтацій з вищою державною владою, збройних виступів проти неї, ганебних зрад, переходів у стан супротивників.

Щоправда, у низці випадків до згаданого додавалися суперечності у вищому ешелоні влади соборної (з січня 1919 р.) УНР, відверте конкурування з С. Петлюрою Є. Петрушевича – лідера ЗУНР, що вважав фактичного голову Директорії невідповідним найвищій державній посаді й, по суті, провокував виступи отаманів, інших політиків проти нього, як це було, зокрема, із «заколотом В. Оскілка» [Тимошевський, 1920, 20 с.; Оскілко, 1924, 72 с.].

Події визріли на кінець квітня 1919 р. в умовах достатньо широкого невдоволення призначеного С. Петлюрою нового складу Ради народних міністрів (попередній уряд на чолі з С. Остапенком не проіснував і двох місяців). Хоча до вищого органу виконавчої влади ввійшли переважно представники УСДРП і УПСР (що за тогочасних уяв належали до лівого спектра політикуму), він досить швидко продемонстрував своє тяжіння вправо.

Здається, очільник держави, породивши режим безвідповідальності, свавілля, анархії, не міг не вживати заходів, щоб припинити руйнівні тенденції, стабілізувати обстановку. І С. Петлюра змушений був демонструвати рішучість у протидії чинникам стихійного безладу (природно, абстрагуючись від принципової оцінки витоків, ініціаторів явища). Мова про репресивні акції проти

«непокірних отаманів» – здебільшого це арешти. Однак те, як вони здійснювалися, викликає більше питань, ніж прояснює логіку поведінки Головного отамана військ УНР.

Достатньо звернутися до тверджень М. Чеботаріва, який особисто чинив арешти більшості отаманів у 1919 р., возив їх потім за урядовим потягом у арештантських вагонах, доки на два тижні не замкнув до Кам'янецької в'язниці. Керівник петлюрівської контррозвідки наводить немало деталей, як він проводив операції проти отаманів, однак жодного разу чомусь не згадує такого мотиву в усних наказах, що йому віддавались, як кара за антиєврейські акції. Йдеться лише про усунення (ізоляцію) тих, хто конкурував з Головним отаманом, зазіхав на його владу, влаштовував заколоти-«авантюри». Контррозвідник наіменував свої дії ліквідацією «Отаманії» [*Визвольні змагання очима…*, 2003, с. 27-28, 31, 53, 54].

Спогади М. Чеботаріва дають можливість перевести конкретизацію у персоніфікацію процесу.

«На мою долю випав обов'язок ліквідувати "Отаманію", – згадує автор. – На превеликий жаль, наша влада не видавала загального наказу про ліквідацію загальної "Отаманії", звичайно, військової, а в кожному окремому випадкові я діставав наказ, у більшості словесно, про ліквідацію того чи іншого "отамана" ...На Правобережжі всі отамани, врешті, опинилися у мене під арештом: Біденко, Палієнко, Яценко, Афнер, Святненко, Божко, Заболотний, Ворошилов, Палій і багато інших. Через неправильну постановку боротьби з отаманією моє прізвище стало ненависне для "повстанчих" отаманів і ця фама залишилася і по сьогодні, навіть серед еміграції.

А одночасно я мав особистий контакт з повстанцями Лівобережжя і трохи Правобережжя на теренах, зайнятих більшевицьким або денікінським військом. Такі визначні повстанчі отамани, як Зелений з Київщини (Трипілля), або Ангел з Чернігівщини, особисто приходили до мене в Кам'янець-Подільський у 1919 році, замешкували у мене пару днів. Я їм улаштовував побачення, навіть з Голов[ним] Отаманом і деякими політичними нашими провідниками. Ці отамани "опам'яталися", але запізно!» [*Визвольні змагання очима…*, 2003, с. 31].

З наведеного видно, що більшість згаданих отаманів орудувала на теренах, підконтрольних Директорії, – інакше позбавити їх волі (що робилося часто лише після роззброєння підвладної їм частини) було б неможливо, а ті, хто діяв на радянських теренах, мали організаційні контакти з керівництвом УНР.

М. Чеботарів проливає деяке світло і на те, як влада поводилась із затриманими отаманами і хто винен за те, що більшість із них, зрештою, змогла уникнути покарання. З цього погляду особливий інтерес становить сюжет, пов'язаний із «любарською катастрофою». Мемуарист пише, що тодішні фронтові обставини склались так, що «Уряд звернувся до поляків з проханням негайно зайняти трикутник (Кам'янець-Подільський – Проскурів – Волочиськ), щоб зупинити наступ білогвардійців. Армія УНР потягнулася до Старокостянтинова – Любара. Ставка Гол[овного] Отамана перебувала у Волочиську, а Уряд покидав Кам'янець-Подільський без плану. М. Чеботарів в той час займав уже цивільну посаду Директора Політичного Департаменту [Міністерства внутрішніх справ] в Уряді І. Мазепи, який був тоді прем'єром і міністром внутрішніх справ.

Приблизно за два тижні перед евакуацією з Кам'янця-Поділ[ьського], – зауважує головний "кривдник" отаманів, – я перевів з вагонів арештованих отаманів до Кам'янецької в'язниці. З цього моменту отамани перейшли з військової компетенції до Мін[істерства] внутр[ішніх] справ... За декілька днів перед самою евакуацією Мазепа, як Міністр внутр[ішніх] справ, своїм розпорядженням звільнив усіх арештованих отаманів. Мені про такий акт виявлення своєї влади Мазепа абсолютно нічого не сказав. Я довідався лише від своїх урядовців, що прибігли до мене і з хвилюванням передали, що отамани ходять гуртом по Кам'янцю і збирають банду для "розправи" з Чеботарівим. По їх звільненні вони були певні, що то я їх арештовував, то я їх тримав під арештом самовільно, а ось, мовляв, як тільки вони переведені були до диспозиції Уряду – Мін[істерства] внутр[ішніх] справ, – їх негайно звільнено. Влада мені наказувала і я їх арештовував, але влада винна в тому була, що не притягала їх до судової відповідальності, хоч я

неодноразово домагався від влади цього. Або судіть їх, або я мушу їх звільняти. Влада нічогісінько не робила, а тепер звільнила їх. Можна собі уявити, що ті отамани думали і чому вони, повні ненависти до мене, кинулися організовувати банди для "порахунку" з полк[овником] Чеботарівим» [*Визвольні змагання очима…*, 2003, с. 32].

До сказаного можна додати міркування на рівні припущення: у поглядах С. Петлюри на покарання шляхом арештів, через судочинство цілком могли статися істотні трансформації. В усякому разі, якщо судити з деяких фактів, загроза юридичних санкцій не становила персонально для Головного отамана великої ваги, оскільки їх можна було за бажання і зігнорувати. Так у заклику до українців на початках антигетьманського повстання він сам урочисто заявляв: «По постанові Директорії, Скоропадський, оголошений поза законом за утворені ним злочинства проти самостійности Української Республіки, за знищення її вільностів, за переповнення тюрем найкращими синами українського народу, за розстріл селян, за руйнування сел і за насильства над робітниками і селянами. Всім громадянам, мешкаючим на Вкраїні, забороняється під загрозою військового суду допомагати кровопійцеві генералові Скоропадському в тіканні, подавати йому споживання і захисток. Обов'язок кожного громадянина, мешкаючого на Вкраїні, арештувати генерала Скоропадського і передать його в руки республіканських властей» [Мазлах та Шахрай, 1919, с. 13].

І першим, хто порушив цей заклик – розпорядження з масонської волі, був саме С. Петлюра [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 163-165; Солдатенко, 1999a, с. 569-570]. То ж у психологічному сенсі обіцянки арештів і покарань для Головного отамана могли й не означати їх обов'язкового, невідворотного виконання.

Порівняння вищенаведених фактів зі спогадів М. Чеботаріва, як видно, істотно різниться з тим, що стверджував один із авторів меморандуму в 1928 р. І. Мазепа, якого, за твердженнями того ж М. Чеботаріва, «отамани готові були на руках носити за звільнення» [*Визвольні змагання очима...*, 2003, с. 33]. І якщо не з наукової точки зору, а суто по-людськи поведінку І. Мазепи ще якось зрозуміти

можна (виправдати ж – ні), то зовсім алогічною видається позиція тих сьогоднішніх авторів, які воліють «не помічати» «невигідних» аргументів, фактів, порушуючи одну з основоположних вимог об'єктивності – комплексний підхід до предмета дослідження.

А полковник М. Чеботарів таких «невигідних» аргументів нагромадив чимало. Причому вони кидають тінь не лише на поокремих отаманів, а й на першого серед них – С. Петлюру.

Перед від'їздом з України до Варшави Головний отаман зустрівся у Волочиську з М. Чеботарівим, наказав йому відправитись у денікінське підпілля. При цьому ніякого конкретного завдання полковник не отримав. С. Петлюра напутствував його словами на кшталт: «Ви самі добре знаєте, що маєте там робити на користь визвольної нашої справи» [*Визвольні змагання очима…*, 2003, с. 33].

А вже наступного дня сталася досить прикметна подія, яку М. Чеботарів відтворив з деякими цікавими, почасти загадковими подробицями: «Були у мене досить значні гроші, що складалися з депозитів арештованих, були так само в депозиті і ріжні срібні, золоті речі – годинники, персні і т. д. Були і речі з жидівських грабунків, або й погромів (підкреслено мною – *В. С.).* Про ці "скарби" знали всі мої люди. Отже, рано я наказав вишикуватися по військовому і перед ними заявив, що Політичний департамент [Міністерства] внутрішніх справ ліквідується обставинами нашої тяжкої дійсності, що я не бачу іншого способу тримання грошей і речей у себе, як усе роздати їм. Тут же я покликав цивільного службовця залізниці, що мешкав... з його дружиною і щось [з] п'ятьма дітьми. При них я роздав усі "скарби", що мав [при собі], даючи і працівникові залізниці, жінці і дітям. Тут же при всіх я сказав до [глави] цієї родини, що ми його так щедро обділяємо, бо має велику родину і нехай пам'ятає та дітям своїм розповість, що то були українські козаки, що боролися за Самостійну Україну і т. д.» [*Визвольні змагання очима…*, 2003, с. 33].

Можливо, випадково, а можливо, й ні, однак М. Чеботарів згадує, що подібна зустріч відбулася й наприкінці січня 1918 р. Тоді С. Петлюра передав полковникові «куфер, повний грошей для

продовження формування Коша Слобідської України... С. Петлюра мені не сказав, скільки грошей в тім куфрі, не взяв від мене жодного поквітування...» [*Визвольні змагання очима…*, 2003, с. 123].

Звідки взялися гроші, коштовності у М. Чеботаріва на початку зими 1919 р. – невідомо. Було б некоректно припустити, що вони знову були отримані з рук С. Петлюри, – підстав немає. Однак, якщо це частина «експропрійованих» речей, у тому числі – й у ході єврейських погромів, а потім прихованих М. Чеботарівим – однією з особливо довірених особистостей голови Директорії, то все одно претензії до С. Петлюри не безґрунтовні. Якщо в оточенні найвищого керівництва УНР допускалися подібні речі, то це лише зайвий раз доводить, до якого жахливого стану дійшла вся державна організація в добу отаманщини, що не дозволяло скільки-небудь ефективно контролювати суспільні процеси, стихійні дії, боротися з єврейськими погромами.

Невпевненість у найближчому оточенні, недовіра до військових старшин – отаманів породжували наростаючі почуття підозри, навіть повною мірою параноїдальні симптоми, зумовлювали такі превентивні дії С. Петлюри, які не підлягають жодним раціональним поясненням.

Просто-таки волаючим прикладом внутрішніх суперечностей, що досягли критичної межі, став арешт членів створеного лівими елементами українських партій Головного повстанського штабу повстанського війська Ю. Мазуренка, М. Ткаченка, А. Пісоцького (всі українські соціал-демократи-незалежники), Сердюка (український есер) та інших і розстріл командира повстанської дивізії А. Діяченка.

Ще в квітні 1919 р. з ініціативи незалежних в УСДРП і частини українських есерів було сформовано Всеукраїнський революційний комітет і Головну військову раду при ньому, а трохи пізніше Головний повстанський штаб. Своєю метою вони визначили повалення уряду Х. Раковського і запровадження української радянської влади. Було оголошено загальне повстання, яке, попри тимчасові локальні успіхи, зокрема антибільшовицький виступ під орудою Н. Григор'єва, загалом не привело до очікуваних результатів

[Солдатенко, 2010а, Т. ІІІ, с. 191-196]. Частина повстанців на чолі з керівниками штабу, прорвавшись через лінію фронту, 18 липня прибули в розташування Директорії і Головного отамана до Кам'янця-Подільського в розрахунку на об'єднання своїх сил з військами С. Петлюри. Однак, попри сподівання, на патріотів-повстанців чекав зовсім інший фінал.

Головна дієва особа цієї «операції» – М. Чеботарів – детально переповів, чому стався інцидент, як він протікав. Його персональну увагу привернули зовнішній вигляд, спорядження 200 прибулих козаків.

«Цей військовий відділ з Юрком Мазуренком на чолі, – відзначив мемуарист, – мав добре організований обоз на гарних військового зразку возах, добре упакований харчовий багаж, амуніцію та на возах кулемети. Розташувався він, власне, в центрі м. Кам'янця-Подільського, на площі коло православного собору.

...Від Ю. Мазуренка я довідався, що він прибув для розмови з Голов[ним] Отаманом С. Петлюрою, і я йому пообіцяв цю розмову влаштувати. Від нього я довідався, що з ним прибули А. Пісоцький (с.-д.), Сердюк (с.-р.), Я. Діяченко (с.-р.) і С. Щадилів (с.-р.).

Я зараз же, як Комендант Запілля Діючої Армії, доповів Головному Отаманові і висловив свої думки щодо прибуття такого дивного, під кожним поглядом, "Головного штабу повстанських військ". Я звернув увагу Гол[овного] Отам[ана] на те, що:

1. Вояки всі були добре вдягнені і мали одяг військовий. Так убране військо могло бути лише в регулярній армії і ні в якому разі [не] повстанче військо.

2. Такий обоз, так організований і так виглядав, як виглядали обози лише на маневрах регулярних армій, а навіть не під час військових дій на війні.

3. Такий відділ і так заосмотрений міг бути відряджений лише урядом, що має всі можливості в спокійних умовах його формування, а не в умовах повстань, непевности і браку одягу, амуніції і військових возів, упряжі для коней і т. д. ...

Я своє зробив. Я попередив Гол[овного] Отам[ана], що це акція большевиків замаскована повстанчим військом. Я висловив

припущення, що вони можуть ризикнути зробити замах на нашу владу» [*Визвольні змагання очима…*, 2003, с. 27-28].

Підозрювати «всіх і вся», звісно, в дусі М. Чеботаріва. Однак, чи то достатня підстава для негайних рішучих дій?

С. Петлюра прийняв Ю. Мазуренка, після чого начебто говорив М. Чеботаріву про домагання прибулого стати військовим міністром, а деяких його колег пропонував призначити міністрами в інших галузях.

«На вечір в місцевому театрі було призначено прийняття Головному штабу повстанських військ. Гостям було відведено найкращу ложу, “зібралася сметанка” УНРеспубліки і розпочалося прийняття-зустріч “Штабу”.

Зі сцени вітали і від Уряду, і від окремих політичних наших партій, і окремі політичні діячі від себе. Аж ось по театру пробігла чутка, що прибув Головний Отаман, а слідом за чуткою і з’явився на сцені сам С. Петлюра. Всі, як один, піднялися і зустріли оплесками його, лише демонстративно сиділи “повстанці”. З їхньої ложи ніхто ані піднявся, ані плеснув руками. Я зауважив, що С. Петлюра бачив це і в своїй промові привітальній гостро і піднесено зауважив всім тим, що “плетуть павутину навколо репрезентантів ідеї Української Народньої Республіки”. Я бачив, як очі С. Петлюри блискали гнівом, а навіть погрозою. І коли С. Петлюра скінчив промову, а всі встали і овацийно йому дякували за його слово, я метнувся із зали до виходу з театру біля закулисового входу. В цей момент виходив С. Петлюра до авто, що тут його чекало, і наказав мені арештувати “Штаб”.

Через годину весь штаб і М. Ткаченко (він тоді мешкав у Кам’янці й мав удень зустріч із керівниками штабу – *В. С.*) були за моїм наказом і під моїм керівництвом заарештовані і посажені у вагон валки Коменданта Запілля Діючої Армії. А через годину-дві без стрілу був обеззброєний весь відділ, виведений з м. Кам’янця-Подільського і разом з обозом розташований коло стійки Комендатури, кілометрів 3-5 від Кам’янця. По закінченні всієї операції я ранком поїхав до Г[оловного] О[тамана] С. Петлюри і зробив вичерпну доповідь перебігу нічної події. Зазначив, що большевики

виправили до нас цей відділ, щоб за його допомогою зліквідувати в Кам'янці нашу владу і оголосити радянську» [*Визвольні змагання очима…*, 2003, с. 28].

Ось так, лише за підозрою, що то була «авантюра Москви» і господарям не сподобалася поведінка гостей, було здійснено акцію, логіку якої зрозуміти зовсім непросто, якщо знову не відзначити – це була типова боротьба за особисту владу доби отаманщини.

З величезним обуренням відреагував на подію М. Шаповал. «Повстання було проти большевиків во ім'я української радянської влади, – пише він. – Повстанський штаб хотів досягти згоди з центром УНР, в якому були с-ри, про утворення спільної політичної програми і спільними силами скріпити українську соціяльну революцію і її форму – Українську Народню Республіку.

Але Петлюра і с-деки відповіли зрадницьким ударом в спину повстанцям! Нечувана гидота сталася: представників повстанців заарештовано, стерорізовано, Діяченка зрадницьки підло розстріляно, а при тім ще лицемірно команда УНР умивала руки і дурила с-рів, щоб тримати їх, як димову завісу, для прикриття своєї контрреволюційности» [Шаповал, 1928, с. 144-145, 146-147].

У тій ситуації багато-хто зрозумів, що для С. Петлюри, його отаманського оточення збереження влади в своїх руках важило значно більше за інтереси революції і державності. З іншого боку, ліві течії українського соціалістичного руху, розійшовшись із правими силами партій, до яких раніше належали (УПСР, УСДРП), не знаходили порозуміння й з більшовиками, що закінчувалося для щирих, романтичних людей страшними трагедіями.

Подібних, аж надто складних для логічного пояснення сторінок під час домінування режиму отаманщини велика кількість.

Так само дуже складна неподолана петлюрівською отаманщиною проблема – поведінка лідерів Західно-Української Народної Республіки на чолі з Є. Петрушевичем, командування Української галицької армії, що в екстремальних умовах, головним чином з мотивів самозбереження, задоволення регіоналістських інтересів відкололася від Дієвої армії, ігнорувала Головного отамана, перейшла у табір зліших ворогів українства – монархічних

єдинонеділимців А. Денікіна. Цим було завдано такого удару по всій державній системі УНР, після якого оправитися було неможливо, попереду була швидка катастрофа, названа Любарською [Курас та Солдатенко, 2001, с. 110-201; Солдатенко та Савчук, 2004, с. 51-126; Солдатенко, 2010а, Т. ІІІ, с. 303-439].

Неув'язок, збоїв, суперечностей у функціонуванні державницької моделі, що має ім'я отаманщини, можна віднайти буквально безліч. Найприкметніші й найточніші лежали у військовій сфері і ними було детерміновано воєнний крах УНР. А найцинічніше, найганебніше й найнаочніше виявлялися, мабуть, у численних фактах єврейських погромів, що істотно підривали імідж влади [Солдатенко, 2011а, с. 309-350]. Звісно, ці та й ще низка важливих аспектів заслуговують на окрему детальну розмову.

І все ж, очевидно, найголовнішими, найзагальнішими, найфундаментальнішими чинниками, що вплинули на долю Української революції, Української Народної Республіки, української справи загалом було те, що з самої природи отаманщини випливало дистанціювання влади від найнагальніших, найболючіших для суспільства соціальних проблем, що дедалі загострювалися в умовах практично невщухаючих, навпаки – наростаючих класових битв і жахливих випробувань кривавого воєнного лихоліття. Лідерам держави, тим, хто з їхньої ініціативи й волі дістав можливість керувати справами на регіональному рівні, на місцях було явно не до того. Жага необмеженої безконтрольної влади, основним аргументом якої була зброя, переважувала всі інші чесноти й логічні розрахунки, навіть природні інстинкти самозбереження.

Тож отаманщина була просто приреченою на поразку. До того вона неухильно котилася від своїх початків і цілком закономірно зазнала безславного кінця.

Звісно, постає питання про хронологічні межі такого непростого, суперечливого явища, як отаманщина. Якщо з початками формування, гадається, ясно і практично ні в кого з дослідників немає заперечень, що витоки, сумнівна, а далі – згубна тенденція бере в перші тижні антигетьманського повстання, то щодо завершальної грані визначитися не так просто. Тут психологічно

тисне на науковців та обставина, що, не бажаючи нікому коритись, отамани продовжували свою справу і в 1920 і, навіть в 1921 р. Об'єктивне підтвердження тому – достатньо поширена повстанська практика. І якоюсь мірою з цим не можна не рахуватися.

Однак у цьому випадку мова не про факти виступів проти влади (в 1920 і 1921 рр. – переважно проти радянської), а систему, модель, режим влади, головну роль у яких відігравали отамани – від Головного до командирів військових підрозділів різного масштабу – аж до невеликих. Гадається, що як режим, що підпорядкував собі всю владу – від верховної до низової, отаманщина перестає існувати в останні дні листопада – перші дні грудні 1919 р. Виступ отамана О. Волоха став, мабуть, останнім актом цієї зовсім не оптимістичної історичної драми [Солдатенко, 2010а, Ч. ІІІ, с. 417-426].

Від'їзд С. Петлюри до Варшави 6 грудня 1919 р., здача полякам Кам'янця-Подільського, початок Зимового походу під командуванням М. Омеляновича-Павленка означали завершення річного існування й функціонування УНР у режимі отаманщини. Варте подиву тут, можливо, лише те, що його крах затягнувся так надовго.

Звісно, надзвичайно болісно переживали сумні, трагічні події справжні патріоти України, зокрема ті, хто стояв біля витоків Української революції, боровся за відродження національної державності, прагнув до прогресу українства у всіх сферах буття. Серед них був і Є. Чикаленко, який з деякої відстані, з Карпат пильно спостерігав за процесами в Україні й дуже ретельно, день за днем прискіпливо аналізував усі події, уривчасту інформацію про які отримував, намагався з'ясувати причини, логіку суспільних процесів. Він, власне, дійшов до переконання, що з відступом Дієвої армії з Києва, передачею столиці в руки білогвардійців завершилася й історія Української Народної Республіки. Вже 7 вересня 1919 р. авторитетний український діяч із жалем занотував у щоденнику (для себе, зовсім не розраховуючи на оприлюднення думок, а відтак – щиро, чесно): «Україна виявила таку слабість, таке безсилля, що тепер ніхто на неї не зважатиме і не рахуватиметься з нею, та в дійсності тепер України як самостійної держави вже нема, вона вже скінчила своє коротке, але голосне життя» [Чикаленко, 2005,

с. 113]. Вочевидь, у цьому разі не варто вимагати від діяча абсолютної хронологічної пунктуальності. Важливо звернути увагу на відзначену загальну тенденцію. Мабуть, десь у наближеній площині розвивалися міркування перших найталановитіших літописців Української революції – М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, М. Шаповала та ін., які свої публікації закінчували (хай трошки по-різному) відтворенням подій осені – початку зими 1919 р.

18. Народження націонал-комунізму

Мабуть, проблему історії українського комунізму можна віднести щодо періоду, який розглядається, до найменш вивчених і розроблюваних.

Починаючи з 30-х років минулого століття і до кінця радянської доби феномен націонал-комунізму сприймався як щось переважно негативне. А його носії не лише отримували ідейне, політичне засудження, а й у більшості потрапляли під жорна тоталітарної системи. Праці відомих представників оригінальної течії були вилучені з відкритих фондів бібліотек, переведені до спецфондів [Майстренко, 1954, 341 с.; Документи українського комунізму, 1962, 232 с.; Наддніпрянець, 1983, 151 с.; Майстренко, 1985, 416 с.]. Виявлялася спільна настороженість щодо звернення окремих істориків до імен, діяльності особистостей, зарахованих до українського комунізму.

Так, наприклад, ще 1962 року було прийнято постанову ЦК Компартії України «Про 90-річчя від дня народження М. О. Скрипника» [*Протоколи засідань Політбюро, Оргбюро і секретаріату ЦК Компартії України*. (1918-1991). ЦДАГО України. (Ф. І. Оп. 145. Спр. 2925. Арк. 8-9); *Колекція документів про видатних державних і партійних діячів України*. ЦДАГО України. (Ф. 39. Оп. 1. Спр. 192. Арк. 151)] (зауважимо, що більшменш чіткого уявлення про те, чи можна було зараховувати його до націонал-комуністів, тоді не було, більше користувалися сталінським терміном «націонал-ухильник» і, очевидно, не хотіли відкрито відносити одного з найстаріших членів партії до течії, що вважалася одіозною і ворожою комунізму). Серед інших заходів передбачалися підготовка Інститутом історії партії та видання вибраних творів М. Скрипника. Однак різного роду тяганини, штучні перепони гальмували реалізацію, здавалося б, загалом нешкідливого видання (рукопис в основному був готовий задовго до 100-річчя видного політичного діяча [Солдатенко, 2002а, с. 268].

Утім, комусь здавалося, що така книга не тільки не невинна, вона небезпечна, шкідлива. Так, 10 квітня 1973 р. секретар ЦК КПУ

з ідеології В. Маланчук подав до ЦК Компартії України записку із пропозиціями посилення боротьби з націонал-комунізмом. У ній, зокрема, йшлося: «За кордоном, особливо українською націоналістичною еміграцією досліджуються ідейно-політичні платформи та досвід практичної антирадянської діяльності укапістів та боротьбистів, видано багато статей та брошур на цю тему, зокрема "Документи українського комунізму", "Сторінки з історії Комуністичної партії України", "Микола Скрипник" та ін.» [*Протоколи засідань Політбюро, Оргбюро і секретаріату ЦК Компартії України*. (1918-1991). ЦДАГО України. (Ф. 1. Оп. 16. Спр. 166. Арк. 94); Солдатенко, 2002, с. 268]. Тобто, були названі публікації, проти яких потрібно було спрямовувати вістря критики, боротьби.

Однак далеко не всі в науковому середовищі поділяли такі погляди. Напевно, до причин певної стриманості поведінки професійних істориків належало поглиблення досліджень досвіду революційної доби і першого міжвоєнного десятиліття. Зокрема, дедалі очевиднішим ставало, що войовничо непримиренне ставлення більшовиків України до національних партій, особливо їхніх лівих сегментів, що відчутно тягнулися до комуністичних платформ, у роки Громадянської війни не було абсолютно виправданим, обґрунтованим. Ідеться, зокрема, про резолюції перших трьох з'їздів КП(б)У щодо ставлення до дрібнобуржуазних партій. Адже факти паралельної, або навіть спільної боротьби за народні інтереси, протидії противникам революційних перетворень приносили позитивний ефект. Починаючи з Першого з'їзду Рад України та Першого з'їзду КП(б)У, спочатку окремі елементи, а потім цілі групи вихідців з колишніх українських партій примикали до більшовиків, підтримували їхній курс, вступали до їхніх лав. Ці тенденції особливо посилилися на переломному етапі Громадянської війни – у другій половині 1919 р. й продовжували «набирати обертів» 1920 р.

Дедалі об'єктивніша оцінка подібних процесів, звісно, зумовлювала визрівання передумов для необхідних зрушень на «історіографічному фронті».

Так, у 70-ті – 80-ті рр. минулого століття в країні в цілому позначилося посилення інтересу до непролетарських партій взагалі –

есерів, меншовиків, кадетів та ін. антимарксистських і контрреволюційних, ставилося завдання об'єктивного, всебічного відтворення їхньої історії. Очевидно, цю обставину можна вважати другою причиною, важливою передумовою наближення до безпосереднього звернення до цікавого перебігу переважно регіонального масштабу.

Щоправда, новаційні тенденції пробивали собі дорогу непросто, навіть не без певного їхнього штучного стримування та протидії.

Науковим керівником, починаючи з третього курсу університету (маються на увазі курсові та дипломна роботи, кандидатська дисертація) В. Солдатенка був талановитий історик, майбутній академік та віцепрезидент Національної академії наук України, Віцепрем'єр Кабінету Міністрів України І. Курас. Теоретична, ініціативна особистість, він одним із перших у республіці захопився донедавна ще забороненою проблематикою. Ним було обрано тему докторської дисертації «Торжество ленінських ідей пролетарського інтернаціоналізму і крах дрібнобуржуазних націоналістичних партій на Україні».

Так сталося, що коли на вченій раді Інституту історії партії розглядалося питання про рекомендацію до друку докторської монографії І. Кураса (він тоді працював завідувачем сектору суспільних наук відділу науки та навчальних закладів ЦК Компартії України), одним із офіційних рецензентів було призначено В. Солдатенка. Звичайно, не тому, що він був його учнем, а тому, що наукові інтереси були досить близькими, багато в чому перегукувались.

Після виходу книги, будучи добре ознайомленим із її змістом [Курас, 1978, 316 с.], автор цієї книги оперативно опублікував позитивний відгук в офіційному органі ЦК Компартії України, Верховної Ради та Ради Міністрів УРСР «Радянській Україні» [Солдатенко, 1978, Серпень 24].

Несподівано колеги з інституту відразу почали «напівголосом» повідомляти, що дехто з партійного начальства (мався на увазі ЦК КПУ) виявляє інтерес до моєї особистості – хто цей сміливець, який підтримує «незвичайні» публікації? А далі ситуація ще посилилася.

Дирекція Інституту історії партії доручила старшому науковому співробітнику В. Солдатенку підготувати відповідь на частину позицій заяви до парткому організації ЦК Компартії України. Хто був її автором – не знаю: мене ознайомили з машинописними копіями-виписками. У них І. Кураса звинувачували у спотворенні історії, «наукоподібному виправданні» антирадянських партій та організацій, а ще у плагіаті. «Захист» свого наукового керівника та старшого колеги великої проблеми не становив, принаймні за визначеними сюжетами. Претензії виявилися надуманими, хоча займатися малоприємною справою (звіряння текстів, розбір трактувань, обґрунтування науковості висновків) довелося досить докладно.

Під час засідання парткому первинної організації ЦК Компартії України звинувачення, висунуті І. Курасу (як він сам розповідав) були визнані безпідставними, хоча під час обговорення звучали більше схожі на погрози «дружні застереження»: «зменшити запал», поводитися обачніше, пам'ятати про те, що і попередники «щось розуміли», тому не варто відмахуватися від їхніх поглядів, недооцінювати, тим більше – ревізувати їх. Загалом усе завершилося благополучно. І через деякий час І. Курас успішно захистив докторську дисертацію в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

Принагідно можна пригадати одну ситуацію. Зважаючи на граничну зайнятість І. Кураса, він зрідка звертався до ґрунтовного обговорення наукових проблем, призначаючи зустрічі за гарної погоди у вихідні дні у парку біля Верховної Ради України (раніше він іменувався парк ім. М. Ватутіна). Якось до нашої лави наблизився чоловік досить похилого віку. І. Курас його дуже шанобливо привітав і, коротко, ніби продовжуючи розмову, вибачливим тоном, пояснив, що поки, на жаль, нічого не виходить, що треба почекати в надії, що щось зміниться і т. д.

Коли скромний, інтелігентний співрозмовник мого старшого колеги став віддалятися, останній, якось сумно дивлячись йому вслід, запитав мене, чи я знаю цю людину. Я не знав і почув зауваження (не закид): «А тобі якраз і треба було його знати. Адже це Г. Овчаров, колишній помічник, близький співробітник

М. Скрипника, видавець його праць. Скільки він знає цікавого – ти не уявляєш! Дивом вижив. Написав дуже цікаві мемуари, приходив до мене, розповідав. Хоче видати. Просить допомогти. Я безсилий...»

Через кілька років, коли мені доручили підготувати наукову біографію М. Скрипника, довелося запитати І. Кураса (він тоді вже був заступником директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України), якою є доля спогадів Г. Овчарова. Отримав суху відповідь: «Не став непотрібних запитань!..»

Невдовзі І. Курас написав передмову до вибраних творів М. Скрипника [Курас, 1991, с. I-XVIII]. Ім'я Г. Овчарова там, природно, не згадується.

На додаток до розуміння атмосфери, що панувала в ЦК Компартії України, навіть у перебудовний час щодо націонал-комуністичного феномену, його представників, можна навести і такий промовистий епізод.

27 лютого 1989 р. у газеті «Радянська Україна» було опубліковано статтю доктора історичних наук, головного співробітника Інституту історії Академії наук України Ю. Гамрецького «Як люблять свою матір…». Взяті в лапки слова були запозичені з книги С. Мазлаха та В. Шахрая «До хвилі. Що діється на Вкраїні та з Україною». Цю книгу (вона написана переважно В. Шахраєм), що з'явилася на початку 1919 р., у 1950-ті роки емігрантський історик І. Лисяк-Рудницький назвав «Українським комуністичним маніфестом» [Лисяк- Рудницький, 1994b, Т. 2, с. 113-120].

Самій книзі у статті було відведено небагато уваги. Ю. Гамрецький, орієнтуючись на перебудовні процеси демократизації, реабілітації тих, кого донедавна таврували ворогами, а тепер повертали на сторінки історичних праць, вирішив запропонувати громадськості біографію цікавого, самобутнього історичного діяча, про якого мало хто й мало що знав.

Варіант, на якому зупинився вчений, виявився навряд чи бездоганним. У зображенні історика образ В. Шахрая вимальовувався виключно в привабливих тонах – як непогрішного, кришталево чесного, самовідданого революціонера-ленінця. Будь-які його розбіжності з більшовицьким курсом, критика ним РКП(б), КП(б)У (а вони становлять досить значну питому вагу у книзі «До

хвилі») старанно обходилися. Було допущено і фактичних неточностей. Природно, в момент, коли домінуючою точкою зору в партійній ідеології і надалі залишалася негативна оцінка українського комунізму (а в належності В. Шахрая до цієї течії ніхто не сумнівався), публікація Ю. Гамрецького нагадувала або тенденційний суспільний виклик, або просто не остаточно продуману акцію. Особливо вразливим видавався односторонній, поверховий підхід до оцінки непростого історичного феномену, чим і не минуло скористатися партійне керівництво республіки.

Уже 30 березня 1988 року (тобто через місяць після появи публікації) Політбюро ЦК Компартії України на своєму засіданні кваліфікувало статтю Ю. Гамрецького «спробою безперечної політичної реабілітації діяча, який відкрито займав антиленінські позиції у національному питанні, виступав проти рішень І з'їзду Компартії України». Статтю було визнано «політично помилковою» і шкідливою. Політбюро вимагало «вжити необхідних заходів для запобігання появі подібних публікацій» [Гошуляк, 1994, с. 196-197].

Того ж дня в газеті «Радянська Україна» було опубліковано статтю «До історії з повагою» [*Радянська Україна*, 1989, Березень 30], в якій публікацію Ю. Гамрецького було піддано дуже жорсткій критиці. Автору було винесено суворе партійне стягнення.

Дещо по-іншому складалися обставини щодо трансформації відносин до інших націонал-комуністів.

Скажімо, політична реабілітація М. Скрипника проходила поза увагою щодо його належності до течії українських комуністів. Здебільшого наголошувалося на його послідовно ленінській, принципово інтернаціоналістській позиції.

Републікація тритомника В. Винниченка «Відродження нації» (репринтне відтворення видання 1920 р.) та витягів із його щоденників [Винниченко, 1990, *9*, 91-121;*10,* 96-110; *11*, 88-106; Винниченко, 1989, *12,* 73-78] супроводжувалася документальними статтями про його вступ до КП(б)У влітку 1920 року [Лозицький, 1989b, Серпень 24; Лозицький, 1989a, с. 73-78; Жулинский, 1989, *12,* 147-160].

Загалом процес був трохи млявим, затяжним, вельми суперечливим.

***

Певні зміни сталися після 1991 року. Інституту історії партії не стало. На його місці та значною мірою на його кадровому потенціалі було створено Інститут національних відносин та політології Національної академії наук України.

Розпочавши дослідження надзвичайно важливої комплексної наукової проблеми «Генеалогія української ідеї», до тих, чия творчість стала предметом пильної уваги, одразу ж потрапили М. Скрипник, В. Винниченко, О. Шумський, А. Річицький, В. Шахрай, Г. Лапчинський, інші видатні представники українського комунізму. Щоправда, в окремий напрям проблема націонал-комунізму потрапила не одразу.

Проте з часом змінювалися запити суспільства, виникали нові завдання та зазнавали коригування наукові проєкти. Відбувався процес ротації і наукових співробітників.

Волею долі сталося так, що українському історику В. Солдатенку довелося певний час – 3 роки досить тісно спілкуватися з американським істориком Дж. Мейсом.

У жовтні 1993 року директор Інституту національних відносин і політології, тоді ще член-кореспондент НАН України І. Курас повідомив, що підписав указ про призначення до відділу теорії та історії національних відносин, яким на той час керував В. Солдатенко, на посаду виконувача обов'язків провідного наукового співробітника доктора Джеймса Мейса. Всупереч звичайній практиці, жодних попередніх розмов, обговорень, погоджень не було.

Через кілька років видатний український поет, один із керівників Народного руху України, який очолював Держтелерадіо України, І. Драч поширив інформацію, що І. Курас взяв Дж. Мейса на роботу на його, І. Драча, прохання.

Скоро стало відомо, що через низку причин новий провідний науковий співробітник (на цій посаді у нас перебували лише доктори історичних наук, а статус американського доктора наук прирівнювався до кандидатського ступеня) тривалий час не міг знайти собі застосування на батьківщині. Із закінченням «холодної війни» попит на послуги радянологів різко впав, а, за оцінками

низки американських колег, Дж. Мейс не був висококваліфікованим фахівцем. Його докторська дисертація та підготовлена на її основі книга про український націонал-комунізм викликали чимало критичних зауважень [Плохій, 2018, с. 10-12]. Тому, незважаючи на всі зусилля, на батьківщині так і не вдалося підписати контракт із жодним науковим чи навчальним закладом. До цього додалися і деякі неприємності особистісної (сімейної) властивості.

Так Дж. Мейс вирішив спробувати щастя в Україні, де в цей час дуже зріс інтерес до трагедії голоду 1930-х років. Тут знання американського історика, який свого часу був виконавчим директором Комісії Конгресу США з вивчення (розслідування) голоду 1932-1933 рр. в Україні, могли стати в нагоді.

Дж. Мейс виявився досить скромною, спокійною, ерудованою людиною. Його вигідно відрізняло знання одразу чотирьох мов і він мав перевагу перед іншими співробітниками відділу, щедро ділився одержуваною, здебільшого бібліографічною інформацією. Щоправда, якось дуже повільно входив у ритм роботи колективу. Відділ займався розробкою комплексної наукової проблеми «Генеалогія української ідеї». Дж. Мейс довго не міг визначитися з власним предметом вивчення. Разом ми дійшли висновку, що це може бути тема, пов'язана зі з'ясуванням внеску М. Скрипника у розвиток української ідеї. Передумовою була інформація, що Дж. Мейс захистив дисертацію та видав книгу про український комунізм [Масе, 1983].

Я особливо не квапив іноземного вченого, знаючи, що він зіткнувся з розв'язанням багатьох нелегких проблем – робота за сумісництвом редактором-перекладачем англійською мовою щотижневого, збірного випуску газети «День» – заробіток, житло, нова сім'я, громадянство, здоров'я…

Зрештою, Дж. Мейс запропонував В. Солдатенку об'єднати зусилля та спільно опублікувати статтю про М. Скрипника в «Українському історичному журналі». Узгодження елементів рукопису особливого тертя не викликала. Співавтор погодився з усіма корективами, у тому числі й оціночними судженнями щодо здійснення політики українізації, якою керував М. Скрипник.

Згідно з існуючою практикою, стаття була набрана і верстка розбита на два номери [Мейс та Солдатенко, 1996]. Коли ж з'явився

номер із другою частиною статті, автор цієї розповіді був чимало здивований. У ній значною мірою було відновлено первинні оцінки, і навіть помилки, які були спільно виправлені ще на стадії рукопису. На запитання, як це трапилося, головний редактор пояснив: прийшов Дж. Мейс і попросив внести у верстку нібито узгоджені зі мною правки.

У розмові, що не забарилася, співавтор каявся, просив увійти в його становище. Він, мовляв, після появи першої частини публікації отримав прочухана від дуже впливових людей, від яких багато в чому залежав. Причиною нібито стала «неприйнятна» концепція опублікованого матеріалу, який був кваліфікований як популяризація положень сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)», чого насправді не було. Дж. Мейс просив не порушувати питання про його «нетолерантну» поведінку, обіцяв нічого подібного не допускати надалі.

Осад залишився, звичайно, неприємним: як пояснити всім, що ти не згоден з тим, що опубліковано під твоїм прізвищем. Не знаходячи жодного рішення і відчуваючи постійне збентеження, незручність, автор цієї книги навіть у 2008 році, коли виходила академічна біобібліографія [Валерій Федорович Солдатенко…, 2008, 76 с.], вирішив не включати до неї свою спільну з Дж. Мейсом публікацію. Звичайно, рішення не найкраще, але на той момент іншого не знайшлося…

Як виконану планову роботу через деякий час Дж. Мейс подав мені, як керівнику відділу, рукопис брошури близько чотирьох друкованих аркушів. Якщо не зраджує пам’ять (а записів, на жаль, не залишилося) назва була приблизно такою «Досвід на крові. З історії українського націонал-комунізму». На титульній сторінці рукопису авторами значилися В. Солдатенко та Дж. Мейс.

Уважно ознайомившися з рукописом – точніше сказати, суворо його прорецензувавши, зробивши численні зауваження, залишивши посторінкові позначки, довелося категорично заявити, що під такою працею В. Солдатенко ніколи свого імені не поставить. Окрім іншого, сформувалося тверде розуміння, що виправити концепцію рукопису неможливо.

Неприйнятними були два головні посили: соціалізм та вирішення національного (українського) питання несумісні – для ревнителів світової революції це – утопія; за свою «нерозважливість» та безпечність прихильники поєднання марксистської доктрини з українським інтересом мали з неминучістю заплатити кров'ю – звідси пропонована назва «Досвід на крові». Природно, експлуатувалася і «хитромудра» «чекістська операція – пастка».

Дж. Мейс, судячи з усього, не дуже засмутився, отримавши рукописну рецензію зі словами побажання добре попрацювати, якщо хоче, щоб публікація мала наукову вагу, а не повторювала заяложені стереотипи, довільні вигадки.

Однак незабаром брошура з дещо зміненою назвою і без істотних текстуальних змін з'явилася як четвертий випуск «Наукових записок Інституту національних відносин та політології» (їхнє видання, по суті, тільки освоювалося) [Мейс та Панчук, 1997, 82 с.]. Співавтором Дж. Мейса значився М. Панчук – заступник директора інституту.

Важко сказати, як би розвивалися стосунки далі, але через короткий час, ще до виходу у світ згаданого видання (у жовтні 1996 року) той же М. Панчук запропонував завідувачу відділу В. Солдатенку написати подання в дирекцію з обґрунтуванням необхідності усунення Дж. Мейса від роботи (на початку кожного з трьох років – 1994-1996 виходили на укази директора інституту про перепризначення американського вченого в. о. провідного наукового співробітника відділу). Відмовившись що б то не було писати без переконливої мотивації, В. Солдатенко виявився непричетним як до призначення Дж. Мейса у відділ, так і до його звільнення. З тодішніх невиразних пояснень було неможливо зрозуміти причину несподіваного звільнення: начебто, хтось виявив, що Дж. Мейса, який не має українського громадянства, згідно з чинним законодавством, не мали права приймати на роботу в академічний інститут і керівництву навіть загрожував серйозний штраф. Ситуацію вдалося «зам'яти». І. Курас, який зберігав посаду директора Інституту, на той час працював віцепрем'єром уряду України з гуманітарних питань. Можливо, це й вирішило справу.

Дж. Мейс знав про мою позицію в згаданому епізоді, під час наступних рідкісних зустрічей висловлював свою незмінну, підкреслену повагу; можливо – виявляв звичайну чемність. Однак про роботу в Інституті політичних та етнонаціональних досліджень в інтерв'ю волів не говорити [*Ваші мертві…*, 2013]. Те саме роблять і його колеги [Плохій, 2018, с. 7-14].

Спілкування ж з американським істориком спонукало до активізації роздумів В. Солдатенка над історією українського комунізму.

***

Не меншою мірою детермінували потребу заглиблення у вивчення проблеми націонал-комунізму авторські студії, присвячені тому, щоб предметно розібратися у теоретичних пошуках та політичних рішеннях, поведінці таких неординарних особистостей, як М. Скрипник та В. Винниченко. Результатом напрацювань стали монографії, що з'явилися на початку двохтисячних років [Солдатенко, 2002a, 352 с; Кульчицький та Солдатенко, 2005, 376 с.; Солдатенко, 2005a, 324 с.; Солдатенко, 2005c, 349 с; Солдатенко, 2007a, 621 с.].

На певній стадії доцільним видалося завдання певного узагальнення досліджень на цьому напрямі, що вилилося у спеціальну монографію [Солдатенко, 2006e, 479 с.].

Треба визнати: книга не викликала особливого інтересу – ні сучасних лівих, ні правих, ні політиків, ні науковців. Окремі публікації істориків і публіцистів певною мірою були наслідком спілкування автора з вузьким колом професіоналів.

Щоправда, досить оперативно відреагували китайські колеги, зокрема співробітники Академії суспільних наук при ЦК Комуністичної партії Китаю. Вже у 2007 році В. Солдатенка було запрошено на Міжнародний науковий форум у Нанкін. Пояснення доцільності спілкування виявилося простим і логічним. В Україні відбувся хронологічно перший досвід зародження національного комунізму. Приблизно через 20 років до таких рішень життя підвело Комуністичну партію Китаю. 1938 року, скоріше за все, нічого не

знаючи про те, що відбувалося в Україні, Мао Цзедун висунув і обґрунтував ідею «китаїзації марксизму». З неї виросли теорії «китайського шляху розвитку», «соціалізму з китайською специфікою», реформи Ден Сяопіна, які нині продовжує Сі Цзіньпін.

Китайських колег цікавив і український досвід, і його результати, і методологія та методика дослідження українських науковців, і можливості порівняльного аналізу та застосування теоретичних і емпіричних напрацювань істориків України.

Зустрічі з китайськими вченими дали поштовх деяким новим дослідженням, які разом з іншими факторами зумовили появу як публікацій в Україні, так і в Росії, і в КНР [Солдатенко, 2011d, с. 511-516; Солдатенко, 2016a, *107(4),* 11-23; *109(6),* 7-10; Солдатенко, 2017b, 748 с.; Soldatenko, 2017g, p. 682-702].

В умовах хаотичного розвитку сучасної історичної науки дещо несподівано з'явилася книга з досить широкою добіркою творчої спадщини О. Шумського та детальною біографією [Шаповал, 2017, 742 с.].

Дійшла справа і до републікації праці С. Мазлаха та В. Шахрая «До хвилі. (Що діється на Україні та з Україною?)» [Мазлах та Шахрай, 2019, 296 с.].

Очевидні мотиви обох видань – служити не так вивченню феномену українського комунізму, як поповнити арсенал викривальних інструментів радянського тоталітаризму. Зважаючи на все, саме цією метою керувалися і ініціатори видання перекладеної українською мовою давньої (1983 року) книги Дж. Мейса [Мейс, 2018, 496 с.]. Однак вона вимагає історико-критичного (обережного) використання, оскільки є одним із породжень періоду особливо сильного загострення «холодної війни», коли першою в жертву приносилася науковість. Та й суто професійний рівень автора залишав свого часу бажати багато кращого, про що досить красномовно свідчать доречні, змістовні коментарі та виправлення редактора Г. Єфіменка.

Загалом не можна констатувати, що на сьогодні творча спадщина націонал-комуністів досліджується досить повно та об'єктивно, а висновки та оцінки у своїй основі більше наукові, ніж

політично ангажовані. Якщо за радянських часів владу не влаштовували, умовно кажучи, національні складові позицій українських комуністів, то в останнє тридцятиліття підозра і критика викликає їхню ж схильність до комуністичних доктрин. Так, у дусі панівних парадигм розвитку сучасної української історичної науки у новітній ґрунтовній біографічній книзі про В. Винниченка [Кульчицький, 2019, 512 с.] зроблено спробу довести, що один із найавторитетніших ідеологів націонал-комунізму В. Винниченко зовсім і не був націонал-комуністом, а якщо припустити, що таки виявляв схильність до такої течії, то, у всякому разі, його комунізм був дуже далекий від більшовизму. Як і в багатьох інших випадках, найкращий спосіб прояснити сутність спірних підходів – звернутися хоча б до короткої історичної реконструкції непростого суспільного явища.

***

Відповідно до здійснених автором досліджень, результати яких містяться у згаданих вище публікаціях, процес зародження українського комунізму можна лапідарно уявити та пояснити у такому ключі.

Жовтень 1917 року, з одного боку, став об'єктивним підтвердженням обґрунтованості зробленого раніше ленінського теоретичного прогнозу. З іншого боку, він розглядався як перший акт світової пролетарської революції, чому мав сприяти створений з ініціативи В. Леніна III, Комуністичний Інтернаціонал. Обидва зазначені фактори стимулювали зростання революційних настроїв і рухів у світі, захоплюючи в орбіту свого впливу нові регіони. Реальними масштабними втіленнями цієї тенденції стало створення у липні 1918 р. Комуністичної партії (більшовиків) України. Їй належало вписати яскраві сторінки у націонал-комуністичний рух.

Біля витоків цього процесу стояв В. Ленін, який невдовзі після перемоги Лютневої революції 1917 р. запропонував перейменувати Російську соціал-демократичну робітничу партію в Комуністичну партію Росії, а потім виступив з ініціативою підтримки російського досвіду в інших країнах. Саме на тому етапі проявився і, навіть, до певної міри зміцнився феномен, який отримав назву «національний

комунізм» («націонал-комунізму»). А хронологічно першим таким досвідом можна вважати зародження та еволюцію українського комунізму.

Україна протягом понад 260 років була складовою імперії, що руйнувалася з 1917 р. Регіон, переважно (на 73%) населений етнічними українцями, був одним з найбільш розвинених в економічному (і індустріальному, і сільськогосподарському) відношенні, з порівняно вищим рівнем концентрації промислових та сільськогосподарських робітників, як відомо, більш за інші верстви суспільства схильних до сприйняття соціалістичної ідеології. У поєднанні з нагромадженим потенціалом національно-визвольної енергії (результат багатовікової національної залежності та гноблення) це об'єктивно висувало Україну на особливі позиції в політичному житті країни загалом. Українцям належала дуже висока питома вага в загальноросійських політичних партіях (більшовики, меншовики, есери та ін.). Створили вони й цілий ланцюг українських (не лише в назвах, а й за програмними цілями) соціалістичних партій, серед яких чисельністю та впливом вирізнялися українські соціал-демократи та українські есери.

У листопаді 1917 р. зусиллями головним чином останніх і як результат масштабної національно-демократичної революції було проголошено створення Української Народної Республіки – спочатку як автономної частини Росії, а в січні 1918 р. – як самостійної, суверенної держави.

Паралельно на тій же етнічній території під керівництвом більшовиків відбувався повсюдний інтенсивний процес встановлення радянської влади. Антагонізм, непримиренна боротьба між двома різними за соціальними орієнтаціями державними утвореннями, з втручанням зовнішніх факторів призвели навесні 1918 р. до окупації України німецькими та австро-угорськими військами, державного перевороту та встановлення маріонеткового режиму – гетьманату.

Не маючи скільки-небудь достатнього військового потенціалу, Радянська Росія також змушена була підписати в Бресті нерівноправний, грабіжницький договір з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Однією з умов була згода на визнання Російською

Федерацією встановленого за допомогою окупантів державного устрою в Україні, виведення з її території червоних військ, згортання роботи більшовицьких організацій.

Але народні маси не хотіли миритися з окупаційно-гетьманським режимом, стихійно піднялися на свій захист, що переріс у великомасштабну, жорстоку війну, проте зазнали величезних втрат від іноземних карателів та їхніх посібників. Налагодити ж координацію дій, об'єднати зусилля повстанців-українців не було кому. У принципі до такої ролі найбільш підготовленими (і єдино підготовленими, хоч і значною мірою знекровленими репресіями, загнаними у підпілля) виявилися місцеві більшовики. Проте організаційно вони підпорядковувалися керівництву єдиної РКП(б) – Російської Комуністичної партії (більшовиків), пов'язаної умовами Брестського миру. Комуністи Російської Федерації, офіційна Москва, понад усе зацікавлені в збереженні завойованого мирного перепочинку, що використовувався для накопичення революційних сил, остерігалися звинувачень у безпосередній причетності до повстанської боротьби українців. Це могло спричинити поновлення війни із заздалегідь переважаючим, більш сильним ворогом. Тому вважалося за необхідне утримуватися від передчасних виступів. Але маховик справедливої народної війни, що запустився, зупинити було неможливо.

Тоді місцеві більшовики на чолі з Г. Пятаковим, М. Скрипником, В. Затонським, А. Бубновим, Є. Бош, С. Косіором, Ю. Коцюбинським, їхніми однодумцями, керуючись українським національним інтересом, прагненням прийти на допомогу повстанцям, очолити їх порив, висунули ідею організаційного оформлення окремої, самостійної комуністичної партії в Україні, щоб відповідальність за її дії не лягала на РКП(б). Та й логічно узгоджено було б принципи й параметри партійного і державного будівництв.

Розуміючи це, В. Ленін, керівництво РКП(б) все ж таки не наважилися погодитися на реалізацію в повному обсязі планів українських більшовиків, знайшли дещо інше – компромісне рішення. Створена в липні 1918 р. Комуністична партія (більшовиків)

України (КП(б)У) набула статусу автономної (обласної, по суті справи) організації єдиної РКП(б). Насправді відбулося органічне поєднання двох начал – комуністично-інтернаціонального та українсько-національного. Виявлений же більшовиками-українцями імпульс не згас, не пропав даремно, був зрозумілий і гідно оцінений значною частиною народу, який активно підтримав подвижництво та самовідданість, високу шляхетність полум'яних борців за соціальний та національний прогрес.

Паралельно назріли серйозні зміни і в стані згаданих вище українських соціалістичних партій. З лона найбільшої з них – Української партії соціалістів-революціонерів уже влітку 1918 р. виділилася найпрогресивніша та найдіяльніша її частина. Неухильно еволюціонуючи у бік лівої платформи, співпрацюючи з більшовиками, вона у серпні 1919 р. оголосила себе Українською Комуністичною партією (боротьбистів) – згідно зі своїм друкованим органом – газетою «Боротьба», – і потім, у березні 1920 р. влилася в КП(б)У. Подібні процеси наповнювали і внутрішнє життя Української соціал-демократичної робітничої партії. Фракція «незалежних», що відкололася від неї в січні 1919 р., оформилася в січні 1920 р. в самостійну Українську Комуністичну партію і пізніше також об'єдналася з КП(б)У.

Організації лівих російських есерів, які діяли на території України, об'єднавшись, спочатку прийняли назву Української партії лівих українських есерів-комуністів (борьбістів) – за назвою друкованого органу газети «Борьба», а незабаром масово влилися до лав Компартії України. Так само вчинили і радикально налаштовані члени місцевих організацій Всезагального єврейського робітничого союзу в Росії, Литві та Польщі (Бунду). Найменувавши себе Комуністичним Бундом (Комфарбандом), приєднавши до себе ліві елементи з Єврейської соціалістичної робітничої партії, вони також домоглися входження до КП(б)У.

Таким чином, у реальній революційній практиці викристалізувався унікальний, що не знав до того аналогів у світовому визвольному русі, феномен: комуністи-більшовики доповнили свою принципову платформу завданнями, що випливали з

національних прагнень українства, а на «зустрічному курсі» до них приєдналися (організаційно злилися) сегменти із чотирьох національних соціалістичних партій, яким революційна практика наполегливо диктувала потребу долучення до марксистської, комуністичної концепції, зобов'язувала взяти її на озброєння як найвищу цінність та безпосереднє керівництво до дії. Власне, значною мірою завдяки їм соціалістична революція гармонійно поєдналася з національною, можна сказати – стала «синтетичною» – національно-соціалістичною. А на чолі її переможної ходи стали особи, які перебували біля джерел українського комунізму. Імена М. Скрипника, В. Винниченка, О. Шумського, А. Річицького, В. Шахрая, Г. Лапчинського, В. Блакитного, О. Любченка, Г. Гринька, І. Кулика, П. Слинька, інших діячів націонал-комуністичних організацій залишились у вдячній пам'яті українського народу [Soldatenko, 2017g, p. 681-702; Soldatenko, 2020f, p. 79-85].

Було б невиправданим перебільшувати вплив націонал-комуністичної ідеології, виразників та прихильників її поглядів на державний курс України. Його непорушною стрижневою основою залишалася марксистсько-ленінська платформа, принципи діяльності. Принаймні таким було переконання партійно-радянського керівництва республіки. Однак було б неправильно, несправедливо і заперечувати включення до формування і здійснення політичної лінії революційної епохи ідеологічної «частки» українського комунізму. Безумовно, народні маси України приваблювали і надихали логічні, щирі заклики на орієнтацію у розумінні стратегічних творчих завдань гармонійного поєднання загальнозначимих положень («істин») комунізму з конкретними національними устремліннями, в першу чергу, із забезпеченням умов для повнокровного, повноцінного національного розвитку у всіх сферах життєдіяльності. Видатний політичний діяч, глибокий мислитель і надзвичайно талановитий художник В. Винниченко наполягав: «Кожний українець, що зацікавлений хоча би тільки одним національним визволенням свого народу, повинен зрозуміти, що найвірнішою, найкращою забезпекою справжнього, повного національного визволення і відродження всякої пригнобленої, недержавної нації є –

тільки розвиток комуністичної революції. І вже хоча би тільки з національних мотивів, кожний українець, що не експлуатує чужої праці, має як найгарячіше бажати перемоги революції, захоплення нею всього світу й перебудови всього ладу на комуністичний. …Кожному такому українцеві треба бути найбільш вірним прихильником совітської влади і найпослідовнішим комуністом, бо чим чистіше й фактичніше буде переводитися влада рад (совітів), тим точніше буде виконуватися комуністична програма, тим швидшим темпом піде й національне відродження, тим необхідніше буде втягнено маси в робітниче-селянське державне будівництво, а тим самим неминучище буде надано всій будівничій роботі ті національні форми, які найближчі, найприродніші для мас» [Винниченко, 2005, с. 315].

Максимально узагальнюючи, укрупнюючи висновки, здається, правомірно говорити про те, що тенденція гармонійного поєднання комуністичної теорії та планів з національним інтересом, що відбилася і втілилася в практиці здійснюваної генеральної лінії творення нового суспільства на неповторному історичному векторі, принесла свої благотворні плоди в 20-ті рр. минулого століття в Україні, сьогодні конструктивно реалізовується в Китаї.

19. Про повстанство та махновщину

Іманентною рисою, характерною особливістю Громадянської війни стало повстанство. У ньому було втілено активний вияв морально-психологічного неприйняття та діяльного протесту проти будь-якого владного, насамперед державного примусового начала, прагнення (багато в чому стихійного, слабо усвідомлюваного, а отже – необґрунтованого, ілюзорного та утопічного) знайти та застосувати на практиці принципи спільного життя широкого загалу суспільних низів, які б представлялися справедливими, відкривали шлях до індивідуальної волі і свободи.

Масовим животворним середовищем повстанських рухів служило селянство, хоча у ту орбіту потрапляли й інші верстви населення. Нерідко траплялося так, що стихійними протестними настроями і устремліннями спритно користувалися люди, які насправді не мали і не могли мати чіткої мети передбачуваних дій, просто були нездатні спрогнозувати розвиток суспільної перспективи. Отже, бути в повному розумінні самодостатньою силою і вплинути вирішальною мірою на результати війни повстанство в результаті не могло, хоча, природно, в певні відрізки часу і в окремих ситуаціях від нього чимало залежав перебіг подій, а шальки терезів протиборчих сторін нерідко схилялися в той чи інший бік залежно від того, яким виявлявся вектор руху масової стихії.

Хоча в документах ворогуючих і конкурентних сил трапляються різні терміни – «повстанство», «політичний бандитизм», «партизанщина», – це, загалом, явища майже одного порядку, що мають дуже схожу природу походження. А відмінність дефініцій є більше породженням ідеологічного протистояння, що складалося у роки Громадянської війни, яке передалося політичним та історіографічним таборам наступних десятиліть [Даниленко, 2016, с. 10].

Найбільш масштабним проявом повстанства вважається махновщина (іноді з метою надання певного ідейно-політичного забарвлення використовується термін «анархо-махновщина»). Це справедливо.

Однак відразу слід сказати, що йдеться про дуже незвичайний феномен. Своєю цільовою спрямованістю, стрижневим змістом явище начебто органічно відповідало соціальним інтересам трудового загалу, передбачало зміни на його користь. З іншого боку, в епоху розпаду імперій, у тому числі Російської, повсюдного виникнення національних держав, серед них – Української, Н. Махно та його прихильники рішуче виступали проти цієї державності. Та й взагалі прагнули на словах (в «теорії») заперечувати будь-яку державну організацію та владу, як інститут насильства над масами, знаряддя їхнього придушення. У чомусь рух наближався до анархічної ідеології, частково навіть її запозичував.

Як феномен, що зародився ще наприкінці 1917 р., він набув досить потужних потенцій за часів австро-німецької окупації та гетьманату, а у всій повноті виявився у 1919 р., коли Україна стала ареною найзапекліших і найкривавіших за роки революції та війни битв різних сил: білих, червоних, антантських, польських, петлюрівських.

Живе тіло України безжально розривалося смертоносними фронтами, а в проміжках між ними (частково вкрапленими в них), а ще більше – в тилу регулярних армій опинялися і розгортали діяльність загони незгодних з домінантними владними тенденціями, не підкорених обставинами і готових відстоювати особисту незалежність, людську гідність.

Вивченню досвіду українського повстанства, різних його проявів, насамперед махновщини, ідейних впливів на нього партійних та політичних сил, а серед них – на першому місці, зрозуміло – анархістів, присвячено величезну кількість публікацій.

Предметно розбиратися в унікальності цікавого, проте дуже суперечливого феномену почали ще у 1920-ті роки. Для радянської історіографії характерна кваліфікація повстанства як «куркульського бандитизму». Саме так воно іменувалося і тлумачилося як в узагальнюючих працях з історії революції та Комуністичної партії [Кочевий, 1920, 23 с.; Равич-Черкасский, 1923, 247 с.; *Нариси з історії революційної…*, 1927, с. 416], так і у спеціальних дослідженнях, авторами яких були, зокрема, активні учасники

подій Громадянської війни [Подвойский, 1919, 39 с.; Эйдеман, 1921, 28 с.; Антонов- Овсеенко, 1924, 300 с., 1928, 297 с., 1932, 350 с., 1933, 343 с.]. Серед великого масиву видань, присвячених махновському руху, науковим характером та ґрунтовністю виділяються роботи М. Кубаніна та В. Руднєва [Кубанин, 1927, 228 с.; Руднєв, 1928, 103 с.; Равич-Черкасский, 1929, 72 с.; Яковлев, 1921, 84 с.].

Великої уваги як радянські [Залежский, 1930, 79 с.; Равич-Черкасский, 1929, 72 с.; Яковлев, 1921, 84 с.], так і емігрантські автори [*Гонения на анархизм…*, 1922, 163 с.; Максимов, 1922, 86 с.] надавали з'ясуванню сутності анархізму, особливо у його безпосередньому зв'язку з повстанським рухом, який набув особливих масштабів в Україні [Магалевський, 1929, с. 60-70; Мелешко, 1935].

Істотних зрушень у дослідженні зазначених проблем протягом наступних десятиліть, практично до кінця 1960-х років, не спостерігалося. Поступове відродження інтересу до явища, без аналізу якого розвиток суспільних, революційних процесів на Півдні Росії і, насамперед, в Україні був би неповним, невичерпним, відбулося в ході поглиблення вивчення досвіду 1917-1920 років на історико-партійному зрізі [Канев, 1974, 415 с.; 1987, 327 с.; Комин, 1969, 251 с.; Комин, 1982, с. 89-98; Корноухов, 1981, 192 с.].

З другої половини 1980-х рр. зусилля істориків активізувалися, привели незабаром до суттєвого підвищення якості праць [Пронякин, 1990, 340 с; Верстюк, 1992, 368 с; Лебеденко, 1995, 192 с.; Беспечный и Букреева, 1996, 288 с.; Боровик, 1999, с. 3-18]. Особливо привабливою стала постать «батьки Махна». Серед значного ряду публікацій, у тому числі документальних та мемуарних [Махно, 1991, 192 с.; Аршинов, 1995, 238 с.], особливе місце серед яких займають спогади самого Н. Махна [Махно, 1929, 1936, 1937], слід виділити, насамперед, спадщину В. Волковинського [Волковинский, 1991, 247 с; Волковинський, 1994, 254 с.] Його відрізняє надзвичайно глибоке знання всієї джерельної бази, що стосується проблеми, коректне, критичне оперування нею, прагнення домогтися фактологічної точності.

…Так сталося, що автору цього невеликого сюжету довелося багато років знати і цінувати В. Волковинського як одного з

найпоінформованіших фахівців, які коли-небудь писали про феномен Н. Махна, очолюваного ним руху, який отримав назву «махновщина». Вчений протягом десятиліть був відповідальним працівником Головного архівного управління при Раді міністрів України, докладно вивчав документи Центрального державного архіву Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР (нині це Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – ЦДАВО України), в якому відклалася величезна (напевно – найбільша) кількість матеріалів, пов'язаних із порушеною проблемою. Працював і в інших сховищах унікальних джерел.

Захистивши 1986 р. докторську дисертацію, В. Волковинський сконцентрував свої зусилля на підготовці монографій, брошур, статей про Н. Махна. Його публікації вигідно відрізняли від інших праць (а їх з'явилося у цей час чимало), – ретельні підтвердження кожного факту, тези, положення, висновку посиланнями на документи. А останні, в свою чергу, піддавалися автором найсуворішій перехресній перевірці (це багаторазово підтверджується текстуально), обов'язковому порівнянню з позиціями, оцінками, висновками інших авторів. Звичайно, такий підхід не просто імпонує, він викликає значно більшу, практично незаперечну довіру. Власне, історіографу залишається не так намагатися визначити, якою мірою пропонована історична розповідь об'єктивна, відповідає реаліям, скільки орієнтуватися на неї як на надзвичайно близьке (у рамках можливого) наближення до істини.

Тому в міру виходу праць В. Волковинського про Н. Махна та махновщину (а під час їх підготовки до друку в «Українському історичному журналі», у колективних працях В. Солдатенку довелося бути ще й рецензентом рукописів) з'являлися додаткові приводи відзначати високий рівень професійних стандартів, наукової вивіреності пропонованих версій. Коли ж випадало в публікаціях про Громадянську війну торкатися історії махновщини, то перевага надавалася напрацюванням В. Волковинського.

В останні десятиліття з'явилося кілька цікавих публіцистичних праць В. Савченка, присвячених як окремим повстанським епізодам [Савченко, 2005b, 415 с.], так і отаманам [Савченко, 2000, 368 с.]. Одна з книг оповідає про Н. Махна [Савченко, 2005b, 416 с.]. Хоча

праці цього автора носять більше науково-популярний характер, йому вдається вводити в обіг нові, невідомі до того факти, завдяки яким, поряд з критичним використанням праць попередників, В. Савченко формує свої підходи, що відрізняються оригінальним тлумаченням непростих явищ і процесів, небанальними оцінками учасників, керівників повстанського руху.

Чималий внесок у дослідження проблеми зробили російські вчені В. Голованов та О. Шубін [Голованов, 2008, 395 с.; Шубин, 2013, 320 с.].

Серед нових публікацій привертають увагу докладністю наукових трактувань глави з колективної книги «Історія Новоросії», що належать російському історику В. Кондрашину. Його матеріали, залишаючи «за дужками» питання про доцільність, обґрунтованість назви видання щодо досліджуваного періоду, вирізняє серйозний аналіз із проникненням у специфіку селянського життя, побуту, звичаїв у поєднанні з регіоналістськими факторами. У результаті це дає більш глибоке розуміння причин, розмаху та змісту повстансько-махновського руху як надзвичайно яскравої, показової складової Громадянської війни [Кондрашин, 2015, с. 488-508].

Поряд із власне науковими, правдивими у своїй основі виступами, на жаль, примножується вал публікацій, автори яких у гонитві за сенсаційно-спекулятивним ефектом (тут свій внесок роблять і представники телебачення, кінематографії) експлуатують не справжнє знання, а міфи, пропонуючи в результаті схеми та оцінки дуже далекі від реального історичного досвіду.

Махновщина, звичайно, не дуже «вписується» в уявлення про звичні класові розмежування та протистояння. Свого часу вона «плутала карти» основних політичних таборів, а сьогодні – авторів, які намагаються її зрозуміти та відобразити. Можливо, звідси історіографічне освоєння досвіду махновського руху завжди бачилося якщо не половинчасто, то принаймні якось неповно, невиразно. Дослідники не без труднощів намагалися долати свої внутрішні сумніви, прагнучи поєднати співчуття до справедливої боротьби пригноблених і знедолених селянських верств за землю і волю з рішучими засудженнями дій, що межували з бандитизмом,

які нерідко насправді такими й були. Завжди важко було знайти відповідні оцінки та визначення для справжнього героїзму, військової мудрості особистостей, які не мали жодної професійної підготовки, але домагалися помітних успіхів, з поведінкою, що викликала однозначно негативне сприйняття.

Бентежила дослідників і та обставина, що єдина сила, з якою допускав і йшов на компроміси, угоди, співпрацю Н. Махно, була Червона армія, і її ж формації під керівництвом більшовиків викорінили вплив, фізично знищили махновську вольницю.

Створюється враження, що в історіографії існувала явна недоговореність, як наслідок непереборної невпевненості, складності зведення до певного розумної суми вкрай суперечливого явища, яке взагалі важко зрозуміти й пояснити до кінця. Воно «не дотягувало» ні до шляхетності Робін Гуда, ні опускалося до розбійницької нерозсудливості шилерівських «розбійників». Тому в радянській історіографії не до кінця рішучий наголос ставився на притаманну руху дрібнобуржуазну стихійність, що вироджувалася в політичний бандитизм. А в останні роки очевидний крен зроблений у бік розкриття аспектів розбіжностей та протистоянь махновців із радянською владою.

Очевидно, як необхідний найближчий конструктивний крок, напрошується подолання односторонніх підходів, їх крайнощів, а дослідження мають припускати застосування діалектичного методу, відтворення картини махновського руху у всій її суперечливості, непростому поєднанні, взаємопроникненні позитивних і негативних проявів.

Однак за всієї різноманітності думок, висновків, оцінок щодо сутності, історичної ролі повстанства та результатів його зусиль, гадається, усе ж можна скласти досить наочні уявлення про рух загалом, про його тенденції та особливості.

***

На певних етапах, рішуче виступивши проти відвертих уособлень старого світу, неприкритої реакції (австро-німецьких окупантів та антантських інтервентів, гетьманців та білогвардійців),

повстанські елементи (у тому числі і в організованому вигляді – військовими формаціями) вливалися до лав соціально-радикальних таборів

Так, у перші місяці 1919 р. досить показовим втіленням цієї тенденції став перехід на бік Червоної армії цілих об'єднань під керівництвом Н. Махна та Н. Григор'єва, які становили більшу частину солдатів та офіцерів Задніпровської дивізії під командуванням П. Дибенка.

Безперечно, тут виявлялися і симпатії значної частини селянства до концепцій, що пропонувалися більшовиками, сподівання, що радянська влада принесе бажане вирішення земельного питання.

При цьому повстанська маса (а ще більше – її ватажки), морально солідаризуючись із загальними устремліннями до подолання експлуататорських моделей суспільного устрою, за найменших розбіжностей (а то й труднощів) готова була різко звернути зі шляху, що прокладався силами, які втілювали тоді соціальний прогрес. Звідси неймовірні, важкозбагненні, на перший погляд, шарахання, протиприродні компроміси та союзи, потім не очікувані їх розриви тощо.

Взявши до рук зброю для захисту своїх інтересів (на першому місці тут, безсумнівно, був майновий чинник), повстанці не могли розірвати пуповину, яка їх утримувала при землі, на якій вони народилися, жили, працювали. І якщо навіть обставини змушували їх на короткий час відійти від рідних осель, вони неодмінно шукали можливість за будь-яку ціну повернутися назад. Що діялося за межами малої батьківщини, їх майже не турбувало, хоча оточення практично завжди залишалося ворожим (принаймні недружнім, потенційно малодружнім), зумовлюючи невідворотне військове зіткнення у найближчій чи подальшій перспективі. І тверезий аналіз співвідношення сил ніяк не міг навіяти обнадійливі очікування майбутнього.

Безперечно, земля залишалася основним питанням для селян. Вони прагнули до неї інстинктивно і готові були захищати свої права проти будь-якої влади, навіть тієї, яка ініціювала революційні

перетворення на селі, проте виявляла чи то непослідовність, чи то помилки та прорахунки.

Так, ІІ з'їзд представників від селянських і робітничих Рад 35 волостей Гуляйпільського району та повстанців-махновців (12-16 лютого 1919 р.) вимагав безумовного переходу землі до рук трудового селянства на таких принципах: «земля нічия» та «користуватися нею можуть тільки ті, хто трудиться на ній, хто обробляє її, земля має перейти у користування трудового селянства України за нормою зрівняльно-трудовою» [Історія українського селянства…, 2006, с. 576].

А 10 квітня 1919 р. у Гуляй-Полі відбувся ІІІ з'їзд, на який зібралися посланці майже 2 млн селян від 72 волостей Олександрійського, Бердянського, Бахмутського, Павлоградського повітів, а також від 3-ї Задніпровської бригади та ще трьох повстанських полків Червоної армії. Делегати визнали, що ІІІ Всеукраїнський з'їзд Рад не став «справжнім і вільним виразником волі трудящих» і в ухваленій резолюції вимагали проведення соціалізації землі, заводів та фабрик, суттєвої зміни продовольчої політики, «заміни реквізиційних загонів правильним системним товарообміном між містом та селом, створення широкої мережі споживчих товариств та кооперативів» [Історія українського селянства…, 2006, с. 578]. Там же зазначалося, що «становище в Україні та у Великоросії характеризується захопленням влади політичною партією "комуністів-більшовиків", яка не зупиняється ні перед якими заходами утримання та закріплення за собою державної влади». Тому, з урахуванням таких висновків, резолюція ІІІ з'їзду повстанців проголошувала: «Диктатури, будь-якої партії, категорично не визнаємо. Лівим соціалістичним партіям надаємо право вільно існувати як провідникам різних шляхів до соціалізму, але право вибору шляхів залишаємо за собою» [Верстюк, 1992, с. 129-130].

Подібно до того, як після проголошення влади Директорії на територіях поширення її юрисдикції виникали вогнища протесту, заворушень, повстанські рухи (хоча республіканська влада ще не встигла проявити себе настільки, щоб маси отримали більш-менш

повне, всебічне уявлення про її переваги перед попереднім режимом), з приходом червоних загонів досить швидко виявилися такі самі тенденції до опору вже радянській владі. Так, за лічені тижні у Київській, Чернігівській, Полтавській губерніях з'явилися різні за чисельністю (від 25 до 2 тис. осіб) загони Зеленого (Д. Терпила), О. Соколовського, Є. Гончара, Орловського, Ю. Мордалевича, Волинця, Климента, Коломійця, І. Струка, Ангела, Ковтуна, Вершигори, Гуленка та інших керівників, імена яких історія не зберегла. Вже у квітні 1919 р. органи НКВС зареєстрували 93 виступи проти влади [*Історія українського селянства*, 2006, с. 579]. А в першій декаді липня в Україні відбулося вже 207 виступів [Нестеров, 2001, с. 12].

Радянське керівництво, командування Червоної армії розпочинали рішучу боротьбу з повстанством – «бандитизмом» буквально з перших днів оволодіння тим чи іншим регіоном і, природно, залежно від рівня активності дій останніх [*Гражданская война на Украине…*, 1967, Т. I, Кн. 1, с. 699, 717-718, 729]. При цьому робилися спроби здійснювати диференційований підхід, з розумінням ставитися, зокрема, до того, що у повстанські загони також проводилися «місцеві мобілізації», тобто, в повному розумінні, потрапляли у військові формування не завжди добровільно і не всі чинили злочини.

Більшовики вважали головною причиною явища, що набувало масового характеру, поведінку куркульства, яке активно впливало і на інші верстви сільського населення [*Комуністична партія України в резолюціях…*, 1976, с. 54]. Отже, основним напрямом подолання небезпеки вважалося поглиблення класового протистояння у селянському середовищі на основі майнової нерівності та суперечностей, а також організація бідняцьких елементів (через створення комітетів бідноти) на боротьбу з «куркульською контрреволюцією».

Можна принагідно висловити певну незгоду з міркуваннями В. Верстюка, який вдається до логічних, загалом критичних зауважень щодо положень резолюції квітневого (1919 р.) пленуму ЦК КП(б)У «Куркульська контрреволюція та завдання партії».

Зокрема, одним із найбільш суттєвих недоліків документа (як, утім, й інших партійних документів та ленінських творів) він називає відсутність чітких визначень категорії куркульства, критеріїв його виокремлення. Однак, думається, ці зауваження до реальної практики мали дуже опосередковане відношення, оскільки селяни у своїй поведінці керувалися не паперовими циркулярами (про сутність і, навіть, наявність яких мало хто з них взагалі знав, підозрював), а конкретним матеріальним становищем та природним прагненням змінити його на краще. І тому «хто є хто» на селі бідняк добре розумів не відповідно до будь-яких дефініцій, а відчував на рівні побутової свідомості. Проте в цьому випадку важливіше з'ясувати інше – теоретична недосконалість, незавершеність більшовицьких резолюцій, як і згаданої, все ж таки визначальної ролі не відігравала. Вона, скоріш, недостатньо адекватно (у багатьох сенсах, зокрема ідеологічному) відбивала ті процеси, які об'єктивно розвивалися у селянському середовищі.

Щоб розвінчати правомірність уживання в політичному лексиконі на той час, у тому числі в ленінських працях, терміна «куркульство», в «Нарисах історії Української революції» наводиться статистика, згідно з критерієм використання в господарствах найманої сили. У принципі, хід думки дуже правильний. Однак, на жаль, немає посилання на джерело, що вже викликає певні питання – чи можна довіряти наведеним даним. Подібні питання викликають і відомості, що містяться в академічному виданні, про рівні врожайності, прибутковості в різних регіонах України. Не підкріплені посиланнями на джерела та дані про масштаби селянських виступів, питому вагу українського (однаковою мірою – інонаціонального) елементу у військових підрозділах Червоної армії, чекістських загонах, відомості про репресивні акції проти політичних противників, насамперед – повстанців [*Нариси історії Української революції…*, 2012, с. 387, 390-391, 397, 409].

Напевно, певна частка похибки допускається і тоді, коли природні недосконалості уявлень (а відповідно і документів, в яких вони втілені) про чіткі межі між категоріями бідняк-середняк-куркуль розглядаються як основа для кваліфікації політики радянської

влади, як загалом антиселянської, чим і пояснюється участь у спротиві офіційній владі не лише заможної верхівки села, а й досить широких низів. Тут, мабуть, варто згадати, що в усі часи та в будь-яких суспільствах економічно сильні верстви завжди знаходили можливість використовувати свої переваги для різноманітних впливів (фінансового, ідеологічного, політичного, організаційного) на залежні в тому чи іншому відношенні елементи суспільства. Так само завжди експлуатувалися політична неосвіченість, низький рівень загального розвитку та елементарної культури, темрява, забитість останніх. Тому не зважати на внутрішню неоднорідність учасників протестних дій (у всіх їхніх проявах – від морально-осудних та саботажних до військово-політичних) видається невиправданим.

Однаковою мірою це стосується узагальнюючих сентенцій-міркувань (іноді вони переростають у досить категоричні висновки-твердження), згідно з якими процес суспільно-політичних трансформацій в українському селі насправді був виключно силовим, суперечив волі громадян, виливався у насадження радянського режиму [Малик, 1997, с. 30, 34-42]. І нібито зовсім не випадково більшовики виходили з того, що лише «затероризувавши село, вдасться подолати його спротив» [*Історія українського селянства…*, 2006, с. 583].

Не ставлячи собі за мету заперечувати те, що опір радянській владі на селі у роки Громадянської війни мав місце і набував час від часу справді загрозливих масштабів, для з'ясування суті справи виправданим і цілком доречним видається постановка хоча б таких питань. А чи була у радянської влади підтримка у селянському середовищі? І чи можна було без масової селянської підтримки, більше того – зацікавленого сприяння, здобути військову перемогу над численними політичними ворогами, на боці яких були масштабні зусилля наймогутнішої на той час міждержавної коаліції?

Враховуючи непоодинокі факти спротиву радянській владі навіть усередині Червоної армії (залежно від авторської позиції в одних випадках вони називаються «партизанщиною», а в інших –

«проявами антикомунізму»), все ж таки не варто гіпертрофувати їх справжні масштаби. Інакше не можна буде пояснити, хто, зрештою, здійснював «насадження радянського режиму в українському селі», хто «тероризував» українство, майже суцільно селянське. Адже у боротьбі за вибір суспільної перспективи (в тому числі у виключно військовому вимірі) питома вага елементу інонаціонального, «прийшлого» в регіоні була незначною, принаймні далекою від вирішальної, як констатують об'єктивні дослідники [Лисяк-Рудницький, 1973, с. 215].

Звичайно, було б абсолютно безпідставним скидати з рахунку такі непрості коливання командирів, а за ними і їх підлеглих, як це було з бригадою А. Богунського (А. Шарого). Зробивши свій внесок у боротьбу з антирадянськими силами, молодий комбриг у відповідальний момент боротьби з денікінською навалою вчинив дії, які привели його самого (він був розстріляний за звинуваченням у дезертирстві згідно з наказом Л. Троцького) та підрозділ, яким він командував, до трагедії. Не ставлячи питання правомірності покарань (історики тут мають різні погляди), важливо пам'ятати те, що у регулярній армії (не тільки в Червоній) прояв непокори зі слабко мотивованими поясненнями сприймався як недисциплінованість, небажання відстоювати інтереси поза межами «рідного регіону», тобто, як типова партизанщина [Супруненко, 1966, с. 172-173].

Н. Григор'єв, який зі своєю повстанською дивізією залишив армію С. Петлюри і перейшов до табору червоних та відіграв першорядну роль у вигнанні з Півдня України антантських інтервентів, отримав за це нагороду – орден Червоного Прапора, раптом 9 травня 1919 р. видав універсал до українського народу, яким фактично оголосив виступ проти уряду Х. Раковського. Поширювана у листівках платформа Н. Григор'єва особливо не відрізнялася від позицій інших повстанських отаманів. З одного боку – заперечення радянської влади та державності («Народе український! Бери владу у свої руки... Нехай не буде диктатури ні окремої людини, ні партії!»). З іншого – заперечення будь-якої державності взагалі («Геть політичних спекулянтів! Геть насильство справа! Геть насильство зліва!»). І, нарешті, абстрактний заклик: «Хай живе

диктатура працюючого народу, нехай живуть мозолисті руки селянина та робітника!», який планувалося реалізувати за допомогою справді народної влади. Ця ж диктатура уявлялася як вільно обрана народом система Рад, аж до Всеукраїнського з'їзду Рад, який «дасть нам уряд, якому ми підкоримося і свято виконаємо його волю» [*Історія українського селянства*, 2006, с. 584, 585]. Своєю внутрішньою суперечливістю григор'євський паліатив дуже нагадував махновську пропаганду, що, можливо, зрештою і привело Н. Григор'єва до Н. Махна.

Однак, незважаючи на всю плутанину і стратегічну безпорадність, подібні гасла знаходили відгук у протестній народній душі. На бік Н. Григор'єва перейшло навіть кілька червоноармійських частин, бійці яких до того пліч-о-пліч боролися проти іноземних інтервентів, протистояли білим. Під керівництвом Н. Григор'єва та його штабу, який розташовувався в Олександрії, перебувало до 15 тис. бійців, 52 гармати, 700 кулеметів, 10 бронепотягів [*Історія Української РСР…*, 1977, Т. 5, с. 400].

Порівняно нескладно і швидко григор'євцям вдалося опанувати досить широкий район з такими великими містами, як Катеринослав, Черкаси, Кременчук, Миколаїв, Херсон. Проте вже до кінця травня (тобто буквально через дві декади) виступ Н. Григор'єва захлинувся, був подавлений частинами червоних під командуванням К. Ворошилова. У бойових діях проти григор'євщини взяли участь група радянських військ під командуванням П. Дибенка, кораблі Дніпровської військової флотилії. 13 травня 1919 р. від повстанців було звільнено Єлисаветград, 14 травня – Катеринослав, 19 травня – Кременчук, 21 травня – Черкаси. Розвиваючи наступ, 22 травня радянські війська вступили до Олександрії – «столиці» отамана.

Таким чином, повстанство, незважаючи на його різну кваліфікацію, проявляло себе у різних таборах, маючи схильність до міграції між ними. При цьому, мабуть, найбільш оперативно та радикально відреагували на його піднесення радянські державні органи. Оцінюючи становище Українського фронту, керівник військового відомства країни Рад Л. Троцький резюмував: «Наразі

настав момент, коли треба твердо і ясно сказати: від імпровізованих повстанських загонів революція взяла все, що могла взяти, далі ці загони стають не тільки небезпечними, а й просто згубними для справи революції» [*The Trotski papers…*, (1964-1971), p. 389]. А невдовзі, якраз у розпал боротьби з Н. Григор'євим, у статті «Українські уроки» голова Реввійськради Радянської Росії заявив із ще більшою рішучістю: «Період партизанщини затягнувся в Україні. Саме тому ліквідація її набула такого болючого характеру. Нині вже доводиться застосовувати розпечене залізо. Але цю роботу треба виконати. Треба покінчити з авантюристами не на словах, а на ділі» [Троцкий, 1919, Май 20].

Зовсім інакше поводився С. Петлюра, який лише після заколотів проти нього особисто віддавав накази про арешти бунтівників, не припиняючи потурати іншим отаманам.

І якщо результатом політики більшовиків, незважаючи на всі справедливі закиди у її жорстокості, було зміцнення регулярної Червоної армії, а з нею, природно, і радянської державності, то розквіт отаманщини, навпаки, закривав перспективу створенню повноцінного національного війська, дестабілізував усередині всю державну будову УНР.

Політика радянської влади була розрахована, звісно, не лише на викорінення рецидивів партизанщини у лавах Червоної армії. Вона ще більшою мірою була спрямована проти повстанського руху, який набував антидержавного характеру і кваліфікувався як «куркульський бандитизм», «повстанський бандитизм» тощо. Це знайшло своє втілення у відносинах з Н. Махном.

Перебуваючи у стані перманентних переговорів та угод з більшовиками та командуванням Червоної армії (особливі відносини склалися з П. Дибенком, як відомо, схильного до авантюрних дій), комдив Н. Махно зміг утверджувати свою владу в досить обширному районі, в якому розташовувалися міста – Олександрівськ, Мелітополь, Бердянськ. В останніх домінували більшовики, що дуже не подобалося махновцям, і тривала постійна прихована боротьба за вплив на місцеве населення. Обрана II районним з'їздом Рад Військово-революційна Рада (до її складу увійшли анархісти,

ліві есери, більшовики та безпартійні) виконувала, по суті, урядові функції [Савченко, 2005b, с. 88-89; Шубин, 2013, с. 212-214]. На місцях виконавча влада зосереджувалася в руках самоврядних Рад, які, у свою чергу, підкорялися лише військовій владі.

Повновладними господарями в сільській місцевості вважалися селяни. Поміщики і колоністи були придушені, вигнані, їхні землі розділені серед членів громад. Земля була оголошена власністю народу, користуватися нею мали право лише селяни-трудівники, які не вдавалися до найманої праці. Істотно було обмежено й куркульські наділи, а їхні власники зрівняні у майновому відношенні з іншими селянами. Ті, хто домагався, за рівних умов, порівняно високих успіхів, висувалися в селянську «еліту» і, зазвичай, обиралися до керівництва місцевих Рад.

Ситуація, що утворилася, увійшла в певну суперечність з більшовицькою політикою 1919 р., зокрема, з заходами щодо націоналізації землі, створення на базі колишніх великих володінь колгоспів, комун і т. д. Махновці переважно «без зайвого шуму» саботували рішення і вимоги радянських властей, однак усе більше конфліктували з органами ЧК [Савченко, 2005b, с. 96-101], хоча до певного часу не вдавалися до відкритих виступів. Вони ще намагалися діяти згідно зі своїм старим гаслом: «Іти окремо, бити разом». «Воєннокомуністичні» заходи, особливо проведення продрозкладки, прискорили конфронтаційні тенденції, а сфера махновського впливу зросла до п'яти повітів – Олександрівського, Бердянського, Мелітопольського, Маріупольського, Павлоградського та частини Бахмутського. Кількість населення на цих територіях досягала 2,5 млн чоловік.

Антирадянський виступ отамана Н. Григор'єва Н. Махно, який іменував себе революціонером і «вільним комуністом», сприйняв без ентузіазму і навіть зі зрозумілим осудом (до речі, дії Н. Григор'єва засудили всі організації анархістів в Україні). Адже григор'євці не тільки провокували батька на антирадянську боротьбу, а й намагалися втягнути махновців у бойові дії, свідомо впритул наблизившись до розташування останніх (для цього Н. Григор'єв змінив оголошений київський напрямок руху на

катеринославський). Однак воїни Н. Махна вели на той час надзвичайно важкі бої з Білою армією, і втягування у боротьбу ще на другому фронті, природно, вважали самогубством. А швидкий розгром основного контингенту угруповання Н. Григор'єва вивів червоних у безпосередню близькість, у фланг махновцям, які, на погляд радянського керівництва, мало чим відрізнялися від григор'євців. Так Н. Махно потрапив між двох вогнів. Щоправда, радянська влада, нагородивши честолюбного воїна, який не лише не підтримав Н. Григор'єва, а й укотре переуклав союз із червоними, орденом Червоного Прапора, здавалося, подавала сигнали дружнього миролюбства. Але важливі розбіжності цим не знімалися, і нові зіткнення були лише справою часу.

Хоча «батько» зі своїми козаками надав не одну послугу радянській владі, включаючи і останню військову кампанію – стримування стратегічно важливого, дуже небезпечного наступу денікінців у Приазов'ї у травні 1919 р., це не запобігло таємній постанові Ради робітничо-селянської оборони УРСР про ліквідацію махновщини у найкоротший час. Рішення було прийнято з ініціативи і навіть під тиском Л. Троцького, який саме прибув на Південний фронт і цілком у своєму стилі військового керівництва шукав «винних», тобто чергову жертву. Правда, і Н. Махно поводився так, що радянські воєначальники не раз скаржилися на нього, вимагали його покарання [Савченко, 2005b, с. 108-111].

Л. Троцький із оточенням спокійно спостерігали, як під ударами кавалерії Шкуро без належної кількості боєприпасів гинуть бійці махновської дивізії (з 50 тис. повстанців 30 тис. взагалі не мали зброї) [Савченко, 2005b, с. 133]. Ослабленням позицій дивізії обернувся і наказ Л. Троцького від 4 червня про передислокацію деяких її частин на північну ділянку фронту, де стався масштабний прорив білих. Розуміючи це, Н. Махно у грубій формі відповів керівнику військового відомства РСФРР відмовою.

Ситуація ускладнювалася тим, що непокору Н. Махно виявляв за умов створення Воєнно-політичного союзу радянських республік (відповідне рішення було ухвалене 1 червня 1919 р.). Об'єднання військових потенціалів супроводжувалося ліквідацією власного

командування армій УСРР, армій Українського фронту. Реввійськрада республіки переформовувала українські частини в нові армії та підпорядковувала їх Південному фронту. Демарш Н. Махна видавався загрозливим прецедентом.

Тому Л. Троцький та Х. Раковський спішно оголосили «батька» поза законом. Негайною реакцією стало повідомлення червоного командування про відставку Н. Махна з посади комдива. До того ж він закликав своїх бійців не підкорятися надалі керівництву Червоної армії (єдиний із вищих командирів, з яким знаходилося взаєморозуміння та збереглася взаємоповага, залишався В. Антонов-Овсієнко) [Савченко, 2005b, с. 111-113, 116] та повернутися до рідного району Гуляй-Поля, звідки козаки внаслідок зміни військової ситуації також змушені були поспіхом відступати, не встигнувши провести черговий IV з'їзд повстанців, запланований на 15 червня, і відкривши білим дорогу в тили червоних.

Останнє стало приводом для гучної справи «Штабу імені батька Махна». Спеціально створений Надзвичайний військово-революційний трибунал Донецького басейну (голова – Г. Пятаков, члени – С. Буздалін та Р. Фарбман), розглянувши справу, іменем РСФРР (не УСРР – *В. С.*) ухвалив: «Так званий "Штаб Махно" винен у дезорганізації Радянської влади в Гуляй-Польському районі, тобто саме в одному з найважливіших районів прифронтової з білими смуги. Це створило слабке місце, яке швидко намацали білі (що доводиться листом ген. Шкуро до Махна), по якому при наступі білі вдарили насамперед. Тут утворився прорив, увірвавшись через який білі вдарили Червоній Армії у фланг та в тил. Під час розпочатого панічного відступу махновських частин штаб після взяття білими Гуляй-Поля розбігся...» [*Красная звезда*, 1919, Июнь 18]. Членів штабу Михалкова-Павленка, Бурбигу, Олійника, Коробка, Костина, Полуніна та Добролюбова за звинуваченням у зраді революції та «махновському розкладенні» засудили до розстрілу [*Красная звезда*, 1919, Июнь 20].

Сам Н. Махно на чолі кількох сотень прибічників прибув у Великий Токмак. Тут відбулася зустріч із групою анархо-терористів

Марусі Никифорової. Остання випросила у «батька», який був переповнений жагою помсти, кругленьку суму (за деякими даними 500 тис. руб.) на організацію вбивств більшовицьких вождів у Москві, Харкові та Києві (зокрема, В. Леніна, Л. Троцького, Г. Пятакова, Х. Раковського та ін.) [Савченко, 2005b, с. 191-194; Савченко, 2000b, с. 83-85].

Вдало маневруючи між лінією фронту, що розділяла білих і червоних, завдаючи по одним та іншим раптові чутливі удари і швидко зникаючи, загін Н. Махна нарешті опинився в радянському тилу та біля с. Компаніївка об'єднався із бійцями Н. Григор'єва. Формацію чисельністю не більше 2 тис. чоловік іменували Революційно-повстанською армією України. Її головнокомандувачем став Н. Григор'єв. Він мав підкорятися рішенню армійського РВР, головою якої обрали Н. Махна. Після гострих суперечок ідеологією руху було визнано анархізм, і з Н. Григор'єва взяли зобов'язання припинення єврейських погромів.

Однак міцного об'єднання двох повстанських загонів не відбулося через різні орієнтації їхніх командирів. Якщо Н. Григор'єв прагнув об'єднатися з денікінцями і допускав союз із С. Петлюрою, то Н. Махно поривався воювати з білими (зокрема через особисту трагедію – загибель у боях з останніми його брата Григорія – начальника загального штабу) і не довіряв С. Петлюрі. Останнього «батько» підозрював у подвійній грі, бажанні домогтися порозуміння з А. Денікіним, незважаючи на досягнуту угоду між УНР та РПАУ. У зв'язку з цим Н. Махно начебто вступив у змову з деякими офіцерами для вбивства отамана військ УНР. Однак план замаху під час особистої зустрічі Н. Махна з С. Петлюрою зірвався, оскільки прямого контакту двох діячів не сталося [Чоп, 1998, с. 43-44]. А надалі будь-яка співпраця, звичайно, була неможливою.

Суперечності з Н. Григор'євим вирішилися вбивством останнього та його прихильників прямо під час з'їзду повстанців та селян Херсонщини у с. Сантово 27 липня 1919 р. [Савченко, 2005b, с. 170-172; Верстюк, 1992, с. 159-161]. Через три дні у с. Добровеличівка до «батька» приєдналися старі махновські частини, які на той час перебували під червоноармійським командуванням у складі 58-ї

стрілецької дивізії, проте під впливом антирадянської пропаганди підняли бунт і повернулися ближче до рідних місць. На останньому чиннику слід особливо наголосити – типовою рисою повстанства було небажання воювати за країну, за народ загалом, невміння вести бойові операції у складі регулярних армій. Хоча свої дії махновці пояснювали тим, що Червона армія кидає Україну напризволяще (насправді вона відступала під натиском білих), а вони готові воювати і проти білих, і проти червоних, однак, звісно, «в рідних місцях».

Оперативно було проведено зміни: обрано новий склад РВР, затверджено нову структуру армії, яка тепер мала називатися Революційно-повстанською армією України(м), тобто махновською, щоб не плутати з об'єднаною з григор'євцями. Загальна кількість бійців досягала 15 тис., а разом із обозами – понад 30 тис. В обозі налічувалося 12,5 тис. бричок та підвод [Чоп, 1998, с. 41]. Військова формація втратила мобільність, рухливість, а сила Добровольчої армії виявилася такою, з якою махновці ще не стикалися. Почався відступ із одночасним наростанням суперечностей із червоними. Останні, відчуваючи труднощі після того, як Н. Махно знищив Н. Григор'єва, намагалися залучити РПАУ(м) до боротьби з Добровольчою армією. Н. Махно більше не хотів йти на контакти, бойові угоди. Більше того, почастішали зіткнення, а то й серйозні бої з червоноармійцями за домінування над залізницями, станціями. Але ще більше «батько» не хотів відступати з червоними у північному напрямку. Він не тільки відмовився виконувати відповідні накази, а й намагався скористатися ускладненнями у фронтовій обстановці, вдавався до спроб роззброєння тих частин, які відступали, а їхній особовий склад переконував у необхідності приєднання до повстанців.

Паралельно Н. Махно вимагав від радянської влади свого призначення командувачем Червоної армії Півдня України – тобто всіма червоними військами, які ще залишалися на Херсонщині [Савченко, 2005b, с. 179-180]. Поступово він зміг непогано розібратися у фронтовій ситуації, зрозумівши, зокрема, на основі розвідувальних даних, що тили у білих практично незахищені, там

створюється вакуум, прорвавшись у який можна не лише самозберегтися, а й стати господарем у регіоні. А білогвардійці, зайняті на театрі військових дій з Червоною армією, навряд чи знайдуть потрібні резерви для протидії. Вдало вийшовши кілька разів із оточень, махновці у вирішальному бою біля с. Перегонівки здобули блискучу перемогу і швидко пішли пересуватися тилами білих. Було взято Кривий Ріг, Нікополь, Олександрівськ, Гуляй-Поле, Токмак, Бердянськ, Мелітополь, Маріуполь, Юзівку, Гришине.

Армія швидко зростала, перетинаючи межу в 100 тис. чоловік. За визнанням воєначальників різних таборів, воювали махновці вдало. Загалом це не дивно. Близько 70% повстанців мали досвід участі у боях Першої світової війни, застосовували різні хитрощі, до яких були не готові суперники. Але ще більше означала самовідданість, замішана на вірі в торжество справи, за яку боролися – земля, воля, свобода. Зростав і авторитет Н. Махна, про який поширювалися легенди. А його армія контролювала територію розміром у дві губернії. Денікінський тил зазнав величезних руйнувань. Більше того, мають рацію ті дослідники, які вважають, що глибинний повітовий центр, селище Гуляй-Поле, вплинув на розвиток подій, який виходив за рамки регіональних кордонів і не міг не враховуватися в планах і політиці великих військово-державних сил. Загалом це унікальне явище не тільки вітчизняної історії [Чоп, 1998, с. 8; Белаш, 1928, с. 191-226].

Чималу роль, безумовно, відіграли й неабиякі особисті якості Н. Махна. Він мав безперечний дар впливу на людей, винахідливий мужицький розум, виняткову витривалість, вроджений військовий талант. Ці якості поєднувалися з нестачею системної освіти, психічною неврівноваженістю, нападами вбивчого гніву, маніакальною підозрілістю, періодичною схильністю до пияцтва, банальною вульгарністю. Синонімом махновщини був анархізм – не стільки як ідеологічне обґрунтування шляхів досягнення бездержавної організації суспільства («система влади суспільної»), скільки як прояв абсолютного безладдя («анархія – мати порядку»).

Нездатність передбачати стратегічну перспективу, невміння навіть суттєво наблизитися до спроби її хоч якогось предметного

(нехай не в повному розумінні – теоретичного) обґрунтування були іманентною рисою не лише махновщини, а й практично усіх інших проявів повстанства.

Явним перебільшенням є твердження О. Нестерова, згідно з яким, не маючи на початку 1919 р. чітко окресленої ідеології та мети, «борючись з більшовиками та денікінцями під гаслами соціальної справедливості та коливаючись між двома ідеологіями, повстанство обрало свій самостійний шлях – державного будівництва, який мав на меті звільнення України від іноземних окупантів» [Нестеров, 2001, с. 13-14].

Повстанству не судилося дійти не те що до самостійного державного будівництва, а й наблизитися до розуміння історичної місії держави взагалі, усвідомлення, що держава, зокрема національна, – категоричний імператив часу. Виступаючи проти держави як такої, повстанство обмежувало свою мету вузькорегіональними завданнями, реалізувати які без державних важелів практично неможливо. Отже, воно неминуче потрапляло в глухий кут і було приречене рано чи пізно на поразку.

Що ж до іноземних окупантів, то, не висуючи завдання боротьби з ними на міждержавному рівні, обмежуючись протиборством на обмежених, «рідних» територіях, досягти кінцевого успіху було також нереально. Отже, висновки історика здаються штучними, надуманими.

Навряд чи можна погодитись і з внутрішньо суперечливою тезою В. Чопа, що повстанство в особі махновщини було «відмінною від державницької формою національного пробудження, що поставила в основу своєї ідеології анархізм»[Чоп, 1998, с. 3]. Штучною, декларативною видається теза автора про те, що Революційно-повстанська армія України (махновців) – це один із «національних центрів», який хоч і стояв на відмінних «громадсько-політичних позиціях», не може бути зарахованим до «антиукраїнських» рухів, «хоча вона (махновщина – *В. С.*) протистояла політичним прагненням, очевидно, більшій частині національно свідомого населення» [Чоп, 1998, с. 4].

І вже зовсім заплутує питання таке міркування, яке суперечить і вищенаведеному, і самому собі: «Махно блискуче розіграв карту

української бездержавності. Націоналісти вважають притаманну українській масі відсутність державницького почуття великою слабкістю і бідою, прокляттям селянського індивідуалізму. Махно своєю ідеологією перетворив українську бездержавність в силу, облагородив її європейською соціальною теорією і повів через пекло громадянської війни в бій за селянське щастя». Ніякий пафос не в змозі заступити логічної безпорадності, неспроможності написаного. Ще більше це було доведено історичною практикою, що добре усвідомлює і В. Чоп, продовживши наведене словами: «До нього (селянського щастя – *В. С.*) не дійшов ні сам Махно, ні люди, яких він вів. Але їх не можна докоряти в тому, що вони недостатньо сильно бажали зробити це». Подібною логікою можна не тільки виправдовувати, а й захоплено розхвалювати будь-який, найбезрозсудливіший фанатизм. І, схоже, В. Чоп схильний до цього, шкодуючи, що у махновської далеко небездоганної практики не виявилося послідовників. «Махновський район, – змушений констатувати автор, – поніс за чотири роки війни колосальні людські й економічні втрати. Фатального значення набув факт того, що махновську ідеологію відмовилося (підкреслено мною – *В. С.*) глибоко сприйняти (доречно поставити питання, яке хвилює В. Чопа – чому? – *В. С.*) селянство інших місцевостей України, яке сповідує індивідуальні форми ведення господарства» [Чоп, 1998, с. 4].

У своїй публікації запорізький історик неодноразово повертається до питання про те, чи була «форма махновського суспільства (? – *В. С.*) державою?» (очевидно, відчуває слабкість аргументації та відсутність власної переконаності у цьому). Однак його імпровізації доводять до наступних відповідей: «Згідно одних визначень, була – володіла суверенітетом (що конкретно мається на увазі, як автор розуміє суверенітет – сказати важко – *В. С.*) і ознаками всезагальної суспільної організації (те ж саме – *В. С.*).

З іншого боку, принцип організації суспільства був зовсім іншим, ніж у держави, спрямованої не зверху вниз, а знизу – доверху, і не існувало державного апарату публічної влади. Однак на час війни його замінювала військова влада (тут і далі підкреслено мною – *В. С.*). Вона мала піти з політичної арени після завершення

бойових дій і, як наслідок, унести з собою державність. Враховуючи, що зі стану війни махновцям так вийти і не вдалося, правомірно зробити висновок про те, що в час свого існування махновський рух набув форми держави» [Чоп, 1998, с. 4].

Можна погодитися з тим, що військова влада в умовах Громадянської війни може підмінити собою державність, можливо – дещо точніше – стати своєрідною державною політикою, що демонстрував С. Петлюра. Однак довести до переможного кінця свої бойові дії така «держава» ніколи не змогла б через непереборні антагоністичні суперечності з середовищем, яке його щільно оточувало.

Як не дивно, однак В. Чоп з усією серйозністю намагається доводити, ніби махновська «держава» мала особливі характеристики: «республіканська форма правління, яка поєднувалася з певними авторитарними тенденціями, заснованими на високому авторитеті лідера; відкритий характер суспільства; відсутність приватної власності на землю, присутність елементів "ринкового соціалізму", товарне зернове землеробство, а також відсутність чітких кордонів» [Чоп, 1998, с. 5].

Здається, варто хоча б на мить замислитися над останньою характеристикою, щоб дійти висновку про повну безпредметність, алогічність ведення подальшої мови про якусь махновську державність. Для В. Чопа ж самопереконання, очевидно, достатньо, щоб не зупинятися на вищевикладеному. Констатуючи, що характерною особливістю згаданої держави було «сповідування ідеології, спрямованої на подолання в майбутньому державного стану суспільства», він зауважує: «Усвідомлюючи подібний стан справ, Махно з однодумцями докладав зусиль для приховування зовнішніх виявів державності» [Чоп, 1998, с. 6-7].

Безпорадність аргументації В. Чопа сягає крайніх меж, коли він заводить мову про те, що «махновщина – це значною мірою останній бій селянської землеробської цивілізації з індустріальною», це «протистояння Міста та Села» [Чоп, 1998, с. 7-8]. Залишається загадкою, як можна схилятися не лише до певних історичних виправдань таких явищ, як махновщина, а й вдаватися

до узагальнюючих оцінок на кшталт того, ніби «трагедія Махна не в тому, що він хотів виграти свою партію в громадянській війні, а в тому, що він ледь не досяг успіху» [Чоп, 1998, с. 11]. Неусвідомлення того, що успіх у принципі був неможливий, створює хибну систему координат, в якій останнім часом намагаються дослідити непросте суперечливе явище й деякі інші історики. Тим не менш незрозумілим видається незгода з цією позицією А. Шубіна, що перекладає дискусію з конкретно-історичного хронологічного відрізка 1917-1920 рр. з його домінантними, детермінованими тенденціями краху імперій та виникнення національно-державних утворень в абстрактно-часову площину, аж до «сьогодні» та «зараз», протиставляючи оцінці дій у реальних, ситуативних обставинах часу (революційної епохи) міркування про можливість чи неможливість (відносності) політичних рухів взагалі [Шубин, 2013, с. 124-125].

Все ж таки, здається, зазначене вище цілком стосується не тільки махновщини, а й інших проявів повстанства.

***

У 1919 р. повстанська стихія набула справді величезних масштабів. Зводити причини явища до дії одного-двох чинників, як уже зазначалося, було б неправильно, призвело б до одностороннього, спрощеного підходу.

Серед іншого, очевидно, слід виділити настрій розпачу, що народжувався в селянській душі, коли вона не відчувала, не бачила виходу, перспективи, коли в діях будь-якої влади підозрювала (виправдано чи ні) недовіру до себе, бажання лише скористатися селянською силою у боротьбі ворогуючих таборів, які використовували для підтримки своїх потенцій результати праці сільських трудівників.

Чимало означало й те, що в умовах Громадянської війни з калейдоскопічністю змін ситуацій у основного джерела поповнення повстанства – селянства елементарно не вистачало часу, щоб на власному досвіді переконано усвідомити переваги або, навпаки, недоліки одних політико-правових моделей, навіть відмінностей над іншими, а головне – зрозуміти, чи відповідають вони інтересам

широкого загалу. Бракувало часу, сил і в тих, хто бажав якнайшвидшого (і часто за будь-яку ціну) зміцнення власної суспільної організації, вважаючи її найсправедливішою, найкориснішою і найпрогресивнішою або ситуативно виправданою. Так, більшовики у боротьбі з повстанством часто підміняли методи ідеологічного впливу, виховання, освіти силовими акціями, виправдовуючи в цілому усвідомлювані ними негативні наслідки подібних дій умовами воєнного часу, пояснюючи вимушеність поведінки небажанням поступитися класовому ворогові, заінтересованому в дестабілізації.

У ліквідації антирадянських виступів дедалі частіше застосовувалися регулярні військові частини. Зокрема, вже у квітні 1919 р. на так званому внутрішньому фронті (термін, з одного боку, начебто затушовував антиселянську спрямованість дій червоноармійців, а з іншого – відбивав масштаби загрози – фронт) було задіяно 21 тис. бійців і командирів [Хміль, 2002, с. 101].

На придушення заколоту Н. Григор'єва (5-15 тис. бійців) було кинуто 30 тис. військових [Хміль, 2002, с. 101]. У ліквідації повстання Зеленого (Д. Терпила), під керівництвом якого було до 12 тис. багнетів, у район Трипілля – Обухова були направлені піхота, кіннота, артилерія і навіть використані кораблі Дніпровської військової флотилії. Значні сили знадобилися і для приборкання повстанців під керівництвом отамана Гончара у Васильківському повіті Київської губернії (до 8 тис. бійців) [Верстюк, 1992, с. 137]. Незважаючи на те, що інші загони (Ангела, Орловського, Соколовського, Струка, ін.) чисельно значно поступалися формаціям Н. Махна, Н. Григор'єва, Зеленого (в основному по кілька сотень людей), і вони відволікали на себе значні сили Червоної армії [Верстюк, 1992, с. 138-139]. Після ухвалення 17 липня 1919 р. Радою робітничо-селянської оборони УСРР постанови «Про придушення куркульських і білогвардійських заколотів на селі» до цієї справи все ширше залучалися загони ВУНК (Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією). Крім територіальних (губернські та повітові), їх відділи створювалися на

транспорті – залізницях, флотах і т. д. В арсеналі їх функцій велике місце відводилося каральним акціям.

Серед останніх траплялися й украй жорстокі, такі як спалення сіл, де дислокувалися повстанці. Наприклад, ще у квітні 1919 р. було спалено села Романівка та Хидовці неподалік Фастова [Кульчицький, 1996, с. 131]. Без особливого зволікання (16 квітня 1919 р.) члени ВУЦВК Г. Петровський, С. Косіор та В. Затонський на своєму засіданні (за участю К. Ворошилова) опротестували такі дії перед командуванням внутрішнього фронту. Було прийнято резолюцію «Про неприпустимість спалення сіл під час придушення куркульських повстань». У ній, зокрема, зазначалося: «Через неодноразові випадки спалення цілих сіл під час придушення куркульських повстань, що є зовсім недоцільним і вкрай шкідливим для справи радянської влади, запропонувати Раднаркому у терміновому порядку видати всім належним відомствам розпорядження про повне припинення під страхом суворої відповідальності спалення сіл і щодо вжитих заходів повідомити ЦВК» [Кульчицький, 1996, с. 132].

Хоча документів про виконання згаданої резолюції не знайдено, випадки спалення сіл, очевидно, стали рідшими. У всякому разі, в історіографії про подібні акції йдеться або в загальних висловлюваннях, або з посиланнями на дослідження С. Кульчицького [Хміль, 2002, с. 102], який називає лише один факт спалення села Щербинівки біля Обухова під час придушення повстання Зеленого [Кульчицький, 1996, с. 132].

Радянські органи вдавалися і до практики взяття заручників із населених пунктів, які перебували у місцях дій повстанців. У разі відмови видати владі організаторів та зброю, заручникам загрожував розстріл. Передбачалися і контрибуції на бунтівні села, депортування ватажків безчинств із конфіскацією їхнього майна. Зазначені методи протидії повстанцям часом не тільки не дозволяли локалізувати чи викорінити селянський спротив, а й затягували розв'язання проблеми, іноді навіть загострювали її.

І все ж масштаби повстанства 1919 р. не можуть бути віднесені до домінанти суспільного життя України. Наявна сума фактів не

дозволяє погодитися з висновками про те, що «з березня Україну охоплює полум'я повстань, порівнянне за масштабами із селянською війною 1918 р.», і що «влітку 1919 р. УСРР упала під ударами не стільки денікінських армій, скільки селянських повстань» [Кульчицький, 1996, с. 77, 129].

Вважаючи ступінь вивченості проблеми українського повстанства, боротьби з ним на сьогодні недостатнім, хотілося б одночасно застерегтися від необґрунтованих, передчасних кон'юнктурних спотворень дуже непростих, суперечливих драматичних і трагічних сторінок історичного досвіду.

20. Варшавський договір: пролог до нової війни

У радянській історіографії договір між Українською Народною Республікою та Другою Річчю Посполитою від 22 квітня 1920 р. та військова конвенція від 24 квітня, що доповнила його, завжди і в більшості досліджень оцінювалися різко негативно. Причина – польсько-радянська війна, що почалася миттєво (25 квітня), безпосереднім стимулом, передумовою до якої і став Варшавський договір. Аргументація була однозначною та однаковою. Попереднього року влада Української Народної Республіки зазнала практично повного політичного краху. Керівництво Західно-Української Народної Республіки денонсувало Акт соборності від 22 січня 1919 р. Чіпляючись за особисту владу, С. Петлюра (він залишився в Директорії наодинці), підписавши договір, залучив у війну проти радянської влади Польщу. Остання в уособленні Ю. Пілсудського, який вважав РСФРР головним історичним і стратегічним ворогом, отримала дипломатичне прикриття для нанесення відкритого збройного удару по Радянській Україні – органічній частині Військово-політичного союзу радянських республік.

Особливого осуду зазнала згода С. Петлюри відмовитися від юрисдикції на Західну Україну на користь Польщі, що розцінювалося як зрада національних інтересів, безпринципна торгівля частиною українського етносу, його споконвічними територіями. Відповідальність за найважчі випробування, які зазнав український народ під час кривавої, руйнівної, грабіжницької агресії Речі Посполитої, що послідувала, повністю покладалася на політику С. Петлюри, його оточення.

Разом з тим, у рамках історіографічних концепцій низки дослідників центр ваги аргументів та оцінок отримав тенденцію до зміщення у бік пошуку доказів об'єктивного обґрунтування неминучості українсько-польського союзу як єдиної можливості продовження національної революції, способу захисту незалежності Української Народної Республіки, національного суверенітету.

Тобто йдеться про пошуки якщо не способу виправдання політики С. Петлюри, А. Лівицького, то хоча б певного пом'якшення

вражень від вельми непростого кроку. І навіть ті, хто намагається це зробити, не можуть не зважати як на негативну реакцію на договір та його наслідки багатьох українських лідерів, політиків тієї пори та абсолютного, тотального засудження керівництва УНР з боку значної частини громадян, практично всіх галицьких, західних українців. Чи не тому у статті В. Верстюка «Союз Пілсудського-Петлюри в історії боротьби за українську державність», опублікованій у рубриці «До 100-річчя Варшавського договору між Польщею та УНР» академічним «Українським історичним журналом» основний наголос поставлено на обґрунтуванні необхідності договору та передісторії його появи [Верстюк, 2020, с. 4-21]. З дев'яти пунктів документа процитовано та коротко пояснено лише один. Підсумкова кваліфікація документа у статті, по суті, відсутня, як немає навіть спроби дати історичну оцінку його реалізації.

Наступною у згаданій рубриці опубліковано статтю польського професора з Ягелонського університету Я. Бруського «Ідея українсько-польського союзу в українській політичній думці 1918-1920 р.: pro et contra». Автор досить акуратно, зовні безпристрасно (академічно) відтворив точки зору щодо Варшавського договору, які були в 1920 р., процитував українських і польських політиків [Бруський, 2020, с. 22-37]. Щоправда, наприкінці не втримався і висловив жаль, що у разі військової перемоги (чого не сталося) оцінка угоди та союзу могли бути іншими [Бруський, 2020, с. 35-36].

І В. Верстюк, і Я. Бруський виявилися основними доповідачами на міжнародній конференції, проведеній 21 квітня 2020 р. Вона була присвячена проблемі історичної оцінки польсько-українського союзу сторічної давності. З інформації [Корольов та Скальський, 2020, с. 234-235] важко судити, наскільки відрізнявся лейтмотив виступів від смислу та змісту опублікованих матеріалів. Залишається почекати та ознайомитися з документальним виданням «Союз Пілсудський-Петлюра», яке було презентовано на конференції.

Слід зауважити, що виправдувальна у своїй суті тенденція почала «пробивати собі дорогу» у публікаціях багатьох українських

авторів, починаючи з рубежа 80-х – 90-х років минулого століття. Не останню роль тут відігравала та обставина, що у будь-який спосіб намагалися піднести особистість С. Петлюри в долі Української Народної Республіки [*Збірник пам'яті…*, 1992, 260 с.; *Симон Петлюра та українська національна революція*, 1995, 368 с.; Литвин, 2000, 464 с.; Литвин, 2001, 640 с; Литвин, 2018, 680 с.]. Мовляв, Головного отамана і голову Директорії – власне єдиного реально діяльного її члена – можна зрозуміти. Іншого виходу в нього не було. Напевно, хоча б частково можна погодитися, що персонально у С. Петлюри іншого шансу повернути собі особисту владу справді не існувало. Але чи було то втіленням імперативної волі народу, нації, потреб Української революції?

Утім, були і ті, хто в підходах до неоднозначної проблеми висловлював й інші точки зору [Солдатенко, 2007а, с. 483-487; Симоненко та Табачник, 2007, 704 с.; Солдатенко, 2010с, Т. IV, с. 6-61, 144-207; Головченко та ін., 2011, с. 452-469].

***

Міжнародні договори мають різні цілі. Одні спрямовані на зміцнення добрих, партнерських, взаємовигідних, дружніх відносин. Інші розраховані на отримання від сильнішого боку захисту, підтримки, допомоги (часто не безкорисливої). Треті – припускають об'єднання потенцій для протистояння з противником, нанесення військового спільного удару по ньому, з яким, за оцінками-припущеннями, без цього не впоратися.

Але в подібні «класичні» схеми-контури Варшавський договір, мабуть, не вписується.

Якщо говорити про польську сторону, то в неї скільки-небудь ясної позиції щодо України не було.

Так званий Бельведерський табір (Бельведерський палац – резиденція Начальника Другої Речі Посполитої Ю. Пілсудського) схилявся до ідеї створення федерації своєї країни з Україною, Білоруссю та Литвою, що звільняються від російського панування. Зведення такого «буфера» могло б відмежовувати Польщу від безпосереднього сусідства з Росією, від неминучих агресій з її боку

(і червона, і біла Росія оцінювалася однаково ворожим суб'єктом). Однак білих підтримувала всемогутня Антанта, а отже, з реалізацією ідеї єдиної та неподільної Росії, природно з Україною у своєму складі, такі плани могли виявитися нездійсненними. Та й червона Росія за 1918-1919 роки демонструвала посилення своїх позицій. А до її «силового поля» дедалі більше залучалася Радянська Україна.

У такому разі «прийнятним варіантом» бачилося збереження за Річчю Посполитої Холмщини, Західної Волині до річки Стир та Львівщини. З цим погоджувалися і прем'єр уряду Е. Морачевський, і Партія польська соціалістична (ППС), і Польська народна партія «Звільнення» (ПНП-З).

Протилежною була позиція вельми впливової Національно-демократичної партії (НДП) на чолі з Р. Дмовським. Ендепівці побоювалися перспективи опинитися «в лещатах» між Україною, ворожою Радянською Росією та дружньою Німеччиною – як показав недавній Брестський мир. Їх би швидше влаштував прямий кордон із Росією. При цьому НДП і Польська селянська партія «Пяст» (ПСП «Пяст»), що її підтримувала, наполягали на інкорпорації до складу Польщі Холмщини, Західної Волині до річок Случ і Горинь, всієї Східної Галичини та Західного Поділля до річок Збруч і Смотрич.

Найбільші апетити демонстрували «кресові зубри» (креси – території – *В. С.*) – у своїй основі колишні власники великих земельних латифундій в Україні, Білорусі та Литві. Вони ратували за відновлення Речі Посполитої у межах 1772 року [Солдатенко, 2020b, с. 568-574].

Незважаючи на відсутність єдності поглядів щодо України, на різнобій позицій, для української сторони із самого початку було зрозуміло: «згода» з Польщею можлива лише за умови втрати тих чи інших (широких) етнічних українських територій. І чим безвихіднішим ставало становище УНР (більше, природно, її керівництва), тим прозорішими та песимістичнішими, безнадійнішими ставали перспективи відстоювання своїх інтересів з польськими партнерами, з якими С. Петлюра почав курс на зближення задовго до Варшавського договору [Солдатенко, 2020b, с. 567-578].

З кожною новою місією від західних держав, формально покликаних «помирити» поляків з українцями, ставало дедалі ясніше, що Антанта однозначно займала позицію Речі Посполитої, захищала та підтримувала її територіальні претензії.

Навряд чи, за елементарною логікою, у такій очевидній несприятливій ситуації хтось із патріотично налаштованих політиків продовжував би з такою завзятістю, наполегливістю домагатися союзної угоди з Польщею. Результат апріорі вимальовувався не просто як нерівноправний, неповноцінний, а й явно програшний. Якщо до цього додати те, що військові потенції Радянської Росії, Військово-політичного союзу радянських республік явно перевершували польські можливості, над перспективами сумнівної угоди, як мінімум, треба було добре думати, відповідально все зважувати.

Але С. Петлюра та А. Лівицький, який очолив офіційну місію УНР, спрямовану ще на початку осені 1919 року Директорією до Варшави, дотримувалися іншої думки.

Схоже, вони навіть не реагували адекватно на особисті приниження, які довелося переживати в стані майбутніх союзників. Так, перебування С. Петлюри у Варшаві, куди він прибув 7 грудня 1919 р. і вже 9 грудня зустрівся з Ю. Пілсудським, комфортним не назвеш. У повітрі буквально носилася ворожнеча поляків до українців, які «наважилися» зайти «так далеко», що спробували заснувати державність на землях Східної Галичини та Західної Волині – «на вічних польських територіях». Тому їх показово провчали.

О. Доценко, колишній ад'ютант С. Петлюри, у об'ємній праці «Літопис Української Революції» наводить численні факти про польський терор на українських землях у грудні 1919 р. – січні 1920 р. та пізніше. У коментарях майже в кожній фразі не обходиться без термінів – «лютування поляків», «грабунки», «жорстокість», «знущання», «вимагання та насильства польські», «польська військова вакханалія» тощо [Доценко, 1923, с. 237-283].

І. Мазепа також ділиться численними враженнями, суть яких зводиться до формули: «Поляки поводилися на наших землях, як

окупанти» [Мазепа, 1942, Т. 2, с. 170, 173, 175, 185, 189]. Він, зокрема, наводить зміст інформації, отриманої від Головноуповноваженого уряду УНР І. Огієнка, про становище у Кам'янецькому районі: «Поляки забирали і відвозили в Польщу все: хліб, цукор, різне військове майно, шкіру, рештки мануфактури та інших товарів. Навіть телефони повітового земства зруйновано і всі апарати вивезено. Ціни на все піднялися страшні. Одночасно поляки взяли всю адміністрацію в свої руки. Почалися організовані реквізиції, арешти, труси. В місті знищено всі українські національні ознаки, знято український прапор, українські вивіски наказано перемалювати на польські. Нарешті польський місцевий комендант Оцеткевич дійшов до того, що у своїй відозві оголосив Кам'янець і цілий Кам'янецький повіт прилученими до Польщі.

Розповідаючи мені про все це, Огієнко казав, що він сам і представники нашого уряду у Варшаві вживають всіх заходів для усунення цих польських «порядків», але покищо результатів не видно. Наших розпоряджень, казав він, ніхто не виконує, кожен польський чиновник робить по-своєму» [Мазепа, 1942, Т. 2, с. 189].

Навіть С. Петлюра, перебуваючи у Польщі «в гостях», змушений був звернутися до Ю. Пілсудського із меморандумом. Лідер УНР чи не в кожному абзаці запевняв «пана Начальника Польського Панства» у повазі та любові до поляків та принизливо просив припинити їхнє свавілля, терор по відношенню до українців [Петлюра, 1993, с. 194-205].

Але голова Директорії усвідомлював, що ситуація набагато складніша. Поляки поводилися в Західній Україні так, як хотіли, бо почувалися там повновладними господарями, не збиралися ні на кого звертати уваги, реагувати на будь-чиї протести, заперечення, прохання. І С. Петлюра знав, що він не тільки не в змозі цього змінити, а й мав, зрештою, погодитися з такою поведінкою Польщі. Причому не лише через безсилля. Він тривалий час до цього йшов, щоб виявитися нарешті заручником власної лінії поведінки.

У своєрідну ідеологічно-дипломатичну та політичну пастку С. Петлюра почав потрапляти ще з кінця 1918 року, коли йому російські офіцери-штабники нав'язали стратегію, згідно з якою єдиним можливим союзником УНР, що відроджується, може бути

тільки Антанта. Однак треба було бути абсолютно некмітливим функціонером, щоб з перших контактів з антантськими колами не зрозуміти, що за порозуміння з ними доведеться платити неймовірну ціну. Зовсім нереальними були б сподівання, що Антанта відступить і від підтримки планів відродження єдиної та неподільної Росії, до реалізації яких допомагала готуватися білому рухові, й одночасно відмовиться від ідеї «Великої Польщі», неодмінною складовою якої завжди вважалася Західна Україна.

Вибираючи «з двох зол менше», Головний отаман психологічно з перших місяців 1919 р. був готовий до того, щоб принести в жертву Східну Галичину з її переважно українським населенням. 27 лютого він зустрівся з представниками антантської місії генерала Бертелемі, які прибули з Варшави до Ходорова на переговори по лінії розмежування Української галицької армії й польської армії. Французький дипломат висунув ультимативну вимогу припинити наступальні дії проти Польщі та запропонував проєкт перемир'я, яким від України відривалася більша частина Галичини зі Львовом та всіма нафтоносними районами Волині. С. Петлюра визнавав, що антантські функціонери обрали бік Польщі, що їхня пропозиція «не відповідала загалом інтересам галичан» [Петлюра, 1979, Т. 2, с. 520]. Однак це не зупиняло Головного отамана. «Але я наполягав на прийнятті її, – пояснював він генерал-хорунжому О. Удовиченку, – бо цим досягли б ми: а) фактичного визнання України з боку Антанти; б) отримали б можливості створити бази для підвезення амуніції з Європи та в) оперлися б фактично на Європу у нашій боротьбі з більшовиками – тобто з Москвою. Галичани за допомогою Омеляновича-Павленка, який ніколи не орієнтувався у державних справах, відкинули ці умови, хоч я їх і попереджав про корпус Галлера, який формувався у Франції. Галицька Армія зазнала поразки» [Петлюра, 1979, Т. 2, с. 520].

Наведена витримка з листа С. Петлюри примітна відразу з багатьох точок зору. Наприкінці лютого 1919 р. велися активні переговори з представниками інтервентів у Одесі та Бірзулі і Головний отаман недвозначно давав знати партнерам, що він та його прихильники готові на величезні поступки.

Привертає увагу і «попередження» галичанам «про корпус Галлера». Тут виразно проглядається «масонський почерк». Саме у зв'язку з цим В. Савченко зазначає: «Важливим моментом у відносинах із Францією Петлюра вважав своє масонство, яке, на його особисту думку, мало відкрити йому двері до всіх дипломатичних представництв держав Антанти та США і вивести з політичної кризи невизнану Українську республіку» [Савченко, 2004, с. 244]. Заходу обіцялося, що Україна Петлюри проводитиме активну антибільшовицьку політику та встановить союзницькі відносини з Польщею. І це буде фундаментом стабільності у Східній Європі [Савченко, 2004, с. 251].

За твердженням публіциста, «Петлюра щиро вважав, що Україна мала розвиватися самостійно і навіть показати приклад першої «масонської республіки». На реалізацію цієї мети орієнтувалася Велика ложа України (7 місцевих лож, 83 гуртки, 800 «братів»), великим майстром якої з весни 1919 став С. Петлюра» [Савченко, 2004, с. 248]. Проте керівні кола міжнародного масонства у Франції підтримали не петлюрівську організацію «вільних каменярів», а конкурентів – тих, хто групувався навколо його суперника – С. Моркотуна, уособлюваних ним сил в Україні, що ще восени 1918 р. стали на шлях відродження єдиної та неподільної Росії.

Відмова галичан від наполегливих пропозицій С. Петлюри, незважаючи на «попередження» «про корпус Галлера», звичайно, перешкоджала здійсненню планів Головного отамана, зривала їх. Так, прямою реакцією на ситуацію в українському таборі стала телеграма глави місії Вищої ради Паризької мирної конференції у Варшаві Ж. Нуланса до Парижа. У ній, зокрема, йшлося: «Український уряд наполягає на проведенні в Одесі переговорів із представниками союзників з військового співробітництва та визнання України Антантою... Будь-якою ціною слід перешкодити методом тиску на угорський уряд постачанню українській стороні зброї та боєприпасів, які обмінюються на нафтові продукти за маршрутом Мокай-Стрий. Нарешті, заборона ввезення товарів в Україну доти, доки вона не підкориться волі Антанти, могла б бути також дієвим засобом проти України...» [Йосипишин, 1997, с. 75].

Абсолютна непоступливість антантських місіонерів не похитнула бажання С. Петлюри досягти угоди з ними. Навпаки, вона призвела до готовності йти на нові поступки як на переговорах в Одесі, так і з польською стороною (контакти тут практично не припинялися протягом усього 1919 року, а місії змінювали одна одну). І чим безнадійнішою бачилася перспектива допомоги УНР з боку Антанти, тим більше С. Петлюра відчував залежність від єдиного можливого рятівного «польського» фактору.

І, нарешті, не можна пройти ще повз один момент. Спливло трохи більше місяця після проголошення Акту злуки 22 січня 1919 р., проте член Директорії, чий підпис стояв під Універсалом соборності, виявляв готовність не зважати на його сутність. І про УГА Головний отаман говорив без співчуття і не як про підпорядковану собі формацію, а як про щось стороннє – він попереджав «про корпус Галлера», і його не послухали, ось Українська галицька армія і зазнала поразки. За сказаним мало не вчувається: «Не послухали – ось і маєте!».

З кожною новою місією, яку надсилав С. Петлюра до Ю. Пілсудського, а також під час таємних зустрічей з емісарами від останнього [Литвин, 2001, с. 346-352] український діяч все більше прив'язував себе до «польської колісниці». Офіційна Варшава поводилася непоступливо щодо Східної Галичини та Західної Волині. Полковник В. Курдиновський навіть уклав у травні 1919 р. договір із главою польського уряду І. Падеревським, яким обіцяв Польщі широкі територіальні поступки (кордон у Галичині мав проходити по р. Збруч) [Документы и материалы…, 1964, Т. 1, с. 234]. Домовленості В. Курдиновського, який нібито перебільшив свої повноваження, були дезавуальовані урядом України. Однак вони погіршили і без того складні відносини УНР та ЗУНР, а поляки успішно використали текст договору на мирній конференції у Парижі, домагаючись визнання належності Східної Галичини до Польщі. У вересні було вирішено на переговори з польським урядом послати до Варшави українську делегацію на чолі з міністром закордонних справ України А. Лівицьким. Хоча тодішній голова Ради народних міністрів І. Мазепа стверджував, що ніхто не

збирався укладати договори «ціною Галичини» [Мазепа, 1942, Т. 2, с. 103] і не давав відповідних інструкцій, справа саме до цього і йшла. А голова Директорії, Головний отаман лише відтягував невідворотну згоду на польські вимоги, оскільки змушений був зважати на потенціал УГА. Без неї С. Петлюра давно втратив би всяку опору в Україні.

Тому, наприклад, як обережне зондування реакції на ймовірний крок може розглядатися заява чергового місіонера до Варшави П. Пилипчука, оприлюднена 23 серпня 1919 р. польськими газетами про незацікавленість уряду УНР у справах Східної Галичини. Можливо, це була провокація польських журналістів, які свідомо спотворили слова дипломата [Литвин, 2001, с. 351]. Однак не виключений і досить поширений у дипломатичній практиці ефект «пробної кулі» (з відпрацьованими наперед наступними атрибутами публічних спростувань, відкликання послів і т. ін.).

Саме у серпні 1919 р., напередодні делегування місії П. Пилипчука до Варшави С. Петлюра вперше особисто звернувся з листом до Ю. Пілсудського, в якому наголошував, що «стає очевидною конечність певного порозуміння між польським та українським командуванням для подальшої боротьби...» [Петлюра, 1979, Т. 2, с. 358].

Варто звернути увагу на те, що це писалося в момент істотної напруги відносин у соборному таборі, маневрів керівництва Української галицької армії, спрямованих на пошук шляхів порозуміння з денікінцями. Звичайно, ці мотиви набули ще більшої гостроти на жовтень 1919 р., коли у Польщу була споряджена Надзвичайна дипломатична місія на чолі з міністром закордонних справ А. Лівицьким. Крім нього, до складу місії увійшли ще чотири наддніпрянці – Л. Михайлов, П. Понятенко, Б. Ржепецький, П. Мшанецький та троє галичан – С. Вітвицький, А. Горбачевський, М. Новаківський.

З перших же зустрічей польська сторона зайняла неприступну позицію щодо Східної Галичини, Холмщини й Підляшшя, перетворивши це питання на висхідне та ключове у переговорах [Литвин, 2001, с. 351-352].

Безперечно, С. Петлюру інформували про ультимативну поведінку поляків, що межувала з неприкритим шантажем (А. Лівицький регулярно надсилав голові Директорії листи). У цих обставинах досить промовистими видаються слова останнього з листа до А. Лівицького від 11 листопада: «Ми напружуємо всі сили, але чи вистачить їх, я не певен. 5000 пар чобіт і шинелей, 5000 рушниць з набоями могли би нас врятувати! – в цей час полагодження наших стосунків з Польщею могло би нас врятувати – дати нам базу деяку, зносини з світом і перспективи. Дуже жалко, що ми цих переговорів не почали раніш: може мали б більш сприяючі для нас обставини для заключення договору з Польщею» [Петлюра, 1999, Т. 3, с. 140].

У цьому листі, як і в попередньому – від 30 жовтня 1919 р. [Петлюра, 1999, Т. 3, с. 132-135], С. Петлюра вимагає прискорення досягнення домовленостей із Варшавою. Хіба що до старих додалися нові мотивації. Голова Директорії повідомляє А. Лівицькому про укладання угоди командування УГА з А. Денікіним. У цьому світлі значно зрозуміліше і виразніше сприймаються слова жалю з приводу того, що інтенсивних переговорів із поляками не велося раніше. А емоційні фрази про порятунок видаються як пряма директива на згоду з польськими вимогами. Адже весь попередній досвід спілкування з польськими партнерами свідчив, що зі своїх позицій вони не зійдуть за жодних обставин. І якщо мова зайшла про те, що треба рятуватися (із знаками оклику), ясно – вже не до відстоювання вимог, не до турбот про «збереження обличчя».

15 листопада 1919 року (у той час перехід УГА в денікінський табір став незворотним, доконаним фактом) на спільному засіданні Директорії та уряду було зроблено ще один рішучий крок назустріч Польщі. Якщо вірити С. Литвину (у новітньому виданні збірника документів про діяльність Директорії та уряду відповідного документа чомусь немає), було вирішено: 1) визнати за необхідне дати згоду на встановлення лінії кордону між УНР та РПП по лінії Бертелемі через територію Галичини та річкою Стир. Зазначений кордон є тим максимумом, на який може піти уряд; 2) щодо висунутої вимоги негайного принципового визнання урядом в

аграрній справі принципу власності вважається за можливе лише заявити, що остаточне рішення принципових засад, на яких має бути проведена аграрна реформа, належить лише парламенту [Литвин, 2001, с. 353].

Отже, С. Петлюра та його оточення дійшли необхідності прийняття польських вимог (лінія Бертелемі – «максимум») як основи розвитку подальших відносин між двома державами. Єдиною «незручністю» залишалася громадська думка українства, яке з тривогою та неприхильністю сприймало повідомлення про наполегливі пошуки взаєморозуміння з поляками, про сутність угод, які з ними підписувалися українськими представниками.

Етапною, натомість такою, що викликала безліч питань, стала декларація від 2 грудня 1919 р., яку подала місія А. Лівицького до польського уряду. ЦК УСДРП навіть присвятив з'ясуванню її сутності окреме засідання 29 січня 1920 р. А. Лівицькому довелося вислухати чимало критичних закидів, на частину яких він не зміг дати задовільних відповідей. Суть декларації полягала, згідно з М. Шаповалом, у цілій низці пунктів:

«а) межі УНР встановлюються по Дністру, Збручу і через Волинь,

б) УНР зобов'язується предоставити у себе права полякам, які поляки для українців установлять у Польщі,

в) остаточне вирішення земельної справи в Україні належатиметься Укр. Установчому Парляментові, а до того часу юридичне положення польських поміщиків на Україні регулюється на підставі осібного положення між укр. і польським Урядами,

г) УНР бажає нав'язати якнайтісніші економічно-торговельні стосунки з Польщею на підставі взаємності.

Від Польщі ж уряд УНР жадає:

а) Признання УНР незалежною і самостійною, підтримки укр. справи перед иншими державами та заключення передовсім договорів і конвенцій торговельного, військового та консульського характеру,

б) для утворення доброї атмосфери у відносинах – вимагає негайного вирішення долі тих українців, які з політичних причин конфіновані, інтерновані або арештовані Польщею,

в) допомоги УНР в боротьбі з ворогами – зброєю, амуніцією і т. ін.,

г) перепускати через Польщу на Україну українських полонених, грошові знаки, військове знаряддя, одіж і т. ін.» [Шаповал, 1928, с. 193-197].

Те, про що стало відомо українським політичним та військовим діячам, викликало не лише питання, а й відверте невдоволення.

Тим часом, на декларацію української місії було отримано відповідь польської сторони: «Представлені жадання будуть сповнені. Вже тепер завдяки добрій волі Панів зможемо перейти до цілком щирої співпраці. Те, що Пани вчинили, буде міродайним не лише для обох зацікавлених народів, але і для закордону» [Шаповал, 1928, с. 168-169].

Відомий і зміст (основні положення) листа А. Лівицького до С. Петлюри від 2 грудня 1919 р.: «Посилаємо копію декларації, яку підписали з жалем і болем; перед цим я скликав нараду із 30 осіб, які одноголосно висловилися за підписання декларації; на нараді були представники буржуазних партій; скликав я їх для того, щоб у майбутньому українська буржуазія не обвинувачувала нинішній уряд у «зраді». Бачився з Пілсудським, який згоден на розміщення нашого війська у районі Шепетівка-Полонне. Згоден на формування пів-офіційним способом; рекомендує, щоб це було доручено особі не нижче підполковника генштабу. Я назвав Юнакова, Сальського, Петрова. Йому найбільше сподобалася кандидатура Сальського. Поляки дізналися про повноваження Макаренка (Члени Директорії А. Макаренко та Ф. Швець домоглися виїзду за кордон з правами участі у міжнародних акціях та контролю за діяльністю урядових інституцій УНР за кордоном – *В. С.*) і це їм не подобається. *Вони категорично висловились за те, щоб вся повнота Верховної влади належала тільки Вам.* У Кам'янці все гаразд. Адміністрація вся наша, з поляками установили якнайкращі відносини. Я глибоко певен, що ніколи у нас не було ліпших перспектив, як зараз, і т. ін.» [Шаповал, 1928, с. 169].

Підсумовуючи значення всіх відомих йому документів, М. Шаповал констатує: керівники УНР були надто вперті, коли від

них чогось вимагали українські маси, але дуже легко йшли на поступки польській шляхті. Вони «не турбувались, що скаже українське селянство і робітництво, але запобігливо втягали в свою аферу представників укр. буржуазії, щоб вона їх колись не обвинувачувала за «зраду». Дрібна буржуазія легко уступає великій, але безоглядно непримирима до трудових мас» [Шаповал, 1928, с. 170].

На адресу С. Петлюри та А. Лівицького, який діяв від імені голови Директорії, посипалися закиди, висловлювалися критичні зауваження. Так, на засіданні ЦК УСДРП у Кам'янці-Подільському 29 січня 1920 р. (за участю І. Мазепи, А. Лівицького, М. Шадлуна, І. Романченка) І. Мазепа поставив запитання: «Як могло статися, що наша місія подала польському уряду декларацію, яка рішуче суперечить директивам нашого уряду?» [Мазепа, 1942, Т. 2, с. 193].

А. Лівицький виправдовувався: «Мені довелося пережити багато неприємного у зв'язку із підписанням декларації 2 грудня. Я був змушений подати цю декларацію з огляду на вимогу поляків, але зробив це в порозумінні з представниками українського громадянства, яких я мав змогу бачити в Варшаві та у Галичині.

Наша місія зробила все для захисту інтересів України. Вже на першому польсько-українському засіданні (28 жовтня) наші представники оголосили декларацію, в якій стали на ґрунт етнографічного принципу щодо кордонів України. В аграрній справі остаточне рішення залишилось майбутньому українському парламенту. Водночас наші представники порушували питання про конечність признання Польщею самостійности України та про зміну режіму на окупованих поляками українських землях» [Мазепа, 1942, Т. 2, с. 193]. Поляки відкинули цю декларацію як таку, яка не відповідала польським домаганням. Їхня делегація вимагала, щоб у декларації були визначені державні кордони між Україною та Польщею, йшлося про негайне впорядкування земельної справи (для забезпечення інтересів польських землевласників на Правобережжі) та забезпечення культурно-національних прав польського населення в Україні. Наголошувалося, що Східна Галичина має залишатися у Польщі. Після листопадової катастрофи українського фронту поляки почали ультимативно вимагати врахування їхніх умов, інакше взагалі загрожували припинити всі контакти з місією УНР.

«В цих умовах наша місія вирішила переглянути попередній текст своєї декларації, – пояснював А. Лівицький. – Ми вважали, що не можемо доводити до розриву з поляками, бо наша армія навіть не мала б тоді куди відступати. Після довгих нарад, в яких галицькі представники залишилися при окремій думці і врештіі подали заяву про свій вихід із місії, був підготовлений новий проект декларації, в якому взято на увагу домагання польської делегації.

Ясна річ, що цей проект перевищував повноваження нашого уряду» [Мазепа, 1942, Т. 2, с. 196]. Тому А. Лівицький негайно виїхав на зустріч із урядом за новими директивами. Але дорогою в Тернополі дізнався, що уряд уже виїхав зі Старокостянтинова у невідомому напрямку на Схід. Тоді, повертаючись назад до Варшави, він вирішив порадитись із членами Директорії Ф. Швецем та А. Макаренком у Львові. Обидва, разом із В. Старосольським та М. Ковалевським, висловилися за те, щоб негайно подати декларацію зазначеного змісту. У Тернополі за те саме висловилися представники есерів О. Степаненко, В. Кедровський і П. Христюк.

У Варшаві А. Лівицький провів нараду для обговорення проєкту декларації. У ній взяли участь міністр землеробства М. Ковалевський (с.-р.), товариш міністра внутрішніх справ П. Христюк (с.-р.), товариш міністра закордонних справ В. Старосольський (галицький с.-д.), О. Ковалевський (народний республіканець), С. Русова (соціаліст-федераліст), Л. Старицька-Черняхівська (соціаліст-федераліст), С. Шемет (хлібороб-демократ), Б. Гомзін (хлібороб-демократ), Ю. Коллард (самостійник-соціаліст). Майже всі учасники наради, з огляду на критичну ситуацію, висловилися за негайне підписання декларації.

Того ж дня А. Лівицький подав польському уряду українську декларацію згаданого вище змісту.

«Звичайно, уряд може не апробувати декларації 2 грудня, – підсумовував український дипломат. – Тоді мусимо рахуватися з неминучістю ліквідації нашої дальшої боротьби. Без опертя на сусідню державу ми не зможемо відновити свого державного життя. Коли галичани порозумілися з Денікіним за рахунок Наддніпрянської України, то нам в цій ситуації, що утворилася

після листопадової катастрофи, нічого не залишається, як пробувати знайти шлях для продовження своєї боротьби хоч би в межах Наддніпрянської України»[Мазепа, 1942, Т. 2, с. 197].

Не треба мати навичок розшифровки «хитромудрих» дипломатичних формул, щоб зрозуміти: українська сторона погодилася на союз із поляками за рахунок Західної України, мотивуючи свою моральну позицію, крім усього іншого, «зрадою УГА».

Роз'яснення А. Лівицького не повністю задовольнили учасників наради і від їхнього імені голова Ради народних міністрів констатував: «Коли я їхав до Кам'янця, мені й на думку не спадало, що ми вже стоїмо перед фактом підписання декларації 2 грудня. Всі ми жили там, у тилу ворога, зовсім іншими думками та перспективами. Нам здавалося, що в першу чергу треба об'єднати та реорганізувати наші розпорошені сьогодні військові сили. Тоді ми могли б вже в ближчому часі відновити свою боротьбу організованим фронтом. Тому факт підписання декларації 2 грудня мене дуже занепокоїв. Адже це новий клин у наші взаємовідносини з Галицькою армією. Ми там працюємо весь час у напрямі об'єднання обох армій. Тепер над цією справою, очевидно, треба поставити хреста. Та й по суті, я не поділяю оптимізму Лівицького щодо тих користей, які нам може дати союз з Польщею. Мені здається, що поведінка поляків на окупованих ними українських землях не віщує нам нічого доброго.

Я констатую, що деклярація подана без згоди уряду. Але зараз не в наших інтересах доводити до формального розриву з Польщею. Треба лише бути на сторожі, щоб поляки, використовуючи наш тяжкий стан, не посунули взагалі на Україну. Ні в якім разі ми не можемо допустити, щоб на Україну прийшли нові чужоземні сили. Це знову відвернуло б від нас народні маси. Найбільш непопулярним на Україні є гасло інтервенції. Тому краще переживемо в Україні ще якийсь довший час стан анархії, але будемо продовжувати боротьбу власними силами. Треба вимагати від поляків негайного визнання Української Народньої Республіки, припинення руху їхнього війська на схід» [Мазепа, 1942, Т. 2, с. 197].

Сам голова Ради народних міністрів вирушив шукати залишки армії УНР, що під командуванням генерала М. Омельяновича-

Павленка у грудні 1919 року (після від'їзду С. Петлюри до Варшави) вирушили до зимового рейду тилами денікінських та радянських військ.

Проте договірний механізм уже було запущено. Він рухав справу до логічного завершення і на його процес українська сторона впливу майже не мала. С. Петлюра, його оточення здавали позицію за позицією та погоджувалися на нові та нові вимоги поляків. Однак іншого виходу вони просто не бачили.

З початку березня 1920 року переговори, що тривали у Варшаві з грудня попереднього року, значно пожвавилися, хоча в цілому виявилися надзвичайно складними та виснажливими. Українці, зокрема, деякий час не хотіли погодитися на вимоги Варшави встановити польський контроль над українською армією та залізницями, а також призначити поляків на посади заступників міністрів усіх українських міністерств. Проте слабкість, по суті, безнадійність становища С. Петлюри на переговорах зумовили нові поступки української сторони, якій Ю. Пілсудський відвів неприємну роль молодшого партнера.

***

Здійснені українською дипломатією кроки (численні контакти, переговори) прокладали шлях до укладання широкомасштабної угоди, підсумкового документа, що увійшов до історії під назвою Варшавського договору. У концентрованому вигляді заключну фазу підготовки важливого акта відбито у виступі А. Лівицького на нараді ЦК УСДРП у Вінниці 18 травня 1920 року: «Я мусів підписати договір 22 квітня, хоч не мав на це дозволу ні Ради міністрів, ні нашої партії. Бо коли я приїхав за остаточними директивами в Кам'янець, то там не було більшості Ц. К. соц.-дем. партії, ні кабінету міністрів. А тут поляки вимагали – негайно дати їм відповідь на їхній проект договору. Тоді я вирішив звернутися до Української Національної Ради у Кам'янці, що останній місяць стала набувати все більшого авторитету. Національна Рада майже всіма своїми фракціями висловилася за необхідність підписання договору.

Поляки домагалися призначення в нашому уряді трьох міністрів-поляків. Але після протестів з нашого боку вони погодилися на одного міністра та одного заступника міністра. Ця справа – давня, вона виникла під час моєї розмови з Пілсудським. Річ в тому, що думку про порозуміння з нами серед поляків піддержували тільки польські соціалісти (Польська Партія Соціалістична) та деякі ліві групи. А більшість сойму як напр. нац.-демократи та деякі інші партії, здебільшого правого напрямку, були проти "української авантюри". Вони бояться Самостійної України більше, ніж Совітської Росії.

Раз Пілсудський у розмові зі мною висловився, що, мовляв, у нас недостача інтелігенції і тому чи не могли б ми прийняти в свій уряд двох поляків та одного російського ліберала і такою ціною зацікавити польські ширші кола справою польсько-українського порозуміння. Правда, Пілсудський на цьому не дуже настоював, але все таки довелося числитися з його побажаннями.

Щодо порозуміння з поляками в земельній справі, то за поспіхом ця справа залишилась нез'ясованою. Мабуть, тут мала значіння ще й та обставина, що призначенням Стемповського міністром земельних справ заспокоїлись певні польські кола, і Пілсудський вже якось не став вимагати підписання окремого порозуміння в земельній справі.

Щодо військової конвенції, то текст її санкціонували наші військові фахівці – Сальський, Зелінський та інші. Взагалі, з огляду на тяжкий стан нашої армії, було неможливо одержати від поляків яку-будь допомогу без підписання військової конвенції» [Мазепа, 1943, Т. 3, с. 27-28].

Крім того, що польське керівництво намагалося забезпечити за український рахунок власні національні інтереси, воно виступало знаряддям країн Заходу, які робили все, щоб Польща стала «необхідною перепоною між російським більшовизмом – на весь час його існування – і всією Європою» [Черчилль, 1932, с. 176]. С. Петлюра під час зустрічі з І. Мазепою заявив: «Наш договір з поляками підписано при активній допомозі Франції» [Мазепа, 1943, Т. 3, с. 27].

Відносини між Українською Народною Республікою та Польщею після підписання квітневих угод 1920 року І. Мазепа називає «польсько-українським союзом». Такою, власне, є назва більшої частини третьої книги «Україна в огні й бурі революції». Такою є її головна ідея. Проте ставлення до Варшавського договору та його наслідків у І. Мазепи неоднозначне. Хоч і досить делікатно, він все ж таки прагне підійти до його оцінки як з об'єктивного боку (глухий кут, в якому опинилися українські керівники на чолі з С. Петлюрою), так і з суб'єктивного (конкретні кроки лідерів, того ж С. Петлюри, які не в усьому були бездоганними).

Уважно зважуючи всі обставини, що склалися дуже несприятливо для УНР, тодішній глава уряду доходить висновку: «Польсько-український союз 1920 року був наслідком трагічної ситуації, що створилася на українському фронті восени 1919 року. Під впливом надзвичайно несприятливих умов нашої тодішньої боротьби галицькі провідники вважали, що тільки в союзі з тою чи іншою російською владою можна було знайти вихід для української справи. В можливість порозуміння з поляками галичани не вірили. Наддніпрянські провідники, навпаки, ставились з недовірою як до "червоної", так і до "білої" Росії, а тому після листопадової катастрофи 1919 р. стали шукати порозуміння з сусідніми державами на Заході – Польщею та Румунією. Більше того. При переговорах у Варшаві представники Наддніпрянської України пішли на великі уступки полякам, аби тільки не припиняти боротьби проти московських окупантів. Цю ситуацію поляки використали в своїх інтересах: вони продиктували представникам Наддніпрянської України договір, якого самі хотіли» [Мазепа, 1943, Т. 3, с. 5].

До територіальних поступок («визнання дорогою ціною») психологічно були підготовлені і С. Петлюра, і А. Лівицький. Обидва вважали союз із поляками тимчасовим, тактичним, антимосковським [Мазепа, 1943, Т. 3, с. 11-14, 19-20].

Серед положень підписаного договору особливе значення мали такі:

«1. Визнаючи право України на незалежне державне існування на території в межах на північ, схід і південь, як ці межі будуть

означені договорами У. Н. Р. з її пограничними з тих сторін сусідами, Річ Посполита Польська визнає Директорію Незалежної Української Народної Республіки на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою за Верховну владу У. Н. Р.

2. Кордон між У. Н. Р. та Р. П. П. встановлюється слідуючий: на північ від Дністра вздовж р. Збруча, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вишгородка, а від Вишгородка на північ через узгірря Кремянецькі, далі по лінії на схід Здолбунова, потім вздовж східного адміністраційного кордону Рівненського повіту, далі на північ вздовж кордону адміністраційного бувшої губернії Мінської до схрещення його р. Припяттю, а потім Припяттю до її устя.

Щодо повітів Рівненського, Дубенського і частин Кремянецького, які тепер відходять до Р. П. П., то пізніше має настати точніше порозуміння.

Докладне означення кордонної лінії повинно бути переведене спеціальною українсько-польською комісією, складеною з відповідних фахівців.

3. Уряд польський признає Україні територію на схід від кордону, зазначеного в арт. 2 цієї умови, до кордонів Польщі 1772 року (передрозборових), які Польща вже посідає або набуде від Росії шляхом збройним чи дипломатичним» [Мазепа, 1943, Т. 3, с. 8-9].

Звертають на себе увагу й моменти, пов'язані з формальними аспектами та порядком функціонування договору:

«8. Умоваа ця зостається тайною. Вона не може бути передана третій стороні або бути опублікована нею в цілості чи почасти інакше, як тільки за взаємною згодою обох контрактуючих сторін, за винятком артикула першого, який буде оголошено після підписання цієї умови.

9. Умова ця вступає в силу негайно після підписання її контрактуючими сторонами.

Підписано у Варшаві 21 квітня 1920 року в двох примірниках, уложен один в мові українській і один в мові польській з застереженням, що в разі сумніву текст польський буде вважатися за міродайний» [Мазепа, 1943, с. 9].

Слід зауважити, що безпосередньо в оригіналі договору датою його підписанн зазначено 21 квітня, хоча і в наступних дипломатичних документах, і в історіографії він дуже часто датується 22 квітня 1920 р., що, зрештою, принципового значення не має.

Згідно з військовою конвенцією від 24 квітня 1920 р., «в разі спільної акції польсько-української проти совітських військ на теренах Правобережної України, положених на схід від сучасної лінії польсько-більшовицького фронту, військові операції відбуваються по взаємному порозумінню начальної команди польських військ і головного командування українських військ під загальним керуваннямм начальної команди польських військ» [Мазепа, 1943, Т. 3, с. 10]. Усі залізниці України надавалися у розпорядження польської влади, всі продукти харчування, коні, підводи тощо мав постачати для польського війська український уряд.

Отже, українська армія мала наступати на територіюУкраїни разом із польським військом під загальним командуванням поляків. Поляки брали участь в операціях до Дніпра, тобто в межах лише Правобережної України, яку вони юридично вважали своєю у межах 1772 року і тепер нібито мали визнати частиною України. Далі на схід від Дніпра поляки не зобов'язувалися допомагати українцям.

Багато політичних діячів були впевнені: подібний доленосний акт не міг впроваджуватися в життя волею однієї дипломатичної місії, а мав бути затверджений урядом. Зокрема, було порушено закон від 28 січня 1919 р., згідно з яким Директорія не мала права йти на домовленості з іншими державами, які зачіпали б або змінювали територіальні кордони України, накладали на її народ зобов'язання перед іншими країнами.

Детальний аналіз квітневого договору та військової конвенції з Польщею здійснив С. Шелухин, який дійшов цілком певних загальних негативних висновків [Шелухин, 1926, 40 с]. Погоджуючись із принциповими оцінками юридичної сторони документів, М. Шаповал не може втриматися, щоб не додати до них власні зауваження.

Розглядаючи перший пункт договору (про права української сторони), М. Шаповал пише, наскільки він «крутійський і скандальний: визнається Директорія на чолі з Петлюрою, а коли б Петлюру було звільнено або він умер, то чи визнається Директорія? Зрозуміло, що тут втілено те, що Лівицький писав Петлюрі 28 листопада 1919 р. і що Мазепа провів у формі постанов "14 лютого" – Директорія лише в особі Петлюри. Не сама конкретна Україна як народ визнається незалежною, а лише *право* на незалежність» [Шаповал, 1928, с. 175].

Другим пунктом від України на користь Польщі «відчикрижувалася» більша частина Волині.

Третім пунктом за Україною визнавали її ж... власні території тощо.

М. Шаповал звертає увагу на те, що договори з поляками готувалися в глибокій таємниці – «нишком», а про існування дипломатичних актів «ніхто не знав, опріч кількох змовників» [Шаповал, 1928, с. 175-176].

Певний інтерес становить і така деталь. З першої особистої зустрічі з Ю. Пілсудським (16 травня 1920 р.) І. Мазепа виніс думку, що з таким поміркованим політиком, який справляв цілком непогане враження, можна було домовитися і на більш почесних для українців умовах [Мазепа, 1943, Т. 3, с. 24]. Втім, нерідко трапляється, що перше враження виявляється і оманливим.

Укладання Варшавського договору мало багато негативних наслідків. Серед них І. Мазепа називає руйнування єдиного українського табору, дедалі більший відхід галичан від наддніпрянців, навіть галицьких соціалістів від УСДРП. «...Коли було підписано Варшавський договір і Наддніпрянська армія почала похід на Україну спільно з поляками, всі вони, за винятком М. Ганкевича, почали казати, що подальша боротьба з большевиками безвиглядна і що, мовляв, режім польський у Галичині далеко гірший, ніж режім на Наддніпрянській Україні під совітською владою.

Приблизно такими самими настроями в той час жили майже всі українці в Галичині» [Мазепа, 1943, Т. 3, с. 24].

Одним із дуже неприємних проявів зазначеної тенденції І. Мазепа вважає те, що Херсонська дивізія (вона складалася переважно з галичан і була чи не найбоєздатнішою з українських частин) залишила наприкінці серпня 1920 року фронт і перейшла до Чехословаччини, де була інтернована [Мазепа, 1943, Т. 3, с. 48].

Сукупність наведених аргументів дозволяє, зрештою, дати підсумкову оцінку Варшавському договору, дійти загального висновку, що такий крок не міг викликати симпатій у народних мас, а лише породив нове невдоволення українським державним центром, особливо С. Петлюрою.

***

Спільний українсько-польський виступ, зважаючи на все, з самого початку був приречений на невдачу. Насамперед тому, що угода значною мірою була і залишилася «персональним союзом» двох глав держав – С. Петлюри та Ю. Пілсудського – і спиралася на їхні особисті стосунки та домовленості. Обидва національні лідери мали чимало спільного, насамперед, що стосувалося їхнього соціалістичного минулого: С. Петлюра був одним із діячів УСДРП, а Ю. Пілсудський – лідером польських соціалістів. Обидва вкрай негативно ставилися до Росії, вважали російський імперіалізм у будь-якому вигляді головною загрозою, відповідно, Україні та Польщі. Нарешті, С. Петлюра й Ю. Пілсудський, усупереч нашаруванням складного історичного минулого, суттєвим відмінностям національних менталітетів та уявлень обох народів один про одного, нагромадженій століттями взаємній недовірі й ворожості, уклали військово-політичний союз не з огляду на стратегічні, принципові, життєво важливі міркування, а з явно тактичних, вузькокорисливих розрахунків. Головний отаман у листі до генерала В. Сальського пояснював, що політик-реаліст не повинен піддаватися впливам спогадів про колишні непорозуміння і повинен прагнути співпраці з Польщею як необхідного етапу політичного розвитку [Петлюра, 1956, Т. 1, с. 263-264]. Водночас, обидва лідери так і не змогли переконати у доцільності блоку своїх співвітчизників, і спільна українсько-польська акція не стала консолідуючим

національним чинником ні в Україні, ні в Польщі. Більше того, змушені до об'єднання фактично силою обставин, союзники (С. Петлюра та Ю. Пілсудський), здається, не дуже довіряли навіть один одному. Принаймні Ю. Пілсудський, попри військову конвенцію, по суті, противився будівництву скільки-небудь потужної уенерівської армії.

І С. Петлюра, і Ю. Пілсудський зіткнулися із потужною опозицією своїм планам усередині своїх країн. Століття непорозумінь, конфронтації та конфлікти між двома націями давали себе знати. Польські праві (насамперед «народні демократи») та партії центристської орієнтації, яким належала більшість у сеймі, були стурбовані тим, що «проукраїнська» політика Ю. Пілсудського лише антагонізує Росію. Крім того, вони не довіряли українцям, вважаючи їх союзниками Німеччини та суперниками у боротьбі за Східну Галичину, і тому виступали рішуче проти підтримки української незалежності у будь-якій її формі [Pavliuk, 1998, 1]. Польські соціалісти, хоч і воліли бачити Україну незалежною, не схвалювали розв'язання воєнних дій проти Радянської Росії та виступали за мирні переговори. Така позиція польських політичних сил, а також настрої широкого загалу стримували Ю. Пілсудського, а його східна «федеративна» програма так ніколи і не була розроблена в деталях.

Проте механізм війни за допомогою польсько-української угоди був запущений та почав працювати.

Власне, почалася війна. Її хід, фінал та наслідки добре відомі, багаторазово відтворювалися в літературі, у тому числі й у публікаціях автора [Солдатенко, 2012d, с. 515-542; Солдатенко, 2018b, с. 594-613]. Одне безперечно – українському народу довелося пройти через низку нових кровопролитних випробувань, пізнати нову хвилю хижацького пограбування та спустошливих руйнувань.

21. Останній рік революційних і воєнних битв

Звертаючись до дослідження революційної доби 1917-1920 рр., ретроспективного відтворення непростих сторінок минулого, немало науковців обґрунтовано вдаються до органічного об'єднання в певну цілість етапів власне революційних боїв і битв Громадянської війни та іноземних військових інтервенцій.

За бажання можна знайти досить багато тверджень найвизначніших політиків та авторитетних учених про збіг, «спорідненість» (єдність) і, одночасно, суттєву відмінність феноменів революції та Громадянської війни. І часом важко заперечити проти думки, що в Росії імперіалістична війна почала перерастати у війну громадянську вже в дні Лютневої революції. Є свій сенс і в тому, що початок Громадянської війни поклала корнілівщина (серпень 1917 року). Складно заперечувати тим, хто твердо стоїть на тому, що Жовтневий переворот у Петрограді знаменував початок Громадянської війни трудового народу всієї Росії проти експлуататорських класів. Але, здається, мають рацію й ті, хто вважає тріумфальну ходу радянської влади розвитком революційного процесу, а не Громадянською війною. Старт останньої, на їхню думку, було дано початком військової інтервенції проти радянської країни навесні-влітку 1918 року. Адже зарубіжні втручання у справи Росії однозначно, не маскуючись, пояснювалися прагненням придушити розвиток революції, не дати їй перекинутися на інші країни.

У будь-якому разі можна знайти досить багато переконливих аргументів на користь того, що революційні процеси за фактом з неминучістю «перетікали» у військові битви між різними класами, стратами, верствами (громадянами) країни, а Громадянська війна стала неодмінною умовою продовження революції, захисту її завоювань, як і, з іншого боку, спробами знищити її в зародку, зупинити хоч на якійсь стадії.

1919 рік став для Росії в цілому, а для України – особливо – апогеєм, піком одночасно і революційних, і військових битв. Це і революційне відродження Української Народної Республіки, і подібним шляхом відновлення Української Соціалістичної Радянської

Республіки, які відразу зіткнулися в непримиренному протиборстві. Це і відсіч антантським інтервентам на Півдні та розгром денікінщини. Це і соборний фронт УНР та ЗУНР у боротьбі і з «червоними», і з «білими». Це і повстансько-партизанська стихія, що сколихнула та покрила практично весь регіон.

У найжорстокіших битвах перемоги чергувалися з поразками, проте сили соціалістичного табору поступово брали гору. Щоправда, на початку 1920 року навряд чи хтось міг упевнено припустити, якими стануть його вектори та підсумки. Адже певні потенції для пролонгації війни у багатьох сторін зберігалися. Єдине, що можна було сказати абсолютно точно, так це те, що буквально «носилося в повітрі» відчуття загальної втоми від війни, яка не вщухала шостий рік поспіль. Тотальною ставала жага миру.

Однак ніхто з протиборчих сторін не був готовий просто скласти зброю, змиритися, покірно віддатися «на ласку» супротивників. Зовсім навпаки – кожен військовий табір вважав, що потрібно ще більше, востаннє піднапружити зусилля, приготувитися до вирішальних сутичок, виявити максимум віри, завзятості, самопожертви – і перемога прийде саме до нього.

А тому землі України знову мали стати полем брані, через яке пронеслися льодяні вихори польсько-радянської війни, обпекла полум'яним жаром фінальна сутичка червоних і білих (врангелівців), терзали душі братовбивствами непримиренні битви з петлюрівською армією, спалахували вогняними загравами повстанські виступи.

І все-таки війна неухильно котилася до завершення. А військові кампанії, незважаючи на всю напруженість, жорстокість і масштабність, все ж таки виявилися порівняно швидкоплинними. Тільки великих, масштабних «промайнуло» аж чотири [Солдатенко, 2010c, с. 267-351; Солдатенко, 2012d, с. 515-574; Солдатенко, 2018b, с. 589-652].

Загальний тон праць істориків радянського періоду полягав у тому, що співвідношення сил, що склалося на 1920 р., було явно на користь радянської влади. А розгром будь-яких (тобто реально тоді існуючих) військових намірів був зумовлений і міг бути лише

питанням часу. Перемоги ж Червоної армії, що набула за два роки війни серйозного досвіду і наростила справді потужний потенціал, подавалися як щось абсолютно природне, закономірне, само собою зрозуміле [*История Коммунистической партии…*, 1968, Т. 3, Кн. 2, с. 473-544; *Исторический опыт трех российских революций…*, 1987, с. 506-556].

У подібному руслі вибудовувалися і судження, схеми українських радянських істориків. Їх лейтмотив: пройшовши через найсерйозніші випробування революції та Громадянської війни, більшість нації на власному досвіді переконалася у перевагах соціалістичних ідей, усвідомлено зробила свій історичний вибір [Супруненко, 1966, 455 с.; *Українська РСР в період громадянської війни…*, 1970, Т. 3, 463 с.; *История Украинской ССР*, 1984, Т. 6, 655 с.; *Историография Великой Октябрьской…*, 1981, с. 235-300].

У пострадянські часи досвід Громадянської війни, її завершального етапу, підсумки дуже докладно вивчаються і в рамках революційної проблематики в цілому, і як самостійний об'єкт. Численні дослідження, в яких є місце і для українських сюжетів, поповнили історіографію серйозними, глибокими публікаціями [*Россия в годы Гражданской войны…*, 2018, 520 с.; *Эпоха Революции…*, 2019, 432 с.]. Періодично проводяться конференції, присвячені історії Громадянської війни, створена й діє Асоціація дослідників Громадянської війни в Росії, яка систематично випускає альманахи з історії Громадянської війни.

Поширення в Україні погляду на те, що Громадянської війни в Україні не було, а військові дії, на території регіону, який став одним з епіцентрів найжорстокіших битв і величезної кількості жертв, стали результатом тільки зовнішніх експансій, призводить до одностороннього, заангажованого підходу [Якубова, 2020, с. 134-139] щодо найскладніших історичних явищ. Тому висновки нерідко виявляються поверховими, логічно вразливими, наразі – недосконалими. Так, Л. Якубова, у повній відповідності з фактами, констатує, що «на початку 1921 р. на території (України – *В. С.*), опанованій більшовиками (а це вся Україна, за винятком західних земель – *В. С.*), не лишилося збройних сил, спроможних чинити

опір загонам Червоної армії» [Якубова, 2020, с. 139]. Втім, сентенція небездоганна – якби залишалися антирадянські сили, то і відсіч би, звичайно, здійснювалася. Але є питання важливіші, істотніші. Наприклад: а куди поділися вірні ідеям української державності, патріотично налаштовані, простіше кажучи – петлюрівські війська? Може, авторка показала, як вони билися, були розбиті, змушені були ретируватися з рідної землі?

Зовсім ні. Виявляється, у Громадянській війні, у тому числі на її завершальному етапі, все було набагато простіше. Українців обдурили більшовики. «Маневри більшовиків були ефективними – наполягає чл.-кор. НАН України. – Вони завели в оману не лише керівників повстанських загонів, а й Володимира Винниченка та Михайла Грушевського, які, оцінюючи польсько-радянську війну, стали на бік більшовиків. Своєчасна зміна *риторики* в українському питанні забезпечила більшовикам підтримку серед українських повстанських сил і "врешті" – перемогу у протистоянні з білогвардійським політичним проєктом за Україну» [Якубова, 2020, с. 135].

Створюється враження, що деякі сучасні автори не надто стурбовані необхідністю підтвердження, обґрунтування декларативних висновків. Вони з легкістю запозичують ті чи інші тези з робіт публіцистів і політиків, у тому числі й ті, які стали очевидним результатом зовсім не наукових досліджень, а запеклої, не завжди коректної ідеологічної полеміки та боротьби. Досить порівняти вищенаведені рядки з тим, що писав дисидент з важкою долею Л. Лук'яненко: «…Такі високі керівники, як Винниченко та Грушевський, угоріли соціалістичним дурманом, закривши їм очі на найважливішу істину – головне для нашого імперського північно-східного сусіда не в соціалізмі, комунізмі, інтернаціоналізмі чи ще якомусь "ізмі", а в тому, що він, за глибинною природою своєї душі, імперіаліст і загарбник. І як би він не називав себе, він діє завжди з наміром підкорити Україну та розширити межі Великої Росії. А Грушевський і Винниченко – ці дуже освічені інтелектуали – як діти, повірили ленінській демагогії про соціалістичну справедливість, миролюбність та національну рівноправність» [Лук'яненко, 2011, с. 221].

Емоційні висловлювання Л. Лук'яненка, враховуючи драматичні перипетії його долі, ще можна якось зрозуміти. А беззастережно підходити до його творчості із суворими науковими критеріями навряд чи виправдано. Інша річ – праці професійних істориків, які наполягають на тому, що результат більшовицьких маніпуляцій був плачевним, навіть трагічним: «За допомогою мільйонної армії з третьої спроби Кремлю вдалося закріпитися в Україні та Криму. Причин поразок визвольних змагань було чимало, однак слід виділити наступні. *По-перше*, на відміну від поляків, українці переважно не вважали росіян ворогами. У їхньому середовищі були як прибічники відновлення "єдиної і неподільної Росії", так і захисники української національної державності в її радянській оболонці. *По-друге*, Червона армія несла в Україну на своїх прапорах гасла експропріації великих власників і зрівняльного переділу землі. Безмежний популізм більшовиків став основою їхнього укорінення в Україні» [Якубова, 2020, с. 137].

Виходить, українців нахабно обдурили. Щоправда, вони й самі були не проти обманюватися утопічними ідеями: «Масовий соціалізм українства, як політичного проєкту, зіграв злий жарт з Україною на етапі державотворення», – переконана Л. Якубова. І відразу пропонує судження, яке важко піддається науковій оцінці: «*Україна стала чи не єдиним майданчиком новаторського державотворчого експерименту, де втілювалися найсміливіші соціально-політичні парадигми свого часу. В масштабах Європи досвід України виявився чи не найбільш цікавим і ультраромантичним.* В цьому полягали джерела його вразливості. Проте Україна не змогла захистити проголошену незалежність не через державотворчу неспроможність українського народу чи слабкість тогочасного політичного проєкту, а внаслідок незіставності потуги українського та більшовицького проєктів» [Якубова, 2020, с. 138].

Останнє – скоріше нагадує набір слів, які важко вкладаються у розуміння, – наскільки конструкція, внутрішньо суперечлива, несистемна, знову породжує питання. Ну, скажімо, а чи не було серед українського народу більшовиків і чи не виявилися вони чомусь у 1920 році найбільшою, найвпливовішою, найавторитетнішою політичною партією в регіоні? І чому так сталося? Чому

саме за ними пішов український народ, звісно, у своїй більшості, а не загалом? Невже лише на основі брехні? І чому такі «цікаві» (мабуть блискучі) українські перспективні проєкти державного будівництва не підтримала Європа? Щоправда, тут відповідь простіша: Європа не зрозуміла! А може, не доросла?

Мимоволі напрошуються й інші питання. Наприклад, можна прийняти «правила гри», тобто логіку згаданих авторів (звичайно, коло їх однодумців значно ширше), спробувати розмірковувати, так би мовити, «від протилежного». Умовно припустити, що проблема полягала в нерозгаданому, незрозумілому, неосмисленому первісному обмані більшовиків. А де ж тоді те, що на практиці протистояло їм, що відповідало народним, національним інтересам, скажімо – програма Директорії (насправді наприкінці 1919 р. – 1920 р. – одного її члена – С. Петлюри)? Невже це принизливий, «продажний» (термін запозичується у багатьох лідерів Української революції) Варшавський договір та його криваві, грабіжницькі наслідки? А може взагалі ще можна щось пригадати, окрім амбітних мрій Головного отамана про особистий тріумф? Де, нарешті, «не брехливі» (як у більшовиків), сповнені щирої правди петлюрівські документи?

Подібно, що багато в чому давно і однозначно, незаперечно прояснені вже питання під впливом факторів, які не завжди безпосередньо кореспондуються з науковими критеріями, починають штучно ускладнюватися, заплутуватися.

***

У світлі новітніх історіографічних тенденцій постає питання про заключну межу епохи революцій та воєн в Україні. Тут позиції російських та українських учених останнім часом помітно зблизилися та значною мірою збігаються.

У згаданому підсумковому ювілейному московському виданні «епоха великих потрясінь» охоплює 1914-1921 рр., а безпосередньо Велика Російська революція датується 1917-1921 рр. [*Российская революция 1917…*, 2017, с. 8-9]. В українському двотомнику останні хронологічні рамки винесені в заголовок книги про Українську

революцію. Ними ж позначено назву відповідного відділу в Інституті історії України Національної академії наук України, а також період, якому присвячуються книги, збірки статей наукових співробітників: 1917-1921 рр.

Разом з тим, збіг позицій у цьому дослідницькому аспекті, здається, не закриває можливості існування інших думок, природно, з відповідною аргументацією.

З перших наукових дослідів, присвячених революційній епосі, Українській революції, Громадянській війні, у працях автора даної публікації відстоювалася думка, згідно з якою завершальною гранню відповідного періоду найбільш доцільно вважати 1920 р. [Солдатенко, 1999, с. 183-184]. Як аргументи, здається, слід розглядати (і приймати) такі моменти.

Очевидно, насамперед, з належною повагою слід поставитися до того, що найгрунтовніші, ретельно продумані праці перших істориків Української революції – М. Грушевського В. Винниченка та П. Христюка взагалі закінчують аналіз подій Української революції як такої, 1919 роком.

Напевно, не випадково М. Грушевський, якого цілком справедливо багатозначно і шанобливо іменують історіософом, свою узагальнюючу публікацію, присвячену революційній епосі, назвав «Новий період історії України за роки від 1914 до 1919» [Грушевський, 1992, 46 с.]. Також і доповнення до своєї «Ілюстрованої історії України» найавторитетніший український історик завершує викладом подій за 1919 р. [Грушевський, 1919, 572 с.] і більше хронологічно не продовжує сюжет книги, яка мала величезну популярність і попит, що перевидавалася неодноразово за життя автора. Навряд чи це було пов’язано з якимись випадковими, малоістотними мотивами.

Хронологічно останні епізоди, що розглядаються в одному з найкращих, якщо не найкращому відтворенні та осмисленні Української революції – тритомнику «Відродження нації», першого голови національного уряду України та голови верховної влади УНР – Директорії В. Винниченка, – це Любарська катастрофа (кінець листопада 1919 р.) та ленінська резолюція «Про Радянську

владу на Україні», а також його «Лист до робітників та селян України з приводу перемог над Денікіним» (початок грудня 1919 р.). Висновки, до яких доходить автор, є абсолютно однозначними: потенціал національно-демократичної революції (у якої були й видатні завоювання, і непробачні помилки) вичерпано. Настають часи, коли майбутнє України варто пов'язувати з іншими чинниками, з іншими надіями. Народ України знаходиться на порозі «нової доби» [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 459-496].

Поставивши наприкінці рукопису тритомника дату «25-I-1920», глибокий аналітик і дуже реалістичний прогнозист, можливо, як ніхто інший, передбачав, до чого ведуть взаємини С. Петлюри з Ю. Пілсудським, і ще до Варшавського договору, радянсько-польської війни наперед вважав, що вже не буде продовження Української революції [Винниченко, 1920d, Ч. III, с. 504].

Навряд чи варто гадати, що за такого підходу, якби В. Винниченкові довелося завершувати свою працю і через кілька років, він включив би до нього роздуми про події, що відбулися після кінця 1919 р. Утім, тут є і прямий доказ – Винниченків «Заповіт борцям за визволення». Коли заходить мова про проблеми Української революції, хронологічно вони позначаються 1917-1919 рр. [Винниченко, 1991, с. 120]

Очевидно і П. Христюк, який писав і видавав свій чотиритомник дещо пізніше (1921-1922 рр.), також не вважав за необхідне торкатися подій після 1919 р. Власне, він навіть не доводить розповідь до кінця року, а дещо «розмито» завершує чотиритомник вельми непростим аналізом загострення подій усередині соборної УНР після проголошення Є. Петрушевича диктатором ЗУНР та кризових явищ, пов'язаних із єврейськими погромами, що почастішали влітку 1919 р. [Христюк, 1922, Т. IV, с. 161-163].

Видатний український історик Д. Дорошенко, який планував написати історію України в період з 1917 р. по 1923 р., не зміг до кінця реалізувати задум, видавши тільки два перші томи, присвячені періоду Центральної Ради та гетьманату (1917-1918 рр.). Однак у 1923 р. він написав мемуари «Мої спомини про недавнє минуле», завершивши їх сюжетами, що стосуються 1920 р.

[Дорошенко, 1923, 537 с.]. За всієї заданості праці – у центрі уваги сам учений, його причетність до того, що відбувалося – йдеться, звичайно, насамперед про особистісний аспект, але розповідь здійснюється на тлі значних, визначальних для життя нації, країни подій. І в цьому сенсі хронологічні межі зовсім не випадкові. Останні дві сторінки книги є лише вельми лапідарною оцінкою (повністю негативною) Варшавського договору та провалу польської агресії з досить критичними ремінісценціями проти номінальної української влади, нездатної продовжити національну справу на революційному шляху [Дорошенко, 1923, с. 518-519].

Не далі 1919-1920 років могли піти в своїх студіях автори, які беруться за висвітлення революційних подій у Галичині [Лозинський, 1922, 228 с.].

І хоча згаданими подібні видання далеко не вичерпуються, треба сказати, що є й книги, в яких верхня грань революційних подій позначається 1921 р. Найбільш відома з них – тритомник І. Мазепи «Україна в огні й бурі революції» [Мазепа, 1943, Т. 3, 234 с.]. Крім іншого, він характерний і тим, що не просто (як багато інших) називає вказану дату, а й підводить до неї історичну розповідь, хоча у висновках недвозначно підкреслює згубний характер листопадової (1919 р.) катастрофи УНР, а Перший зимовий похід називає «славним кінцем революційно-визвольних змагань українського народу власними силами» [Мазепа, 1943, Т. 3, с. 111].

Відтворення подій у книзі завершується 21 листопада 1921 р. – днем розстрілу у містечку Базар на Волині 359 захоплених у бою українських воїнів, які брали участь у поході в Україну з території Польщі під керівництвом Ю. Тютюнника. Автор вважає: «Трагедія під Базаром показала, що панівною на Україні стала нова ситуація. …У нерівній боротьбі було зламано військову силу України…» [Мазепа, 1943, Т. 3, с. 223]. І хоча «революційними роками» колишній глава уряду УНР у підсумку вважає 1917-1921 рр., на виклад подій 1921 р. йому вистачило всього півтора десятка сторінок [Мазепа, 1943, Т. 3, с. 207-223].

Проте, звісно, це не головне. Варто вчитатися у зміст фінальних розділів, сюжетів заключного тому книги, що має назву «Рік на

еміграції (листопад 1920 – листопад 1921)» [Мазепа, 1943, Т. 3, с. 179-223]. Тобто після 21 листопада 1920 р. – дня переходу української армії через р. Збруч – центр уваги розповіді про українські справи І. Мазепа виносить за межі України. Зміст подій автор передає насамперед через розгляд дуже непростої ситуації в емігрантських колах, спроб реорганізувати керівні структури УНР. Автор добре усвідомлював, що на той час лідери Української революції практично втратили вплив на перебіг подій в Україні, що численні спроби керівних центрів української державності виявилися не просто неефективними, а від початку не могли розраховувати на успіх. Майбутнє України пов'язувалося не так з зусиллями, акціями українських політичних сил за кордоном, як з надіями на провал більшовицької політики, ставкою на наростання стихійного опору українських мас радянській владі.

Саме в таку логічну схему вкладається розповідь про спроби підштовхнути повстання в Україні військовими акціями з-за кордону, зокрема Другим зимовим походом, окільки серйозної надії на кінцевий успіх знову-таки бути не могло: і тому, що ситуацію в Україні все надійніше контролювали органи радянської влади, і тому, що військовий похід (власне – більше партизанів, диверсантів) готувався вкрай незадовільно.

Очевидно, уникаючи досить невдячної місії – давати власну оцінку підготовці акції під керівництвом Ю. Тютюнника, І. Мазепа вдається до широкого цитування праць полковника Р. Сушка та сотника Петренка, в яких обраний план дій називається «божевільним» і зазначається, що зовсім непідготовлене, неозброєне, незабезпечене матеріально повстанське військо цілком прогнозовано, всього «приблизно за два тижні було ліквідовано більшовиками» [Мазепа, 1943, Т. 3, с. 217-223].

Тобто, за великим рахунком, військову акцію 1921 р. важко кваліфікувати як прояв революції, якщо під останньою розуміти масштабний масовий рух для досягнення високої програмної мети. Власне, до цього народ не звали з осені 1920 р. керівники українства.

З великою повагою ставлячись до міркувань та оцінок перших і найбільш авторитетних істориків Української революції (наукова

сумлінність підкріплювалася в них ще й тим, чим не могли володіти і не володіли пізніші дослідники, – причетністю до того, що відбувалося, перебуванням у самому епіцентрі подій), логічно до них уважно дослухатися.

Так, скажімо, спроба розібратися через багато десятиліть у тому, наскільки був підготовлений, доцільний, реально підтриманий з-за кордону і на що був приречений Другий зимовий похід, призвела до принципового збігу висновків з тими, до яких дійшов свого часу І. Мазепа [Солдатенко, 2007с, с. 351-369], і, внаслідок цього, породила додаткові сумніви щодо обґрунтованості включення подій 1921 р. у контекст Української революції. Втім, усупереч логіці оцінки очевидних фактів, які сумлінно відтворюються і значною мірою критично оцінюються, залишаються позиції авторів, які вважають за можливе і необхідне пролонгувати в пропонованих схемах Українську революцію до листопада 1921 р. [Файзулін, 2013, с. 381-393].

Поряд із ними є чимало авторів, які намагаються визначити іншу більш конкретну дату завершення Української революції та Громадянської війни, трактуючи обидва позначення переломного періоду або як синоніми, або як органічне продовження взаємопов'язаних із «перетікаючою» якістю суспільно-політичних процесів. Нерідко такою віхою сприймається Ризький мирний договір 18 березня 1921 р. [Гошуляк, 2005, с. 166], яким було підведено межу під радянсько-польською війною, активна фаза якої взагалі завершилася ще на початку осені попереднього року. Політичне протистояння виливалося в дипломатичні чвари, через які пробивалися суперечливі пошуки мирної угоди.

Принагідно слід зауважити алогічну, неспроможну позицію тих істориків, які в основу міркувань про кінцеву межу періоду беруть остаточне рішення Ради послів Антанти у березні 1923 р. про долю Східної Галичини, аж ніяк не пов'язане з революційним рухом на етнічних українських землях [Андрусяк, 2017, с. 51; Великочій, 2022, 160 с.].

У той самий час не злічити кількості публікацій, у яких дослідники явищ і поцесів 1921 р. відносять їх до початку нової

епохи, міжвоєнного періоду (1921-1939/1941 рр.). Конкретніше – це перший рік переходу від війни до миру, перший рік здійснення нової економічної політики.

Тому, мабуть, прихильникам зарахування досвіду 1921 р. у рамки Української революції непросто знайти переконливі аргументи (звичайно, окремі факти можна логічно підвести під пропоновану схему) для підтвердження своїх поглядів. До речі, ще порівняно недавно ті ж автори пропонували дещо інший погляд на проблему. У найбільш солідних, підсумкового характеру виданнях стверджували: «Більшовики, безкомпромісні протягом 3 років громадянської війни, обрали шлях поступок. 1921 р. В. Ленін докорінно переосмислив і змінив своє ставлення до "воєнного комунізму". Опинившись перед необхідністю зробити вибір між комуністичною ідеєю і реальною державною владою, він вибрав останню, проголосивши новий економічний курс. Запровадження непу поклало край громадянській війні і на довгі десятиліття утвердило радянську владу в Україні, закамуфлювавши її в національні форми державності» [*Історія України. Навчальний посібник*, 2002, с. 269; *Україна: політична історія…*, 2007, с. 427].

Чи не тому й у новітній праці із хронологічним позначенням Української революції 1917-1921 рр. останні аналізовані події стосуються листопада 1920 р., а повторені поодинокі факти, що стосуються наступного року, завершуються практично тією ж (незначне літературне редагування не в рахунок), що і вищецитована, сентенцією [*Нариси історії Української революції…*, 2012, с. 135-136, 413-414]. Щоправда, у післямові міститься визнання: «за межами [пропонованої] оповіді практично залишився період завершення революції, що охоплює час від підписання польською та радянською сторонами прелімінарного мирного договору в Ризі 12 жовтня 1920 р. до трагічного завершення Другого зимового походу українських воїнів у листопаді. У перспективі читач може очікувати на додатковий третій том, для написання якого існує чимало цікавих сюжетів» [*Нариси історії Української революції…*, 2012, с. 461].

Що ж, нічого не залишається, як чекати чи обіцяного тому, чи інших варіантів обґрунтувань відстоюваних хронологічних меж Української революції.

Поки що відкритим залишається і питання про збіг, або відмінності у підходах до важливого, по суті – методологічного аспекту прихильників концепцій Великої Російської революції та Української революції.

Що ж до можливого кращого вибору на сьогодні, то, здається, більше шансів на те, щоб ближче до реального стану речей позначити верхню хронологічну грань досліджуваного періоду має 1920 рік, а ще точніше – його завершення.

Звичайно, не можна не реагувати на конструктивні міркування щодо того, що національно-демократична революція вичерпала себе в 1919 р. Проте вона трансформувалася у військове протиборство – Громадянську війну. Остання ж, незважаючи на масове бажання її закінчити (втома була просто тотальною), навіть до осені 1920 р. залишалася тим силовим полем, в якому перебувала Україна. Але в останні дні року події пішли прискореним темпом і фінальні залпи війни пролунали в листопаді 1920 р.

Що стосується Ризького миру, його підписання затягнулося не через продовження військових дій, а через дипломатичну тяганину. Тому перші два з половиною місяці 1921 р. немає підстав пов'язувати з війною. Тим більше, що і до, і після офіційного укладення мирного договору жодних масштабних дій не було.

Щодо повстанства 1921 р., частково й 1922 р., заперечувати його факти неможливо. Однак тут слід ще додатково серйозно попрацювати, щоб на науковій основі, з урахуванням фактів, суворої статистики встановити його справжню масштабність, ступінь впливу на суспільне життя. Поки що у розпорядженні дослідників окремі, уривчасті відомості. Наприклад, згідно зі звітом Подільського губернського управління ЧК, у 1921 р. було заарештовано 12203 особи, 607 з них розстріляно [Даниленко, 2016, с. 12-13].

У публікаціях трапляються і вимагають повторної перевірки дані. Так, бачимо твердження на кшталт того, що у 1921-1922 рр. повстансько-партизанський рух набув величезного розмаху,

«постало безліч більших чи менших окремих “отаманських республік”... Україна розпалася на мікродержави, кожна з яких часто була не більше повіту, але називалася “республікою”, мала свою “політику”, “армію” та “фронт”. Наслідком був розпад України на приблизно 120 окремих “республік”» [Гай-Нижник, 2017, с. 94]. Наведене викликає великі сумніви, оскільки не підкріплюється надійними джерелами. Воно також не кореспондується з картиною, що реконструюється внаслідок аналізу численних документів, котрі говорять за те, що домінантними процесами життя в Україні був перехід до мирного життя, початок здійснення нової економічної політики, що залучила до трудової діяльності переважну масу селянства, яке служило до того основним живильним середовищем для антидержавних за спрямованістю та сутністю рухів. Утім, і сам автор наведеної інформації і висновків змушений визнати, що «більшовиками було практично придушено масштабні повстання селян» [Гай-Нижник, 2017, с. 94].

Таким чином, це, здається, саме той випадок, коли не з абстрактних розрахунків, а за фактами істину треба шукати «посередині». У цьому випадку мова повинна йти про 1920 р., яким завершується період революції та Громадянської війни в Україні.

Тут доречно ще раз повернутися до питання про визначення верхньої дати Громадянської війни в Росії. Нещодавно з’явилася фундаментальна тритомна енциклопедія Россия в Гражданской войне [Сорокин, 2020, Т. I, 847 с., 2021, Т. II, 878 с., Т. III, 826 с.], яка цілком виправдано охоплює процеси історичного феномену до позначеної у назві часової грані. Адже в масштабах усієї країни реальні масштабні воєнні дії, тобто події Громадянської війни тривали здебільшого до цього рубежу. Але у регіонах ці процеси завершувалися у різний час. У різний час тут відбувався і перехід «на мирні рейки».

На додаток до висновків

До істориків зазвичай висувають велику кількість претензій, висловлюють безліч критичних зауважень. І, слід визнати, вони багато в чому виправдані, справедливі. Як можна їм (історикам) вірити, якщо вони без кінця переінакшують, перелицьовують минуле, точніше – його відтворення, трактування, оцінки? Адже майже кожною новою публікацією вони зайвий раз підтверджують справедливість висловлювання, що приписується історику М. Покровському: «Історія – це політика, звернена (перевернута) у минуле». У такому ж дусі витримана і теза про те, що історія (природно, не реальна, що відбулася, а «писана») – не що інше, як слухняна (у більш «прозаїчному» вигляді – «продажна») служниця чергового (а вони без кінця змінюються) режиму.

Це не лише кидає тінь на історичну науку, а набагато більше – істотно підриває довіру до неї, сіє зневіру у принципову можливість правдивої, чесної реконструкції картин минулого, особливо складних, суперечливих її епізодів.

З жалем констатуючи реальність того, що відбувається, не можна не відзначити: очевидні вади, прорахунки, «пороки», притаманні публікаціям, присвяченим досвіду минулого, можна усунути. Історична наука, одна з найдавніших та найцінніших галузей людського знання, невичерпне джерело розширення ерудиції, розвитку інтелекту, за тисячоліття існування напрацювала, нагромадила вельми ефективний інструментарій забезпечення своєї емпіричної та ідейно-теоретичної значущості, безперечної суспільної потреби. Серед методологічних принципів і методичних прийомів, що незліченну кількість разів доводили свою високу наукову сутність, результативність, на перше місце висувається якомога глибше оволодіння всією наявною сумою фактів, комплексом усієї документальної інформації, прагнення до їх принципової, об’єктивної оцінки, що виключає суб’єктивізм, ангажування, селективне «відсіювання» очевидно або ймовірно «невигідних» елементів, які «не вписуються» в апріорі обрані схеми, бажані, тобто кон’юнктурні оцінки, висновки, узагальнення.

Здавалося б, ідеться про «прописні істини». Цьому навчають студентів та аспірантів. Про це обов'язково пишуть у публікаціях, присвячених методології та методиці історичних досліджень. Однак, напевно, це якраз той випадок, коли між теорією і практикою порушується взаємозв'язок, утворюється розрив, що часом перетворюється на прірву, яку важко подолати.

Видається, у наведених вище есе (нарисах) присутнє прагнення (у всякому разі таким було бажання і розрахунок) звернути увагу насамперед на ті історичні епізоди аналізованого періоду, які потребують додаткового, пильного вивчення. А важливою підмогою при цьому завжди має бути накопичений історіографічний арсенал. З нього слід отримувати позитивний потенціал, уникаючи однаковою мірою повторення неспроможних, у науковому сенсі, підходів і концепцій.

Звичайно, стверджувати, що в цьому випадку досягнуто оптимального, близького до абсолютного результату, було б проявом осудної самовпевненості чи непробачної помилки.

Процес пізнання нескінченний. І прагнути, намагатися шукати раціональніші шляхи наближення до історичної істини видається як виправданим, так і необхідним. Адже в цьому полягає глибинний сенс науки. У твердому переконанні, що саме цій меті підпорядковані запропоновані сюжети, автор працював над підготовкою цього видання.

Віра ж у те, що *не «конструювання минулого»,* а його *реалістична реконструкція* у міру можливості – адекватне відтворення досліджуваної картини, аналізованих явищ і процесів – є природною потребою кожного нового етапу процесу пізнання світу, детермінували творчий задум та зусилля на науковій ниві, у сфері якої автор перебуває понад півстоліття.

Безумовно, слід коротко обмовитися, пояснити те, що поза сторінок цієї книги залишилося дуже багато важливих, складних, серйозних аспектів суспільних процесів хронологічно окресленого періоду. Цілком справедливо буде говорити, що виникає чимало питань щодо концепції Української революції, особливо її прагматичної обґрунтованості, досвіду Центральної Ради з реалізації

курсу, який 1917 року отримав величезну підтримку нації. Не менш актуально і цікаво зрозуміти причини того, чому на українському ґрунті не змогли втілитися в життя ні ідеї Директорії щодо створення Республіки Трудового Народу, ні принципи демократії, вироблені, апробовані в Європі.

Подібно усе ж заважає наближенню до істини непереборна тенденція регіональної роз'єднаності вчених-гуманітаріїв у спробах об'єктивної інтерпретації невдачі соборницького проєкту 1919 року та трагедії Української галицької армії.

Потрібна особлива, більш зважена, предметна розмова буквально про кожну воєнну кампанію, включаючи іноземні військові інтервенції. Тут явно стримує прогрес ігнорування даних статистики, залучення в обіг обґрунтованих фактологічних підрахунків.

Більш пильного розгляду, зокрема – на міждисциплінарному стику, заслуговує економічна політика всіх без винятку режимів, урядів 1917-1920 років, від якої багато в чому, можливо – навіть вирішальною мірою, залежали ступінь масової підтримки запропонованих курсів, моделей державного устрою, формування настрою та готовності брати участь у виборі перспективи розвитку соціуму, у досягненні тієї чи іншої мети.

Залишається слушним переконання у тому, що в історичних працях синтезуються дані й інших галузей наукового знання, передусім – гуманітарного. Особливо зримо це постає під час звернення до дослідження досвіду державного будівництва, що є найважливішим об'єктом вчених правознавців. Звичайно, не можна, приміром, забувати про такі питання, як парламентські традиції нації. Протягом 1917-1920 років так і не вдалося створити Парламенту (Сейму, Установчих або Національних зборів та ін.) [Солдатенко, 2012е, с. 22-36; Солдатенко, 2017е, с. 5-18, 47-49], але в березні 2017 року Верховна Рада урочисто відзначила 100-річчя українського парламентаризму. І зроблено це було, як уже вище згадувалось, усупереч твердженням незмінного голови Центральної Ради М. Грушевського, який обґрунтовано вважав, що керований ним орган не був парламентом. Це підтверджують і численні праці істориків держави й права.

Відсутність юридичної чіткості, вивіреності у підході до проблем державного правонаступництва може заважати вирішувати на міцній законній, науковій основі важливі завдання щодо суверенних меж України. Отже – потрібні ґрунтовніші аргументи. Навряд чи хтось наважиться заперечувати те, що в цьому випадку також важлива міцна історична обізнаність.

Перелік подібних моментів, частково навіть курйозних, можна суттєво продовжити. І він зайвий раз свідчить про гостру необхідність продовження і через 100 років зусиль істориків з вивчення важливих сторінок нашої історії, що час від часу віддають досить гучним політичним відлунням.

Загалом, працювати є над чим...

Відповідальне усвідомлення істориками завдань, які є безперечними викликами, імперативами часу, багато до чого зобов'язує, багато що детермінує. І стосується це не лише згаданих у цьому виданні чотирьох бурхливих, революційних років, а, мабуть, усього минулого непростого століття.

Використані джерела:

1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний. (1927). Харьков: Пролетарий.

1917 год на Киевщине. Хроника событий. (1928). Киев: Госиздат Украины.

100 лет Российской революции: подведение итогов. Сборник научных статей. (2017). Гомель (Беларусь): Издательство ГГУ им. Скорины.

Абросимова, Т. А. (Ред.), (2020). *Гражданская война в России: жизнь в эпоху социальных экспериментов и военных испытаний, 1917-1922 гг. Материалы международного коллоквиума (Санкт-Петербург. 10-13 июня 2019 г.)*. Санкт-Петербург: Издательство «Нестор-История».

Андрусяк, Т. Г. (2017). *До питання про юридичну оцінку подій 1917-1921 рр. Еволюційні й революційні процеси в історії права, держави і юридичної думки: до 100-річчя Української революції 1917-1921 рр.: матеріали XXXVI Міжнародної історико-правової конференції, 1-4 червня 2017 р., м. Дніпро* (с. 45-53). К. Херсон: ФОП Грінь Д.

Аникеев, В. В. (1969). *Деятельность ЦК РСДРП(б) в 1917 году (хроника событий).* Москва: «Мысль».

Аникеев, В. В. (1974). *Деятельность ЦК РСДРП(б)-РКП(б) в 1917-1918 годах (хроника событий).* Москва: «Мысль».

Антонов-Овсеенко, В. А. (1924, 1928, 1932, 1933). *Записки о гражданской войне*. (Т. I-IV). Москва-Ленинград: Госвоениздат.

Аршинов, П. А. (1995). *История махновского движения (1918-1921).* Запорожье: Дикое Поле.

Балковий, П. М. (1966). *Війна без флангів: партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918-1920 рр*. Київ: Наукова думка.

Бевз, Т. (2012). *Феномен «революції» у дискурсах мислителів, політиків, науковців*. Київ: ІПіЕнД.

Белаш, В. (1928). Махновщина (Отрывки из воспоминаний). *Летопись революции, 3*, 191-226.

Берестейський мир. З нагоди 10-х роковин. 9.II.1918 – 9.II.1928. Спогади та матеріали. (1928). Львів-Київ: Червона калина.

Беспечный, Т. А., & Букреева, Т. Т. (1996). *Нестор Махно: правда и легенды. Лева Задов: человек из контрразведки.* Донецк: Донеччина.

Бій під Крутами у національній пам'яті. (2013). Київ: ДП НВЦ «Пріоритети».

Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції (Збірник статей). (1949). Київ: Українське видавництво політичної літератури.

Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти. Сборник документов и материалов. (1962). Киев: Политиздат Украины.

Большевистские организации Украины: организационно-партийная деятельность (февраль 1917 – июль 1918): Сборник документов и материалов. (1990). Киев: Политиздат Украины.

Боровик, М. А. (1999). Анархістський рух в Україні 1917-1921 рр. *Український історичний журнал*, *1*, 3-18.

Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни (1917-1920 рр.). (1959). Миколаїв: Обласне видавництво.

Боротьба за владу Рад на Україні. Збірник статей. (1977). Київ: Наукова думка.

Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні: Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. (1957). Київ: Держполітвидав УРСР.

Боротьба робітників і селян за встановлення й зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917-1920). Збірник документів і матеріалів. (1957). Кіровоград: Обласне видавництво.

Борці за Жовтень розповідають. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині. (1957). Дніпропетровськ: Обласне видавництво.

Борьба большевиков за массы в период подготовки и осуществления Великой Октябрьской социалистической революции:

историография проблемы. (1982). В *Научные труды по истории КПСС: республиканский межведомственный научный сборник, 117*. Киев: Издательство КГУ.

Борьба за власть Советов в Донбассе. Сборник документов и материалов. (1957). Сталино: Облиздат.

Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г.- февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. (1957). Киев: Госполитиздат.

Борьба за Октябрь на Артемовщине. Сб. воспоминаний и статей. (1929). Харьков: Пролетарий.

Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей. (1927). Днепропетровск: Днепропетровский Истпарт при Окружкоме КП(б)У.

Борьба трудящихся Волыни за власть Советов (март 1917 г.-ноябрь 1920 г.). Сборник документов и материалов. (1957). Житомир: Облиздат.

Боффа, Дж. (1990). *История Советского Союза: От революции до Второй мировой войны. Ленин и Сталин*. *1917-1941*. Москва: Прогресс.

Бош, Е. (1919). *Национальное правительство и Советская власть на Украине*. Москва: Книгоиздательство «Коммунист».

Бош, Е. (1925). *Год борьбы (Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации)*. Москва-Ленинград: Госиздат.

Брицький, П. (2004). *Політика і особа П. Болбочана в Українській революції*. Чернівці: Знання.

Брицький, П., & Юрійчук, Є. (2008). *Жертва Української революції: трагічна доля полковника П. Болбочана*. Чернівці: Знання.

Бруський, Я. Я. (2020). Ідея українсько-польського союзу в українській політичній думці 1918-1920 рр.: pro et contra. *Український історичний журнал*, *2*, 22-37.

Булдаков, В. П. (1989). 1917 год: большинство народа и проблемы революционного сознания. *Вопросы истории КПСС*, *6*, 99-112.

Булдаков, В. П. (1997). *Красная смута. Природа и последствия революционного насилия*. Москва: РОССПЭН (Изд. 2-е – Москва: РОССПЭН).

Булдаков, В. (1999a). Семнадцатый век и семнадцатый год. *Родина, 8*, 104-107.

Булдаков, В. П. (1999b). Феномен революционного национализма в России. В *Россия в XX веке. Проблемы национальных отношений (с. 202-211)*. Москва: Наука.

Булдаков, В. П. (2010). *Хаос и этнос. Этнические конфликты в России, 1917-1918 гг.: условия возникновения, хроника, комментарий, анализ*. Москва: Новый хронограф.

Булдаков, В. П. (2017). Украинский синдром. В *Российская революция 1917 года: власть, общество, культура* (Т. 2, с. 253-264). Москва: РОССПЭН.

Булдаков, В. П. (2020). Эмоциональные нарративы Гражданской войны (провинциальная газетная поэзия, 1918-1920). (2019). *Международный коллоквиум «Гражданская война в России: Жизнь в эпоху социальных экспериментов и военных испытаний». Сборник докладов. Санкт-Петербург. 10-13 июня 2019* (с. 321-337). Санкт-Петербург: Издательство Нестор-История.

Бюлетень Українського революційного комітету всіх військових частин і організацій м. Києва. (1918, Січень).

Бюллетень Истпарта. (1921), 3-9.

В авангарді революційних мас: більшовики України на чолі народних мас України у Жовтневій революції. (1977). Київ: Видавництво КДУ.

В борьбе за власть Советов на Украине. Из истории борьбы большевистских организаций за завоевание и укрепление Советской власти на Украине. (1977). Київ: Головное издательство издательского объединения «Вища школа».

В дні Жовтня. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. (1987). Київ: Видавництво політичної літератури України.

В защиту революции. Воспоминания участников борьбы за власть Советов и начала социалистического строительства в Киеве и на Киевщине. (1977). Киев: Политиздат Украины.

В'ячеслав Липинський і його доба. (2010). Київ: Видавничий центр КНЛУ.

Валерій Федорович Солдатенко. Біобібліографія. (2008). Київ: НАНУ.

Варгатюк, П. Л., Курас, И. Ф., & Солдатенко, В. Ф. (1980). *В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции*. (1980). Киев: Издательство политической литературы Украины.

Варгатюк, П. Л., Солдатенко, В. Ф., & Шморгун, П. М. (1986). *В огне трех революций. Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях*. Киев: Издательство политической литературы Украины.

«Ваші мертві вибрали мене…». Архів Мейса зберігається в Україні. *Урядовий кур'єр.* (2013, Квітень 6).

«…Вважати реабілітованим у партійному відношенні». (2000). *Комуніст України, 2*, 91-95.

Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. (1977). (Ч. 1). Большевики во главе трудящихся Украины в период борьбы за победу Великого Октября. Февраль-октябрь 1917 г. Киев: Политиздат Украины.

Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. (1982). (Ч. 2). Большевики во главе трудящихся в период борьбы за установление Советской власти на Украине, октябрь 1917-февраль 1918 г. Киев: Политиздат Украины.

Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917-апрель 1918: сборник документов и материалов. (1957). (В 3-х т.). Киев: Госполитиздат УССР.

Великая Октябрьская социалистическая революция. Документы и материалы. (1957-1963). (В 10-ти т.). Москва: Издательство Академии наук СССР.

Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий. (1957-1961). (Т. 1-4). Москва: Издательство Академии наук СССР.

Великая российская революция, 1917: 100 лет изучения. (2017). *Материалы Международной научной конференции (9-11 октября 2017 г.).* Москва: ИРИ РАН.

Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. (1957). Київ: Політвидав України.

Великий Октябрь и будущее Украины. (2017). Киев: б. изд.

Великой партии отряд. Из истории большевистских организаций Украины. (1983). Киев: Политиздат Украины.

Великочій, В. (2022). *Національна соборність і Українська революція 1914-1923 рр. Історіографічні сильветки*. Івано-Франківськ: Лілея-НВ.

Величенко, С. (2006). Що нового чути про революції? Регіональна історіографія революцій 1917-1921 років в Україні. *Україна модерна*, *10,* 189-209.

Верига, В. (1998). *Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр*. (Т. І-ІІ). Жовква: Видавництво отців Василіан «Місіонер».

Верстюк, В. (1992). *Махновщина – селянський повстанський рух в Україні в роки громадянської війни (1918-1921)*. Київ: Наукова думка.

Верстюк, В. Ф. (1997). *Українська Центральна Рада: Навчальний посібник*. Київ: Заповіт.

Верстюк, В. (1999). Гетьманська держава 1918 р. в контексті Української революції. *Український історик, 2/4*.

Верстюк, В. Ф. (2003). Антанти військова присутність на Півдні України 1918-1919. В *Енциклопедія історії України.* (Т. 1, с. 94). Київ: Наукова думка.

Верстюк, В. (2004). Провал проекту малоросійської України. В *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. (Т. 1, с. 448-464). Київ: Наукова думка.

Верстюк, В. Ф., Горобець, В. М. & Толочко, О. П. (2004). В *Україна і Росія в історичній ретроспективі*. Т. І. *Українські проекти в Російській імперії* (с. 448-464). Київ: Наукова думка.

Верстюк, В. Ф. (2017a). Від «Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны на Украине (1917-1920)» до «Нарисів історії Української революції» й далі: трансформації дослідницької парадигми. *Український історичний журнал*, *3*, 8-23.

Верстюк, В. Ф. (2017b). Революція 1917-1921 рр. у різних форматах (гортаючи числа «Українського історичного журналу»). *Український історичний журнал*, *6*, 105-122.

Верстюк, В. Ф. (2020). Союз Пілсудського-Петлюри в історії боротьби за українську державність. *Український історичний журнал, 2*, 4-21.

Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). (2003). Київ: Темпора.

Винниченко, В. (1920a) *Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.])*. (Ч. I-III). Київ-Відень: Видавництво «Дзвін».

Винниченко, В. (1920b). *Відродження нації,* (Ч. I). Київ-Відень: Видавництво «Дзвін».

Винниченко, В. (1920c). *Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.])*. (Ч. II). Київ-Відень: Видавництво «Дзвін».

Винниченко, В. (1920d). *Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]).* (Ч. III). Київ-Відень: Видавництво «Дзвін».

Винниченко, В. (1930). Из истории украинской революции. В *Революция на Украине: По мемуарам белых* (с. 277-358). Москва-Ленинград: Госиздат.

Винниченко, В. (1980*). Щоденник* (Т. I. 1911-1920). Едмонтон-Нью-Йорк: Канадійський інститут українських студій.

Винниченко, В. (1989). Из дневников. Открытое письмо Сталину и членам Политбюро ВКП(б). *Дружба народов,* 12, 73-78.

Винниченко, В. (1990). Щоденник. *Київ, 9,* 91-191, *10,* 96-110, *11,* 88-106.

Винниченко, В. (1991). *Заповіт борцям за визволення*. Київ: Криниця.

Винниченко, В. К. (2005). Лист до українських робітників і селян. В Солдатенко, В. Ф. *Три Голгофи. Політична доля Володимира Винниченка* (с. 309-316). Київ: Світогляд.

Винниченко, В. (2008). *Відродження нації. Заповіт борцям за визволення*. Київ: Книга Роду.

Військове Міністерство Української Народної Республіки. (1917-1918). Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України (далі – ЦДАВО України). (Ф. 1076. Оп. 1. Спр. 61).

Вісник Української Народної Республіки (Харків). (1918, Січень 24).

Вісти Об'єднаного комітету Всеукраїнських Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів. (1918). *2*.

Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. 1870-1924. (1974). (Т. 5). Москва: Политиздат.

Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. *1870-1924*. (1975). (Т. 6). Москва: Политиздат.

Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. 1870-1924. (1978). (Т. 7). Москва: Политиздат.

Военно-революционные комитеты действующей армии. 25 октября 1917 г. – март 1918 г. Сб. документов. (1977). Москва: Наука.

Волков, В. В. (2018). *Причины русской революции 1917 года*. Санкт-Петербург: Политехника-принт.

Волковинский, В. Н. (1991). *Махно и его крах*. Москва: Издательство ВЗПИ.

Волковинський, В. М. (1994). *Нестор Махно. Легенда і реальність*. Київ: Перлік Продакшн, ЛТД.

Волобуев, П. В. (1987). *Выбор путей общественного развития: теория, история, современность*. Москва: Политиздат.

Всероссийское совещание Истпартов. (1923). *Летопись революции, 4*.

Всеукраинское совещание заведующих истпартотделами. (1925). *Летопись революции, 2.*

Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 17-22 октября 1918 г.: Протоколы. (1991). Киев: Издательство «Украина».

В'ячеслав Липинський та його доба. (2008). Київ, Житомир: Видавничий центр КНЛУ.

В'ячеслав Липинський та його доба. (2010). Київ: Темпора.

Гаврилюк, Г. І. (1998). *Українська військова політика в 1917-1918 рр.* (Автореф. дис. …канд. іст. наук). Харківський державний університет. Харків.

Гай-Нижник, П. (2017). Українська революція та державотворення: до питання щодо періодизації та хронології національно-визвольної боротьби поч[атку]. XX ст. В *Україна в етнокультурному вимірі століть. Українська нація у боротьбі за збереження ідентичності й відродження Української державності (До 100-річчя УНР): Збірник наукових праць* (с. 84-95). Київ: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова.

Гамрецкий, Ю. М. (1962). *Советская историография Великой Октябрьской социалистической революции на Украине.* (Дисс. …канд. ист. наук). Институт истории Академии наук УССР. Киев.

Гамрецький, Ю. М., Тимченко, Ж. П., & Щусь, О. Й. (1974). *Ради України в 1917 р*. Київ: Наукова думка.

Гамрецкий, Ю. М., Тимченко, Ж. П., & Щусь, О. И. (1987). *Триумфальное шествие Советской власти на Украине.* Киев: Наукова думка.

Ганелин, Р. Ш. (1975). *Советско-американские отношения в конце 1917-начале 1918 г*. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение.

Гарчев, П. І. (1969). *Червона гвардія України у Жовтневій революції*. Харків: Видавництво Харківського університету.

Гарчев, П. І. (1983). *Червона гвардія України у боротьбі за владу Рад*. Київ: Вища школа, Видавництво при Київському університеті.

Гарчева, Л. (1995). *Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною (1917-початок 1918 рр.).* (Автореф. дис. ...докт. іст. наук). Львівський державний університет. Львів.

Гатагова, Л. С. (2002). Межэтнические отношения (с. 146-173). В *Россия в начале XX века*. Москва: Наука.

Герої Крут: Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 р. (1995). Дрогобич: Відродження.

Героїчний шлях боротьби і творення. (2000). *Комуніст України, 2,* 77-89.

Гефтер, М. (2017). *1917: неостановленная революция. Сто лет в ста фрагментах. В разговоре с Глебом Павловским.* Москва: Европа.

Гехтман. (1931). Проти реставрації каменівщини (З приводу статті тов Рубача «Проти ревізії більшовицької схеми рушійних сил та характеру революції 1917 року на Україні»). *Літопис революції, 4(49),* 194-209.

Гмиря, А., & Глушаченко, Є. (1932). Короткий огляд головної літератури з історії пролетарської революції на Україні. *Літопис революції, 3-4,* 295.

Голиков, Г. Н. (1966). Великая Октябрьская социалистическая революция в исторической литературе. В *Очерки истории исторической науки в СССР.* (Т. 4). Москва: Издательство Академии наук СССР «Наука».

Голованов, В. (2008). *Нестор Махно*. Москва: Молодая гвардия.

Головне управління Генерального штабу Української Держави. (1918). ЦДАВО України. (Ф. 1077. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 51-52; Оп. 2. Спр. 1. Арк. 1-12).

Головченко, В., Матвієнко, В., & Солдатенко, В. (2011). *Дипломатична історія України (кінець XIX – перша чверть XX століття): навчальний посібник*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».

Голуб, П. А. (1958). *Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов*. Киев: Госполитиздат Украины.

Голуб, П. А. (Ред). (1987). *Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия* (3-е изд., доп.). Москва: Советская энциклопедия.

Гонения на анархизм в Советской России. (1922). Берлин: Издание русских анархистов в Германии.

Горак, В. (1999). *Повстанці отамана Григор'єва*. Фастів: Поліфаст.

Горін, М. (1928). Як не треба писати історії. *Летопись революции, 6,* 332-348.

Гошуляк, І. Л. (1990). Політичні аспекти історії громадянської війни на Україні. *Український історичний журнал, 12*, 31-44.

Гошуляк, І. Л. (1994). Ідеолог українського комунізму (Василь Шахрай). В *Українська ідея. Постаті на тлі революції* (с. 190-221). Київ: «Знання» України.

Гошуляк, І. (2005). Радянсько-польська війна 1920 року та остаточний крах УНР. *Наукові записки ІПіЕнД, 28*, 154-167.

Гражданская война в России: взгляд через 100 лет. Проблемы истории и историографии. (2018). Санкт-Петербург: СПбГЭТИ «ЛЭТИ».

Гражданская война в России. Жизнь в эпоху социальных экспериментов и военных испытаний. *Материалы Международного коллоквиума (Санкт-Петербург. 11-13 июня 2019 г.).* (2020). Санкт-Петербург: Нестор-История.

Гражданская война на Екатеринославщине. Февраль 1918-1920 гг. Документы и материалы. (1968). Днепропетровск: Областное издательство.

Гражданская война на Украине 1918-1920 гг. Сборник документов и материалов. (1967). (Т. 1, Кн. 1-2, Т. 2, Т. 3). Киев: Наукова думка.

Гринев, А. В. (2021a). Еще раз о проблеме «Великой Российской революции». *Клио, 08(176),* 98-102.

Гринев, А. В. (2021b). Современный концепт Великой Российской революции как очередной псевдонаучный миф. (2021*). Клио. 01(169),* 13-25.

Гриневич, В. А., & Гриневич, Л. В. (2001). *Слідча справа М. А. Муравйова. Документована історія*. Київ: Інститут історії України НАНУ.

Грицак, Я. (2000). *Нарис історії України: Формування модерної нації XIX-XX ст.* (Вид. 2-е). Київ: «Генеза».

Грицак, Я. (2021). *Подолати минуле: глобальна історія України*. Київ: Портал.

Грушевський, М. (1918). Роковини. 20(7) падоліста 1917 року. *Літературно-науковий вісник*. *Річник XIX (Т. XXII)*, 3-7.

Грушевський, М. (1919). *Ілюстрована історія України*. Київ-Відень, (перевидання – Відень, 1921; Київ, 1991).

Грушевський, М. (1992a). Якої ми хочемо автономії і федерації. У *Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського* (с. 114-131). Київ: Веселка

Грушевський, М. (1992b). Вільна Україна. У *Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського.* Київ: Веселка.

Грушевський, М. (1992c). *Новий період історії України за роки від 1914 до 1919*. Київ: «Знання України».

Грушевський, М. (2019). Російська революція й визволеннє України. В *Ілюстрована історія України* (2-е вид.). Київ: Корбуш.

Гюго, В. (1988). Девяносто третий год. В *Гюго В.Собрание сочинений в шести томах* (Т. 6). Москва: Издательство «Правда».

Даниленко, Р. М. (2016). *Червоний терор в Україні в 1918-1921 рр.* (Автореф. дис. …канд. іст. наук). Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ.

Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. 17-25 апреля 1923 года. (1923). Москва: Издательство «Красная новь». Главполитпросвет.

Декреты Советской власти. (1957). (Т. I). 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. Москва: Госиздат.

Декреты Советской власти. (1980). (Т. 10). Москва: Политиздат.

Деникин, А. И. (1925). *Очерки русской смуты*. В 5 т. (Т. IV). Берлин.

Деникин, А. И. (1926). *Очерки русской смуты*. В 5 т. (Т. V). Берлин.

Деникин, А. И. (1930). Гетманство и Директория на Украине. В *Революция на Украине: по мемуарам белых.* Москва-Ленинград: Государственное издательство.

Державний вісник. (1918, Травень 16).

Держалюк, М. (1998). Берестейський мир і Україна. *Пам'ять століть, 1,* 40-58.

Диброва, С. С. (1984). *У истоков историко-партийной науки на Украине*. Киев: Политиздат Украины.

Дикий, А. (2007). *Красная свитка: неизвращенная история Украины-Руси от запорожцев до коммунистов*. Москва: Алгоритм.

Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1920 гг.). Сборник документов в 4-х т. Т. I, ноябрь 1917-март 1919 г. (1971). Москва: Воениздат.

Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918-листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. (2006). У 2 т., 3 ч. (Т. 1). Київ: Видавництво імені Олени Теліги.

Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського. (1930). *Летопись революции, 2,* 267-326; *3-4,* 176-237; *5,* 289-324.

Дневник приказчика Матвея Платоновича Бобошко. (2005). Полтава: Издательство «Полтава Барз».

Документи українського комунізму. (1962). Нью-Йорк: Видавництво «Пролог».

Документы внешней политики СССР. 7 ноября 1917-31 декабря 1918. (1957). (Т. 1). Москва: Госполитиздат.

Документы героических свершений (Об источниках по истории Коммунистической партии Украины). (1985). Киев: Политиздат Украины.

Документы и материалы по истории советско-польских отношений. (Т. 1). (1964). Москва: Наука.

Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. (1942). Б. м.: Госполитиздат.

Донецкий пролетарий (Харьков). (1917, Декабрь 1)

Донецкий пролетарий (Харьков). (1917, Ноябрь 25, 26)

Донецкий пролетарий (Харьков). (1918, Февраль 16)

Дорнік, В., & Карнер, Ш. (Упоряд.). (2009). *Окупація України 1918 року: Історичний контекст, стан дослідження, економічні та соціальні наслідки*. Матеріали міжнародного наукового семінару, м. Грац. Чернівці: ЧДУ.

Дорнік, В., Кас'янов, Г., Ліб, П., Міллєр, А., & Расевич, Б. (2015). *Україна між самовизначенням і окупацією*. *1917-1922 роки*. Київ: Ніка-Центр.

Дорошенко, Д. (1923). *Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920)*. (Ч. I-IV). Львів: Червона калина (перевидання – Мюнхен: 1969; Київ: 2007).

Дорошенко, Д. (1930). Історія України. 1917-1923 рр. *Українська Гетьманська Держава* (Т. II). Ужгород: «Свобода».

Дорошенко, Д. (1932). Історія України. 1917-1923 рр. *Доба Центральної Ради* (Т. I). Ужгород: «Свобода».

Доценко, О. (1923). *Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції*. *1917-1923.* (Т. 2, кн. 5). Київ-Львів: Червона калина.

Доценко, О. (1933). Історія Звенигородського Коша Вільного Козацтва. В *Календар «Червоної калини» на 1933 рік* (с. 85-103).

Еволюційні і революційні процеси в історії права, держави і юридичної думки: до 100-річчя Української революції 1917-1921 рр. Матеріали XXXVI Міжнародної історико-правової конференції, 1-4 червня 2017 р., м. Дніпро. (2017). Київ-Херсон: ФОП Грінь Д. С.

Єфремов, С. (1918). *За рік 1917-й. Під обухом. Більшовики в Києві*. Київ: «Вік».

Єфремов, С. (1919). Дух віків. *Нова Рада* (Січень 25).

Жук, А. (1923). Вільне козацтво. *Український скиталець* (Жовтень 19-20, 21-22), (с. 48-54, 41-49).

Жулинский, М. (1989). Художник, распятый на кресте политики. Судьба Владимира Винниченко. *Дружба народов, 12,* 147-160.

За власть Советов на Украине. Из истории большевистских организаций (1917-1920 годы). (1988). Киев: Политиздат Украины.

Залежский, М. (1930). *Анархисты в России*. Москва: Госиздат.

Затонский, В. П. (1921, Ноябрь 7). Как была основана КП(б)У. *Коммунист* (Харьков).

Затонский, В. (1925). К вопросу об организации Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины. *Летопись революции, 1*, 139-149.

Затонський, В. (1926). Кілька зауважень до статті т. Рубача. *Летопись революции,1(16*), 85-89.

Затонський, В. П. (1930). Із спогадів про українську революцію. *Літопис революції, 5(44),* 141-156.

Захарченко, П. *Селянська війна в Україні: рік 1918*. (1997). Київ: ЗАТ «Нічлава».

Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). (1992). Київ: МП «Фенікс».

Звезда (Екатеринослав). (1918, Декабрь 4).

Знати свою минувшину. На запитання спеціального кореспондента Держтелерадіо УРСР Ю. Г. Шкарлата відповідає Секретар ЦК Компартії України Л. М. Кравчук. *Радянська Україна* (1990, Січень 19).

Іванова, А. Ю. (2011). *Законодавчий процес і законодавча техніка в період Центральної Ради, Гетьманату П. П. Скоропадського та Директорії.* Київ: Наукова думка.

Идейный арсенал коммунистов. (1979). (2-е изд., доп.). Москва: Политиздат.

Идзинский, В. (2017). *Движущие силы и сущность Великой российской революции*. Москва: «ЭРА».

Из истории образования СССР. (1989). *Известия ЦК КПСС, 9,* 191-217.

Из истории Октябрьской революции в Киеве (Воспоминания участников). (1927). Киев: Госиздат Украины.

Известия «Протофиса». (1918, Август 4).

Известия стачечного комитета (Киев). (1917, Декабрь 2).

Известия Харьковского Совета рабочих депутатов. (1919, Январь 3).

Известия ЦК РКП(б). (1922). *2,* 32-34.

Известия Юга (Харьков). (1917, Ноябрь 19).

Известия Юга (Харьков). (1918, Февраль 14).

Измозик, В. С., & Рудник, С. Н. (2021). Великая Российская революция 1917-1922 гг. – современное осмысление событий или «очередной псевдонаучный миф»? *Клио, 4*(171), 184-190.

Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. (1931-1991). Российский государственный архив социально-политической истории (далее – РГАСПИ) (Ф. 71. Оп. 3. Д. 209. Л. 213-217; Оп. 4. Д. 175. Л. 42).

Инструкция по составлению хроники Октябрьской революции и гражданской войны. (1928). *Пролетарская революция, 2(73),* 208-212.

Историография Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны на Украине. (1986). В *Историография истории Украинской ССР*. Киев: Наукова думка.

Историография Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. (1987). Киев: Наукова думка.

Историография Великой Октябрьской социалистической революции. (1981). Москва: Наука.

Историография гражданской войны в СССР. (1980). В *Гражданская война в СССР* (Т. 1-2). Москва: Воениздат.

Исторический опыт трех российских революций. (Кн. 3). *Коренной поворот в истории человечества: Великая Октябрьская социалистическая революция.* (1987). Москва: Политиздат.

История Гражданской войны. (1957). (Т. 1). *Подготовка Великой пролетарской революции*. Москва: ОГИЗ. Государственное издательство История Гражданской войны.

История Коммунистической партии Советского Союза. (1968). В 6-ти т. (Т. 3). *Коммунистическая партия – организатор победы Великой Октябрьской социалистической революции и обороны Советской республики. Март 1917-1920 гг.* (Кн. 2). *(Март 1918-1920 г.)*. Москва: Политиздат.

История Украинской ССР. (1984). В 10-ти т. (Т. 6). *Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская войн на Украине (1917-1920 гг.).* Киев: Наукова думка.

Історія України. Навчальний посібник. (2002). (Вид. 3-те, доп. й перероб.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи».

Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). (1992). Львів: Світ.

Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. (2006). (Т. I). Київ: Наукова думка.

Історія Української РСР. (1977). В 8 т., 10 кн. (Т. 5). *Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні.* Київ: Наукова думка.

Йосипишин, Я. (1997). Симон Петлюра: Польща й Антанта. В *У 70-річчя паризької трагедії 1926-1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги.

Канев, С. Н. (1974). *Октябрьская революция и крах анархизма*. Москва: «Мысль».

Канев, С. Н. (1987). *Революция и анархизм: из истории борьбы революционных демократов и большевиков против анархизма (1840-1917 гг.)*. Москва: Мысль.

Капелюшний, В. П. (2003). *Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української держави доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.).* Київ: Олан.

Каппелер, А. (1997). Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи. В *Россия – Украина: история взаимоотношений*. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН. Институт открытого общества.

Капустянський, М. (1946). *Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. Короткий воєнно-історичний огляд* (Кн. 2. Ч. III). Мюнхен: Видавництво «Хвильового».

Карпенко, О. (1927). Огляд літератури до Жовтня на Україні. *Летопись революции, 5*(26)-*6*(27), 409-410.

Карпенко, О. Ю. (1961). *Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918-1920*. Львів: Видавництво Львівського університету.

Киевлянин. (1918, Январь 23, 24).

Киевская мысль. (1917, Май 1).

Киевская мысль. (1917, Декабрь 1).

Киевская мысль. (1918, Январь 17).

Киевский «Арсенал» в пролетарской революции. (1928). Киев: Госиздат Украины.

Коваль, В. (1999). Брест-Литовська мирна конференція 1918 р.: питання про Галичину та Холмщину. В *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник* (с. 332-348). Київ: ІПіЕнД.

Ковальчук, М. (2006). *Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння*. Київ: Темпора.

Колекція документів про видатних державних і партійних діячів України. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). (б. д.). (Ф. 39. Оп. 1. Спр. 192).

Колекція документів «Український музей в Празі (1925-1948)». Музей визвольної боротьби України в Празі. (б. д.). ЦДАГО України. (Ф. 269. Оп. 1. Спр. 27).

Комаренко, Н. В. (1970). *Журнал «Літопис революції» (Історіографічний нарис).* Київ: Наукова думка.

Комаренко, Н. В. (1973). *Установи історичної науки в Українській РСР (1917-1937).* Київ: Наукова думка.

Комаров, Н. С. (1958). Создание и деятельность Истпарта. *Вопросы истории КПСС, 5,* 161-172.

Комин, В. В. (1969). *Анархизм в России.* Калинин: Издательство Калининского государственного педагогического института им. М. И. Калинина.

Комин, В. В. (1982). Махновщина в гражданской войне в России. В *Большевики и непролетарские партии в период Октябрьской революции и в годы гражданской войны.* Москва: «Мысль».

Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні (Всеукраїнський Істпарт). (1902-1939). ЦДАГО України (Ф. 17. Оп. 1. Спр. 1).

Коммунист. (1918, Август 15).

Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. (1976). В 2-х т. (Т. І). Київ: Політвидав України.

Комуністична партія України: з'їзди і конференції. (1991). Київ: Видавництво «Україна».

Кондратюк, В. О., & Буравченкова, С. Б. (1998). *Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917-1920 рр.). Навчальний посібник для студентів технологічних вищих навчальних закладів України.* Київ: Стилос.

Кондрашин, В. В. (2015). Повстанческое движение крестьянства. Нестор Махно и другие атаманы. Причины и основные черты повстанческого движения в Новороссии… Движение Н. И. Махно:

его программа, структура власти и политика на контролируемых махновцами территориях. Н. И. Махно и большевики: от союза к разрыву. В *История Новороссии* (с. 516-518). Москва: ИРИ РАН.

Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. (1992). Київ: Українська філософська і соціологічна думка.

Копиленко, О. Л. (1991). *«Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність*. Київ: Либідь.

Копиленко, О. Л., & Копиленко, М. Л. (1997a). Конгрес трудового народу України. *Вісник Академії правових наук України*, *4*(11), 61-71. Харків: Право.

Копиленко, О. Л., & Копиленко, М. Л. (1997b). *Держава і право України 1917-1920. Навчальний посібник.* Київ: Либідь.

Копиленко, О. (2012). Проблема правотворення в першому українському парламенті. В *Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського)*. Київ: Український інститут національної пам'яті.

Корнилов, В. В. (2011). *Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта.* Харьков: Фолио.

Корноухов, Е. М. (1981). *Борьба партии большевиков против анархизма в России.* Москва: Политиздат.

Королев, Б. И. (1979). *Советская историография идейно-политической работы большевиков Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции*. Киев: Издательство КГУ.

Корольов, Г., & Скальський, В. (2020). Міжнародна наукова е-конференція «Союз Пілсудського-Петлюри з погляду століття». *Український історичний журнал, 2,* 234-235.

Костриков, С. П., & Кострикова, Е. Г. *Локомотивы истории. Революционный 1917*. (2017). Москва: Алгоритм.

Кочевий, О. (1920). *Про махновщину*. Харків: Всеукрвидав.

Красная звезда. (1919, Июнь). (Харьков).

Красный архив. (1939). *4,* 84.

Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). (1936). Москва: Государственное издательство «История Гражданской войны».

Кубанин, М. (1927). *Махновщина: Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны*. Ленинград: Прибой.

Кугутяк, М. (1993). *Галичина: сторінки історії. Нарис історії суспільно-політичного руху (XIX ст.-1939 р.)*. Івано-Франківськ: Плай.

Кудлай, О. (2008). *Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917-квітень 1918 рр.)*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Кульчицький, С. (1996). *Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919–1928).* Київ: Основи.

Кульчицький, С. (1997). Технологія політичної кризи: революції 1917 року. *День* (Листопад 7). (Київ)

Кульчицький, С. (1998). Велика російська революція. *Сучасність, 1,* 84-90.

Кульчицький, С. (2002). Історичне місце української радянської державності. В *Плав'юк, М. Україна – життя моє. Та долю іншу він обрав – душі неспокій. На пошану Миколі Плав'юка* (Т. 3, с. 572-590). Видавництво ім. Олени Теліги.

Кульчицкий, С. (2003). *Русская революция 1917 года: новый взгляд. Російська революція: новий погляд*. Киев: Институт истории Украины НАН Украины.

Кульчицький, С., & Солдатенко, В. (2005). *Володимир Винниченко*. Київ: Видавничий дім «Альтернативи».

Кульчицький, С. В. (2008). *Російська революція 1917 року: новий погляд*. Київ: Наш час.

Кульчицький, С. В., & Лебедєва, Ю. Т. (2010). *Історія України*. Київ: Генеза.

Кульчицький, С. (2015). Рецензія на статтю В. Ф. Солдатенка «Феномен утворення Донецько-Криворізької Радянської республіки 1918 року». *Світогляд, 4*(54), 78-79.

Кульчицький, С. В. (2019). *Володимир Винниченко: «Бути чесним з собою…».* Київ: Парламентське видавництво.

Кульчицький, С. (2021). Повторний більшовицький державний переворот (січень 1918). *Світогляд, 2.*

Куприн, А. И. (1982). Искусство. В *Куприн, А. И. Собрание сочинений в пяти томах* (Т. III). Москва: Издательство «Правда».

Курас, И. Ф. (1978). *Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине*. Киев: Наукова думка.

Курас, І. Ф. (Ред.). (1987). *Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник*. Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії.

Курас, І. Ф. (1991). Штрихи до портрета в інтер'єрі епохи. В *Скрипник, М. О. Вибрані твори*. Київ: Видавництво «Україна».

Курас, І., & Солдатенко, В. (2000). Ілюзії й практика національного нігілізму: погляд із сьогодення на Донецько-Криворізьку республіку. *Пам'ять століть* (Київ), *6,* 60-67.

Курас, І. Ф., & Солдатенко, В. Ф. (2001). *Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917-1920 рр.).* Київ: ІПіЕнД.

Лапіна, В. (1928). Огляд Жовтневої літератури, що її видали Істпарт ЦК КП(б)У та Всеукраїнська Жовтнева комісія. *Летопись революции, 6,* 354-360.

Лебеденко, А. М. (1995). *История анархизма в Украине (конец XIX – начало XX вв.)*. Киев: Академия наук УССР. Институт истории Украины.

Ленин – вождь Октября. (1969). Москва: Политиздат.

Ленін, В. І. (1967). І Всеросійський з'їзд Рад робітничих та солдатських депутатів. 3-24 червня 1917 р. Промова про війну 9(22) червня. У Ленін, В. І. *Повне зібрання творів* (Т. 32, с. 341-342). Київ: Політвидав України.

Ленін, В. І. (1970). Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату. У Ленін, В. І. *Повне зібрання творів* (Т. 40, с. 1-24). Київ: Політвидав України.

Ленін, В. І. (1973). Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради. У Ленін, В. І. *Повне зібрання творів* (Т. 35, с. 137-139). Київ: Політвидав України.

Ленін, В. І. (1974). Телеграми В. О. Антонову-Овсієнку. У Ленін, В. І. *Повне зібрання творів* (Т. 50, с. 17-18, 21-22, 32-33). Київ: Політвидав України.

Ленин, В. И. (1999). *Неизвестные документы. 1891-1922 гг.* Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН).

Летопись революции. (1924), *4,* 224-237, 238, 240-253.

Летопись революции. (1927), *5*(26)-*6*(27), 431.

Липинський, В. (1928). *Хам і Яфет: З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 року*. Львів: Плай.

Лисяк-Рудницький, І. (1973). *Між історією і політикою.* Мюнхен: Сучасність.

Лисяк-Рудницький, І. (1994a). *Історичне есе, в 2-х томах* (Т. 2). Київ: Основи.

Лисяк-Рудницький, І. (1994b). Український комуністичний маніфест. В Лисяк-Рудницький, І. *Історичні есе* (Т. 2, с. 113-120). Київ: Основи.

Литвин, В. М., & Солдатенко, В. Ф. (2017). *Апогей Української революції*. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети».

Литвин, С. Х. (2000). *Петлюра у 1917-1926 роках. Історіографія та джерела*. Київ: Аквілон-Прес.

Литвин, С. (2001*). Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги.

Литвин, С. Х. (2018). *Симон Петлюра у боротьбі за українську державність.* Київ: Смолоскип.

Лозинський, М. (1922). Галичина в 1917-1920 рр. Відень: Український соціологічний інститут (перевидання: Нью-Йорк: «Червона калина», 1970)

Лозицький, В. (1989a). Не сприйнявши нових реалій. Сторінка з політичної біографії В. К. Винниченка. *Під прапором ленінізму, 12*, 73-78.

Лозицький, В. (1989b.) Чи був Володимир Винниченко членом КП(б)У. *Літературна Україна* (Серпень, 24).

Лозицький, В. С. (2005). *Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи*, *стосунки (1918-1991).* Київ: Генеза.

Лук'яненко, Л. Г. (2011). *Де ти, доле України?* Київ: Видавництво ПП «Телерадіокомпанія «ІК».

Лукашевич, Л. (1995). Із книги «Роздуми на схилку життя». В *Герої Крут*. Дрогобич: Відродження.

Лупандін, А. Н. (2003). Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918 р. В *Енциклопедія історії України* (Т. 1, с. 19-20). Київ: Наукова думка.

Мазепа, І. (1942). *Україна в огні й бурі революції* (Т. 1). Прага: Пробоєм.

Мазепа, І. (1943). Україна в огні й бурі революції (Т. 3). Прага: Пробоєм.

Мазепа, І. (2001). Україна в огні й бурі революції (Т. І-ІІ). Дніпропетровськ: Січ.

Мазлах, С., & Шахрай, В. (1919). *До хвилі. (Що діється на Вкраїні і з Україною?).* Саратов: Видання Саратовського відділу Народного комісаріату справ національних.

Мазлах, С. М., & Шахрай, В. М. (2019). *До хвилі. (Що діється на Вкраїні і з Україною).* Одеса: Астропринт.

Майоров, М. (1928). *Из истории революционной борьбы на Украине (1914-1919).* Киев: Державне видавництво України.

Майстренко, І. (1954). *Боротьбізм. Історія однієї течії українського комунізму*. Мюнхен: Сучасність.

Майстренко, І. (1985). *Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні*. Едмонтон: Канадський інститут українських студій. Альбертський університет.

Максимов, Г. (1922). *За что и как большевики изгнали анархистов из России*. Штетин: Издание анархо-коммунистической группы.

Малик, Я. Й. (1997). *Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917-1920 рр.).* (Автореф. дис. …докт. іст. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ.

Манілов, В. (1930). З приводу антиленінських концепцій історії пролетарської революції на Україні. *Літопис революції, 5*, 351-382.

Мартос, Б. (1958). *Оскілко й Болбочан (Спогади).* Мюнхен: Видавництво П. Белея.

Маршрутами історії. (1990). Київ: Політвидав України.

Масолов, В. Г. (2010). *ИМЭЛ – цитадель партийной ортодоксии: из истории Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, 1921-1956.* Москва: Новый хронограф.

Матвієнко, В. (2002). *Українська дипломатія 1917-1921 років на теренах постімперської Росії*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».

Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку республіку. (1928). *Літопис революції, 3,* 251-260.

Махно, Н. (1929, 1936, 1937). *Воспоминания.* (Кн. 1). *Русская революция на Украине (От марта 1917 г. по апрель 1918 г.)*. (Кн. 2). *Под ударами контрреволюции. (Апр.–июнь 1918 г.)*. (Кн. 3). *Украинская революция (июнь-дек. 1918)*. Париж (Репринтні відтворення – Київ: Україна, 1991, 1992).

Махно, Н. И. (1991). *Воспоминания, материалы и документы.* Киев: РИФ «Дзвін».

Машкевич, С. (2019). *Киев 1917-1920: Прощание с империей*. Харьков: Фолио.

Мегас, О. (1920). *Трагедія Галицької України: Матеріали про польську інвазію, польські варварства і польську окупацію Східної Галичини за кровавi роки: 1918, 1919, 1920*. Вінніпег: Канадійський фармер.

Мейс, Джеймс, & Солдатенко, В. Ф. (1996). Національне питання в житті і творчості Миколи Скрипника. *Український історичний журнал, 2*(407), 74-86; *3*, 130-143.

Мейс, Дж., & Панчук, М. (1997). *Український національний комунізм. Трагічні ілюзії*. Київ: ІПіЕнД.

Мейс, Дж. (2018). *Комунізм та дилеми національного визволення: національний комунізм у Радянській Україні. 1918-1933*. Київ: Комора.

Мелешко, Ф. (1935). Нестор Махно та його анархія. *Літопис «Червоної Калини».* Львів, *1*, 10-14; *2*, 12-14; *3,* 9-11; *4*, 14-17.

Мельниченко, В. (1992). *Христиан Раковский. Неизвестные страницы жизни и деятельности*. Киев: Политиздат Украины.

Минц, И. И. (1977, 1978, 1979). *История Великого Октября*. В трех томах (изд. 2-е, Т. 1). *Свержение самодержавия*; (Т. 2).

Свержение Временного правительства. Установление диктатуры пролетариата; (Т. 3). *Триумфальное шествие Советской власти*. Москва: Наука.

Минц, И. И. (1982). Год 1918. Москва: Наука.

Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. (1999). Київ-Нью-Йорк. Філадельфія. Видавництво М. П. Коць.

Мироненко, О. М. (1995). *Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради.* Київ: Інститут держави і права НАНУ.

Мироненко, О. М., Усенко, І. Б., & Чехович, В. А. (1997). *Більшовицький уряд України 1917-1924*. Київ: Наукова думка.

Мироненко, О. (1998). Крах маріократії П. Скоропадського. В Історико-політичні уроки української державності. (с. 171-178). *Енциклопедичний словник*. Київ-Донецьк.

Митрофаненко, Ю. (2016). *Українська отаманщина 1918-1919 років. Науково-популярне видання* (вид. 2-ге, випр. і доп.). Кіровоград: Імплекс ЛТД.

Михайлов, И. В. «Украинская революция» или революция на Украине? (2010). *Вестник МГИМО, 1,* 57-67.

Михутина, И. В. (2003). *Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века).* Москва: РАН, Институт славяноведения.

Михутина, И. В. (2006). Переяславская Рада и историческая судьба Галиции. В *История русско-украинских отношений в XVII-XVIII веках (К 350-летию Переяславской Рады). Бюллетень, 2,* 49-50.

Міністерство внутрішніх справ Української Держави. (1918). ЦДАВО України. (Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 26. Спр. 103).

Міністерство продовольчих справ Української Держави. (1918). ЦДАВО України. (Ф. 2198. Оп. 1. Спр. 132).

Мірчук, П. (1957). *Українсько-московська війна (1917-1918).* Торонто: Ліга визволення України.

Млиновецький, Р. (1994). *Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918*. Львів: Каменяр.

Магалевський, Ю. (1929). *Батько Махно*. Календар-альманах Дніпро за звичайний рік 1930. Львів.

Мусієнко, В. В. (1976). *Більшовики України в Жовтневій революції. Березень 1917 р. – березень 1918 р. (До історіографії проблеми).* Київ: Видавництво Київського університету видавничого об'єднання «Вища школа».

Мыслить и действовать по-большевистски. Материалы международной конференции, посвященной 100-летию II съезда РСДРП и образования партии большевиков. (2003). Москва: ИТРК.

На захисті завоювань Великого Жовтня. Збірник наукових праць. (1982). Київ: Наукова думка.

Нагаєвський, І. (1993). *Історія Української держави двадцятого століття*. Київ: Український письменник.

Нагорна, Л. П. (1971). *Проти сучасної буржуазної і буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії Жовтня на Україні*. Київ: Політвидав України.

Нагорна, Л. П. (1977). *Правда Великого Жовтня і вимисли фальсифікаторів*. Київ: Знання УРСР, 48 с.

Нагорна, Л. П. (кер.) (1983). *Сила інтернаціонального гарту*. Київ: Політвидав України.

Наддніпрянець, В. (1983). *Українські націонал-комуністи. Їх роля у визвольній війні України 1917-1956 рр.* Нью-Йорк; Торонто; Сідней: Спілка визволення України.

Найда, С. Ф., & Наумов, В. П. (1966). *Советская историография гражданской войны и иностранной военной интервенции в СССР*. Москва: Издательство МГУ.

Нариси з історії революційної боротьби на Україні. (1927). (Т. І). Харків: Держполітвидав України.

Нариси історії Української революції 1917-1921 років. (2011-2012). (Кн. 1-2). Київ: Наукова думка.

Нариси історії Української революції 1917-1921 років (у 2-х кн., Кн. 1). (2011). Київ: Наукова думка.

Нариси історії Української революції 1917-1921 років (у 2-х кн., Кн. 2). (2012). Київ: Наукова думка.

Народня воля (Київ). (1918, Січень 17).

Народня воля (Київ). (1919, Січень 20).

Наумов, В. П. (1972). *Летопись героической борьбы (Историография гражданской войны и империалистической интервенции в СССР).* Москва: Мысль.

Национальная политика. История и современность. (1997). Москва: «Русский мир».

Нестеров, О. В. (2001). *Селянський повстанський рух на Правобережній Україні*. (Автореф. дис. …канд. іст. наук). Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ.

Никольников, Г. Л. (1981). *Брестский мир и Украина*. Киев: Наукова думка.

Нова Рада (1917, Жовтень 14, 15).

Нова Рада. (1918, Січень 8).

Нова Рада (1918, Лютий 25, 28).

Нова Рада. (1918, Березень 16).

Нова Рада. (1918, Листопад 9).

О подготовке к празднованию 10-летия Октябрьской революции. (1926). В *Справочник партийного работника*, *6*(1), 705-707.

Овсій, І. О. (1999). *Зовнішня політика України. Від давніх часів до 1944 року.* Київ: Либідь.

Октябрь в Екатеринославе (Сборник документов и материалов). (1957). Днепропетровск: Облиздат.

Октябрь и гражданская война на Украине. Страницы истории. (1987). Киев: Наукова думка.

Октябрь на фронте: Воспоминания. (1967). Москва: Воениздат.

Октябрьская революция. Вопросы и ответы. (1987). Москва: Политиздат.

Ольминский, М. (1930). Возникновение Истпарта и журнала «Пролетарская революция». *Пролетарская революция, 5,* 154-155.

Оперативні зведення штабу діючих військ про хід боротьби з бандами Григор'єва. (1919). ЦДАВО України (Ф. 2. Оп. 1. Спр. 14).

Оскілко, В. (1924). *Між двома світами* (Ч. 1). Рівне: УНП.

Основные задачи Истпарта ЦК ВКП(б) и местных Истпартов. (1927). *Известия ЦК ВКП(б), 16*, 6.

От Великого Октября к советскому социализму. Взгляд 100 лет спустя. (2017). Москва: Мир философии.

Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. (1954). Москва: Издание Академии наук СССР.

Павленко, В. Б. (1968). *Советская историография о деятельности Коммунистической партии Украины в период борьбы против австро-немецкой оккупации и внутренней контрреволюции*. (Автореф. дисс. …канд. ист. наук). Киевский государственный университет им. Т. Г. Шевченко. Киев.

Павленко, Ю., & Храмов, Ю. (1995). *Українська державність 1917-1919 рр.: Історико-генетичний аналіз.* Київ: «Манускрипт».

Папакін, Г. (2003). *Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: історико-архівні нариси*. Київ: Державний комітет архівів України.

Партия народа и для народа. Сборник материалов научно-практической конференции, посвященной 100-летию образования Компартии Украины и 25-летию ее возрождения. *(2018).* Киев: б. изд.

Партия Октябрьской революции. История КПСС в вопросах и ответах. (1987). Москва: Политиздат.

Пеленський, Я. (1995). Передмова: В'ячеслав Липинський і його «Листи до братів-хліборобів». В Липинський, В. *Листи до братів-хліборобів* (с. 11-14). Київ, Філадельфія: Інститут східноєвропейських досліджень НАНУ.

Пеленський, Я. (1995). Передмова: Спогади Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918). В Павло Скоропадський. *Спогади. Кінець 1917-грудень 1918* (с. 11-34). Київ; Філадельфія: Інститут української археографії НАН України.

Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. (2004). Київ: Інститут стратегічних досліджень.

Петлюра, С. (1956). *Статті, листи, документи* (Т. 1). Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США.

Петлюра, С. (1979). *Статті, листи, документи* (Т. 2). Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, Бібліотека імені С. Петлюри в Парижі.

Петлюра, С. (1993). *Статті.* Київ: Дніпро.

Петлюра, С. (1994). *Вибрані твори та документи*. Київ: Довіра.

Петлюра, С. (1999). *Статті, листи, документи* (Т. 3). Київ: Видавництво імені Олени Теліги.

Петлюра, С. (2006). *Статті. Листи. Документи* (Т. IV). Київ: Видавництво ООП В. І. Сергійчук.

Петров, Ю. А. (Ред.). (2017a). *Российская революция 1917 года: власть, общество, культура* (Т. 1-2). Москва: РОССПЭН.

Петров, Ю. А. (2017b). Российская революция: власть, общество, культура. В *Революция 1917 года в России. Аннотированный каталог научной литературы, изданной при финансовой поддержке РФФИ* (с. 3-15). Москва: Российский фонд фундаментальных исследований.

Петров, Ю. А. (2017c). Россия накануне Великой революции 1917 г.: современные историографические тенденции. *Российская история, 2*, 3-16.

Петров, Ю. А. (Ред.). (2017d). *Великая Российская Революция 1917: 100 лет изучения. Материалы Международной научной конференции (Москва, 9-11 октября 2017 г.).* Москва: ИРИ РАН.

Петров, Ю. А. (Ред.). (2018). *Россия в годы Гражданской войны 1917-1922 гг.: власть и общество по обе стороны фронта. Материалы Международной научной конференции (Москва, 1-3 октября 2018 г.).* Москва: ГЦМСИР.

Пивоваров, Ю. С. (2018). Революция как предчувствие. Государство и общество между надеждой, отчаянием и реальностью. В *Петроград 1917. Исторический календарь. Лекции* (с. 15-38). Санкт-Петербург: Журнал «Звезда».

Пиріг, Р. Я., & Проданюк, Ф. М. (1992). Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета. *Український історичний журнал, 9*, 91-105.

Пиріг, Р. Я. (2008a). *Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Пиріг, Р. Я. (2008b). Гетьманат Павла Скоропадського: сутність і форма державності. *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії. Всеукраїнська наукова конференція*

19-20 травня 2008 р. збірник (с. 7-12). Київ: Видавництво імені Олени Теліги.

Пиріг, Р. Я. (2016). *Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Пиріг, Р. Я. (2019). *Відносини України і Центральних держав: нетипова окупація.* Київ: Інститут історії України НАН України.

Пиріг, Р. Я. (2021). *Життя у лоні двох епох. Спогади*. Київ: ПП «ПФ «Фоліант».

Плохій, С. (2018). Джеймс Мейс та дилеми українського комунізму. В Мейс, Дж. *Комунізм та дилеми національного визволення: Національний комунізм у радянській Україні. 1918-1933*. Київ: Комора.

Победа Советской власти на Украине. (1967). Москва: Наука.

Подвойский, Н. (1919). *На Украине. Статьи*. Киев: Издательство Политического управления Народного комиссариата по военным делам Украины.

Політична історія України XX століття. (2003). (Т. 2). Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920). Київ: Генеза.

Полонська-Василенко, Н. Д. (1992). *Історія України*: У 2 т. (Т. ІІ). *Від середини XVII ст. до 1923 р.* Київ: Либідь.

Полтавська петлюріана. (1993-1999). Матеріали Других-Четвертих Петлюрівських читань. Полтава.

Попенко, Я. (2008). Переговори між УНР та французьким військовим командуванням в Одесі у листопаді 1918-березні 1919 р. *Історичний журнал*, *3*, 86-97. (Київ).

Попович, М. (1994). В'ячеслав Липинський і український консерватизм. У *В'ячеслав Липинський – історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Студії* (Т. 1). Київ; Філадельфія: Східноєвропейський інститут ім. В. Липинського.

Попович, М. (2005). *Червоне століття*. Київ: Видавництво «АртЕк».

Потульницький, В. (2000). Український консерватизм – Ідеологічна і соціально-економічна передумова становлення 2-го

Українського гетьманату (1789-1914). *Вісник Київського державного лінгвістичного університету, 4*, 98-107.

Почему Донбасс не стал государством. Расследование. Пресс-клуб «Известий» в Украине. *«Известия» в Украине.* (2011, Декабрь 14).

Предисловие. (1988). В *Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5-12 июля 1918 г.: Протоколы* (с. III-XVII). Киев: Политиздат Украины.

Приложение. Библиография трудов Н. А. Скрыпника. (2018). В Солдатенко, В. Ф. *Высокое стремление: судьба Николая Скрыпника*. Москва: Политическая энциклопедия.

Притуляк, А. А. (1997). Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. *Український історичний журнал, 1*, 62-72.

Про минуле заради майбутнього. (1989). Київ: Видавництво при Київському університеті.

Проблеми соборності України у XX столітті. (1994). Київ: ІНВіП.

Проданюк, Ф. М. (1997). *Внутрішня політика Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року)*. (Автореф. дис. ... канд. іст. наук). Інститут історії України НАН України. Київ.

Пролетарская мысль. (1917, Ноябрь 26).

Пролетарская мысль. (1917, Декабрь 1).

Пронякин, Д. И. (1990). *Анархизм: исторические претензии и уроки истории*. Ленинград: Лениздат.

Протоколы ВЦИК II созыва. (1918). Москва: Издательство ВЦИК.

Протоколи засідання Політбюро, Оргбюро, секретаріату ЦК Компартії України. (1918-1991). ЦДАГО України (Ф. 1. Оп. 6. Спр. 703).

Прохода, В. (1936). Симон Петлюра, вождь українського війська. *Табор (Варшава), 28-29.*

Равич-Черкасский, М. (1929). *Анархисты (Какие партии были в России).* Харьков: Пролетарий.

Равич-Черкасский, М. (1923). *История Коммунистической партии (большевиков) Украины*. Киев: ГИУ.

Рада Міністрів Української Держави. (1918). ЦДАГО України (Ф. 369. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 4; Спр. 30. Арк. 11-12; Спр. 37. Арк. 3-4; Ф. 1064. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 174; Спр. 124. Арк. 8).

Радянська Україна. (1989-1990).

Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919 р.): Зб. документів і матеріалів. (1962). Київ: Держполітвидав.

Рафес, М. (1920). *Два года революции на Украине: (Эволюция и раскол Бунда)*. Москва: Госиздат.

Реабилитация. Политические процессы 30-50 годов. (1991). Москва: Политиздат.

Революция 1917 года в России. Аннотированный каталог научной литературы, изданной при финансовой поддержке РФФИ. (2017). Москва: Российский фонд фундаментальных исследований.

Революция 1917 года глазами ее руководителей. (2017). Москва: ЗАО «Центрполиграф».

Революция 1917 года и ее место в истории XX века. *Международная научная конференция. Москва, 27-28 сентября 2017 г*. (2017). Москва: ИВИ РАН. МГИМО Университет.

Редькіна, І. (1928). До питання про особливості пролетарської революції на Україні. *Летопись революции, 6,* 339-340.

Реєнт, О. П. (2003). *Павло Скоропадський.* Київ: Видавничий дім «Альтернативи».

Робітнича газета (Київ). (1917, Листопад 2, 4, 5, 7, 8).

Российская революция 1917 года: власть, общество, культура. (2017). (Т. 1-2). Москва: Политическая энциклопедия.

Россия в годы Гражданской войны, 1917-1922 гг.: власть и общество по обе стороны фронта: материалы Международной научной конференции (Москва, 1-3 октября 2018 г.). (2018). Москва: ГЦМСИР.

Россия в XX веке. Реформы и революции. (2002). (Т. 1-2). Москва: Наука.

Рубан, А. А., & Савинская, М. П. (2014). Украинская революция (1917-начало 1918 года). Украина в годы Гражданской войны (1918-1920 годы). В Рубан, А. А., & Савинская, М. П.

История Украины XX – начала XXI века: пособие. Гомель: ГГУ имени Ф. Скорины.

Рубач, М. (1924). К истории гражданской борьбы на Украине (К вопросу об организации Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины). Документы и материалы. *Летопись революции, 4,* 151-165.

Рубач, М. (1930). Проти ревізії більшовицької схеми рушійних сил та характеру революції 1917 року на Україні. *Літопис революції, 5,* 5-98.

Рубач, М. А. (1926). К истории украинской революции. *Летопись революции, 6*(21), 7-35.

Руднєв, В. (1923). *Махновщина*. Харків: Книгоспілка.

Русская жизнь (Харьков). (1917, Декабрь 8).

Савченко, В. А. (2000a). *Авантюристы гражданской войны*. Москва: Фолио. ООО «Издательство АСТ».

Савченко, В. А. (2000b). Бандитка Маруся. В *Авантюристы гражданской войны* (с. 65-86). Харьков: Фолио; Москва: ООО «Издательство АСТ».

Савченко, В. А. (2004). *Симон Петлюра*. Харків: Фоліо.

Савченко, В. А. (2005a). *Двенадцать войн за Украину*. Харьков: Фолио.

Савченко, В. А. (2005b). *Махно.* Харьков: Фолио.

Савченко, В. А. (2008). *Павло Скоропадський – останній гетьман України*. Харків: Фоліо.

Саженюк, С. Н. (1958). *Боротьба трудящих України проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції* в *1918 році*. Київ: Видавництвово КДУ.

Санцевич, А. В., & Комаренко, Н. В. (1986). *Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. 1936-1986 гг.* Киев: Наукова думка.

Сарана, Ф. К. (Уклад.). (1957). *Журнал «Літопис революції». Покажчик змісту. №№ 1-57. 1922-1933*. Київ: Архівне управління МВС УРСР.

Сарбей, В. Г. (1981). Истпарты на Украине. В *История и историки. 1980*. Москва: Наука.

Сарбей, В. Г. (1973). Історична наука на Радянській Україні (до середини 50-х років). В *Розвиток історичної науки за роки Радянської влади*. Київ: Наукова думка.

Сахаров, А. Н. (1999). Основные этапы и особенности русского национализма. В *Россия в XX веке. Проблемы национальных отношений* (с. 74-506). Москва: Наука.

Сахаров, А. Н. (2002). Россия в начале XX века: народ, власть, общество. Введение. В *Россия в начале XX века (с. 3-46).* Москва: Наука.

Сахаров, А. Н. (2004). *Россия: Народ. Правители. Цивилизация*. Москва: ИРИ РАН.

Секретариат ЦК РСДРП(б). (1917-1953). РГАСПИ (Ф. 17. Оп. 116. Д. 579).

Симон Петлюра та українська національна революція. (1995). Збірник праць Другого конкурсу петлюрознавців України. Київ: «Рада».

Симоненко, Р. Г. (1988). *Брест. Двобій війни і миру*. Київ: Політвидав України.

Симоненко, Р. Г., & Реєнт, О. П. (1996). Українсько-радянські переговори в Москві (січень-лютий 1919 *р.). Документи*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Симоненко, Р. Г., & Табачник, Д. В. (2007). *Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. XIX – початок XX ст. Нариси.* Київ: Либідь.

Сідак, В., Осташко, Т., & Вронська, Т. (2004). *Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника*. Київ: Темпора.

Скоропадський, П. (1995). *Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918*. Київ-Філадельфія. Інститут української археографії НАНУ.

Скороход, О. В. (2008). *Гетьманат 1918 року як «малоросійський проект». Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19-20 травня 2008 р. Збірник* (с. 52-60). Київ: Видавництво імені Олени Теліги.

Скрипник, М. О. (1923). Начерк історії пролетарської революції на Вкраїні. (1923). *Червоний шлях. 1*, 89-107; *2*, 72-89; *3*, 76-106.

Скрипник, М. (1931). *Статті й промови*. (Т. ІІ. Ч. ІІ). Харків: Пролетар.

Скрипник, М. О. *Вибрані твори.* (1991). Київ: Політвидав України.

Скрипниченко, І. І. (1970). Історіографія питання про боротьбу більшовиків Донбасу за владу Рад (березень 1917 – січень 1918 рр.). В *Наукові праці з історії КПРС*, 42. Київ: Видавництво КДУ.

Солдатенко, В. Ф. (1978). Вирок виносить історія. *Радянська Україна.* (Серпень 24).

Солдатенко, В. Ф., & Лихолат, А. В. (1987). Новейшая историография истории борьбы за победу Советской власти на Украине. *История СССР, 5,* 94 110.

Солдатенко, В. Ф. (1989). О политической армии Великого Октября. *Вопросы истории КПСС, 10,* 50-64.

Солдатенко, В. Ф. (1991). До питання про початок громадянської війни на Україні. *Український історичний журнал, 8,* 16-26.

Солдатенко, В. Ф. (1995). Українська революція: проблеми вивчення концепції та оцінки історіографії. *Історична наука на порозі ХХ століття. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15-17 листопада 1995 р.).* Харків: Інститут історії України НАН України, Харківський державний університет.

Солдатенко, В. Ф. (1997a). *Українська революція: концепція та історіографія.* Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України».

Солдатенко, В. Ф. (1997b). Українська революція як суспільний феномен: пошук методологічних засад дослідження. *Центральна Рада і український державотворчий процес. Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р.* (Ч. І, с. 20-29). Київ: Інститут історії України НАН України.

Солдатенко, В. Ф. (1999a). *Українська революція: Концепція та історіографія (1918-1920 рр.).* Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України». Видавничий центр «Просвіта».

Солдатенко, В. Ф. (1999b). Українська революція як суспільний феномен. *Історія України* (тижневик), *39.*

Солдатенко, В. Ф. (1999c). *Українська революція. Історичний нарис.* Київ: Либідь.

Солдатенко, В. Ф. (1999d). «Вінницькі щаблі» державного проводу УНР. В *Україна: минуле, сьогодення*, *майбутнє: Збірник наукових праць* (с. 3-15). Київ: ІПіЕнД.

Солдатенко, В. Ф. (1999e). Стан історіографічної розробки та актуальні завдання дослідження історії Української революції. *Український історичний журнал, 1,* 68-84; *2*, 27-47.

Солдатенко, В. Ф. (1999f). Українська революція. Історія України. *Тижневик.*

Солдатенко, В. Ф. (2002a). *Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника*. Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України».

Солдатенко, В. Ф. (2002b). Перша дипломатична акція УНР – Берестейська угода. В *Україна дипломатична*. *Науковий щорічник* (ІІ, с. 248-263). Київ: Планета.

Солдатенко, В. Ф., & Хало, Л. Г. (2002c). *Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917-1918 рр*. Київ: П. П. Позднишев.

Солдатенко, В. Ф. (2002-2003). Гетьманська держава – альтернатива революційному розв'язанню суспільних проблем в Україні. В *Політична історія України. ХХ століття: У 6-ти т.* (Т. 2). *Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920)* (с. 215-292). Київ: Генеза.

Солдатенко, В. Ф. (2003a). До конфлікту Раднаркому Росії з Центральною Радою (особистісний зріз). В *Події і особистості революційної доби* (с. 75-108). Київ: ІПіЕнД.

Солдатенко, В. Ф. (2003b). *Початок звитяжного шляху. Створення Комуністичної партії України. До 85-річчя І з'їзду КП(б)У*. Київ: Оріяни.

Солдатенко, В. Ф. (2003c). Третій Універсал Центральної Ради і плани федеративного переустрою Росії. *Український історичний журнал, 4*, 3-45.

Солдатенко, В. Ф. (2003d). Українська революція й пошук зовнішньополітичних орієнтацій УНР. В *Україна дипломатична. Науковий щорічник* (ІІІ, с. 81-91). Київ: Планета.

Солдатенко, В. Ф., & Левченко, А. Д. (2003e). Бороться на все фронты героично, но неразумно. *Исторический архив, 3,* 155-161.

Солдатенко, В. Ф. (2004a). Українська революція. В *Юридична енциклопедія*. (Т. 6, с. 677). Київ: Видавництво «Українська енциклопедія імені М. П. Бажана».

Солдатенко, В. Ф., & Савчук, Б. П. (2004b). *Галицька армія у Наддніпрянській Україні.* Київ: Світогляд.

Солдатенко, В. Ф. (2004c). Зовнішньополітичний курс гетьманської держави П. Скоропадського. В *Україна дипломатична. Науковий щорічник* (IV, с. 336-355). Київ: Планета.

Солдатенко, В. Ф. (2004d). Новітні видання і дослідження з історії Української революції. *В Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст. Зб. наукових праць, присвячений пам'яті академіка Ю. Ю. Кондуфора* (Т. 1, с. 237-305). Київ: Інститут історії України НАН України.

Солдатенко, В. Ф. (2004e). *Георгій Пятаков: миттєвості неспокійної долі.* Київ: Світогляд.

Солдатенко, В. Ф. (2005a). *Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень.* Київ: Світогляд.

Солдатенко, В. Ф. (2005b). Доба Української революції (1917-1920 рр.) у новітній історіографії. *Гілея*. *Науковий вісник. Філософія. Історія. Політологія*, *1*, 87-151. Київ: Видавництво «Гілея».

Солдатенко, В. Ф. (2005c). *Три Голгофи: політична доля Володимира Винниченка*. Київ: Світогляд.

Солдатенко, В. Ф. (2006a). Актуальні теоретико-методологічні проблеми історіографічного освоєння досвіду Української революції 1917-1920 рр. Наукові записки ІПіЕнД. Курасівські читання (с. 453-465). Київ: ІПіЕнД.

Солдатенко, В. Ф. (2006b). Берестейський договір: військова складова та її реалізація в Україні. В *Україна дипломатична. Науковий щорічник* (VII, с. 463-489). Київ: Планета.

Солдатенко, В. Ф. (2006c). Историческое наследие Переяслава и поиск путей разрешения украинско-российских противоречий в XX веке. Выступления в прениях. В *История русско-украинских*

отношений в XVII-XVIII веках (К 350-летию Переяславской Рады). Бюллетень. РАН, 2, 36-49, 109-110. Москва: Институт Российской истории РАН.

Солдатенко, В. Ф. (2006d). Ідейний опонент Грушевського. Міркування на полях книги про М. Міхновського. *Український історичний журнал, 5,* 98-110.

Солдатенко, В. Ф. (2006e). *У пошуках соціальної і національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму).* Київ: Світогляд.

Солдатенко, В. Ф. (2006f). «Найдужче любити український народ…» (Роздуми з приводу виходу книги про Миколу Міхновського). *Дзеркало тижня* (Квітень 29).

Солдатенко, В. Ф. (2007a). *Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби.* Київ: Світогляд.

Солдатенко, В. Ф. (2007b). Гетьманат як альтернатива республікансько-демократичній національній державі та варіантам побудови радянської та нерадянської Росії. В *Український вибір: політичні системи XX століття та пошук власної моделі суспільного розвитку* (с. 178-226). Київ: Парламентське видавництво.

Солдатенко, В. Ф. (2007c). До оцінки потенційних можливостей і підготовки військових формацій УНР до Другого зимового походу. В *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства, XVIII,* 351-369

Солдатенко, В. Ф. (2007d). Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби в Україні 1917-1920 рр. В *Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття. Міжнародна науково-теоретична конференція 20-21 листопада 2007 р.* (с. 5-24). Київ: ІПіЕнД НАНУ.

Солдатенко, В. Ф. (2007e). Рецензия на книгу: И. Михутина. Украинский Брестский мир. Путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством Украинской Центральной Рады. *Отечественная история* (Москва), *6,* 187-189.

Солдатенко, В. Ф. (2008a) *Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки* (Т. І). *Рік 1917*. Харків: Прапор.

Солдатенко, В. Ф. (2008b). В поисках нового Переяслава – попытки разрешить старые проблемы в революционную эпоху

(с. 134-159). В *Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии: Сборник*. Москва: Институт славяноведения РАН.

Солдатенко, В. Ф. (2008c). *Георгий Пятаков – Георгий Плеханов: эпизоды совпадения политических позиций. VIII Плехановские чтения: Россия в 1912-1922 гг.: Период социально-политического слома и национальной консолидации. 30 мая – 1 июня 2008 г. Материалы конференции* (с. 51-57). Санкт-Петербург: Российская национальная библиотека.

Солдатенко, В. Ф. (2008d). Украина и Брестский мир. *Зеркало недели*, Январь 26.

Солдатенко, В. Ф. (2008e). Директория и возрождение УНР. *Зеркало недели*, Декабрь 20.

Солдатенко, В. Ф. (2008f). Нові підходи в осмисленні історичного досвіду та уроків революційної доби 1917-1920 рр. в Україні. В *Соціальні та національні чинники революції і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів (до 90-річчя УНР). Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету (XXIV,* 93-103). Запоріжжя: Просвіта.

Солдатенко, В. Ф. (2008g). Почему и как готовилось антигетманское восстание. *Зеркало недели*, Ноябрь 1.

Солдатенко, В. Ф. (2008-2010). *Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки:* (Т. I-IV); Т. I. Харків: Прапор; Т. II-IV. Київ: Світогляд.

Солдатенко, В. Ф. (2009a). Новейшие тенденции и актуальные проблемы историографического освоения опыта украинского национального движения в 1917-1922 годах. Обработанная стенограмма доклада В. Ф. Солдатенко на российско-украинском коллоквиуме «Украинское национальное движение в 1917-1937 годах (состояние исследований и нерешенные вопросы, Москва, 20 февраля 2009 г.). *Гілея. Науковий вісник, 20,* 4-30.

Солдатенко, В. Ф. (2009b). *Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки* (Т. II). *Рік 1918*. Київ: Світогляд.

Солдатенко, В. Ф. (2009c). Феномен Украинской революции. *Российская история, 1*, 36-46. Москва.

Солдатенко, В. Ф. (2009d). Гетьманська альтернатива. Нація проти режиму. Осінь: апогей антагонізмів. В Солдатенко, В. Ф. *Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. Рік 1918* (Т. II, с. 246-340). Київ: Світогляд.

Солдатенко, В. Ф. (2010a). *Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки* (Т. III). *Рік 1919*. Київ: Світогляд.

Солдатенко, В. Ф. (2010b). Упущенный шанс достижения мирного соглашения между УНР и РСФСР в начале 1919 года. *Российская история, 6,* 137-155.

Солдатенко, В. Ф. (2010c). *Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки* (Т. IV). *Рік 1920*. Київ: Світогляд.

Солдатенко, В. Ф. (2011a). *Революційна доба в Україні (1917-1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди.* Київ: Парламентське видавництво.

Солдатенко, В. Ф. (2011b). Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєня процесів раволюційної доби 1917-1920 рр. в Україні. В Солдатенко, В. Ф. *Революційна доба в Україні (1917-1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди* (с. 9-23). Київ: Парламентське видавництво.

Солдатенко, В. Ф. (2011c). Украина в революционных процессах первых десятилетий XX века. *Историческое пространство, 11*, 48-75. Москва: Наука.

Солдатенко, В. Ф. (2011d). Украинский коммунизм в поиске теоретических моделей сочетания социальных и национальных факторов создания и развития федеративного социалистического государства. В Солдатенко, В. Ф. *Революційна доба в Україні (1917-1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди* (с. 511-516). Київ: Парламентське видавництво.

Солдатенко, В. Ф. (2011e). *Проект «Україна». 1917-1920 рр. Постаті.* Харків: Фоліо.

Солдатенко, В. Ф. (2011f). До конфлікту Раднаркому Росії з Українською Центральною Радою (особистісний зріз). В Солдатенко, В. Ф. *Революційна доба в Україні (1917-1920 рр.): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди* (с. 127-160). Київ: Парламентське видавництво.

Солдатенко, В. Ф. (2012a). *У вирі революцій і Громадянської війни (актуальні аспекти вивчення 1917-1920 рр. в Україні).* Київ: Парламентське видавництво.

Солдатенко, В. Ф. (2012b). Государственный переворот. Нация проти режима. Перманентная вооруженная борьба. В Солдатенко, В. Ф. *Гражданская война в Украине. 1917-1920 гг.,* (с. 187-234). Москва: Новый хронограф.

Солдатенко, В. Ф. (2012c). Начало гражданской войны в Украине. В Солдатенко, В. Ф. *У вирі революцій і громадянської війни (актуальні аспекти вивчення 1917-1920 рр. в Україні)* (с. 184-245). Київ: Парламентське видавництво.

Солдатенко, В. Ф. (2012d). Гражданская война в Украине. 1917-1920 гг. Москва: Новый хронограф.

Солдатенко, В. (2012e). *Михайло Грушевський і Центральна Рада: парламентські ілюзії та реалії. Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського). Наукова конференція. 29 вересня 2011 р.* (с. 22-36). Київ: Український інститут національної пам'яті.

Солдатенко, В. Ф. (2013a). *Украинские интеллектуалы и поиск модели рационального национально-государственного устройства России: исторический дискурс. Российская государственность: опыт 1150-летней истории. Материалы Международной научной конференции (Москва, 4-5 декабря, 2012 г.)* (с. 256-271). Москва: Институт Российской истории РАН.

Солдатенко, В. Ф. (2013b). Федерализм в истории украинско-российских отношений. Российско-украинское обозрение. *Информационно-аналитический и научно-практический альманах посольства России в Украине, 01,* 23-31.

Солдатенко, В. Ф. (2013c*). Федеративная модель национально-государственного устройства в свете исторического опыта российско-украинских отношений. От древней Руси к Российской государственности. Материалы Международной научной конференции (МГУ им. М. В. Ломоносова, 28-29 сентября 2012 г., Москва)* (с. 92-107). Санкт-Петербург: Алетейя.

Солдатенко, В. Ф. (2015a). Дипломатія і війна: вектори боротьби за владу в Україні (1917 р. – початок 1919 р.). В *Україна дипломатична – Diplomatic Ukraine. Науковий щорічник, XVI* (с. 803-821). Київ: Планета.

Солдатенко, В. Ф. (2015b). Феномен утворення Донецько-Криворізької радянської республіки 1918 року. *Світогляд. Науково-популярний журнал, 4*(54)*,* 70-77.

Солдатенко, В. Ф. (2016a). Василь Шахрай і його творчість в історіографічному дискурсі. *Гілея. Науковий вісник, 107*(4)*,* 11-23; *109*(6)*,* 7-10. Київ: Гілея.

Солдатенко, В. Ф. (2016b). Режим отаманщини в УНР 1919 р.: витоки, сутність, наслідки. *Гілея. Науковий вісник, 113*(10)*,* 46-60. Київ: Видавництво «Гілея».

Солдатенко, В. Ф. (2016c). Режим гетьманату 1918 р. у світлі документів та сучасних історичних студій. *Український історичний журнал*, 6, 151-174.

Солдатенко, В. Ф. (2017a). *Георгий Пятаков: оппонент Ленина, соперник Сталина*. Москва: Политическая энциклопедия.

Солдатенко, В. Ф. (2017b). *Деміурги революції. Нарис партійної історії України 1917-1920 рр*. Київ: Наукова думка.

Солдатенко, В. Ф. (2017c). Порівняльна історіографічна оцінка міжнародного становища України за доби Гетьманату П. Скоропадського. *Проблеми всесвітньої історії, 2*(4)*,* 9-33.

Солдатенко, В. Ф. (2017d). Україна 1918 р. в транснаціональному контексті: історіографічний дискурс. *Гілея*. *Науковий вісник, 117*(2)*,* 7-20.

Солдатенко, В. (2017e). Українська революція і проблема створення національного парламенту. *Science Rise:* Juridical science. Харків. *1,* 5-18, 47-49.

Солдатенко, В. & Шубин, А. (2017f). Владимир Ленин. Благодетель или недруг Украины; Иосиф Сталин. «Отец всех народов» или свирепый отчим украинцев. В *Русско-украинский исторический разговорник. Опыты общей истории.* Москва: Новое издательство.

Солдатенко, В. Ф. (2018a) За кулисами государственного переворота. Нация против оккупационно-гетманского режима. В Солдатенко, В. Ф. *В горниле революций и войн: Украина в 1917-1920 гг.: Историко-историографические эссе* (с. 240-292). Москва: Политическая энциклопедия.

Солдатенко, В. Ф. (2018b). *В горниле революций и войн: Украина в 1917-1920 гг.: Историко-историографические эссе.* Москва: РОССПЭН.

Солдатенко, В. Ф. (2018c). *Высокое стремление: судьба Николая Скрыпника.* Москва: Политическая энциклопедия.

Солдатенко, В. Ф. (2018d). *Гражданская война в Украине в современном историографическом дискурсе. Россия в годы Гражданской войны, 1917-1922 гг.: власть и общество по обе стороны фронта: материалы Международной научной конференции (Москва, 1-3 октября 1918 г.)* (с. 32-41). Москва: [ЦМСИР].

Солдатенко, В. Ф. (2018e). Гражданская война в Украине: первые залпы – не последние жертвы. *Клио. Журнал для ученых*, *2*(12), 19-35. Санкт-Петербург.

Солдатенко, В. Ф. (2018f). Перший мир Великої війни. У *Велика війна 1914-1918: витоки, характер, наслідки* (с. 309-339). Київ: Видавничий дім «Кондор».

Солдатенко, В. Ф. (2018g). Рецензия на книгу: С. Н. Полторак. Брест-Литовск. 100 лет истории переговоров о мире. Санкт-Петербург: Остров, 2018. 292 с. *Гілея. Науковий вісник*, *133*(6), 317-320. Київ: Видавництво «Гілея».

Солдатенко, В. Ф. (2019a). Роль революций 1917-1920 гг. в судьбе народа Украины: к осмыслению исторического опыта и оценке современных историографических тенденций. В *Эпоха революции и гражданской войны. Проблемы истории и историографии* (с. 285-302). Санкт-Петербург: СПбГЭТУ «ЛЭТИ».

Солдатенко, В. Ф. (2019b). Дополнительные аргументы против тенденции отказа от принципиальных подходов и оценок (соображения в связи с книгой «Украина-1918. Взгляд из Германии»). *Гілея*. *Науковий вісник*, *145*(6), 156-162. Київ: Видавництво «Гілея».

Солдатенко, В. Ф. (2019c). Революционная эпоха 1917-1920 гг. в судьбе народа Украины: исторический опыт в оценке современных историографических концепций. *Гілея. Науковий вісник, 148*(9), 78-89. Історичні науки. Київ: Видавництво «Гілея».

Солдатенко, В. Ф. (2020a). Проблемы западно-украинских земель и их населения в преддверии Великой Отечественной войны. *Клио. Журнал для ученых, 3*(159), 75-92. Санкт-Петербург.

Солдатенко, В. Ф. (2020b). *Винниченко и Петлюра: соратники или соперники?* Москва: Научно-политическая книга.

Солдатенко, В. Ф. (2020c). Участие в дискуссии по поводу доклада В. П. Булдакова. В *Гражданская война в России. Жизнь в эпоху социальных экспериментов и военных испытаний, 1917-1922. Материалы международного коллоквиума (Санкт-Петербург, 10-13 июня 2019 г.)* (с. 365-370). Санкт-Петербург: Нестор-История.

Солдатенко, В. Ф. (2020d). Завершение Великой Отечественной войны и соборность украинских земель. *Клио. Журнал для ученых, 4*(160), 120-128. Санкт-Петербург.

Солдатенко, В. Ф. (2020e). Режим атаманщины в Украинской народной Республике. В *Гражданская война в России. Жизнь в эпоху социальных эасперимeнтов и военных испытаний, 1917-1922. Материалы международного коллоквиума (Санкт-Петербург, 10-13 июня 2019 г.)* (с. 381-393). Санкт-Петербург: Нестор-История.

Солдатенко, В. Ф. (2021a). К дискуссии о концепции Великой Российской революции. *Клио. Журнал для ученых*, *08*(176), 90-98. Санкт-Петербург.

Солдатенко, В. Ф. (2021b). Коротке intermezzo Павла Скоропадського (до питання про політико-правову оцінку та історичну долю Української Держави 1918 р.). В Солдатенко, В. Ф. *Україна: Революційна доба й наступні десятиліття* (с. 147-231). Київ: ІПіЕнД.

Солдатенко, В. Ф. (2021c). Украинская Держава и РСФСР. В Солдатенко, В. Ф. *Украинско-российские взаимоотношения в 1917-1924 гг.: обрушение старого и обретение нового. Краткий историко-историографический очерк* (Т. I, с. 342-462). Москва-Берлин: Директмедиа Паблишинг.

Солдатенко, В. Ф. (2021d). *Украинско-российские взаимоотношения в 1917-1924 гг.: обрушение старого и обретение нового: краткий историко-историографический очерк* (Т. 2). Москва-Берлин: Директмедиа Паблишинг.

Солдатенко, В. Ф. (2021e). *Україна: революційна доба і наступні десятиліття: історико-історіографічні есе.* Київ: ІПіЕнД.

Солдатенко, В. Ф. (2021f). Апогей Гражданской войны в Украине (конец 1918 г.-1919 г.). *Альманах Ассоциации исследователей Гражданской войны в России: история и современность, память и уроки* (с. 70-97). Архангельск: ИД САФУ.

Солдатенко, В. Ф. (2023a). *Українці на шляху самоствердження: історико-історіографічні екскурси в минуле національних стосунків*. Київ: Видавництво Ліра-К.

Солдатенко, В. Ф. (2023b). *Концепції Української революції та національної соборності у світлі політичної практики 1917-1920 років.* Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім І. Ф. Кураса НАН України.

Солдатенко, В. Ф. (2024). *Україна в революціях 1917-1920 рр.: історіографічні тенденції вивчення*. Київ: Видавництво Ліра-К.

Сорокин, А. К. (2015). К вопросу о формировании украинской государственности в 1917-1920 гг. В *Проблемы истории Новороссии* (с. 143-155). Москва: ИРИ РАН.

Сорокин, А. К. (2016). К вопросу о формировании украинской государственности в 1917-1920 гг. В *История Украины* (с. 292-296, 301-305). Санкт-Петербург: Алетейя.

Сорокин, А. К. (Ред.). (2017). *Россия в 1917 году. Энциклопедия.* Москва: Политическая энциклопедия.

Сорокин, А. К. (Ред.). (2020-2021). *Россия в Гражданской войне 1918-1922: Энциклопедия* (Т. 1-3). Москва: Политическая энциклопедия.

Союз українських студентських організацій Польщі (м. Львів). (б. д.). ЦДАВО України (Ф. 3569. Оп. 1. Спр. 55).

Старух, О. В. (1998). Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти. В *Українська революція 1917 – початок*

1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). Збірник наукових праць (с. 65-118). Запоріжжя: Просвіта.

Старцев, В. И. (2006). *Немецкие деньги и русская революция: ненаписанный роман Фердинанда Оссендовского* (3-е изд). Санкт-Петербург: Крига.

Стахів, М. (1962). Україна в добі Директорії У. Н. Р. (Т. 2). В *Україна між двома силами*. Скрентон: Українська науково-видавнича бібліотека.

Стахів, М. (1993). *Україна проти большевиків. Нариси з історії Совєтської Росії* (Кн. 2). Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі.

Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді. (1990). Київ: Либідь.

Супруненко, Н. (1966). *Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920)*. Москва: Наука.

Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій. (2009). Київ: Парламентське видавництво.

Сухино-Хоменко, В. (1928). З приводу особливостей пролетарської революції на Україні. *Літопис революції, 4,* 79-119.

Тараманов, Д. Д. *Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине в исторических журналах 20-х годов.* (1968). (Автореф. дис. …канд. ист. наук). Харьковский государственный университет. Харьков.

Телячий, Ю. (2014). *Українська літературно-художня інтелігенція в національно-культурному відродженні 1917-1921 рр.* Тернопіль: ТзОВ Терно граф.

Терещенко, Ю. І. (2008). Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції. *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії: Всеукраїнська наукова конференція 19-20 травня 2008 р.* (с. 13-40). Київ: Видавництво імені Олени Теліги.

Тимошевський, В. (1920). *Шлях до катастрофи. Події в Рівнім. Повстання отамана Оскілка*. Відень-Київ: Накладом Української партії самостійників-соціалістів (УНП).

Тичина, В. Є. (1969). *Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні в 1918 році.* Харків: Видавництво Харківського університету.

Ткачук, О. Г. (1967). Крах спроб Центральної Ради використати українізовані військові формування у 1917 р. *Український історичний журнал, 8,* 75-84.

Третій з'їзд *Комуністичної партії (більшовиків) України. 1-6 березня 1918 р.: Протоколи*. (2002). Київ: Парламентське видавництво.

Троцкий, Л. (1919, Май 20). *Коммунист.*

Троцкий, Л. (1991). *Моя жизнь. Опыт автобиографии*. Москва: Панорама.

Турченко, Ф. Г. (1993). Українська самостійницька ідея на зламі епох (сер. XIX ст. – 1917 р.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького університету, 1,* 97-126. Запоріжжя: Запорізький університет.

Турченко, Ф. Г. (1994). *Новітня історія України. Частина перша (1917-1945 рр.). Підручник для 10 класу середньої школи.* Київ: Генеза.

Турченко, Ф. Г., & Кривоший, Г. Ф. (1998). Магістралі й глухі кути Української революції. В *Українська революція 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення): Збірник наукових праць* (с. 10-17). Запоріжжя: Просвіта.

Турченко, Ф. Г. (2006). *Микола Міхновський: Життя і Слово*. Київ: Генеза.

Про День соборності України. Указ Президента України. (1999). В *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник* (с. 3). Київ: ІПіЕнД.

Украина-1918. Взгляд из Германии. (2018). Москва: Содружество «Посев».

Україна. (1919, Січень 24).

Україна: політична історія. XX–початок XXI ст. (2007). Київ: Парламентське видавництво.

Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. (2015). У двох томах (Т. ІІ). Київ: Темпора.

Українська ідея та її творці (друга половина XIX–початок XX століття). (1999). Київ: ІПіЕнД.

Українська ідея. Перші речники. (1994). Київ: Товариство «Знання» України.

Українська ідея. Постаті на тлі революції. (1994). Київ: Товариство «Знання» України.

Українська ідея. Історичний нарис. (1995). Київ: Наукова думка.

Українська нація у боротьбі за збереження ідентичностей й відродження державності (1917-2017 рр.). До 100-річчя УНР: Збірник наукових праць: матеріали на допомогу викладачам, вчителям, студентам й учням вузів і шкіл. (2017). (Вип. 7). Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова.

Українська революція 1917-1921 рр. (2016). Український інститут національної пам'яті. http/www.memory gov ua/page/ukrainska-revolutsia-1917-21

Українська революція і державність (1917-1920 рр.). Науково-бібліографічне видання НАН України. (2001). Київ: Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського.

Українська РСР в період громадянської війни, 1917-1920 рр. (1967, 1968, 1970). (Т. 1-3). Київ: Політвидав України.

Українська РСР в період громадянської війни, 1917-1920 рр. (1970). (Т. 3). *Українська РСР на завершальному етапі громадянської війни. Відбиття нападу буржуазно-поміщицької Польщі, розгром Врангеля і петлюрівщини.* Київ: Політвидав України.

Українська РСР в період громадянської війни. 1917-1920 рр. (1967). (Т. І). Київ: Політвидав України.

Українська Центральна Рада. Документи та матеріали. (Т. 1). *4 березня – 9 грудня 1917 р.* (1996). Київ: Наукова думка.

Українська Центральна Рада. Документи та матеріали. (Т. 2). *10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.* (1997). Київ: Наукова думка.

Український Національний Союз. (Вересень 1918 р. – січень 1919 р.). ЦДАВО України (Ф. 3559. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 32).

Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи та матеріали. (2003). Київ: Видавництво імені Олени Теліги.

Універсал Директорії Української Народної Республіки. (1919). *Україна.* (Січень 24).

Уряди України у XX столітті. Науково-документальне видання. (2001). Київ: Парламентське видавництво.

Усенко, І. (1998). Всеукраїнська Академія наук і становлення національної правничої науки. *Хроніка 2000, 27/28,* 352-371.

«Усім партійним працівникам ставиться в обов'язок працювати спільно…». (2003). *Комуніст України, 1,* 48-59.

Файзулін, Я. (2013). Другий зимовий похід армії УНР як завершальний епізод Української революції 1917-1921 років. В *Українська революція 1917-1921 років: погляд із сьогодення* (с. 381-393). Київ: Інститут історії України НАН України.

Федюшин, О. (2007). *Украинская революция 1917-1918.* Москва: Центрполиграф.

Фрід, Д. (1930). Про деякі питання з історії КП(б)У та Жовтневої революції (з приводу освітлення цих питань в історичних працях т. Сухино-Хоменка). *Літопис революції, 3-4,* 238-257.

Харченко, В. (2004). «Вирішувати питання політичного характеру, замінюючи в деяких питаннях Пленум ЦК». До 85-річчя утворення Політбюро ЦК КП(б)У. *Комуніст України, 1.*

Харченко, В. (2006). Назва партії: передісторія й історія. *Комуніст України, 2*, 78-93.

Харченко, В. (2008). В. І. Ленін і утворення Комуністичної партії України. *Комуніст України, 2-3,* 14-28.

Харченко, В. (2009). В. І. Ленін і подолання незгод між «лівими» і «правими». *Комуніст України, 2*, 67-82.

Харченко, В. (2012). Так кто же все-таки сепаратисты? Полемические заметки о книге Владимира Корнилова «Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта». *Коммунист Украины, 1*, 40-56.

Харченко, В. (2013). Будівник партії. До 125-річчя з дня народження Еммануїла Квірінга. *Комуніст України*, *4*, 78-82.

Хміль, І. (2002). *Під гаслом комуни (Аграрна політика РКП(б) у 1919 році).* Київ: Інститут історії України НАН України.

Христюк, П. (1921a). Замітки і матеріали до історії української революції (Т. I). Відень: Український соціологічний інститут.

Христюк, П. (1921b). *Замітки і матеріали до історії Української революції* (Т. II). Відень: Український соціологічний інститут.

Христюк, П. (1921c). *Замітки і матеріали до історії української революції* (Т. III). Відень: Український соціологічний інститут.

Христюк, П. (1922). *Замітки і матеріали до історії Української революції* (Т. IV). Відень: Український соціологічний інститут.

Хромов, С. С. (Ред). (1987). *Гражданская война и иностранная военная интервенция в СССР. Энциклопедия.* Москва: Советская энциклопедия.

Центральний Комітет Комуністичної партії України. (1918-1991). ЦДАГО України (Ф. 1. Оп. 11. Спр. 2221; Оп. 16. Спр. 166).

Центральный комитет РСДРП(б) – РКП(б). (1917-1953). РГАСПИ (Ф. 17. Оп. 3. Д. 29).

Черниговщина в годы Гражданской войны. Сборник документов и материалов. (1975). Киев: Наукова думка.

Чернин О. (2005). *В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии*. Санкт-Петербург: Издательство С-Петербургского университета.

Черчилль, У. (1932). *Мировой кризис.* Москва-Ленинград: Госвоениздат.

Четверта конференція Комуністичної партії більшовиків України 17-23 березня 1920 р. Стенограма. (2003). Київ: Видавничий дім «Альтернативи».

Чикаленко, Є. (2005). *Щоденник. 1919-1920.* Київ-Нью-Йорк: Видавництво імені Олени Теліги.

Чоп, В. (1998). *Нестор Иванович Махно*. Запорожье: РА «Тандем-У».

Шаповал, М. (1928). *Велика революція і українська визвольна програма.* Прага: Нова спілка.

Шаповал, Ю. (2017). *Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи: дослідження, архівні матеріали.* Київ-Львів: Україна модерна, Українські пропілеї.

Шаталина, Е. П. (1982). *История гражданской войны и интервенции на Украине в советских документальных публикациях 20-х – 30-х годов.* Киев: Наукова думка.

Шелохаев, В. В. (Рук. авт. кол.). (1996). *Политические партии России: конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия*. Москва: РОССПЭН.

Шелухин, С. (1926). *Варшавський договір між поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року*. Прага: Нова Україна.

Шемет, С. (1922-1923). *Полковник П. Болбочан*. Збірник, *7-8*, кн. IV. Відень: Хліборобська Україна.

Шемшученко, Ю. С. (2012). Конституційні ідеї М. С. Грушевського і сучасність. *Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (до 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського). Наукова конференція 29 вересня 2011 р.* Київ: Український інститут національної пам'яті.

Шемшученко, Ю. С. (Ред). (1997). *Українське державотворення: невитребуваний потенціал.* Київ: Либідь.

Шерман, И. Л. (1964). *Советская историография гражданской войны в СССР (1920-1931 гг.)* Харьков: Изд. ХГУ.

Шерман, І. Л. (1967). Вивчення історії Жовтневої революції на Україні в радянській історіографії. *Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Матеріали республіканської наукової конференції. Одеса. 12-15 жовтня 1966 р.* Київ: Наукова думка.

Шерман, І. Л. (1973). Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні. В *Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади.* Київ: Наукова думка.

Шиловцев, Ю. В. (1988). Образование Коммунистической партии Украины – воплощение ленинских принципов партийного строительства. В *За власть Советов на Украине. Из истории борьбы большевистских организаций (1917-1920 годы)* (с. 139-168). Киев: Издательство политической литературы Украины.

Шиловцев, Ю. В. (1972). *Партійне будівництво на Україні (листопад 1917–липень 1918 р.).* Харків: Прапор.

Широкорад, А. (2007). *Россия и Украина. Когда заговорят пушки…* Москва: АСТ: АСТ; Москва: Хранитель.

Штаб головного командування військ Української Держави. (1918). ЦДАВО України (Ф. 2311. Оп. 1. Спр. 131).

Шубин, А. В. (2013). *Махно и его время. О Великой революции и Гражданской войне 1917-1922 гг. в России и на Украине.* Москва: Книжный дом «Либроком».

Шубин, А. В. (2014). *Великая Российская революция: от Февраля к Октябрю 1917 года.* Москва: ООО Родина Медиа.

Шубин, А. В. (2015). Украина в XX веке. …Революция и немецкая оккупация (1917-1918). …Гражданская война и интервенция на Украине в 1919-1921 гг. В *История Украины* (с. 260-328). Санкт-Петербург: Алетея.

Шубин, А. В. (2017a). Октябрьская революция и Центральная Рада. Две Украины. В Шубин, А. В. *Старт Страны Советов. Революция. Октябрь 1917 – март 1918.* Санкт-Петербург: Питер.

Шубин, А. В. (2017b). *Старт страны Советов. Революция. Октябрь 1917 – март 1918*. Санкт-Петербург: Питер.

Эйдеман, Р. (1921). *Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом*. Харьков: ПУР всех вооруженных сил Украины и Крыма.

Яворський, М. (1923). *Революція на Вкраїні в її головніших етапах.* Київ: Держвидав України.

Яворський, М. (1927). Програма національно-демократичної революції на Україні, її історична основа та її рухомі сили. *Червоний шлях, 2*(47)*,* 108-135; *4*(49)*,* 90-116.

Яковлев, Я. (1921). *Русский анархизм в Великой русской революции.* Харьков: Всеукраинский госиздат.

Якубова, Л. Д. (2020). Формування української державності в XX ст. В *Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: Національна доповідь*. Київ: Ніка-Центр.

Якунин, В. К. (1985). *Борьба большевиков Украины за победу Великого Октября, против внешней и внутренней контрреволюции (Историография 1917 г. – второй половины 30-х годов): Учебное пособие.* Днепропетровск.

Якунин, В. К. (1989). *На пути к правде истории. Становление и развитие историко-партийной науки на Украине (октябрь 1917 –*

вторая половина 30-х годов). Киев: Издательство при Киевском государственном университете издательского объединения «Вища школа».

Якупов, Н. М. (1975). *Борьба за армию в 1917 году (Деятельность в прифронтовых округах).* Москва: Мысль.

Яневський, Д. Б. (1991). Проблема правонаступництва в історії нової України. *Історія України: дослідження та інтерпретації. Тези VI Республіканських суспільно-політичних читань 22-25 травня 1991 р.* Новгород-Сіверський. Київ: Інститут історії АН України.

Яневський, Д. (1997). Директорія УНР як міф. *Центральна Рада і український державотворчий процес (До 80-річчя створення Центральної Ради). Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р.* (Ч. І, с. 221-233). Київ: НАНУ.

Яневський, Д. (2003). *Політичні системи України 1917-1920 років: спроби творення і причини поразки*. Київ: Дух і Літера.

Яневський, Д. (2004). 33 історичних факти про злуку. *Українська правда* (Січень 22).

Яренчина, В. П. (1982). Историко-партийный журнал «Красная летопись». *Вопросы истории КПСС, 9,* 108-118.

***

Adams, A. E. (1963). *Bolsheviks in the Ukraine; the second campaign. 1918-1919*. (1963). New Haven: Yale University Press.

Baumgart, W. (1966). *Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieger*. Wien.

Boris, I. (1980). *The Sovietisation of Ukraine 1917-1923. The Communist Doctrine an Practic of National Self-Determination.* Edmonton.

Daily News. (1918, June 5)

Dunin-Kozicka, V. (1930). *Burza od Wschodu*. Warschawa.

Figes, O. A. (1996). *Peoples Tragedy: The Russian Revolution 1891-1924*. London.

Kosik, V. (1981). *Za politik de la France a l'egard de l'Ukraine: mars 1917 – fevrier 1918.* Paris.

Kossak-Szczucka, Z. (1927). *Pozoga. Wispomnienia z Wolynia. 1917-1919*. Krakow.

Lipinski, W. (1930). *Na przedpolu historii*. Warszawa.

Mace, J. E. (1983). *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine*, *1918-1933*. Cambridge: MA.

Manning, C. (1953). *Ukraine under the Soviets*. New York.

Pavliuk, O. (1998). Ukrainian-Polish Relations in Galicia in 1918-1919. *Journal of Ukrainian Studies. 23,* 1.

Reshetar, I. S. (1972). *The Ukrainian Revolution, 1917-1920. A Studi an Nationalism*. New York.

Soldatenko, V. (2017g). *Impact of the October Revolution on Transformation of Socialist Parties: Determinism in the Emergence of National Communism (A Case Study of Ukraine). Влияние Октябрьской революции на трансформационные процессы в социалистических партиях: детерминизм возникновения национал-коммунизма (на примере Украины). The 8th World Socialism Forum. The Temporal Characteristics of the Great Transformation Era, and socialism with Chinese characteristics* (на английском и русском языках) (с. 682-702). Oktober 14-15. Beijing, China.

Soldatenko, V. F. (2020f). Harmonious Unitij Marxism and National Interests: Commemorating theCentenarj of the Founding of the Communist Parti of China (англійською та китайською мовами). *World Socialism Studies, 11*. 97-110.

Soldatenko, V. F. (2021g). The revolutionary era of 1917-1920 in the fate of the people of Ukraine: historical experience in assessing modern historiographic concept. *Наука. Общество. Оборона, 9*(1).

The Trotsky papers 1917-1922. (1964-1971). Vol. 1-2. Paris.

The Ukraine, 1917-1921. A Studi in Revolution. (1977). Harward.

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

В. Ф. СОЛДАТЕНКО

УКРАЇНА 1917-1920 РОКІВ: ПОДІЄВІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ КОНТЕКСТИ

Монографія

Літературний редактор – С. Носова
Комп'ютерна верстка та макетування – Н. Лисенко

Підписано до друку 15.05.2025 р. Формат 60x84/16.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 33,48. Обл.-вид. арк.30,95.
Папір офсетний. Друк цифровий. Наклад. 150 прим. Зам. № 2292

Видавець Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел.: +38(044) 285-65-61.
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600
Тел. +38 (067) 441-21-24, *e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com*

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.